ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 3-4 / 2014
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі **Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК**
Собственник **РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова**

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмышева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Жуманбекова Н.З.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 40-23-47;
E-mail: vestnik_kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 3-4 / 2014
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Мансуров К.Ж.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 30.12.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 19,75 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 46.

Подписано в печать 30.12.14 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 19,75 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 46.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Андрющенко О.К. Лексико-семантические средства выражения оценочности в женском журнале “ Cosmopolitan” …….. 6

Андрющенко О.К. Роль образных средств в создании образа женщины в глянцевом журнале …….. 11

Ахметжанова А.А., Газдиева Б.А. Переключение кодов как результат языковых контактов (на примере речи представителей казахской диаспоры Великобритании) …… 16

Байманова Л.С. Неміс тілінің сөздік құрамындағы түркизмдердің тарихи-мәдени қабаты 20

Балмагамбетова Ж.Т., Ибраев Г.У. Некоторые аспекты функциональной и словообразовательной специфики уголовного арго …….. 26

Баяндина С.Ж., Абдрешева А. Реализация эстетической функции государственного языка в сферах художественной литературы и театра …… 31

Бейсенова Ж.С. К вопросу о терминах и терминологических исследованиях …….. 36

Динаева Б.Б. Көркем мәтін тіліндегі мақал-мәтелдер 40

Дүсіпбаева Қ.С. Эколингвистикадағы концептуалдық метафора 47

Жабаева С.С. К вопросу об этнокультурной семантике языковых знаков ……... 53

Жунусова Ж.Н., Слободян С.М. Невербальные компоненты речи в виртуальной коммуникации интернет-пространства ……... 59

Зубань Т.О., Газдиева Б.А. Роль этнических стереотипов в процессе межкультурной коммуникации …… 63

Кузнецова И.Н., Сулькарнаева А.Р. Проблемы терминирования в русском языке XXI века ……. 69

Купаева А.К. Орхон ескерткіштеріндегі сан есім сөзжасам жүйесінің қысқаша сипаты 77

Мажит Зура Семантические отношения разноязычной лексики и перевод …….. 82

Нестерик Э.В. Лексико-семантические особенности общих просторечных наименований лица (на материале английского языка) ……. 90

Нурканова Ж. Т. Сын дәрежесінің көрсеткіштері – қосарлы сөздердің көптік және аздықтағы қолданысы 101

Оспанова Ф.А. Жаһандану үдерісіндегі ағылшын тілінен сөздердің ену сипаты 107

Рахимова А.О. Воспитание в полиязычии 112

Суюнова Г.С. Становление и развитие понимания толерантности как принципа межэтнического взаимодействия …… 118

Суюнова Г.С. Гендерная и этническая идентичность и их соотношение в межэтнической коммуникации ……..… 124

Таласпаева Ж.С., Синбаева Г.К., Қадыров Ж.Т. Көркем мәтіндегі эвфемистік қолданыстардың қызметі 132

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Бейсенова Ж.С., Ибраева А.Б. О славяно-тюркских заимствованиях …….. 142

Динаева Б.Б. Ағылшын тіліндегі экономика тақырыбындағы терминдерді қазақ тіліне

аудару тәсілдері 147
Мукушева Г.А., Рыспаева Д.С. Ағылшын тіліндегі «family» концептісінің лингвомәдени сипаттамасы 152
Орынбасарова И.Д., Сулькарнаева А.Р. Аффиксальное словообразование эмотивных фразеологизмов (на материале английского и русского языков) 157
Оспанова Ф.А. Ағылшын және қазақ тілдерінің тілдік қатынасы 162
Сулькарнаева А.Р., Кайроканова З.Р. Фольклорные соматические фразеологизмы: анализ результатов исследования (на материале четырех языков) 166

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Дәрібаев С.Д. Ақын-жыраулардың өлең-толғауларындағы Нұх (ғ.с.) және Аюб (ғ.с.) Пайғамбарлардың тарихы 172
Есембеков Т.О., Қадыров Ж.Т., Шапауов Ә.Қ., Таласпаева Ж.С. Көркем мәтіннің композициясын зерттеу амалдары 177
Зейнулина А.Ф. Қазақ әдебиетінде гендерлік саясаттың әлеуметтік және көркемдік аспектісі 186
Кажыбай А.Т. «Теория, мой друг, суха, а древо жизни вечно зеленеет» или Фауст как герой культурологической концепции эпохи модерна 193
Қадыров Ж.Т., Таласпаева Ж.С., Шапауов Ә.Қ. Мұса Асайыновтың ақындық шеберлігі 204
Қамарова Н. Терең сырлы поэзия 212
Мауленова Г.Ж. Е. Букетовтің «Жас Қаныш» хикаятында қолданылған көркемдегіш құралдар мен амал-тәсілдер 217
Мукушева А.Н. Қазақ халқының таным - түсінігіндегі жылқы малының маңызы мен рөлі 224
Нурекешова Г.Р. Жазушының шығармашылық еңбектері 229
Отарова А.Н. Қашаған Күржіманұлы шығармаларындағы фольклорлық-фәлсафалық таным 236
Рахманова Н.М. «Көкшетау» поэмасындағы Хан Абылай және Адақ бейнелері 240
Токсамбаева А.О. Повесть (хикаят) жанр мәселесі және қазіргі қазақ әдебиетіндегі жанрлық жаңалықтар (М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаяты негізінде) 244
Ускенбаева Р.М., Бөлекбаева Н.И. Мифтік шығарма тілі мен қазіргі әдеби тілдегі өзара сабақтастық 249
Хамзина Г.С., Қадыров Ж.Т., Таласпаева Ж.С. Көркем шығармалардағы метафораның стильдік қызметі 254

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Алтынбекова Г.К. Частнометодические принципы изучения грамматики в аспекте развития речи 262
Глухарева Е.И. К вопросу об использовании информационно-коммуникационных технологий при обучении английскому языку в средней школе 266
Жунусова Ж.Н., Ахметова Д.М. Модульное обучение в свете новой концепции образования 272

Камиева Г.К. Қазақ тілін кәсіби бағытта оқыту мәселесі 277
Примбетова М.Б. Пәнаралық байланыстың психологиялық аспектісі мен тиімділігі 283
Рахимова А.О. Инновационные методы обучения …….. 290
Сердалы Б. Webquests как интеграционное развитие способностей студентов 296
Смагул А.К. Пути практического использования кейс-стади в условиях обучения профессиональному языку в вузе 302
Утанова А. Қ. Қазақ тілін оқытудағы жаңашылдық: талап пен талғам 308

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР 314

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

УДК 81’276.6: 81’373

О.К. Андрющенко
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ОЦЕНОЧНОСТИ В ЖЕНСКОМ ЖУРНАЛЕ “ COSMOPOLITAN”

В данной статье рассматриваются лексико-семантические средства выражения оценочности в женском глянцевом журнале. Автором анализируется деминутивная, стилистически сниженная лексика, описывается эвфемизация как способ выражения оценочности в глянцевых журналах. Делается вывод о характере содержания данной группы медиатекстов: они намеренно аполитичны. Женщина в глянцевых журналах позиционируется как самостоятельная, независимая и успешная особа, которая имеет право на равную с мужчинами роль в обществе, культуру и лексику.

Ключевые слова: оценочность, глянцевый журнал, деминутивная лексика, эвфемизация, лексика

Исследование «женской» лексики с точки зрения выражения оценочности представляет научный интерес. Не раз высказывалось мнение, что женская речь более эмоциональна, чем мужская. Действительно, «женщины больше, чем мужчины, в повседневном общении (даже в одинаковых тематических ситуациях – разговоры о домашних делах, рассказы о путешествиях, обмен впечатлениями о книгах, фильмах и т. д.) говорят о своих чувствах, переживаниях» [1, 129]. Так как авторский коллектив женских журналов и их читательская аудитория в основном состоят из женщин, закономерным является то, что тексты характеризуются повышенной эмоциональностью, их отличает высокая концентрация эмоционально оценочных слов и конструкций. «Оценочность проявляется в отборе и классификации фактов и явлений действительности, в их описании под определённым углом зрения, в соотношении негативных и позитивных деталей, в специфических лингвистических средствах. Именно такую преобразованную информацию и потребляет читатель» [2, 101].

Языковая оценка может быть трёх видов: мелиоративной (положительной), нейтральной (нулевой) и пейоративной (отрицательной). При этом мелиоративность и пейоративность противопоставляются относительно нейтральной оценки, являющейся точкой отсчета в процессе оценочности. В лингвистической литературе неоднократно указывалось, что экспрессивные лексические единицы с негативными эмоциями- оценками значительно преобладают над экспрессивными лексическими единицами с эмоциями и чувствами положительного знака. В женских глянцевых изданиях наблюдаем преобладание мелиоративной оценки. Об этом же пишет М. А. Кронгауз: «Если в речи в целом <…> гораздо больше слов с отрицательным значением вообще и с отрицательной оценкой в частности, то здесь [в гламурных текстах – О.А.] используется исключительно положительная оценка. Без позитивного настроя, конечно, и в обычной речи не обойдёшься, но в рекламно-гламурно-глянцевом языке эти слова просто самые главные. Понятно, что в этом дивном, волшебном мире всё не просто хорошо, всё очень хорошо, а язык немножко смахивает на крикливого торговца, который всё нахваливает свой товар» [3, 28–29]. Проанализировав лексику глянцевого журнала, мы выделили несколько групп лексем,

содержащих оценку.

1. Деминутивная лексика

Лексика с уменьшительно-ласкательными суффиксами (деминутивы) выступает в текстах женских журналов как средство выражения оценочности. Деминутив (лат. deminutus ‘уменьшенный’) – «субъективно-оценочная, уменьшительно-ласкательная, увеличительная, уничижительная и т. п. Лексическая единица языка» [4, 45]. Деминутивные производные могут выражать широкий спектр смыслов. Авторы женских изданий достаточно часто в различных целях используют деминутивные формы.

Эмоциональное отношение автора текста к объекту именования определяет реализацию эмоционального потенциала деминутива: Или причёсывает усы маленькой *расчёсочкой,* одновременно выпучивая глаза (Cosmopolitan. Август 2012. С. 94); Под Харьковом у моих родителей имелась *дачка* (Cosmopolitan. Сенябрь 2013. С. 60); За первый же час косьбы я стёрла свои нежные финансистские *ручки* до кровавых мозолей (Cosmopolitan. Декабрь 2012. С. 64); Я созрела для взрослых отношений, которые двое строят *кирпичик за кирпичиком* (Cosmopolitan. Апрель 2013. С. 56); Это портрет деятельной личности, которая не парится на тему *амурчиков* и секса (Cosmopolitan. Февраль 2014. С. 277). Термин «деминутив» иногда используется также по отношению к глаголам: Ты хочешь, чтобы и при других он был таким же заботливым и любящим, каким ты привыкла его видеть дома. Чтобы он говорил С ТОБОЙ и изредка *поцеловывал,* конечно (Cosmopolitan. Февраль 2013. С. 97). В приведённых контекстах смысл деминутива можно интерпретировать как имеющий положительную эмоциональную направленность.

В женских изданиях допускается использование деминутивных производных при отрицательном эмоциональном отношении говорящего к реципиенту или описываемой ситуации: Тоже, наверное, любит почитывать *детективчики* (Cosmopolitan. Март 2014. С. 118); Не криминал, разумеется, но *осадочек* останется (Cosmopolitan. Январь 2012. С. 248); …тратим свою *чахленькую*, лелеемую неделю отпуска на поездку на острова – чтобы запас тем для обсуждения стремительно приближался к российским запасам нефти и газа (Cosmopolitan. Март 2013. С. 94); У меня есть *пунктик* – не люблю неграмотных людей (Cosmopolitan. Август 2013. С. 74).

К уменьшительному значению деминутива могут добавляться другие значения, например, уничижительность. Грозя *пальчиком*, сотрясая воздух звонками и барабаня *кулачком* по столу, вы обещаете нам суровое наказание всякий раз… (Cosmopolitan. Январь 2013. С. 318). Комичным представляется то, что малый размер (пальчик, кулачок) недостаточен для выполнения предназначенной функции.

Образования с суффиксами субъективной оценки характерны для разговорной, экспрессивно - окрашенной речи. Использование деминутивных словообразовательных возможностей приближает язык журнала к разговорно-бытовому общению.

Таким образом, деминутивные формы выполняют прежде всего аксиологическую функцию, причём оценка может быть как позитивной, мелиоративной, так и негативной, пейоративной.

В текстах женских изданий находят отражение способы выражения оценки, свойственные женской речи. К примеру, таковыми являются конструкции со словами такой, так, какой, как и т. п.: Оно *такое* холодное, что просто фу! (Cosmopolitan. Март 2014. С. 228); Наверное, кому-то нравится ехать в аэропорт, имея на хвосте 50 фотографов. А у меня от *такой* поездочки нервы на пределе (Cosmopolitan. Май 2012. С. 87); Они [ботинки] были *такими* клоунскими, вытерто-жёлтыми с красными прожилками и художественно завязанными шнурками (Cosmopolitan. Март 2012. С. 268); «Она заглянула в его бездонные глаза, на дне которых теплилась нежность». *Какой* стиль, просто патология глазного дна! (Cosmopolitan. Ноябрь 2013. С. 125); Как он будет любить тебя с *такой* ужасной апельсиновой коркой? (Cosmopolitan. Июнь 2013. С. 173); *Так* испортить себе удовольствие может только очень легкомысленная и непредусмотрительная девушка (Cosmopolitan. Март 2013. С. 173).

Таким образом, в текстах женских журналов прослеживается тенденция к интенсификации оценки (прежде всего положительной). Так как **ирония** всегда скрывает за собой оценку, даже при кажущейся объективированной подаче информации, то ирония, в свою очередь, может выступать в роли мощного механизма формирования оценки, а следовательно, и в роли средства выражения авторской позиции в тексте. С точки зрения Т. С. Дроняевой и других исследователей [5, 187–188], ирония, во-первых, перестала быть принадлежностью исключительно сатиры, а во-вторых, перестала быть обычной риторической фигурой в ряду других. Таким образом, мы можем различать иронию как троп и иронию как стилеобразующую черту публицистики. Например: *Многие одинокие мужчины живут душа в душу со своими носками, но перед приходом прекрасной дамы скрывают носки под диваном. К сожалению, это не всегда помогает – бывает ведь, что носков не видишь, а всё равно чувствуешь, что они есть* (Cosmopolitan. Февраль 2014. С. 110); *И вот я дома, жду первого письма от своего расчудесного мужчины.* (Cosmopolitan. Январь 2012. С. 74); Каждая пара считает, что их любовь уникальна, а встреча предрешена. Так, в общем, и есть. *Но некоторых, похоже, небеса сводили со стахановским энтузиазмом – по многу раз, настойчиво, – пока двое не поняли, что это и правда судьба!* (Cosmopolitan. Февраль 2013. С. 102); «*Она заглянула в его бездонные глаза, на дне которых теплилась нежность». Какой стиль, просто патология глазного дна!* (Cosmopolitan. Февраль 2012. С. 125); *Я села на диван, взяла «качественное чтение», для увеличения удовольствия намыла яблок, киви и мандаринов. В таких условиях я бы получила удовольствие даже от инструкции к соковарке на испанском языке!* (Cosmopolitan. Апрель 2011. С. 126); *Такое сочетание «стихийное бедствие» происходит от слова «стихи»?* (Cosmopolitan. Декабрь 2012. С. 118).

2. Стилистически сниженная лексика.

Наряду с мелиоративной лексикой в текстах женских глянцевых журналов встречаются грубые, стилистически сниженные слова, которые привносят в текст оттенок разговорности: *Скажите честно: ваш мужчина не в состоянии даже вбить гвоздь? Или он слишком крут, чтобы опускаться до всякой бытовухи?* (Cosmopolitan. Апрель 2012. С. 76); *В ответ на все мои уговоры огрызается и продолжает лопать жареную картошку, да ещё и хлебом закусывает* (Cosmopolitan. Март 2013. С. 120); Иногда стоит мне взглянуть на тебя, как ты сидишь за столом или за рулем в каких-то своих мыслях, *со своим хохлом на башке*, и чувство вины захлестывает меня с головой (Cosmopolitan. Январь 2014. С. 94); Под хожу и с максимальной нежностью, на какую способна, треплю его за ухо: «Любимый, будешь моим гуру?». Он испуганно таращит на меня глаза: *«Ты чего? С дуба рухнула?»* (Cosmopolitan. Август 2013. С. 44); Строй речь не с *«как ты смеешь быть такой свиньёй!»*, а с твоих по этому поводу ощущений (Cosmopolitan. Март 2013. С. 117) – в статье «В пять приёмов» даётся пять способов того, как принимать любимого человека таким, какой он есть (со всеми его недостатками); Милый, я очень тебя люблю, но вот такая штука, да всё время думаю: вдруг ты уйдёшь к фотомодели, *заграбастаешь квартиру, утащишь деньги и распилишь мой диван* (Cosmopolitan. Январь 2012 С. 80) – материал о брачных контрактах (в России). Грубая лексика употреблена в приведённом контексте с целью создания негативного образа уходящего мужа. Как видно из примеров, грубая лексика используется авторами женских изданий при характеристике мужчин. Таким образом создаётся негативный образ мужчины: женщина позиционируется как успешная и не зависящая от мужчины, а мужчина, в свою очередь, представляется грубым, неотёсанным, посягающим на свободу женщины.

Для «Cosmo» характерно использование **аффектированной лексики** и слов, описывающих психологическое состояние человека. «Мой муж ужасно любит машины»; «Васька - ужасно спортивный, меня все приобщает и тогда мечтал поставить меня на горные лыжи» (Cosmo, декабрь 2013. С. 192). «*Она узнала, что беременна, когда было уже три месяца. Была истерика. На аборт денег не хватило. Меня не было в городе, а Игоря она тогда ненавидела»; «Все обиды были забыты, Юля простила негодяя, и отношения начались заново»* (Cosmo. Декабрь 2013. С. 134).

Среди абстрактной лексики явно выделяется **субъективно-психологическая лексика** (любовь, измена), что, по мнению некоторых исследователей, является знаком скорее женского языкового сознания, и лексика рационально-логическая (ум, знание, талант), что репрезентирует скорее мужское языковое сознание.

Женскую речь, как известно, отличает более высокая концентрация эмоционально оценочных слов и конструкций в текстах, тогда как мужской речи свойственна стилистически нейтральная **оценочная лексика**. Не случайно для журнала «Cosmopolitan» использование **аффективной лексики** и слов, описывающих эмоционально-психологическое состояние человека *(«Ежедневно я открываю для себя в тебе всё новые и новые чёрточки, которые мне ужасно нравятся!»; «Милый, я ужасно себя чувствую!» Про себя: «Да не буду – и всё!»).* В подобных случаях используется разговорная лексика: *«Надо было урезать расходы, и я пересела на общественный транспорт. Однако ехать без дела полчаса на трамвае в одну сторону скучно – и я придумала, как использовать это время»* (Cosmo. Июнь 2013. С. 255). В текстах «Cosmopolitan» наблюдается такой приём, как апелляция к истории из жизни или мнению другой женщины.

Использование лексики, включающей определённую коннотацию, позволяет автору текста не только высказать своё мнение, но воздействовать на читателя, влиять на его оценку описываемых явлений, фактов действительности. Оценочный компонент значения предполагает положительное или отрицательное суждение о чём-либо.

3. Эвфемизация как способ выражения оценочности в глянцевых журналах.

Несмотря на вышесказанное, в целом женские глянцевые издания характеризуются **эвфемизацией** текста. «Эвфемия – это косвенная коммуникативная стратегия мелиоративной направленности, которая предполагает использование как лингвистических, так и экстралингвистических средств (эвфемизмов) с целью не создавать у собеседника ощущения коммуникативного дискомфорта (то есть с целью табуирования, вежливости, эстетизации, смягчения, вуалирования, искажения информации)» [6, 8]. *Хочу сказать, что это [чтение журнала] столь часто необходимый укол в мягкое место и женской, и мужской половины нашего общества* (Cosmopolitan 2011. № 10. С. 48). Данный эвфемизм выполняет функцию смягчения высказывания, направленную на соблюдение правил вежливости и этикета (замена грубых слов и выражений более корректными). *Кроме того, на собеседования приглашают в самую… – пройдёте туда, повернёте сюда, спуститесь тут* (Cosmopolitan. 2012. № 12. С. 284) – в данном примере эвфемизация достигается посредством умолчания, намёка на грубое слово. *И вот когда наступило блаженное состояние, называемое в просторечье удовлетворённой потребностью, меня осенило…* (Cosmopolitan. Декабрь 2012. С. 62).

Функция вуалирования смысла высказывания предполагает сознательное сокрытие истинных намерений говорящего: выражение сомнения в уровне образования читателей. Функции смягчения и вуалирования взаимодополняют друг друга: *Способность к самоиронии – вот что отличает умного человека от того, кто, мягко говоря, не блещет интеллектом* (Cosmopolitan. Октябрь 2012. С. 54). Осуществлению прагматических функций смягчения и вуалирования высказывания способствует тот факт, что эвфемизм имплицитно (скрыто, неявно) указывает на те предметы, явления и свойства, прямое обозначение которых в определенной конкретной ситуации общения препятствовало бы достижению успешности коммуникации. В рассматриваемом примере автор не желает создать у собеседника ощущения дискомфорта, чувства своей ущербности. Также автор материала демонстрирует своё превосходство с целью унизить партнёра по коммуникации (репрессивная функция). *В нашем террариуме единомышленников усиленно бродили слухи, что в сентябре нас ожидают вовсе не трудовые свершения, а полный и окончательный расчёт* (Cosmopolitan. Январь 2014. С. 60). Отрицательная оценочность не выражается прямо, и в сознании коммуникантов создается ассоциация с предметом или явлением более позитивной оценки, чем табуируемый денотат. В данном случае автор статьи иносказательно называет своих коллег змеями (террариум ‘специальное помещение для содержания некрупных пресмыкающихся и земноводных’). С одной стороны, преследуется цель завуалировать

негативную оценку, с другой стороны, понимание завуалированной информации имеет ещё бóльшую экспрессивность.

Таким образом, эвфемизмы в женских глянцевых изданиях выполняют следующие функции: 1) функция смягчения интенсивности высказывания, направленная на соблюдение правил вежливости и этикета (замена грубых слов и выражений более корректными, нивелирование аксиологической составляющей высказывания); 2) репрессивная функция, заключающаяся в демонстрации своего превосходства с целью унизить партнёра по коммуникации; 3) функция вуалирования нежелательной информации, предполагающая сознательное сокрытие истинных намерений говорящего и даже искажение сути явления в целях скрытого воздействия на ценностные установки адресата и манипулирования индивидуальным и общественным сознанием (фальсифицирование действительности). Обычно эти функции взаимодополняют друг друга. Отметим, что в отличие от общественно-политических изданий для глянцевой журналистики наименее характерно стремление соблюсти дипломатический этикет, избежать конкретизации, уйти от прямой оценки событий, а также стремление замаскировать, завуалировать неприглядные факты и выставить их в более выгодном свете. Это объясняется тематическим содержанием данной группы медиатекстов: они намеренно аполитичны.

Как видим, тексты женских глянцевых журналов характеризуются повышенной эмоциональностью. Выражение эмоционально-экспрессивной оценочности в них имеет такие специфические особенности, как высокая концентрация эмоционально оценочных слов и конструкций; преобладание мелиоративной оценки; использование деминутивов; тенденция к интенсификации оценки; ирония; функционирование грубых, стилистически сниженных слов; эвфемизация. Современная тенденция к феминизации приводит к тому, что на страницах ГЖ появляется нехарактерная для женской аудитории лексика. Женщина в данном случае позиционируется как самостоятельная, независимая и успешная особа, которая имеет право на равную с мужчинами роль в обществе, культуру и лексику. Данный образ женщины складывался постепенно и в последнее десятилетие приобрел особый статус. Употребление подобных лексем в речи женщины указывает на ее принадлежность определенному кругу, интеллекту и образу жизни.

Список литературы

1 Земская Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно - прагматический аспект. – М., 1993. – С. 90–136.

2 Клушина Н.И. Стилистика публицистического текста. – М., 2008.

3 Кронгауз М.А. Русский язык на грани нервного срыва. – М., 2007.

4 Хашимов Р.И. Деминутив // Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий: Русский язык: в 2 т. / Под ред. А. Н. Тихонова, Р. И. Хашимова. – Т. 1. – М., 2008. – С. 45.

5 Дроняева Т. С. Фасцинативные сигналы в информационном тексте // Публицистика и информация в современном обществе / Под общ. ред. Г. Я. Солганика. – М., 2000.

6 Якушина К. В. Лексико-грамматические средства эвфемии в языке газет Испании: Автореферат дис. … канд. филол. наук. – СПб., 2009.

Берілген мақалада әйел жылтыр журналдарындағы бағалаулық айтылуының лексикалық-семантикалық амалдары қарастырылады. Автор деминутивтік, стилистикалық төмендетілген лексиканы талдайды, эвфемизацияны әйел жылтыр журналдарындағы бағалаулық айтылуының әдісі ретінде сипаттайды. Мақалада медиамәтіндер топтамасы мазмұндарының мінезі тұралы қорытынды жасалған: олар әдейі бейсаясатты. Жылтыр журналдардың бетіндегі әйел адам өздік, тәуелсіз, табысты, қоғамда ер адамдармен бір қатарда тұратын құқығы бар, солардай мәдениеті және сөз қорыменбірдей болып көрсетілген.

This article discusses the lexical-semantic means of expression of evaluation in women's magazines. The author analyzes diminutive stylistically reduced vocabulary, evfemization as a way of expression of evaluation in the glossy magazines is described. The conclusion is made about the nature of the contents of this group of media texts: they are deliberately apolitical. The woman in glossy magazines is shown as an independent and successful person who has the right to a role in the society, culture and language equal to that of men.

УДК 81’276.6: 81’373

О.К. Андрющенко
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан

РОЛЬ ОБРАЗНЫХ СРЕДСТВ В СОЗДАНИИ ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ В ГЛЯНЦЕВОМ ЖУРНАЛЕ

В статье автор определяет роль образных средств в процессе создания журналистами глянцевых журналов образа женщины. Анализируются метафора, ее виды, эпитеты, гипербола и языковая игра, выявляется роль антонимов в журнальных текстах. Делается вывод о гендерной специфике данных средств в женских журналах. Доказывается, что указанные выразительные средства чаще всего используются в рекламных слоганах и заголовках к статьям, т.к. они обладают воздействующим потенциалам, оживляют текст, придают ему яркость и выразительность.

Ключевые слова: образные средства, глянцевый журнал, женщина, метафора, языковая игра, гипербола, эпитеты.

Как известно, в основе публицистических текстов лежит образность и экспрессивность. Использование экспрессивно-стилистических средств в глянцевых журналах наглядно показывает его специфику – быть средством агитации и воздействия. К выделенным нами в глянцевых журналах образным средствам мы отнести метафору, эпитеты, гиперболу и языковую игру.

В основе метафоры лежит сходство. В метафоре образ и предмет совмещены в одном слове таким образом, что слово обладает сразу двумя значениями: прямым и переносным. Прямое значение есть образ, переносное значение есть предмет. Между этими двумя значениями нужно найти сходство. Элемент сходства и есть тот признак, который журналист возбуждает в воображении читателя, когда употребляет метафору. Например: Белый освежает лицо, черный скрывает ровно то, что хотелось скрыть, а их сочетание излучает *удивительную надежность* (Cosmopolitan. Май 2012. С. 205). Практическая шотландка обрела *второе дыхание* в вечерних туалетах (Cosmopolitan. Август 2012. С. 43) Этой весной мы будем буквально купаться в *море всех цветов радуги* (Cosmopolitan. Март 2013. С. 289).

Классифицируя данный вид тропа на простую метафору и развернутую важно отметить, что простая метафора включает в себя простые сравнения. Она представлена всего тремя типами:

1. Именная метафора выражается именем существительным. Например: Остается добавить простые специи, творческую смелость и безупречный вкус, и ваше *модное блюдо* будет встречено с восторгом (Cosmopolitan. Июнь 2012. С. 354).

2. Глагольная метафора выражается глагольными формами. Например: Романтика *наступила* на пятки футуризму, и мы отдали ей сегодня должное (Cosmopolitan. Ноябрь 2012. С. 179). Или: Дело в магии цвета, которая *завораживает* всю модную популяцию земного шара и редакцию журнала Cosmopolitan (Cosmopolitan. Июнь 2012. С. 159).

3. Метафорический эпитет выражается определением в широком синтаксическом смысле. Например, как это делается в заголовке. *Горячая линия* (Cosmopolitan. Июль 2013. С. 114).

Напротив ей, «развёрнутая метафора-это метафора, последовательно осуществляемая на протяжении большого фрагмента сообщения или всего сообщения в целом» [1, 33]. Она распространяется на весь текст. Обычно это целые стихотворения. Сложной метафора может быть не только по количеству слов в ней, но по глубине смысла, которая зависит от далекости ассоциаций. Такая метафора называется **ассоциативной**. Она определяется по тому, что не разворачивается в сравнении:

- У румян Pro Checkes оказалось *раздвоение личности* (Cosmopolitan. Июнь 2013. С. 186).
- В наступившем сезоне дизайнеры предлагают полакомиться плодами уже *вызревшего сорта* классики (Cosmopolitan. Май 2012. С. 341).
- Хвост по ветру (Cosmopolitan, ноябрь 2012. С 124)

Под ассоциативную метафору может быть замаскирована логическая дефектная метафора Например: Вопреки уверенности русского философа Николая Бердяева в том, что русские не знают *радости формы*, мы доказываем обратное: та самая *форма*, которую так часто презирают, не только важна, но и красива (Cosmopolitan. Июнь 2013. С. 327).

- К логической дефектной метафоре примыкает так называемая **ломаная метафора**. Например*: Пробую* аромат на запястье. Хорош! Но в сочетании с розовым картоном упаковки….*Звучит странно* (Cosmopolitan. Январь 2012. С. 52)

Эта ошибка состоит в логическом несоответствии двух метафор в одном узком контексте. Метафора может быть и **стилистически дефектной**, то - есть неуместной в данном контексте [1]. Например: «Сомневаюсь, по силам ли мне *приручить* косметику, с помощью которой создан такой сложный макияж (Cosmopolitan. Январь 2012. С. 64).

Журнал Cosmo имеют свою специфику, которая включает в себя назначение жанра, объект, предмет и методы отображения, выразительные средства, стилистика текста и роль автора. Но важно заметить, что «информация, которая содержит конструкции с метафорами, значительно выше той, которая несет безобразные сочетания» [2, 170]. Например, в статье про дизайнера Натали Тео использует простую именную метафору**:**

- *Певец* женской красоты Роберто Кавали (Cosmopolitan. Август 2012. С. 355). Из чего становится ясно, что он создает одежду для женщин на высоком уровне. Или в статье «Выход в свет», Наталья Лучанинова использует ассоциативную метафору, в которой сравнивает барышень с экзотическими стайками. Из чего становится понятно, о каких барышнях идет речь.
- А пока промоутеры бьются, придумывая как заманить ярких и состоятельных барышень на всевозможные вечеринки, те сами сбиваются в *экзотические стайки* (Cosmopolitan. Июнь 2012. С. 84).

Ассоциативная метафора позволяет более образно представить, о чем идет речь. Например:

- Правда есть одна проблема - я Овен, а Овны к цели идут напролом, *пробивая* стены и *расшибая* себе лоб в кровь (Cosmopolitan. Март 2013. С. 48).

В данном тексте автор ассоциирует себя с определенным знаком Зодиака, используя простую глагольную метафору.

В другом примере журналист сравнивает пиджак с «милым другом»:

- А *милый друг*. Он яркий, элегантный и незаменимый, меняет юбки каждый день, а мы, как и прежде храним ему верность (Cosmopolitan. Июнь 2013. С. 34). Автор статьи использует прецедентный текст – известный роман Ги де Мопассана «Милый друг», в котором главный герой – молодой авантюрист и повеса с целью добиться успехов в свете использует богатых и знатных женщин, меняя их как перчатки. Интересное сравнение делает статью запоминающейся. Однако, нужно отметить, что подобные примеры предназначены

для интеллектуальных читательниц, способных провести параллели между литературным текстом и статьей в ГЖ.

Использование автором в статьях журнала метафоры очень выигрышно, так как с помощью нее он может более ярко и красочно передать всю картину происходящего. Например, Джаспер Конран обуздал ее непослушные полы контрастными цветами и четкой геометрической линией силуэта с *мужским характером* (Cosmopolitan. Май 2012. С. 147). В тексте идет речь об одежде дизайнера, которую он создает. С помощью использования в тексте метафорического эпитета «мужской характер» можно представить его модели одежды более ярко.

Использование развернутой ассоциативной метафоры в заметке из модного Дома Chloe журналист образно показывает, что является главными составляющими весеннего настроения. В данном тексте развернутой метафорой является «составляющие»: синий шелк, алая тафта, кремовый шифон, русые пряди голубые глаза и нежно - розовые губы - вот, по мнению дизайнеров Chloe, главные *составляющие* весеннего настроения (Cosmopolitan. Март 2012. С. 164).

Следовательно, метафора в ГЖ позволяет разнообразить текст, привлечь внимание и воздействовать на читателя. Разные виды метафор, вписанные в канву журнальной статьи, помогают автору проявить собственную индивидуальность и приобщить читателя к «узнаванию» имени.

Одним из лексических средств создания женского образа является **языковая игра.** Под приемами языковой игры мы понимаем сознательное нарушение языковых норм, правил речевого общения, а также искажение языковых клише с целью придания сообщению большей экспрессивной силы. Языковая игра как приём репрезентации гендера достаточно частотна в ГЖ, потому что вызывает интерес к событию или факту, привлекает внимание и содержит оценку описываемому. Рассматриваются модификации прецедентных текстов, используемых в качестве заголовков. Наибольший интерес представляют трансформации, в результате которых создаются выражения, конкретизирующие и развивающие смысловое содержание, усиливающие экспрессивность и изменяющие эмотивно-оценочный контекст. Одним из самых распространённых видов преобразования прецедентной единицы является замена её компонента словом или словосочетанием: а) антонимичная замена: *счастье луковое* (Cosmopolitan. Август 2012. С. 118) – горе луковое; *ищите мужчину* (Cosmopolitan. Январь 2014. С. 162) – ищите женщину; *Федорино счастье* (Cosmopolitan. Ноябрь 2013. С. 218) – Федорино горе; *смеёмся в жилетку* (Cosmopolitan. Март 2014. С. 358) – плакаться в жилетку; б) замену другим словом: *телу время* (Cosmopolitan. Май 2013. С. 69) – делу время; *истина – в воде* (Cosmopolitan. Июль 2012. С. 167) – истина в вине; *фен – всему голова* (Cosmopolitan. Август 2013. С. 139) – хлеб всему голова. Ещё один частотный вид преобразования прецедентных единиц – переход утвердительных форм в отрицательные и наоборот: *чего не хочет женщина* (Cosmopolitan. Март 2012. С. 198) – чего хотят женщины; *теперь красота не требует жертв* (Cosmopolitan. Июнь 2013. С. 177) – красота требует жертв.

Анализ приема языковая игра в ГЖ показал, что данное лексическое средство является очень востребованным авторами статей, что демонстрирует успех у читательской аудитории. Прием «языковая игра» интересен, привлекателен для женской аудитории, чем характеризуется его массовость в ГЖ.

Среди характерных черт стиля «Cosmopolitan» следует назвать изобилие эмоциональных, позитивно окрашенных **эпитетов**, употребления превосходной степени: ультра гламурный, светский, элегантный, исключительный, изысканный, (самый) сексуальный, блистательный.

Такого рода эпитеты употребляются по отношению к внешности или предметам, способным создать требуемый образ: «*Невероятный* изгиб и разделение ресниц сделают ваш взгляд *неотразимым*» Cosmopolitan. Январь 2012. С. 345; «*Ультраяркие* аксессуары засветят вас в толпе даже в самый солнечный день» Cosmopolitan. Июнь 2013. С. 178.

Наиболее часто эпитеты используются в рекламе товаров, расположенных на страницах глянцевого журнала, которые должны «обольстить» потребителя - косметики, парфюмерии, предметов роскоши и др. Так, авторы рекламного текста помады Juicy Rouge не скупятся на эпитеты:

Наконец *сияющий* цвет надолго сохранится на ваших губах. Juicy Rouge - стойкий эффект влажных губ. *Аппетитный* цвет, *свежий и искрящийся*. Настоящее наслаждение: *тающая* сладость малины, увлажняющая и нежная текстура. Для сияющих и манящих губ (Cosmopolitan. Июнь 2012. С. 21). Выбор подходящего эпитета обусловливается основной задачей — положительной оценкой продукта или услуги.

Не избегает реклама и гиперболизированных эпитетов — они подчеркивают достоинства товара акцентируя на них внимание целевой аудитории, например, эпитет «чернее черного» в рекламе туши «Мейбеллин»: Новинка blackest black от Great Lash. Чернее черного. Мейбеллин изобретает собственный Черный: чернее черного! Эксклюзивная формула с двойной концентрацией черных пигментов плюс знаменитая щеточка-объем создают самые сексуальные, жгучие, густые, самые черные ресницы в мире. Черный вернулся! (Cosmopolitan. Июль 2012. С. 341). Shamtu. Головокружительный объем! (Cosmopolitan. Май 2013. С. 154). Первый тональный крем - спрей от Dior Ait flash Spray Makeup. Удовольствие воздушного прикосновения. Волшебство легкого, идеального и мгновенного макияжа. Свежий, матовый и светящийся цвет лица (Cosmopolitan. Август 2013. С. 85).

Язык журнальных статей постоянно эволюционирует, обновляется. Авторы пытаются эффективно использовать все богатство, всю красоту русского языка. И здесь они уж никак не обойдутся без употребления эпитетов, которые усиливают текст статьи, подчеркивают его индивидуальность.

Таким образом, эпитеты используются для того, чтобы придать положительную оценку (например, рекламируемому товару). Эпитеты помогают увидеть продукт, ощутить его, они восполняют недостаток зрительного ряда в данном канале коммуникации, а также отсутствие прямого контакта с покупателями.

Одним из часто используемых журналистами глянцевых журналов приемов является **гипербола.** Авторы обращаются к данному тропу для привлечения внимания к рекламируемому товару, событию, описываемому явлению. Например, конец *эпохи Пугачевой* (Cosmopolitan. Ноябрь 2012. С. 145); *колоссальные ресницы* (Cosmopolitan. Август 2012. С. 49); платье от Dolche Gabbana *стоит целое состояние* (Cosmopolitan. Март 2013. С. 195).

Особенно эффективна гипербола в начале текста статьи, так как она останавливает на себе внимание читательницы, вызывает ее активную реакцию. Таким образом, еще до знакомства со всем текстом потребитель задумается, будет заинтригован, улыбнется, сравнит с известным, переключится на ожидание — одним словом, настроится на дальнейшее восприятие статьи.

Подобный прием довольно широко распространен на страницах глянцевых журналов. Так как гипербола уже содержит в себе некоторое преувеличение ощутимых достоинств товара, здесь очень важно не переборщить, иначе рекламный текст примет неестественный вид. Как в следующем примере: «*Все лучшее сразу!*» (Cosmopolitan. Февраль 2013. С. 135).

Таким образом, удачно подобранная гипербола - очень сильный художественный прием, позволяющий красиво передать рекламируемые свойства товара.

В журнальных статьях для создания художественной выразительности широко используются антонимы.

Наиболее многочисленным в нашем материале оказались статьи с прилагательными. Рассмотрим примеры: «Подарки *большие* и *маленькие*» (Cosmopolitan. Март 2014. С. 55) заголовок основан на антонимии прилагательных, относящихся к одному и тому же определяемому существительному в форме мн. числа; в статьях «*Маленький* повод для *большой* истории» (Cosmopolitan. Февраль 2012. С. 24), «*Маленькая* репетиция *больших*

торжеств» и «*Могучий человек небольшого роста*» (Cosmopolitan. Апрель 2014. С. 256, 74), наоборот, антонимы определяют разные существительные – каждое в форме ед. числа. Следующий пример построен на контекстуальных антонимах, т. е. «индивидуально-стилистическом использовании того или иного слова, которое не закреплено общенародным употреблением» [3, 90]: «В детском театре – спектакль для взрослых» (Cosmopolitan. Январь 2014. С. 165) и «Зимнее лето» (Cosmopolitan. Статья Анатолия Седова Июнь 2013. С. 15). Антонимичность лексем служит выражению невозможности ситуации или ее абсурдности, что в художественном плане дает нам такой троп как оксюморон. Одновременно есть примеры традиционной антонимичности существительных: «*Количество фильмов* фестиваля не переросло в *качество*. А жаль» (Cosmopolitan. Январь 2012. С. 38).

Можно сказать, что «вдвойне» оценочны и экспрессивны названия статей, содержащие две пары антонимов, объединенных одиночным союзом «и»: «*Беспечные дети* и *нервные взрослые*» (Cosmopolitan. Март 2013. С. 106), где, кроме антонимов «дети – взрослые», лексически противопоставлены зависимые от них прилагательные: «беспечный – беззаботный, легкомысленный» и «нервный – 2. Легко возбудимый, болезненно раздражительный, беспокойный». Повторяющиеся соединительные союзы «и…и» создают эффект интонации перечисления, тем самым усиливая мозаичность и «невыразимость» предмета речи: «И *нежный вальс*, и *страстный пасодобль*» (Cosmopolitan. Май 2012. С. 55), «И *радость встреч*. И *боль разлуки*…» (Cosmopolitan. Июнь 2012. С. 184).

В речи антонимы используются для создания контраста, выражения противоположности, противопоставления одного явления другому. Антонимы нередко используются в газетных заголовках для привлечения внимания читателя к острым, полемичным вопросам: «*Работать или учиться?*» (Cosmopolitan. Май 2012. С. 364), «*Орел или решка?*» (Cosmopolitan. Август 2013. С. 194), «*Не хочется, а надо*» (Cosmopolitan. Март 2012. С. 85). Антонимы могут обозначать: противоположность качеств. В рассмотренных примерах часто встречаются пары плохой – хороший, большой – маленький: «Что такое *хорошо*, и что такое *плохо*?» (Cosmopolitan. Май 2012. С. 154), «*Большие* затраты для *малого* удовольствия» (Cosmopolitan. Ноябрь 2012. С. 169); противоположность обозначений времени и пространства: «*Запад есть Запад, Восток есть Восток*» (Cosmopolitan. Сентябрь 2012. С. 254), «Апокалипсис *вчера и сегодня*» (Cosmopolitan. Декабрь 2012. С. 167); противоположность чувств, состояния здоровья: «*И грустно, и смешно*» (Cosmopolitan. Август 2012. С. 278), «Между *отчаянием и надеждой*» (Cosmopolitan. Ноябрь 2013. С. 152); противопоставленность действий: «*Ломать – не строить*», «*Отдай* долги – *возьми* другие» (Cosmopolitan. Февраль 2012. С. 187, 364) и др.

Использование антонимов в статьях журнала способствует выразительности речи, позволяет автору заострить внимание на актуальных вопросах современной жизни.

На наш взгляд, тексты статей, содержащие антонимы, успешно выполняют функцию привлечения внимания, т. е. рекламную и оценочно-экспрессивную, что формирует эмоциональное воздействие журнального текста.

Итак, для женского ГЖ роль образных средств довольно велика, т.к. они работают на гендерный аспект текстов ГЖ: женщины в большей мере, чем мужчины, предпочитают эмоциональность и экспрессивность при подаче информации. Данные выразительные средства чаще всего используются в рекламных слоганах и заголовках к статьям, т.к. они обладают воздействующим потенциалам, оживляют текст, придают ему яркость и выразительность. Разнообразие приемов словесного выражения, усиление экспрессивности, сопровождающей даже простейшую тему, при одновременной общепонятности должны служить одним из принципов составления статей ГЖ.

Список литературы

1 Беззубов А.Н. Стилистические приемы газетной речи. – СПб., 2000. С. 20-22.

2 Бессарабова Н.Д. Метафора в газете // Вестн. Моск. ун-та. Сер.11. Журналистика. 1975. – №1. – С. 53.

3 Нарочная Е. Б., Шевцова Г. В. Иноязычные слова в современной российской публицистике // Язык и культура. 2009. – № 4. – С. 84—97.

Автор мақалада жылтыр журналдардың журналистерінің әйел бейнесін жасауындағы көркемдік әдістердің рөлін анықтайды. Метафора, оның түрлері, эпитет, гипербола және тілдік ойын талданады, мақалада журнал мәтіндеріндегі антонимдердің рөлі анықталады. Әйел журналындағы берілген әдістердің гендерлік ерекшелігі туралы қорытылады. Көрсетілген тілдің көркем-мәнерлеу сөздері көбінесе жарнамалар ұрандарында және мәтіннің тақырыптарында қолданылатындығы дәлелденеді, себебі олардың адамға деген әсері өте зор, олар мәтінді жандандырады, мәтінге мәнерлік және көркемдік береді.

The author defines the role of figurative means in the process of creating the image of women by journalists. Metaphor, its kinds, epithet, hyperbole and a language game are analyzed, the role of antonyms in magazine texts is identified. Gender-specific data resources in women's magazines are concluded. The author proves that the specified means of expression are most often used in advertising slogans and article headlines, as they render potential effect on readers, enliven the text, and make it bright and expressive.

УДК 800.7

А.А. Ахметжанова, Б.А. Газдиева
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ КОДОВ КАК РЕЗУЛЬТАТ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ (НА ПРИМЕРЕ РЕЧИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ ВЕЛИКОБРИТАНИИ)

В статье представлены основные результаты языковых контактов, среди которых особое место занимает проблема переключения кодов (code-switching). Представлена краткая характеристика особенностей устной речи казахской диаспоры Великобритании. Анализируются случаи переключения и смешения кодов на примере речи молодого поколения казахской диаспоры Великобритании. Выдвигается гипотеза возникновения языкового сдвига как результата доминирования английского языка и утраты родного казахского языка.

Ключевые слова: переключение кодов (code-switching), смешение кодов (code-meshing), языковой сдвиг (language shift), глобализация, языковые контакты (language contact).

На сегодняшний день вопрос языковых контактов является проблемой, объединяющей ученых всего мира. Изучение данного лингвистического феномена играет первостепенную роль в процессе описания взаимодействия языков. Языковой контакт возникает в момент общения людей, говорящих на разных языках. Уриэль Вайнрайх (Uriel Weinreich) отмечает, что межнациональное взаимодействие «оказывается возможным благодаря общению многоязычных носителей» [1].

Языковые контакты первоначально складываются под влиянием экстралингвистических факторов, среди которых основными являются политика и экономика. Сложность и разносторонность языковых контактов может варьироваться от одного региона к другому. Глобализация, интеграция, развитие миграционных процессов и межкультурное сотрудничество приводят к расширению языковых контактов. В результате

происходит языковое взаимодействие. В условиях тесного контакта языков стабильность каждого из них зависит от того, насколько он укоренен на данной территории, а также от количества его носителей [2, 14].

Следствием языкового контакта выступают следующие лингвистические процессы: смешение кодов (code-meshing), языковой сдвиг (language shift), лингвистическая интерференция (interference), лексические заимствования (borrowings). Одним из результатов подобного языкового взаимодействия является проблема переключения кодов (code-switching). Этот результат языковых контактов в последнее десятилетие приобрел широкую популярность в казахстанской и зарубежной лингвистике.

Рассматривая определение лингвистического термина *переключение кодов*, необходимо отметить единство ученых в толковании данного лингвистического феномена. Языковое переключение кодов Лора Фигуэро (Laura Figueroa) определяет, как попеременное использование элементов двух или более языков в рамках одного коммуникативного акта более или менее двуязычным говорящим [3]. Аналогичную трактовку термину «переключение кодов» дает лингвист Мосгард Хансен (Mosegaard Hansen) [4, 293].

Основным источником анализа материалов для зарубежных лингвистов является устная спонтанная речь. Главным образом используются два метода сбора информации: интервью и запись спонтанной «живой» речи в неформальной обстановке. Зачастую объектом исследования становятся различные этнокультурные объединения, межнациональные семьи [5, 123]. На примере казахской диаспоры Великобритании мы рассмотрим основной механизм проявления языкового сдвига – переключение кодов.

Объектом нашего исследования стала семья Исмаила Кесичи, председателя Ассоциации казахской диаспоры Лондона. Сам Исмаил Кесичи родом из п. Боровое (Акмолинская область), но в Великобританию переехал из Турции. В 1765 г. его предки перекочевали в восточную часть Казахстана, оттуда в Китай, Индию, Пакистан, пока не достигли Турции. Об истории переселения и миграции своей семьи, которая передается из поколения в поколение, Исмаил-ага рассказывал детально и обстоятельно.

Исмаил Кесичи владеет турецким, казахским и английским языками, немного понимает русский. В 90-е годы он с семьёй жил и работал в Казахстане, в г. Алматы. Его супруга, Шолпан, родом из г. Уральск. Она к тому же прекрасно владеет русским языком. Дочь, Салтанат, неплохо говорит по-русски, понимает казахский язык, но предпочитает общаться на английском. Со своим младшим братом Муратом говорят на английском. Что особенно интересно, Мурат использует лондонский диалект «кокни». Салтанат и Мурат как в школе, так и среди друзей говорят на английском языке. Дом Исмаила Кесичи наполнен казахской традиционной атрибутикой, от посуды до картин, прослеживается национальный колорит казахов. В воспитании детей заметно, что их приобщают к восточной культуре, что выражается в уважении к старшим, послушании и сохранении традиций [6, 111-112].

В своей работе «*Исторические судьбы казахской диаспоры*. Происхождение и развитие» Г.М. Мендикулова в целом раскрывает основные особенности казахской диаспоры, проживающей в Великобритании: … «Представители казахской диаспоры в Великобритании предпочитают моноэтнические браки и для них характерен привоз своих семей в страну проживания. Поэтому очень важно для них не потерять этнические корни и приобщать своих детей к изучению казахского языка и традиций казахского народа» [7, 71-75]. В подтверждение заключений Г.М. Мендикуловой, стоит резюмировать, что казахская диаспора Великобритании смогла сохранить и самые лучшие личностные качества казахов, то есть гостеприимство, толерантность, миролюбивость, чуткость и отзывчивость.

Важно отметить, что материалы исследования были собраны во время визитов рабочей группы проекта № 1397 «Казахская диаспора Европы: Великобритания, Германия, Финляндия, Польша», а также научной стажировки магистранта Ахметжановой А. в г. Лондон, Великобритания. Вопросы задавались в основном на казахском языке, некоторые на английском.

Исследование проводилось на материале естественной речи: использованы аудио- и видеозаписи общения интервьюера с респондентом, которые позже были подвержены расшифровке. В данной работе представлена речь одного респондента, владеющего английским, казахским, русским языками. Наше внимание сфокусировано на переключении между языками в коммуникации при ответе на заданные вопросы. Под переключением между языками подразумевается спонтанный, внезапный переход говорящего с казахского языка на английский и наоборот.

Ниже представлены примеры кодового переключения в речи представителя молодого поколения казахской диаспоры Великобритании.

В первый раз переключение происходит в случае коммуникативного затруднения выражения мысли, когда говорящий использует английский эквивалент числительного и других форм выражения времени.

Пример 1

1 *Интервьюер*: Сенің жасын нешеде?

Говорящий: **Мен eighteen.**

2 *Интервьюер*: Сен қайда оқисын?

Говорящий: **Мен қазір оқуды бітірдім бірақ ... next жылы университетке барамын.**

Следующий пример наглядно показывает трудность говорящего в выражении формальных терминов. Говорящему представилось сложным найти эквивалент термину *юриспруденция* в казахском языке. В связи с необходимостью подбора аналогичного слова в английском языке, произошло полное переключение кодов внутри одного предложения.

Пример 2

3 *Интервьюер*: Қай университетке барғын келеді? Қай мамандық бойынша оқуын келеді?

Говорящий: **Әлі білмеймін бірақ I want to study law.**

4 *Интервьюер*: Неге заңтану?

Говорящий: **Алдымен ағылшын әдебиетімен айналысатынмын... but I thought there is no much point because I am gonna I want to be a lawyer anyway. So it is just a small straightforward to do law.**

Представленный фрагмент является примером именно кодового переключения, в котором при переходе на английский язык высказывание строится по его правилам и, соответственно, наблюдается изменение всех уровней языковой системы. В примере 1 больше происходит употребление заимстованных слов (borrowings), которые тоже являются механизмом языкового сдвига, но все же это одномоментное действие. Судя по примеру 1, заимствованные слова, попав в структуру предложения, были адаптированы в нем. В случае переключения кода речь идет о систематическом употреблении двух или более языков внутри одного коммуникативного акта. Пример 2 демонстрирует, что при переходе на английский язык говорящим вторая часть предложения строилась по его правилам.

На основе вышепредставленных примеров необходимо разграничить понятия «переключение кодов» (code-switching) и «смешение кодов» (code-meshing). Под *переключением кодов* А.Ю. Русаков понимает «переход с одного языка на другой в рамках одного дискурсивного единства». Процесс *смешения кодов* он определяет как «говорение на одном языке с включением элементов другого языка» [8, 69-70]. Таким образом, *пример 1* – случай смешения кодов, а *пример 2* – переключения кодов.

Однако не стоит так четко разграничивать эти два механизма проявления языкового сдвига. Объективных критериев для разграничения этих двух лингвистических понятий не выявлено, так как не всегда очевидна мотивация смены языка. Кэтрин Вулэрд (Kathryn Woolard), Клаудиа Рил (Claudia Riehl) предлагают использовать общий термин «переключение кодов» для обозначения широкого круга подобных ситуаций би- и мультилингвизма [9, 10]. На наш взгляд, общий термин «переключение кодов» может быть использован для выражения подобных ситуаций мультилингвизма. Это объяснятся тем, что

мы живем в эпоху глобализации и межкультурного сотрудничества, когда рассеиваются четкие границы этих лингвистических понятий.

Пример 3 наглядно демонстрирует сознательное переключение кодов говорящим. Вопрос был задан на казахском языке, говрящий же сразу же начинает отвечать на английском. По Ж. Багана, Блажевич Ю.С. [11, 65] неспособность говорящего выразить свою мысль на одном языке, в нашем случае казахском, вынуждает его переключиться на другой язык (английский), чтобы компенсирвать этот недостаток.

Пример 3

5 *Интервьюер*: Өз отбасы туралы айтып берші.

Говорящий: **Okay, I have a brother and I live with my parents and my brother. And I have a cat. What else do you want to know?**

6 *Интервьюер*: Сенің інін нешеде? Қайда оқиды?

Говорящий: **He is… My brother is thirteen. He is studying in secondary school. He is studying in Frederick Grammar school.**

Таким образом, все представленные примеры являются проявлением лингвокультурного взаимодействия и языкового контактирования. По мнению известного лингвиста Уриела Вайнрайха (Uriel Weinreich), дающего четкую классификацию данных лингвистических феноменов: «В случаях, когда перед лицом или группой лиц, обычно пользующихся языком А, встает задача усвоения второго языка, В, есть ряд возможностей. Во-первых, язык А может быть вообще заменен языком В; в этом случае мы говорим о языковом сдвиге (language shift). Во-вторых, языки А и В могут употребляться попеременно, в зависимости от требований обстановки; тогда мы говорим о переключении (code-switching) с языка А на язык В и обратно. В-третьих, может произойти слияние (code-merging) языков А и В в единую языковую систему» [1, 126].

Таким образом, языковая ситуация, происходящая в семьях казахской диаспоры Великобритании, не является показателем полного языкового сдвига, так как казахский язык все же используется на бытовом уровне, а также в зависимости от требований обстановки. Однако, предпосылки для его возникновения все же имеются, и есть вероятность предполагать, что с развитием глобализации, интеграции и диссеминации английского языка произойдет языковой сдвиг в речи представителей молодого поколения казахской диаспоры Великобритании.

Список литературы

1 Weinreich U. Languages in Contact, findings and problems // Linguistic Circle of New York, 1953. – 148 p.

2 Жиганова А.В. Функциональная специфика переключения кода в современных дискурсивных практиках (на материале английского и немецкого языков): дисс, на соискание ученой степени канд. филологических наук. – Нижний Новгород, 2014. – 178 с.

3 Figueroa L. Knowing the code // Hispanic, 1995. – Vol.8. – P.14.

4 Hansen M. The syntactic and semiotic status of direct quotes with reference to French // Transactions of the Philological Society, 2000. – Vol.98. – Issue 2. – P. 281-323.

5 Проценко Е.А. Проблема переключения кодов в зарубежной лингвистике (краткий обзор литературы за последние десятилетия) // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2004. – №1.

6 Газдиева Б.А., Сагындыкова Ж.О., Фаткиева Г.Т., Байманова Л.С., Силам А. Казахская диаспора Европы (Краткий статистический справочник). – Кокшетау: Келешек-2030, 2012. – 242 с.

7 Mendikulova G. The historical destiny of the Kazakh Diaspora: origin and development. – Almaty: Galym, 1997. – 253 p.

8 Русаков А.Ю. Интерференция и переключение кодов (севернорусский диалект цыганского языка в контактологической перспективе): дисс. доктора филол. наук: – СПб, 2004. – 105 с.

9 Woolard K. Codeswitching and Comedy in Catalonia // Codeswitching, anthropological and sociolinguistic perspectives. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1988. – P. 53-77.

10 Riehl C. Code-switching in Bilinguals: Impacts of Language Processes and Language Awareness [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.lingref.com/isb/4/151ISB4.PDF.

11 Багана Ж., Блажевич Ю.С. К вопросу о переключении кодов // Научные ведомости. Серия: Гуманитарные науки. – Белгород, 2010. – № 12 (83). – Выпуск 6. – С. 63-68.

Language contact occurs when two or more languages are used in the same speech community or by the same speaker. The processes of globalization, integration and intercultural communication have a huge impact on the development of language contact. Dissemination of language contact can result in code-switching, code-meshing, language shift, language interference, borrowings. Code-switching refers to the mixing by bilinguals (or multilinguals) of two or more languages in discourse, often with no change of topic. Bilingual speakers often code-switch from one language to another, especially when both languages are used in the environment. This article explores the case of code-switching and code-meshing among representatives of Kazakh diaspora in Great Britain. Both linguistic phenomena are the most significant mechanisms of language shift taking place on the initial stage of its development.

Тілдік қатынас бір тілде сөйлейтін немесе бірдей сөйлеу қоғамында екі немесе одан да көп тілдерді қолданатын ортада жүзеге асырылады. Тілдік қатынастың дамуына жаһандану, интеграция, тілдік өзгеріс, кірме сөздер және мәдениетаралық қатынас зор әсерін тигізеді. Тілдік қатынастардың жайылуының нәтижелері кодтардың алмасуы және қосылуына, тілдік интерференцияға әкеледі. Кодтардың қосылуы екі тілде сөйлейтін бір қарым-қатынас актісі аясында екі не одан да көп тілдердегі элементтерді қолдануы арқылы анықталады. Бұл үрдіс қарым-қатынас жасауда бір немесе одан көп тілдерді қолданатын адамдарда байқалады. Бұл мақалада Ұлыбританиядағы қазақ диаспора өкілдерінің сөйлеуіндегі кодтардың қосылуы мен алмасуына анықтама беріледі. Бұл үрдістер Ұлыбританиядағы қазақ диаспора өкілдерінің сөйлеуді дамытудың бастапқы деңгейінде тілдік өзгерістің дамуының механизмі болып табылады.

ӘОЖ 800:943.42:30

Л.С. Байманова
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

НЕМІС ТІЛІНІҢ СӨЗДІК ҚҰРАМЫНДАҒЫ ТҮРКИЗМДЕРДІҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҚАБАТЫ

Кез-келген тілдегі қызығушылық танытушы лексика халықтар мәдениетінің тарихи диалогының анағұрлым қызыл тілді куәсі болып табылады. Шет тілді сөздің өзге тілге ену жолдары мен сипаты этностардың қарым-қатынастары мен қатар өмір сүруінің үлгісі секілді әр алуан және көп қырлы болып келеді. Лингвисттердің шығыс тілдері мен мәдениетіне мәдениаралық байланыс аспектісінде өршеленген қызығушылығы ғалымдардың түрлі тілдерде өте белсенді қолданылатын тілдік механизмдердің өзара әрекетін анықтау мақсатында зерттеуге баса назар аударуына мүмкіндік береді. Аталмыш мақалада неміс тілін түріктік ауысулар: хронологияландыру есебінен (негізгі бес кезең бөлінген) және ену жолымен байыту тарихы туралы сөз болып отыр.

Негізгі сөздер: түріктік лексикалық элементтер, мерзімділік, неміс тілі, бір жақтан ауысып келу, ену жолдары, этимологиялық саралау.

Ауысып келген лексика кез-келген тілде халықтар мәдениетінің тарихи диологының анағұрлым қызыл тілді куәсі болып табылады. Шет тілді сөздің өзге тілге ену жолдары мен сипаты этностардың қарым-қатынастары мен қатар өмір сүруінің үлгісі секілді әр алуан және көп қырлы болып келеді. Бұл жерде көрнекі қазақстандық жазушы Герольд Бельгердің пікірімен келіспеуге болмайды: «Әр түрлі халықтар мәдениетінің олардың тарихи болашағындағы өзара қарым-қатынастары мен өзара байланыстары, адамдарды бір-біріне жақындату мен олардың рухани ағайындылығын нығайтудың тиімді құралы екендігі сөзсіз. Адами түсініспеушіліктердің көпшілігі және бәлелері қараңғылықтан, немқұрайлылықтан, бірыңғай рухани мәдени түп тамырын білмеуден, өзара жатсынудан, тануға, бір-біріне қол жеткізуге тырыспау мен білмеуден тұрады» [1, 20-35]. Түрік тілдерінің өзін қоршап тұрған тілдермен байланысын зерттеу қазіргі уақытта және өткен кезеңде түрік тарихы үшін ғана емес, сонымен бірге, басқа да, көршілес тілдердің тарихы үшін ғылыми мәнге ие.

Түрік тілдерінің әлемнің көптеген тілдерімен байланыстары туралы көптеген материал жинақталған, бұл ең бастысы лексикада – түрік тілдеріне өзге сөздердің ауысуынан және түрксизмнің өзге тілдерге енуінен көрінеді.

Түріктік ауысулар қабаттары неміс лексикасының құрамындағы генетикалық қабаттарының бірі болып табылады. Түркизмді зерттеуге арналған жұмыстардың елеулі санының болуына қарамастан, қазіргі уақытта барлық мәселелер дерлік шешімін тапқан деуге келмейді. Түріктік-неміс байланыстологиясының маңызды міндеттерінің бірі ауысуларды лексикографиялау, оның ішінде, неміс тілі түркизмінің кешенді сөздігін құру болып табылады. Аталмыш сөздікке заманауи кезеңнің де, ерте кезеңдердің де тілдік мәліметтері, тілдік-мұралар материалдарының сипаттамалары, бастау-тілі мен делдал тіл ене алар еді. Ауысулардың мұндай кешенді сипаты ішкі және аспектаралық салыстырулар үшін мүмкіндіктерді елеулі түрде кеңейтеді, олар лексикалық ауысулардың (этимология, семантика, грамматика және т.б.) әр алуан сипаттамаларын ашуға, нақтылауға және толықтыруға мүмкіндік беретін эрикалық сипаттағы материалдарды жиі ұсынады.

Ф.И. Тагирова: «Сөздік анықтамалық басылым бола отырып, орфография, материалды беру қағидаттары мен мәліметтері жағынан үнемі жетіліп отыруы қажет, себебі, заманауи ғылым материалды тұтынушы аз уақыт ішінде ең көп ақпаратты алуы үшін нақты, жинақы, қолжетімді материалды беруді қажет етеді» деп жазған [2, 47].

Түркизмді зерттеу мәселелерінің бірі олардың ауысу уақыты туралы сұрақ болып табылады. Ену және белсенді қолдану кезеңін анықтамай ғылыми этимологияландыру мүмкін емес; уақытша салыстырусыз ену жолдары мен бастаушы-тіл немесе делдал туралы мәселені шешу мүмкін емес. Хронологиялық жағынан исламға дейінгі және исламнан кейінгі кезеңді, моңғол шапқыншылығы (XIII ғ.) кезеңін, түрік тілдері байланысының ең кеш кезеңін – XIX ғ. соңы мен жиырмасыншы жүз жылдықты айыруға болады. Осы кезең үшін СССР – дағы түріктік-орыс байланыстары, Қытайдағы түріктік-қытай байланыстары, Кіші Азия мен Балқандағы түріктік-үндіеуропалық байланыстар тән. Түрік тілдерінің өзге де үндіеуропалық тілдермен-германдық, романдық тілдермен байланыстары нашар зерттелген болып қалып отыр.

Қазіргі уақытта заманауи лингвистикада көптеген дау тудырған «түркизм» терминінің көптеген түсіндірмелері бар. Аталмыш жарияланымда біз жетекші ғалымдардың ізімен [Н.К. Дмитриев 1948; С.Е.Малов 1946; И.У.Асфандияров 1991; Л.П. Ефремов 1969] түрксизм түсінігі деп (түріктік лексикалық элементтер) неміс тіліне ауысу бастауынан дербес түрік тілдерінен немесе түрік тілдері арқылы енген сөздерді түсінеміз. Бұл өз тарихында түріктік сатысы бар сөздер, мысалы, түрік тілі → неміс тілі; өзге тіл → түрік тілі → неміс тілі; өзге тіл → түрік тілі → өзге тіл → неміс тілі.

Тіпті бір отбасының немесе топтың жеке тілдерін олардың дамуы мен құрылуының хронологиясына қатыссыз салыстыруға болмайды. Немістік-түріктік қарым-қатынастардың

ең алдымен тікелей тілдік байланыстарын тарихи дамыту туралы сөз ете отырып және осы көп ғасырлық үрдістердің тарихи жүйелілігін сақтай отырып, неміс тілін байыту тарихында түркизм есебінен бернеше кезеңдер бөлініп көрінеді, олардың әрқайсысының өздеріне тән ерекшеліктері бар: 1) ғұндық-аварлық және пешті-құмандық кезең (VIII-X ғ.ғ), жазбаша ескерткіштердің жоқтығымен сипатталады, соған байланысты ғұндар мен аварлардың тілдерінен ауысып келген лексиканы анықтау өте қиын: *der Kummet* (теңделетін жануарлардың қамыты), *die Moneta/Moneten* (теңге), *das Paradies* (жұмақ); 2) крестті жорықтар кезеңі (XI-XIII ғ.ғ.): *das Elixier* (фарм. сиқырлы сусын, тұндырма, қайнатпа), *der Kittel* (арнайы киім; жұмысқа арналған халат, жейде), *der Spinat* (көкөністің саумалдық-қара жасыл түсті жапырағы) және татар-моңғол шапқыншылығы кезеңі (XIV-XV ғ.ғ.): *der Kaviar* (тұзбен консервіленген бекіре балығының әр түрлерінің уылдырығы), *der Perkal* (тоқыма. перкаль – мақталы-қағазды мата), *die Matratze* (матратц – жылқы жалынан, балдырдан, жүннен төсек толтырмасы); 3) Осман империясының гүлдену кезеңі (XVI-XVII ғ.ғ.), онымен өзара қарым-қатынастар еуропа мемлекеттерінің ішкі саясатының маңызды бағыттарының бірін көрсетті: *der Admiral* (теңіз офицері генерал шенінде; қызыл шараптан, қоспалардан және қанттан жылы сусын), *der Dragoman* (Жақын Шығыстағы араб, түрік және персия аудармашысы), *das Halwa* (қантпен езілген жаңғақтардың тәтті массасы), *die Horde* (орда, көшпенді тайпа; бір қора мал, табын); 4) неміс және түркі тілді халықтар арасындағы мәдени-экономикалық байланыстар дамыған мәдени қарым-қатынастар кезеңі (XVIII -XIX ғ.ғ.). Кітап баспасының дамуына байланысты шығыс елдерінде көптеген тарихи және этнографиялық еңбектер жарыққа шығады; шығыс әдебиеті, мәдениеті мен өнерінің әсерімен көптеген көркемдік және арнайы шығармалар құрылады, оларда шығыс, оның ішінде, түріктік сөздер жиі қолданылған.

XIX және XX ғасырларда Германияның Шығысқа белсенді түрде енуі шығыстанудың германдық мектебінің дамуына мүмкіндік берді. Скандинавиялық, содан кейін, немістік және ресейлік шығыстанушылардың ғылыми жаңашылдықтары Еуропалық далалар көшпенділерінің әлемі туралы түсінігін толығымен ауыстырып жіберді. Тарихы мен мәдениеті бай Орталық Азия XIX ғ. бастап жетекші еуропалық ғалымдардың зерттеулерінің нысаны болды: В.В. Бартольд, А. Грюневедель, фон Ле Кок, Вильгельм Радлов, Ф. фон Рихтгофен және басқалар. Түріктік ауысулардың анағұрлым саны аталмыш кезеңге жатады: *die Babusche* (әже – киізден жасалған үйге киетін туфли), *das Benzin* (көмірсутектердің қанық қоспасы, тазалағыш құрал ретінде де, карбюраторларға арналған жанғыш отын ретінде де пайдаланылады), *der Beschmet* (кафказ және түрік халықтары киімдерінің жамылғы бөлігі), *die Dudelei* (ойын; бос сөз, шатпақ сөз; сандалбайшылық), *der Emir* (князь, ислам елдеріндегі әмірші); 5) осы кезең (XX ғ.) бірінші және екінші әлемдік соғыс, Ұлы Октябрь Революциясы, фашизмнің талқандалуы мен ГДР құру және басқалар секілді тарихи оқиғалардың болуымен сипатталады: *der* немесе *das Yoghurt* (белгілі-бір бактериялардың қоспаларынан алынатын ұйытқының түрі), *das Mangal* (Алдыңғы Азиядағы жылытқыш құрылғы, жанғыш көмірлерге арналған металл жәшік), *der Aryk* (суландыратын канал, жыраға, арық), *der Jastik* (ең кішкентай шығыс кілемдеріне арналған белгі; жастықтар), *der Atabeg* (түріктердің құрметті атағы, эмирлерге арналған түрік дәрежесі), *der Karaburan* (Түркістандағы жаз кезіндегі созылмалы құмды боран).

Осылайша, неміс тіліндегі түрік ауысып келу хронологиясы аса күрделі мәселе болып табылады, және осы саладағы біздің мәліметтерімізді ақырғы деп санауға болмайды. Осы қиыншылықтардың негізгі себептерінің бірі ауысулардың ерте кезеңдерінің ерекшеліктеріне қатысты жазбаша мәліметтер мен өзге де тарихи мәліметтердің кемшіліктері болып табылады. Бірақ, ауысулардың хронологияландырылу мәселелерін зерттеушілер жазбаша көрсеткіштердің маңыздылығын атап өте отырып, сонымен бірге, лексемалардың тілдерге ену уақытын белгілеу пайдасына қарай аргумент ретінде жеткіліксіздігін де көрсетеді. Міне, сондықтан да, И.Г. Добродомов әділ түрде келесі тұжырымға келеді: «жазбаша ескерткіштердің көмегімен сөздердің тілге ену уақыты емес, тек оны ауызша сөйлеу тілінен жазбаша ескерткіштерге ауыстырудың салыстырмалы нақты күні ғана анықталады» [7, 24].

Неміс тілі немістің лексикалық-графикалық бастауларымен тіркелген, бірақ, ену кезеңдері әлі аяғына дейін нақтыланбаған, және, сәйкесінше, одан да тереңірек қосымша саралауды талап ететін түркизмдердің белгілі-бір санын орналастырады. Біздің мәліметтерімізге сәйкес неміс тілінде осындай жүзден астам бірлік көрінеді, мысалы: *das Azimut, das Bait, der Bezoar, das Fikh, die Idschma, die Kibla, die Kiswa, die Lakkase, die Lumie, der Magus, der Maqam, die Mastaba, die Naura, der Nay, die Rambla, der Riyal, der Saflor, der Schaduf, der Schirokko, die Talayots, die Talkerde, die Tamarinde, der Turzismus, der Waran, das Wadi, die Zakat, das Zitral, der Zinnober, die Zibebe, die Zero, der Zibet* және тағы да басқалар.

Түріктік ауысуларды неміс тілінде олардың неміс тіліне ену жолдарын анықтаумен тығыз байланысты олардың таралуына байланысты саралау күрделі болып келеді. Қандай да бір ауысқан неміс сөзін түркизм ретінде анықтай отырып, оны бір шектен шығармауға тура келеді, яғни, түркі тілді аумақтың қандай аймағына жататындығын шамамен анықтауға тура келеді. Тек содан кейін ғана мүмкіншіліктің үлкен немесе кішкентай үлесімен ауысу қандай түрік тілінен немесе түрік тілдерінің тобынан келгендігі туралы айтуға болады. Мысалы, түркизм *der 'Kalym* 1885 ж. неміс тілімен ауысып келген, оның мағынасы «күйеу жігіттің қалыңдықтың ата-анасына беретін қалың малы». Немістің лексикографиялық бастауына сәйкес [8, 381], бұл салт қырғыз тайпаларына тән болған. Осы жерден осы ауысып келушіліктің бастауы қырғыз тілі деген қорытындыға келуге болады.

Бірақ, осы жерде сұрақ кей кездері ауысу жолдары бірнеше тілдерді беріліс буын ретінде қамтитындығымен күрделене түседі. Егер, мысалы, әр түрлі мәліметтер бойынша (тарихи, этнографиялық және басқа) *der Akyn, der Kumyss, der Schamane, der Kyschlak, der Bachschi, der Kalym, die Tjьbeteika* және басқалар Орта Азия аумағында туындағандығын, немесе *der Konak, der Selamlik, die Walide, der Yanitschar, der Atabeg, der Karagųs және* басқалар айқын түріктен шыққандығын, топографиялық таралуда *der Pekmes, der Kulak, der Arkal, der Hanf, die Kutsche, der Baschlik, die Arba, der Kantschu* және басқа сөздердің жоқ екендігін болжамдауға болады. «Әсері түрік тілдері олардың типологиялық жақындығы күшіне қартай әдетте өзге тілде бірдей рефлексті беруіне байланысты жойылады» [9, 18].

Неміс тілінің түркизмдерін этимологиялық саралау кезінде түрік тілдері арқылы неміс лексикасына араб, парсы, моңғол және басқа текті көптеген сөздердің енгендігі туралы дерек анықталады. Кейбір лексикологиялық және лексикографиялық әдебиетте СССР түріктік халықтарының тілдерінен келіп шығатын сөздер қатары неміс тілінде тікелей ауысу ретінде қаралады. Бұл жерде *der Aga, der Janitschar, der Kalpak, der Pascha, der Aul, der Kalym* және басқа да лексемаларды көрсетуге болады.

Шет тілді сөз сол немесе өзге тілге келіп жететін тарихи жолдар, әрине, әр түрлі. Неміс тіліне түрік, латын, француз және өзге тілдерден енген кездегі тура, тікелей ауысуды, сондай-ақ, үшінші тіл арқылы ауысуды айыру қабылданған. Мысалы, неміс тіліне тікелей енген түркизмдер: түрік тілдері → неміс тілі: der Aga oder der Agha (*tьrk.→ dt.*), der Altin (*tьrk. → dt.*), der Aul (*tьrk.→ dt.*), der Beschmet (*tьrk. → dt.*) , der Fes (*tьrk.→ dt.*), die Gaida (*tьrk.→ dt.*), der Han (*tьrk.→ dt.*), der Jaschmak (*tьrk.→ dt.*), der Janitschar (*tьrk.→ dt.*), der Joghurt (*tьrk. → dt.*), der Kalpak (*tьrk.→ dt.*), das Karakulschaf (*tьrk. → dt.*), der Kalym (*tьrk. → dt.*), der Korsak (*tьrk.→ dt.*) және т.б.; неміс тіліне өзге тілдерді көмегімен енген түркизмдер: түрік тілдері → делдалдар → неміс тілі: der Admiral (*arab. → franz. → dt.*), die Algebra (*arab. → lat. → dt.*), der Arrak (*arab. → franz. → dt.*), der Aryk (*Turkspr. → russ. → dt.*), der Balyk (*Turkspr. → russ. → dt.*), das Benzin (*arab. → lat. → dt.*), der Borax (*pers. → arab. → lat. → dt.*), der Buran (*Turkspr. → russ. → dt.*), die Gamasche (*arab. → span. → franz. → dt.*), die Giraffe (*arab. → ital. → dt.*), die Karaffe (*arab. → span. → franz. → dt.*), der Kumyss (*Turkspr. → russ. → dt.*), die Limonade (*pers. → arab. → franz. → dt.*), das Magazin (*arab. → ital. → franz. → engl. → dt.*) және т.б.; шығу тегі түріктік емес ауысып келген, неміс тіліне түрік тілдерінен енген: делдалдар → түрік тілдері → неміс тілі: der Kermes (*sanskr.→ pers.→ arab.→ dt.*) , der Oka (*lat. → griech.→ aram → arab. → tьrk. → dt.*), die Nargileh (*sanskr. → pers. → tьrk. → dt.*), der Schaitan (*hebr.→ arab.→ dt.*), der Schakal (*sanskr. → pers. → dt.*) және т.б..; шығу тегі

түріктік емес ауысып келулер, неміс тіліне тікелей енгендер: делдалдар → түрік тілдері → делдалдар → неміс тілі: der Dragoman *(assyr.→ aram → arab. → griech.→ ital.→ dt.*), die Gitarre (*griech.→ aram → arab. → span. → dt.*), das Karat (*griech.→ arab.→ franz. → dt.*), die Alchimie (*griech. → arab. → span. → franz.→ dt.*), der Burnus (*griech.→ arab.→ franz. → dt.*), das Elixier (*griech. → arab.→ lat.→ dt.*), der Kamfer (*sanskr.→ arab. → span.→ franz. → dt.*), die Karawane (*sanskr. → pers. → ital. → dt.*), das Karmesin (*sanskr.→ pers. → arab.→ ital.→ dt.*), der Lack (*hindustan.→ pers.→ arab. → ital.→ dt.*), der Liman (*griech.→ Turkspr.→ russ.→ dt.*), der Paprika (sanskr. → pers.→ griech.→ lat. → serbokroat.→ ungar.→ *dt.*) және т.б.

Түрік жауынгерлері, сондай-ақ, неміс тіліне шығыс лексикасының, негізінен ену делдалдылығы нәтижесінде енуіне мүмкіндік туғызды. Мұнда *die Horde* (орда, көшпенді тайпа; бір қора мал, табын), *der Dolman* (қысқа гусарь мундирі; ежелгі түрік киімінің баулы киімі; Балқандағы бұрынғы түрік олбыстарындағы шекпен түріндегі әйелдерге арналған киім), *der Pallasch* (палаш – ауыр қылыш) және т.б. секілді сөздер жатады.

Түрік мұрасы неміс тілінде немістер мен түріктер арасындағы тарихи байланыстардың сол немесе өзге кезеңіне жатқызу қиын болатын көптеген түрік сөздерінің бар екендігін көрсетеді. Бұл сөздер неміс тіліне әр түрлі жолдармен (ауызша және жазбаша), қарқындылықтың әр түрлі дәрежесінде және жекелеген тілдердің сүзілуі арқылы енген: der Aksakal, die Tulipane/Tulpe, der Kaffee, der Kumyss/Kumiss, der Schaschlyk/lik, der Diwan/Divan, das Magazin, der Kiosk, die Dombra/Domra, die Kobsa; der Kobsar, der od. das Haschisch, der Barchan, das Benzin, das Cafe, der Emir, die Giraffe, der Ataman, der Janitschar, der Sultan, der Dolmetscher, der Akyn, der Emir, die Dombra, der Kalym, der Bairam, der Kasatschok, der Schaschlyk, der Kefir, der Kebab, der Joghurt, der Kaviar, das Halwa, der Kaftan, der Kalpak, der Turban, der Kelim, das Sofa, das Mangal.

Түркі тілді халықтардың өздері кейбір түрксизмдерді бұрыннан бері жазбаша да ауызша да сөйлеу тілінде пайдаланбайды. Неміс тілінде болса, бұл түркизмдер сақталған, осы арқылы немістің тілдік мәдениетін түрік мәдениетінің бейне бір мұражайына көрсете отырып және соңғысының (die Walide, das Elixier) құрылуын көрсете отырып сақталған. Ол туралы Олжас Сүлейменов өзінің «Тарихқа дейінгі түріктер» кітабында сенімді түрде жазған. Автор:«…ертедегі түріктер тығыз қарым-қатынаста болған көптеген еуразиялық этностардың тілдері түрік тілдерінің өздерінде пайдаланудан шыққан түріктік құрылудың сөздерін асқан сақтаушы болып табылады» деп санайды [10, 18].

Өз жұмысымызда біз түріктік ауысуларға байырғы түрік сөздері мен олардың пайда болуын ғана емес, сонымен бірге, неміс тіліне түрік тілдері арқылы енген және неміс сөздіктерінен көрініс алған араб, парсы және моңғол тегінің лексикалық элементтерін жатқызғандығымызды атап өткен жөн. Тілдік бірліктерді біз лексикографиялық бастауларда көрсетілген және тарихи-лингвистикалық іздеп табулар нәтижесінде алынған сипаттары мен ерекшеліктеріне сәйкес анықтадық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Бельгер Г. Параметры немецко-казахских культурных отношений // Аудармалар – мәдениеттер арасындағы дәнекерлер. – Алма-Аты, 1999. – 20-35 б.

2 Тагирова Ф.И. Об особенностях размещения сложных слов в словарях тюрских языков // Конференция материалдары: Проблемы словообразования в тюркских языках. – Казань: Фикер, 2002. – 47– 55 б.

3 Дмитриев Н.К. Тюркские элементы в русском языке // СССР ҒА орыс тілі Институтының еңбектері – 1948. – 1 т.

4 Малов С.Е. Тюркизмы в языке «слово о полку Игореве» // Әдебиет және тіл Бөлімінің Известия – 1946. – 5 т., 2 шығ. – 129-139 б.

5 Асфандияров И.У. Восточная лексика в русском языке. – Ташкент: Фан, 1991. – 247 б.

6 Ефремов Л.П. Понятие о заимствованном слове // Орысша тілтану – Алма-Аты: ҚазМУ бас., 1969. – 1 шығ. – 37-39 б.

7 Добродомов И.Г. Вопросы хронологии тюркских заимствований в славянских языках //СТ. – 1976. – № 6. – 24-25 б.

8 Brockhaus F.A. Der Neue Brockhaus: Allbuch in fünf Bänden und einem Atlas. – Wiesbaden, 1958-1964. – S.381.

9 Дарбаева Ж.К. Тюркизмы в языке периодической печати: автореф. … филология ғылымдарының канд. – Петропавл, 2003. – 25 б.

10 Сулейменов О.О. Тюрки в доистории. – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 б.

Заимствованная лексика в любом языке является наиболее красноречивым свидетелем исторического диалога культур народов. Пути и характер проникновения иноязычного слова в другой язык также различны и многообразны, как и формы соприкосновения и сосуществования этносов. Возросший интерес лингвистов к восточным языкам и их культурам в аспекте межкультурной коммуникации способствует усилению внимания ученых к изучению тюркских лексических элементов, столь активно употребляемых в различных языках с целью выявления взаимодействия языковых механизмов. В данной статье речь идет об истории обогащения немецкого языка за счет тюркских заимствований: хронологизация (выделено пять основных периодов) и пути проникновения.

Lehnwörter in jeder Sprache ist der beredte Zeuge des historischen Dialogs der Kulturen der Völker. Die Wege und der Charakter des Eindringens von dem Fremdwort in eine andere Sprache sind so unterschiedlich und vielfältig wie die Formen des Kontakts und der Koexistenz der ethnischen Gruppen. Steigendes Interesse der Linguisten zu den östlichen Sprachen und Kulturen in Bezug auf interkulturelle Kommunikation steigert die Aufmerksamkeit von Wissenschaftlern, die türkischen lexikalischen Elemente zu studieren, die so aktiv in den verschiedenen Sprachen existieren. In diesem Artikel handelt es sich um die Bereicherung der deutschen Sprache durch türkische Entlehnungen: Chronologie (die fünf Perioden) und die Wege des Eindringens.

УДК 800.86

Ж.Т. Балмагамбетова, Г.У. Ибраев
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
Караганда, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СПЕЦИФИКИ УГОЛОВНОГО АРГО

В статье рассматриваются аспекты многопрофильной и словообразовательной особенностей криминального арго, а также влияние лексики и грамматики арго на общенациональный язык. Автор в статье отразил некоторые аспекты функциональной и словообразовательной специфики уголовного арго

Ключевые слова: язык, субкультура, уголовное арго, социальный диалект.

В настоящее время растущий интерес исследователей к такому феномену, как уголовное арго продиктован рядом причин, среди которых на первый план выходят критерии многоплановости и сложности этого явления. Язык является средством формулирования и сообщения мыслей, а также отражения окружающей действительности, что происходит под знаком многоаспектной обусловленности. Говорить об абсолютной объективности запечатления какого-либо факта достаточно сложно. Постулат о необходимости изучения роли субъекта, проявляющего себя в разных видах лингвопродуктивной деятельности, является незыблемым в современной антропологической научной парадигме.

Так, история русского языка десятки лет изучается преимущественно в аспекте проблем формирования русского литературного языка. Однако в европейской лингвистике уже с середины XIX в. рассмотрение нелитературных языковых фактов, таких, например, как арго, жаргоны, специальные языки и пр., обязательно включалось в общую парадигму проблем развития национального языка. Данные языковые факты, вызывая интерес некоторых этнографов и лингвистов, были мало известны в широких кругах, поэтому интерпретация арготизмов в литературе была часто неверной и до сих пор остается таковой. Представляя собой языковые системы близких по социальной плоскости групп, лексика этих языков, во-первых, находилась в определенном взаимодействии, а во-вторых, ошибочно трактовалась ввиду этой близости. В связи с этим возникла острая необходимость комплексного изучения традиционно близких друг другу как по социальным функциям, так и по лингвистическим свойствам объектов с целью создания их целостной картины, определения их роли и места в общей языковой ситуации, а также с целью определения их места среди других социальных диалектов, позволяющей представить немифологизированную оценку каждого из них.

На современном этапе речевого функционирования актуализация такой формы социальных диалектов, как уголовное арго, очевидна, так же очевиден и интерес лингвистов к его изучению. Научный интерес к уголовному арго, как свидетельствует история науки, пропорционален активизации социальных тенденций, способствующих их актуализации. Однако в социолингвистических работах каждого такого исторического периода прослеживается тенденция абсолютизации синхронного подхода к изучению арго и его функционирования, к его системно-теоретическому описанию.

Специфика уголовного арго активно обсуждалась на протяжении многих десятков лет. Но изучение данного социолекта до сих пор не утратило своей актуальности, так как арго (в нашем случае - тюремному) присуща быстрая динамика обновления. С каждым годом интерес к этому явлению заметно растет, что обусловлено проникновением его в разные сферы жизни.

В работах российских ученых, таких как В.Д. Бондалетов, Л.П. Крысин, В.С. Елистратов, М.А. Грачев, Э.М. Береговская, В.Б. Быков, В.А. Саляев, В.В. Химик, В.А.

Хомяков, исследуются происхождение, формирование и функционирование арго и жаргонов, их взаимодействие и переход в другие формы национального языка, типологические черты социальных диалектов; рассматриваются функциональные характеристики арготической лексики, социальные диалекты в современной прессе, фразеология русского арго. Таким образом, с накопленным богатым теоретическим материалом разноаспектного исследования арго в то же время остается ряд нерешенных проблем. Задача изучения арготических единиц актуальна не только в собственно лингвистическом, но и в социокультурном аспекте. Так, еще Е.Д. Поливанов отмечал, что «единого блатного языка (как, вероятно, и в других больших странах) не имеется: кроме наиболее распространенной (но текучей в хронологическом отношении, т. е. с каждым годом претерпевающей значительные изменения) системы криптолалического языка настоящих уголовных преступников и диалектальных ее вариаций — по отдельным районам, часто даже по отдельным тюрьмам — есть еще целый ряд лишь приближающихся к «блатной музыке», но весьма разнообразных жаргонов (или просто совокупностей словарных особенностей), иногда не носящих уже криптолалического характера, из которых каждый объединяет специфическую группу социальных низов (напр., или проституток, или шулеров, или беспризорных и т. д.), притом в данном только географическом районе, иногда в данном только городе» [1].

Пристальное внимание ученых-лингвистов к такому понятию, как арго, тщательный его анализ позволил уточнить ряд положений, касающихся терминологического вопроса. Понятия «арго», «жаргон», «сленг», «профессиональная лексика» стали разграничиваться по принципу функциональной принадлежности. Термин «арго» изначально (этимологически) обозначал воровской язык (этот факт подтверждают многие лингвисты: М.А. Грачев, В.М. Жирмунский, В.А. Саляев, Н.В. Хорошева и др.), «сленг» - молодежные слова, «профессиональная лексика» - слова профессиональной речи (рабочих, моряков и т.п.). Интересно отметить при этом, что жаргон включает в себя лагерную (не воровскую) лексику, в то время как социальный диалект объединяет все эти языковые подсистемы, но лишь арго выполняет криптолалическую функцию.

Одним их спорных вопросов является криптолалическая функция (функция тайности арго). Так, ряд исследователей (В.М. Жирмунский, В.В. Стратен, В.Д. Бондалетов) считает арго полностью искусственным и тайным языком; другие же (например, Д.С. Лихачев) отрицают подобное утверждение, считая арготическую лексику «своеобразной реакцией деклассированных элементов на окружающую действительность».

Для доказательства тайности арго исследователи приводят следующие аргументы:

а) наличие потребности у деклассированных элементов сокрытия своих преступных замыслов и действий;

б) факт постоянного обновления арготического словаря;

в) использование арго только между «своими» (например, непосвященный, т.е. не относящийся о миру деклассированных элементов, не поимеет уголовника, говорящего на арго).

Более того, В.Д. Бондалетов добавляет, что «любой язык в присутствии не знающих его лиц может быть использован в целях конспирации» [2].

Д.С. Лихачев - противник мнения об искусственности и тайном характере арго, приводит, в свою очередь, контрдоводы:

а) отсутствие необходимости скрывать название ряда предметов и действии, которые не относятся к «профессиональной» деятельности деклассированных элементов;

б) трудность в создании арготических слов;

в) трудность обладания лексикой деклассированных элементов [3, 354].

М.А. Грачев считает, что обе точки зрения являются взаимоисключающими, при чем следует учитывать и ту и другую сторону и исходить из всех функций условного языка [4, 9-10].

Однако для более четкого обозначения и характеристики такого понятия, как арго выделяют ряд свойственных ему функций:

1. Эмоционально-выразительная функция, согласно которой большинство слов в арго имеет ярко выраженную эмоционально-экспрессивную направленность. «Стилистически сниженная,- пишет В.Д. Бондалетов, - грубая, вульгарная речь деклассированных элементов, насыщенная словами и выражениями с резко отрицательными коннотациями (окраской, ассоциациями), отражают модель деклассированного, его призрение к обществу, к труду, к людям труда, к женщине, к общественным нормам поведения…» [2, 43]. Достаточно лишь услышать (увидеть) такие слова, как *морда* – человек; *хозбык* - осужденный, трудящийся в административном корпусе следственного изолятора или исправительного учреждения. Вместе с тем в условном языке имеется ряд слов, которые достаточно выразительны, остроумны, достаточно четко отражают предметы и явления окружающей действительности. Например, *доходяга* – слабый, истощенный человек; *валять Ваньку* - притворяться дураком.

2. Номинативная функция, предполагающая, что в арго имеется большое количество слов, которые используются для обозначения тех предметов и явлений, для которых нет эквивалентов в русском литературном языке. Например, *дятел* - осужденный, который сообщает администрации колонии различную информацию, доносчик; *шерстяной* – преступник, принадлежащий к касте приближенных к ворам в законе; *торпеда* – физически сильный человек, как правило, спортсмен, которого используют криминальные авторитеты для расправы над провинившимся человеком.

3. Функция узнавания «своих». В 20-х годах преступники, если они не знали человека, если сомневались в его принадлежности к уголовникам, спрашивали: «Свой? Стучишь по блату?» (Преступник? Говоришь на арго?).

4. Конспиративная функция, в рамках которой считается, что арго используется для сокрытия намерений, замыслов, действий. Например, осужденный спрашивает другого: По фене ботаешь? (Ты говоришь на жаргоне?)

Широко известно, что проблема закрытости – открытости социальных разновидностей речи находит свое отражение в функциях социального диалекта. Так, используя идеи В.С. Елистратова [5] о делении функций на внешние (сокрытие коммуникации от непосвященных) и внутренние (хранение и поддержание языковой и поведенческой традиции), ученые следующим образом группируют функции арго, предложенные М.А. Грачевым и Э.М. Береговской:

1) к внешним функциям относят конспиративную (криптолалическую, тайную) и опознавательную (репрезентативную);

2) к внутренним относятся номинативная, мировоззренческая, и людическая функции.

Мы отметили, что тайный характер, наиболее концентрированно проявляясь в арго, ослабевает в жаргоне и сленге. Если развить идею В.М. Жирмунского о том, что главным отличием арго от других разновидностей является наличие профессиональной функции, то возможно деление функций социолекта на профессиональную и субкультурную; в этом случае к профессиональным отходит конспиративная и номинативная функции.

Необходимо указать, что целью употребления вором слова является не только стремление сделать свою речь непонятной для «непосвященных», но и правильное воздействие на собеседника. Отсюда, казалось бы, совершенно лишенные смысла предупредительные сигналы об опасности: *атас, шуба*.

Отмечено, что в арго широко распространено явление синонимии, синонимические ряды нередко состоят из пяти и более компонентов: *опущенный, запомоенный, растихаренный, дырявый* – принадлежащий к низшей касте в тюремной иерархии; *бродяга, шерстяной, жулик, отрицалово, шпанюк* – приближенный к ворам в законе.

Как мы понимаем, наличие большого количества синонимов в условном языке объясняется тем, что носители арго постоянно стремятся к усилению речевой выразительности. Более того, носители арготизмов упрощают, односторонне слушают нужное им значение слова в результате чего большинство арготических слов имеет конкретное значение (например, *шмон* – обыск в камере; *курок* – тайник в камере). Полисемия для тайного языка не характерна.

Так как арготическое слово редко бывает нейтральным – чаще всего оно крайне эмоционально и имеет поэтому определенный семантический «довесок» оно представляет определенную трудность для перевода. Так, Б.А. Ларин отмечает: «Точных эквивалентов тут нет хотя бы потому, что арготические словечки и конструкции часто имеют такой эмоциональный и волевой заряд, какого литературные языки не имеют ни для кого, а уж менее всего для говорящих на тайном языке» [6, 188-189].

В свою очередь словообразование в арго мало чем отличается от словообразования в русском литературном языке, так как большинство слов образовано лексико-семантическим способом – метафорой, метонимией (например, *доктор* - «недалекий, глупый, несообразительный человек»).

При морфологическом способе словопроизводства в условном языке, по мнению многих ученых, нередко наблюдается наличие переносного значения: лексическое значение нового значения редко отличается от значения образующей лексемы (например, слово *кекс* - «надутый, важный человек, зазнайка»).

Известно, что в условном языке имеется несколько слов, образованных специфическими способами:

а) прибавление к слову комплекса звуков:

тырщик – затырщик;

б) замена одного звука другим: *адиёт* (от слова идиот);

в) замена первоначального звука другим и пропуск звуков:

штрик - старик; *штруха*- старуха.

Как видим, арго имеет «сборный» характер: в нем много переосмысленных литературных слов, просторечных лексем, территориальных диалектизмов, заимствований из других языков. Следует отметить еще, что словопроизводство в арго тесно взаимосвязано со спецификой группового мышления преступников.

Таким образом, рассуждая о функциональной специфике уголовного арго, мы отмечаем влияние на него таких функций языка, как сенсуально-действенной, благодаря которой человек формирует, а затем использует свой мировоззренческий потенциал, функций номинативной и мировоззренческой, аккумулятивной функции, реализующей антропологическую опытную память, хранящуюся в языковых архетипах (кодах), коммуникативной функции.

Интересно отметить, что арготизмы являются достаточно живучими и передаются из поколения в поколение, причиной чего являются:

1. Наличие устойчивых групп, у которых имеются свои традиции, законы. Так, например, профессиональный преступник 20-50-х годов обязан был знать условный язык в совершенстве.

2. Влияние «блатной» романтики на молодежь. Молодые люди, наслушавшись воровских историй, песен уголовников, стараются им во всем подражать, поэтому употребляют в речи большое количество арготизмов.

В процессе перехода арготизмов в разговорную речь огромная роль принадлежит коммуникативной функции воровского языка.

Как отмечает В.С. Елистратов, специфика арготического слова заключается прежде всего в том, что оно необычно своим звучанием, причудливо, бывает хлестким и метким в характеристике какого-либо явления. Кроме того, арго свойственна сниженная стилистическая окраска, поэтому его употребление придает разговору непринужденный, порой юмористический характер.

Отмечено, что русский литературный язык издавна испытывает влияние арго, и в него прочно вошли и закрепились арготические по происхождению слова: *очковтирательство, жулик, блат*. Процесс проникновения в литературный язык арготических по происхождению слов осуществляется посредством изначального применения их в просторечии, для которого важно, чтобы оно имело яркую эмоционально-экспрессивную окраску, дало бы удачную характеристику обозначаемому явлению, не было грубым и вульгарным. Именно эти

характеристики позволяют арготическому по происхождению слову часто употребляться в речи, а перейдя в литературный язык, оно, чаще всего, уже не воспринимается как бывший арготизм.

В настоящее время арго, как одно из речевых средств, используется в прессе, литературе.

В художественном произведении арго выполняет следующие функции:

а) речевая характеристика персонажа,

б) социальная дифференциация героев,

в) отражение культурного уровня эпохи и общества,

г) характеристика быта, нравов, местного колорита.

Статус арго окончательно не определен ни в сфере социальной, ни в области культуры, ни даже в самом языке. Арго отражает не застывшую культуру, а культуру в ее динамическом развитии.

Целый ряд арго уходит в прошлое. На смену ушедшим профессиям приходят другие, во многом аналогичные: ходебщиков-офеней заменили челноки, кузнецов-подковщиков лошадей - автомеханики, извозчиков - таксисты.

Таким образом, можно сделать вывод, что русское арго является особой функциональной системой современного русского языка.

Изучение функционального и словообразовательного аспектов уголовного арго очень важно не только в плане описания специфических процессов, происходящих в самом арго, но и в плане исследования воздействия лексики и грамматики арго на общенациональный язык.

Проблема словообразования и функционирования арго не решена окончательно, она требует дальнейших исследований именно в языковом, функциональном аспекте. Для точного анализа функционирования арго необходимо использовать «живые» источники арго.

Список литературы

1 Поливанов Е.Д. О блатном языке учащихся и о «славянском» языке революции. // Е. Д. Поливанов / За марксистское языкознание. – М., 1931.

2 Бондалетов В. Д. Иноязычная лексика в русских арго: Учебное пособие к спецкурсу. – Куйбышев, 1990. – 112 с.

3 Лихачев Д.С. Черты первобытного примитивизма воровской речи // Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона: Речевой и графический портрет советской тюрьмы. – М.: Края Москвы, 1992. – 398 с.

4 Грачев М.А. Язык из мрака: Блатная музыка и феня. – Нижний Новогород: Флокс, 1992. – 30 с.

5 Елистратов В.С. Словарь русского арго. – М: Русские словари, 2000. – 694 с.

6 Ларин Б.А. К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок) // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – 199 с.

Мақалада қылмыстық аргоның көпсалалық және сөзқұраушылық ерекшелігінің аспектілері сонымен қатар аргоның лексикасы мен грамматикасының жалпыұлттық тілге әсері қарастырылған.

The article deals with the functional and word-building characteristics of criminal slang, and the influence of criminal lexis and grammar on the national language.

УДК 81´1. 001

С.Ж. Баяндина[1], А. Абдрешева[2]
Казахский национальный технический университет им. К.И. Сатпаева[1]
Экономический колледж им. Турара Рыскулова[2]
Алматы, Казахстан

РЕАЛИЗАЦИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В СФЕРАХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ТЕАТРА

В статье рассматриваются теоретические основы функций языка. Описываются особенности проявления эстетической функции языка. Выявляется специфика развития эстетической функции казахского языка в сферах литературы и театра.

Ключевые слова: функция языка, социальные функции языка, эстетическая функция языка, государственный язык, эстетическая функция государственного языка, поэтическая функция языка.

Развитие функциональных стилей языка связано с образованием национального языка, национального литературного языка. В каждом функциональном стиле по-особому употребляются языковые средства национального языка, что способствует появлению терминов «язык науки», «язык публицистики», «язык художественной литературы». Поэтому правомерно термин «эстетическая функция языка» традиционно использовался исследователями по отношению к языку художественной литературы. Вопрос о статусе языка художественной литературы является дискуссионным: одни считают его функциональным стилем (Р.А. Будагов, М.Н. Кожина), другие усматривают в нем «особое явление, отмечая, что он соотносится со всем национальным языком, включая территориальные диалекты». Вопрос о месте разговорного языка в системе функционального стиля литературного языка также является спорным (Е.А. Земская, О.А. Лаптева, О.Б. Сиротинина).

Понятие «язык художественной литературы» имеет два значения: «1) язык, на котором создаются художественные произведения (его лексикон, грамматика, поэтика, фонетика), в некоторых обществах совершенно отличный от повседневного, обиходного («практического») языка; в этом смысле язык художественной литературы – предмет истории языка и истории литературного языка; 2) поэтический язык, система правил, лежащих в основе художественных текстов, как прозаических, так и стихотворных, их создания и прочтения (интерпретации), эти правила всегда отличны от соответствующих правил обиходного языка, когда, как, например, в современном русском языке лексикон, грамматика и фонетика обоих одни и те же; в этом смысле язык художественной литературы, выражая эстетическую функцию национального языка, является предметом поэтики, в частности исторической поэтики, а также семиотики, именно семиотики литературы» [1].

Ученые, рассматривающие вопрос о «природе литературы», замечают, «что самым простым методом решения этого вопроса является обнаружение того особого способа, которым литература использует язык, и выделяет три основных способа его использования – литературный, бытовой, научный» [2, 362]. Р. Уэллек «противопоставляет литературное употребление языка двум остальным. В отличие от языка науки язык литературы коннотативен, то есть многосмыслен и способен вызывать множество ассоциаций; ему свойственна непроницаемая плотность, «непрозрачность» (в противоположность языку науки, где знак прозрачен в том смысле, что, не привлекая к себе внимания, он отсылает нас непосредственно к обозначаемым предметам [3, 39] и многофункциональность: наряду с функцией референции (отсылки к предмету), он обладает также экспрессивной и прагматической (коннотативной) функциями. В отличие от бытовой речи язык литературы

системно организован, самоцелен, поскольку обретает смысл существования лишь в самом себе.

По мнению Уэллека, «преобладание каких-либо иных функций (референтной, экспрессивной, прагматической) уводит нас далеко от литературы, где всякий текст самоценен (эту самоценность назвали эстетической функцией, благодаря тезису, выдвинутому Якобсоном и Мукаржовским еще в тридцатые годы). Структурным следствием из определения литературы по ее функции является тяготение к упорядоченности и актуализации всех символических возможностей, заложенных в знаке» [3, 362-363]. Говоря о функциях языка, употребляют и термин поэтическая функция, по которой понимают такую функцию, «которая сосредоточивает внимание на «сообщении» ради него самого. До сих пор это определение остается господствующим, даже если и получает различные формулировки» [3].

По мнению исследователей вопросов стилистики художественного прозаического текста, в художественных текстах, доминирующей функцией является изобразительно-выразительная [4].

В качестве синонима эстетической функции некоторые ученые называют поэтическую функцию. На наш взгляд, употреблять эти термины как синонимы нельзя, только потому, что эстетическая функция должна пониматься шире, так как она используется и других сферах и язык в таких случаях использует специфические этим сферам средства выражения.

Существует и такое мнение, что эстетическая функция – разновидность прагматической функции, и она понимается как «предназначенность языка для удовлетворения потребностей эстетического мышления, отражения его результатов – эстетических оценок – воздействия на эстетические, оценочные установки (эстетическое чувство) адресата и посредством этого на его поведение» [5].

В сфере художественной литературы функции языка проявляются по-разному, отличаются от применения в других сферах.

Проявление социальной функции казахского языка в сферах общественной жизни не было одинаковым. Судьба развития национального казахского языка отразилась и в сфере казахской художественной литературы. Это связано, прежде всего, с состоянием казахского языка в республике. В годы советской власти казахский язык в этой сфере функционировал в разных объемах. Периодизация функционирования казахского языка в сфере художественной литературы описана Б. Хасановым. Характеризуя объем социальной функции казахского языка в этой сфере, он говорит о факторах, влиявших на сужение и расширение этого объема. Так, например, он говорит, что «расширение функций казахского языка тесно связано с развитием казахской литературы. Еще в 40-х гг. А. Фадеев назвал ее «... большой, профессиональной, всесоюзного и, благодаря этому, мирового значения литературой». В ее развитие в послевоенный период внесли свой вклад такие мастера художественного слова, как М. Ауэзов, С. Муканов, Г. Мусрепов, Г. Мустафин, А. Нурпеисов, Т. Ахтанов, Х. Есенжанов и мн. др. [6].

Казахскую литературу этого периода отличает развитость национальных писателей и поэтов. Произведения казахских писателей вошли в золотой фонд многонациональной советской литературы. Они оказывают огромное влияние на развитие национального языка, на выработку его литературной нормы. Прослеживая проявление социальной функции казахского языка в последние 20 лет, отмечается, что до 80 года 20 века количество выпускаемой литературы на казахском языке росло непрерывно, а после 1986 года наблюдается снижение этого роста. Как известно, показателем функционирования языка в сфере художественной литературы является тираж. В советские годы тираж колеблется в силу объективных причин. Во многом это связано с положением казахского языка в этот период. К сожалению, получение статуса государственного языка, не повлияло на рост тиража казахской художественной литературы, особенно это ощущается в последние годы. Имеется социальная потребность в увеличении тиража художественной литературы. Острую необходимость в этом ощущает, в первую очередь, сфера образования, в которой

художественная литература играет важную роль в деле обучения и воспитания казахских детей.

Исследование эстетической функции государственного языка в сфере казахской литературы в период суверенитета Казахстана проведено А.Абдрешевой и отражено в предыдущих публикациях.

Эстетическая функция языка, несомненно, используется и в других сферах искусства, таких как театр, кино и т.д. Функционирование эстетической функции государственного языка в последние 20-25 лет в казахстанском искусстве стало расширяться. Рассмотрим развитие государственного языка в сфере деятельности театров Казахстана.

За период суверенитета Казахстана было открыто 17 театров. Одним из известных театров Казахстана является Казахский государственный академический театр драмы им. М.О. Ауэзова. В этом театре за годы суверенитета, в котором спектакли проходят на казахском языке с синхронным переводом на русский язык. Репертуар театра за последние десятилетия претерпел серьезные изменения. Этот факт можно отнести и к другим театрам республики. В театрах Алматы и Астаны свое режиссерское мастерство воплотили такие известные режиссеры Е. Обаев, Б. Атабаев, А. Рахимов, Ж. Хаджиев, Т. Жаманкулов, Т. Теменов, Р. Андриасян в спектаклях классического, исторического, переводческого характера[7].

В этом театре были поставлены спектакли по мотивам произведений, написанных в 80 – 90 г. XX в. на актуальные темы современности:

- “Төрт тақта жайнамаз” А. Сулейменова (1989, реж. А. Рахимов),
- “Ақбілек” Ж. Аймауытова (1990, реж. А. Ашимов),
- “Ғасырдан да ұзақ күн” Ш. Айтматова (1990, реж. А.Мамбетов).

В 90-годы прошлого столения зрители увидели спектакли, которые признаны мировой классикой, а также навеянные новыми отечественными произведениями:

- “Кориалан” (1991), “Асауға тұсау” (1994) У. Шекспира
- “Кемеңгерлер мен көлеңкелер” С. Жунусова (1994, реж.А. Мамбетов),
- “Жетінші палата” А. Сүлейменова (1993, реж. А. Мамбетов),
- “Шыңғысхан” Иран-Гайыпа (1994, реж. Б. Атабаев),
- “Турандот ханшайым” К. Гоцция (1994, реж. Аль-Тарази),
- “Абылай ханның ақырғы күндері” М.Байсеркенова (1996, реж. М.Байсеркенов),
- “Мәңгілік бала бейне” Р.Мукановой (1996, реж. Атабаев),
- “Шолпанның күнәсі” М.Жумабаева (1997, реж. К.Сугурбеков),
- “Қилы заман” “Қарагөз” М. Ауэзова (1997, реж. Рахимов),
- “Қарагөз” М. Ауэзова (1997, реж. А. Мамбетов),
- “Томирис” Шахимардана (2000, реж. Аль-Тарази),
- “Ана – жер Ана” Ш.Айтматова (2002, реж. Мамбетов),
- “Ымырттағы махаббат” Г.Гаутмана (2002, реж. Р.Андриасян). Многие постановки были подвергнут новой режиссуре .

Образ великого казахского поэта Абая Кунанбаева – центральная фигура национальной классической трагедии находит новое решение в спектаклях постсоветского периода. Это инценировки по роману М. Ауэзова «Абай»: «Мен ішпеген у бар ма?» (И Оразбаев), «Абай - Айгерім» (Б.Римова), «Жас Абай» (Н.Жақыпбаев», «Қалың елім, қазағым» (Р.Сейтметов), «Абай десем» (Б. Атабаев). Эти спектакли успешно проходят по всей республике. Роль Абая сыграли талантивые актеры совремнности: К. Толеков (Атырау), С. Ракышев, Ш. Сакиев (Жамбыл), С. Досмагамбетов, С. Отемисов (Шымкент), С. Кыдыралин, Б. Имаханов (Семей), М. Суртибаев, А. Кенжеков, А. Кенжеев, Т. Аралбаев (Алматы).

Особой популярностью среди казахского зрителя пользуются постановки по произведениям Д. Исабекова. Все его пьесы нашли сценическое воплощение. Характерная особенность образов произведений Д. Исбекова морально-этический облик современного человека. Пьесы «Әпке», «Мұрагерлер», «Ертенді күту», «Кішкентай ауыл», «Анасын

аңсаған қыз», «Ескі уйдегі екі кездесу» оказывают огромное влияние на формирование мировоззрения казахстанского читателя и зрителя.

В сентябре 2006 года впервые за годы суверенитета в г. Алматы проведен Международный театральный фестиваль стран Центральной Азии. В ней приняли участие Таджикский государственный русский драматический театр им.В.Маяковского, Азербайжанский государственный театр «Йуг», Ошский кыргызский драматический театр им. С. Ибрагимова, Татарский государственный академический театр им. Г. Камала, Узбекский Национальный академический театр драмы, Главный драматический театр Туркменистана имени Великого Сапармурата Туркменбаши, а также 3 республиканских театра Казахстана.

Продолжается проведение традиционного республиканского театрального фестиваля, в котором принимают участие 13 театров Казахстана. За годы Независимости они проводились практически ежегодно и послужили стимулом для новых творческих поисков. Последние фестивали этого плана состоялись в г. Астане и были нацелены на повышение имиджа столицы как культурного центра.

Приведем для примера некоторые спектакли, представленные на фестивалях. Кадыров А., Джанабаева А. исследовали тематику репертуаров театров Казахстана, в том числе и спектакли на театральных фестивалях:

«Болат Атабаев выступал на фестивале 2000 года с тремя спектаклями. Это «Абылай-хан - большое эпическое полотно А.Кекильбаева, «Песня торжествующей любви» - лирическая драма Иран-Гаипа и «Мещанская свадьба» - комедия Б. Брехта. Так как о его спектаклях «Абылай-хан» и «Песня торжествующей любви» было много сказано и написано, то мне не хотелось бы на них останавливаться….

Б. Атабаев – сегодня один из ярких представителей плеяды активных, дискуссионных, беспокойных, много ставящих, бескомпромиссных режиссеров. Его самозабвенная упорная творческая страсть видна во всем: и в количестве постановок, и в устных выступлениях, и в дискуссионных спорах на творческих конференциях и обсуждениях. Он не только себя, но и своих коллег проверяет в понимании того или иного вопроса. Главная тема его спектаклей – это, на мой взгляд, проблемы современного человека, его поиски истины, метания, бессилие перед лавиной нахлынувшего зла, заражающего все и вся. Отсюда в спектаклях Б. Атабаева видишь страстное осуждение, обличение, обнажение этого всепоглощающего зла» [4].

В 2001 году на фестиваль были семь спектаклей, один из которых « Абай-Тогжан» режиссера Н. Тутова.

Н. Абдыкадыров – автор и постановщик спектакля «Последние годы Чингизхана» «стремится рассказать сложную философскую притчу о могущественном человеке – владыке мира Чингис-хане, стоящем в конце жизненного пути и с горечью анализирующем свои деяния» [8].

В этой книге также освещается работа областных драматических театров.

В 2003 году Западно-казахстанский казахский театр драмы показал трагедию Иран-Гаипа «Махамбет» в постановке М. Ахманова.

Ежегодно один из драматических театров Казахстана участвует в работе Международного Каирского фестиваля экспериментальных театров в Арабской Республике Египет. В текущем 2007 году театральное искусство Казахстана в г. Каире представлял Актауский музыкально-драматический театр со спектаклем «Моцарт и Сальери» Г. Мергалиевой.

1996 году продемонстрировали свое искусство на международном театральном фестивале, прошедшем в городе Каир в Египте постановкой "Последние дни Абылая" М. Байсеркенова.

В 2003 году театр, показав спектакль "Айман-Шолпан" по пьесе М. Ауэзова на международном театральном фестивале в Иране, удостоился высокой оценки зрителей.

Такие спектакли как "Пара" (Н. Гоголь), "Поэма любви" (Г. Мусрепов), "Перед заходом солнца" (Гауптман), "Цыганская серенада" (И. Сапарбай), "Гамлет" (У. Шекспир),

поставленные на сцене театра в течение последних лет, были показаны во всех областях Казахстана и тепло встречены зрителями.

Молодые актеры, выступающие на сцене театра, продолжают его традиции. Такие артисты как Г. Абдынабиева, М. Омар, К. Нурланов, Б. Турыс, Б. Кожа, Г. Кулжанов, Ш. Жанысбекова, Ш. Аскарова, Д. Жусып, А. Сурапбаев, популярны не только на театральной сцене, но и в кино и на телевидении.

В 2005 году свой 80-й сезон театр открыл гастролями в городе Кызылорде, где в свое время был поднят его первый занавес. В новом сезоне вниманию зрителей были представлены такие новые постановки как "Кара кемпир" (А. Амзеулы), "Казахи" (К. Искак, Шахимардан).

Важной вехой в становлении национального патриотизма и возрождения культурного наследия народа стало открытие казахского музыкально-драматического театра им. Калибека Куанышбаева в 1991 г. 15 ноября. На его счету поставленные произведения Г. Мусрепова, М. Ауэзова, Ч. Айтматова, Т. Ахтанова и многих других известных драматургов и писателей Казахстана и всего мира. Произведением великого казахского драматурга Г. Мусрепова «Акан Сери – Актокты» театр открыл свой занавес.

Спектакли этого театра стали пользоваться большой популярностью зрителей. В 1992 г. коллектив театра был удостоен звания Лауреата Международного фестиваля, посвященного 100-летию С. Сейфуллина. Также в 1996 г. театр стал Лауреатом II Международного фестиваля тюркоязычных государств «Туганлык» в Уфе. Успешно стали проходить и гастроли театра. Так, в 2002 г. театр принял участие в Днях культуры Астаны в г. Москве. Зрители театра имени Моссовета увидели спектакль Г. Мусрепова «Козы Корпеш – Баян-Сулу», который является эталоном казахской классической драматургии.

Таким образом, изучение, развитие и функционирование казахского языка в театральной деятельности показывает, что в этой области имеются определенные достижения.

Список литературы

1 Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М.: Большая российская энциклопедия. 1998.

2 Тодоров Ц. Понятие литературы // Семиотика. – М. 1983.

3 Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. – М. , 1978.

4 Макаров М.Л. Коммуникативная структура текста. – Тверь, 1990.

5 Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. - 160 с.

6 Хасанов Б.Х. Языки народов Казахстана и их взаимодействие. – Алма-Ата, 1976.

7 Қазақ сахна өнері. Тәуелсіздік кезені. – Алматы: КИЕ, 2009.

8 Кадыров А., Джанабаева А. Тематика репертуара театров Казахстана за период 1991-2004 гг.: исследование и анализ. Сб. ст. о театральном искусстве Казахстана. – Алматы: ТОО ИКПИ, 2006.

Мақалада тіл қызметінің теориялық негіздері қарастырылады. Тілдің эстетикалық қызметінің ерекшеліктері туралы жазылады. Әдебиет пен театр салаларындағы қазақ тілі эстетикалық қызметінің дамуы ерекшеліктері айқындалған.

In the article are considered basics of language function. Describes the features of the manifestation of the aesthetic function of language. Revealed the specificity of the aesthetic function of the Kazakh language in sphere of literature and theatre.

УДК 811.161 (06)

Ж.С. Бейсенова
Казахский гуманитарно-юридический университет
Астана, Казахстан

К ВОПРОСУ О ТЕРМИНАХ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В данной статье описываются теоретико-методологические основы анализа и изучения отраслевых терминологий русского и казахского языков: эволюция проблем и аспектов; лексикологические исследования развития и формирования отраслевых терминологических систем русского и казахского языков. Черты, свойственные терминологиям различных отраслей, например, ветеринарной медицине, заслуживают специального изучения, так как вопросы построения терминологических систем неизбежно возникают в работе любого исследователя – лингвиста, терминолога и нуждаются в комплексном решении.

Ключевые слова: термин, отраслевая терминология, терминологические исследования, терминологическая система, моделирование термина.

Большое количество научных трудов по терминологии, образование множества терминологических школ, основателей и представителей которых волнуют актуальные вопросы терминологических изысканий, вполне оправдано функциями, выполняемыми терминологией. Своеобразие термина объясняет и многоаспектный подход к его исследованию. На протяжении десятилетий отечественные и зарубежные ученые-терминологи пытаются сформировать единое и полное определение понятия *термин.* Практическая сложность выполнения этой задачи несомненна, но все-таки нельзя не признать тот факт, что термины живут в терминологическом мире , а человек активно их использует, а ученые-терминологи находятся в активном поиске специальных слов, призванных служить прогрессу науки и техники и взаимопониманию всех тех специалистов, прямо и косвенно работающих в этой области жизни.

Не подвергается сомнению тенденция к быстрому увеличению объемов специальной лексики в связи с научно-технологическим прогрессом. Социальные изменения, вызывающие радикальную перестройку понятийного аппарата многих научных дисциплин и возникновение новых отраслей знания и новых понятий, значительно увеличивают потребность в номинации. Это приводит к массовому возникновнию новых терминов и целых терминологических систем, а также привносит существенные изменения в уже существующие терминологические системы.

В лексикологических исследованиях вопросы развития и формирования отраслевых терминологических систем занимают важное место.

В 30-е годы XX века из лингвистики выделилась и начала складываться новая прикладная научная дисциплина, имеющая объектом исследования термины и терминологические системы – терминология. Свой исторический вклад в развитие этой дисциплины внесли такие выдающееся ученые, как А. Байтурсынов, К. Жубанов, С. Кенесбаев, У. Айтбаев, В.В. Виноградов, Д.С. Лотте, Г.О. Винокур, А.А. Реформатский, Р.А. Будагов, О.С. Ахманова, выделявшие в своих исследованиях такие актуальные направления изучения терминов, как номинативный, нормативный и функциональный. С тех пор ситуация с описанием терминологий кардинально изменилась. Имеются необходимые теоретические издания [У. Айтбаев, Б. Калиев, Ш. Курманбайулы, В.С. Гринев, Г.П. Мельников, А.В. Суперанская, В.М. Лейчик] и теоретические журналы по терминоведению: «Терминологический вестник», «Терминологиялық хабаршы».

В настоящее время можно говорить о создании общей теории терминологии – одной из важнейших частей теории общего языкознания. Внимание к научному языку, к терминам

предопределен прогрессом естественных и технических наук, социологии и психологии, философии, лингвистики, искусства, культуры, сопровождаемых появлением специальных слов для обозначения изучаемых объектов. Хотя этот процесс происходит в разное время в разных концах света, само по себе это явление универсальное. Можно с полным основанием считать, что на рубеже XX-XXI вв. в русском и казахском языках выработана терминология почти для всех ведущих отраслей науки и техники. Об этом свидетельствует ряд русско-казахских/казахско-русских отраслевых терминологических словарей, справочников, научных публикаций.

Терминология как специальная область знания возникла вскоре после первой мировой войны [О. Вюстер, Х. Фельберг].

Исторически об аспектах изучения термина с постановкой вопроса, как замечает В.А. Татаринов, в науке начали говорить, начиная с 1972 года, когда произошла институализация терминоведения как самостоятельной научной дисциплины.

Первой научной работой по систематизации аспектов терминологических исследований в таком понимании [в период Советского Союза] была кандидатская диссертация В.А. Татаринова [1]. Теория терминологии, обобщая опыт терминологической науки, способствует созданию и совершенствованию терминологических систем отдельных дисциплин, выявляя те черты, которые свойственны любому термину, и отграничивая их от черт, свойственных словам-нетерминам. Но, несмотря на большие различия в специфике предметных знаний некоторых областей науки и техники, обслуживающие их терминосистемы имеют и общие черты, поскольку формируются из лексического материала того языка, на котором говорят создающие данную терминологию народы.

В настоящее время в работах по исследованию терминологических проблем показано, что терминология как наука возникла на стыке лингвистики, логики, онтологии, информатики и предметных наук.

Для современного терминотворчества в области отраслевой терминологии основной проблемой стали унификация и стандартизация терминологии на разных уровнях ее развития и практического владения, решение таких задач, как теория термина и терминологии, когнитивное терминоведение, термины в лексике языков для специальных целей, лексикография, термины в профессиональной деятельности, организация научно-терминологической работы. Главными точками решения этой проблемы являются создание новых терминов, перевод иноязычных терминов на родной язык, выделение синонимичных рядов и выбор основного термина, возвращение народных терминов к жизни в связи с возрождением национальной терминологии в государствах СНГ, возникших после распада СССР.

Казахстанскими учеными интересно решены лингвистические и логические проблемы термина, реального соотношения термина и понятия, прикладные вопросы унификации терминологий, изданы монографии по лингвистическим, социолингвистическим аспектам терминологии и терминографии, сборники статей, посвященные проблемам и перспективам развития современной терминологии в Казахстане [У. Айтбаев, А. Кайдаров, Ш. Сарыбаев, Р. Сыздыкова, Б. Калиев, Ш. Курманбайулы, К. Бухарбаева, А. Жумабекова, М. Евтеева, А. Бижкенова, Е. Абдрасилов, А. Азаматова и др.].

Обобщение опыта отдельных исследователей и школ, поиски общих универсальных задач и пути их решения представляют значительный научный интерес. Все это составляет круг проблем теории терминологии. В него входит также изучение возможностей отдельных языков для построения терминологических систем научных дисциплин, соотношения национальных и интернациональных элементов в отраслевых терминологиях, например, ветеринарной медицины, целесообразности формирования их развития в сторону их национализации или интернационализации. Типологическое терминоведение как научное направление обосновывается в работе С.Г. Казариной [1998], где предпринимается попытка описать систему филиационных процессов в языкознании с учетом сохранения предмета языкознания: лингвистика – терминоведение – типологическое терминоведение.

Сопоставление терминологических объектов дает возможность выявить их типологические свойства с тем, чтобы проследить формирование научных типов мышления и реализовать полученные результаты в номинационной деятельности. Значимым является вопрос, нужно ли начинать с детального изучения терминологии отдельной отрасли или создать некую сетку характеристик, которую можно использовать как матрицу для терминологической системы. В отраслевой терминологии намечены такие направления в подходе к термину, как изучение отраслевых терминологий как основного компонента профессионально-отраслевого языка и места отраслевых терминологий в структуре языкознания.

В русской лингвистике Л.В. Ивина подошла к изучению отраслевых терминосистем на примере венчурной лексики экономической терминологии с лингвокогнитивной позиции. Л.С. Рудинская определила современные тенденции гематологической терминологии. О проблемах компьютерной терминологии размышляет Ж. Токебаева-Буланбаева. Семантизация земледельческой терминологии рассматривается в работах А.К. Нуркасымовой. На страницах периодической печати, в средствах массовой информации наблюдается тенденция к вариативности при переводе терминов. Это явление отрицательно сказывается на создании отраслевой терминосистемы в целом и затрудняет работу специалистов-переводчиков. О неоднозначности термина рассуждает в кандидатской диссертации В.А. Татаринов [1996] и расширяет свою концепцию обоснованием амбисемии и эврисемии термина.

Исследует категорию терминологичности С.П. Хижняк [1998] на материале юридической литературы. Когнитивную категоризацию специальных понятий анализирует на материале цветообозначений в русском и казахском языках Ш.К. Жаркынбекова [2, 87-92], а на материале именования лиц по профессии – Е.И. Голованова, подтверждая лингвистический статус специальных единиц и их функциональную обоснованность [2004]. Онтологический статус термина в современном русском языке с общетеоретических позиций рассмотрен в книгах А.Х. Султанова. О нормативности терминологической лексики пишут в своих трудах Р. Сыздыкова [3,86-92], М. Ескеева.

О заимствованных терминах пишет С. Исакова [2006]. Вопросы терминологической номинации – лингвистический феномен, который в настоящее время имеет широкую полиаспектность. Такую полиаспектность находим в терминологических исследованиях М.Н. Володиной [1997] в русском терминоведении и Ш. Курманбайулы [4] в казахском терминоведении. Ученые обращают внимание на препозитивный и социально-коммуникативный характер термина, вычленяют психолингвистический и лингвопрагматический аспекты терминологической номинации, подчеркивая при этом роль метафоры в процессе номинации термина. «Без метафоры нет творческой мысли» [М.Н. Володина]. Авторы обращают внимание на то, что при моделированном терминообразовании формируется собственный терминологический словообразовательный фонд, проявляющийся в создании отраслевых терминологических микротерминосистем.

В основе классификации лежит языковой источник образования термина: своеязычный термин, термин греко-латинского происхождения, калькированный термин и термины аналогичного терминопроизводства в разносистемных языках. Филологические, функционально-стилистические аспекты изучения термина традиционно привлекают внимание ученых-филологов. Так, З.А. Муканова [5] исследует природу термина в произведениях Ш. Валиханова. Проблемам когнитивного терминообразования на примере деонимизмов в сопоставительном аспекте посвящена монография А.Е. Бижкеновой [6]. Место терминологической лексики в сопоставительном аспекте в казахстанской лингвистике рассмотрено С.А. Гонцовой. Заслуживают внимания исследования внутриотраслевых и межотраслевых терминологий учеными-лингвистами З.И. Комаровой [1997], В.Г. Кульпиной [7]. Широкий интерес к терминологическим исследованиям обусловлен возросшей ролью терминологии в жизни современного общества с его сложной информационной структурой. Термин предстает как феномен речемыслительной деятельности человека.

В терминологии имеет место сознательное конструирование новых слов, которых раньше не было ни в одном языке, значительное место в общей терминологии отводится логическим проблемам. При этом, как следствие, анализируется и логика языковых отношений, и логическое деление объекта исследования с тем, чтобы выявить возможности использования параллельных языковых конструкций для обозначения аналогично воспринимаемых и осмысляемых фактов, явлений, процессов, научно обоснованных в трудах классиков теории термина А. Байтурсынова, А.А. Реформатского, Г.П. Мельникова. Эта мысль представляется особенно интересной для анализа ассоциативно-образного характера мышления в процессе терминотворчества. Например, казахское слово *шешек,* известное еще в древнетюркском как "цветок", в XX в. приобретает терминологическое значение "название болезни" (*шешек – оспа).* Или русское слово *'ящур'*, известное в общеславянском языке в значении "*крыса*", *ящерица "саламандра",* впоследствии приобретает значение "название болезни".

Одно из важнейших положений науковедения – различие предмета и объекта знания, науки и научной дисциплины: «Надо всегда помнить – а в методологическом исследовании это положение становится главным, – что предмет знания не тождественен объекту: он является продуктом человеческой познавательной деятельности, и, как особое создание человечества, подчинен особым закономерностям, не совпадающим с закономерностями самого объекта» [9, 17-26] .

Таким образом, предметом теории терминологии в совокупности является: изучение формирования и употребление специальных слов, с помощью которых обозначаются накопленные человечеством знания; выявление общих черт, свойственных им всем; поиск оптимальных способов создания новых терминов и их систем; совершенствование уже существующих терминосистем; поиски универсальных фактов, общих для терминологий разных областей; обобщение опыта работы отдельных исследователей и школ.

Список литературы

1 Татаринов В.А. Лексико-семантическое варьирование терминологи-ческих единиц и проблемы терминологии: Дис. … канд. филол. наук. – М., 1987. – 234 с.

2 С. Жаркынбекова Ш.К. Концептосфера как объект когнитивного анализа // Русский язык и литература в XXI веке: теоретические проблемы и прикладные аспекты: Материалы 1 межд. конгресса. – Москва-Астана, 2007. – С. 87-92.

3 Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. Сын есім жұрнақтардың терминжасаудағы сипаты // Қазақ терминологиясы және бұқаралық ақпарат құралдары. Терминқор. – Астана, 2003. – 86-92 б.

4 Курманбайулы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: Филол. ғыл. докторы дис. автореферaты. – Алматы, 1997. – 55 б.

5 Муканова З.А. Иноязычные вкрапления в произведениях Чокана Валиханова: Автореф дис… канд. филол. наук. – Алматы, 2001. – 27 с.

6 Бижкенова А.Е. Лингвистические основы когнитивного терминообразования (на примере деонимной терминологии). – Астана, 2007. – 79 с.

7 Кульпина В.Г. Лингвистика цвета: Термины цвета в польском и русском языках .– М.: Лицей, 2001. – 470 с.

8 Шедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. – М.: Знание, 1964. – 48с.

9 Головин Б.Н. О некоторых задачах и тематике исследования научной и научно-технической терминологии // Ученые записи. – Горький: Изд-во Горьковского ун-та. – 1970. – Вып. 114. Сер. Лингвистическая. – С. 17-26.

Бұл мақалада қазіргі кездегі терминологияның даму динамикасы қарастырылады. Автор орыс және отандық лингвистикадағы терминдерді зерттеу аспектілерінің эволюциясын көрсетеді. Жұмыста түрлі өндіріс салаларындағы маңызды ғылыми

ережелердің термин жүйесі туралы түрлі ғылыми мектептің тұжырымдамалары кең түрде айтылады, терминология теориясы пәнінің анықтамалары беріледі.

In this article, titled "The evolution of the problems and aspects of studying the branch terminology", the dynamics of development of the terminology at the contemporary stage is considered. The author describes the evolution of aspects of studying the term in home and foreign linguistics. The conceptions of different scientific schools on the most important conditions of the science of terminology systems of different branches of industry are widely stated, the definition of the subject of terminology theory is given.

ӘӨЖ 814.512.122 (075. 8)

Б.Б. Динаева
Қазақ гуманитарлық заң университеті
Астана, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІН ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

Мақалада қазақ мақал-мәтелдерінің көркем мәтінде қолданылуы, олардың мәтіндік мағыналары қарастырылады. Мақал-мәтелдер көркем шығармаларда, көбінесе, астарлы мағынада жұмсалады. Мәтін ішінде мақал-мәтелдер дәстүрлі тұлғасында да, трансформацияланған түрде де қолданылады. Бұл – әрбір жазушының стильдік талғамына байланысты.

Тірек сөздер: мақал, мәтел, мәтін, жазушы, көркем шығарма, стиль, бағалау, узуалдық, окказионалдық, эллипсис, имплицит.

Әдеби тілдің дүниеге келуі мен одан әрі дамуы сол халықтың тағдырымен байланысты. Сол себепті «әдеби тіл» деген ұғым – тарихи категория. «Ол халықтың қоғамдық, әлеуметтік өміріне, саяси-экономикалық жағдайына байланысты дамып, кемелденіп, марқайып отырады. Осыған орай, оның дамуы кейде қарқынды, кейде бәсең, қоғамдық қызметінің шеңбері кейде кеңейіп, кейде тарылып отыруы мүмкін. Бұл жоғарыдағы сыртқы экстралингвистикалық факторларға байланысты. Бірақ қандай болмасын, ол қатынас құралы ретіндегі өзінің қызметін атқаруға міндетті» [1, 7].

Дәстүрлі көне әдеби тілдің үрдісін сақтап, халықтық тілге арқа сүйеп дамыған әдеби тілдің бүгінгі кемелденген шағында тілдің атқаратын қызметі орасан зор, яғни кез келген халықты танытатын оның әр алуан өнері болса, сол «өнердің алды – қызыл тіл». Тіл неғұрлым бай, терең, тұңғиық болса, ол сол тілді қолданушы халықтың да кемеңгер, дана, кең екендігін көрсетеді. Ал тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігін құрап тұратын – мақал-мәтелдер.

Жалпы қай халықтың болмасын, ойлау ерекшелігі оның ұлттық тілінде көрініс табады және кез келген тілде ол халықтың сана-сезім, салт-дәстүр, мәдени тұрмыс-тарихын бейнелейтін ерекше мақал-мәтелдер кездеседі. Соған байланысты мақал-мәтелдер ұлт тілінің даму ерекшелігін және ұлт мәдениетінің негізгі көрсеткішін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі болып табылады.

Қазақ халқының дәстүрлі тіл өнерін халық ауыз әдебиетінің байлығынсыз, ұлттық ерекшелігінен хабардар ететін шешендік өнері мен айтыс өнерінсіз көзге елестету қиын. Ауыз әдебиетінің үлгілері де, шешендік, айтыс өнері де тіліміздегі тұрақты сөз тіркестерінің мол қорынан нәр алып, өркендеп дамыған. Көркем шығарма тілі осы аталған жалпыхалықтық тіл өнерінің жалғасы ретінде қалыптасқан.

Жалпыхалықтық тілде, соның ішінде мақал-мәтелдерде, сол халықтың танымдық қызметінің ұжымдық тәжірибесі жинақталған. Жырау немесе ақын-жазушы сол тілді пайдаланғанда, өзінің жеке басының тәжірибесін жеткізуге тырысады. Жазушы өз шығармасында мақал-мәтелдерді пайдаланғанда, мақал-мәтелдердің жалпыхалықтық қолданыстағы тура мағынасын сақтай отырып, сонымен қатар оларға қосымша мағыналық және эмоционалдық мәндерді қабаттастырып қолданады.

Ауызша туып, ауызша тарап келген қазақ поэзиясында да мақал-мәтелдер молынан ұшырасады. Ал Абай бастаған жазба поэзияда да мақалдар қолданылады, бірақ айырмашылық та бар. Мысалы, Абай халық қазынасында бар кәнігі мақалдарды, көбінесе, сол қалпында келтіріп, «дегендейін» деп ойын дәлелдемейді, таңдаған мақалды өлеңге жымдастырып, кіріктіріп, сол арқылы айтпақ ойын білдіреді. Ол үшін мақалдың қалыптасқан түрін өлең талабына (өлшеміне, ұйқасына) қарай сәл өзгертіп те жібереді. Мысалы, «Екі кеме құйрығын ұста, жетсін бұйрығың» – деп, «күшіңді бытыратпа» немесе «қолдан келмес іске ұмтылсаң, нәтижеге жете алмассың» деген идеяны мақалдың өзімен береді. Оның: Қайта келер есікті қатты серіппе, жарқын-ау («Қайтып кірер есікті қатты жаппа» мәтелінің қолданысы), Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма («Тілде сүйек жоқ»), Бейнет көрмей, дәулет жоқ («Бейнет түбі – зейнет») дегендерін осы қатарға қосуға болады [2, 88].

Қазіргі кезде психолингвистикалық, прагматикалық, коммуникативтік бағыттар бойынша тілдің ерекшеліктерін зерттеген лингвистикалық еңбектерде мәтінді зерттеу басты орындардың бірін алып отыр. Лингвистикада мәтінге тіл жүйесінің ең жоғары деңгейі ретінде баға беріледі, өйткені мәтінде тілдік деңгейдің барлық бірліктері бар екенін байқауға болады [3, 14]. Халық қазынасын көркем әдебиетте пайдалана білу асқан шеберлікті талап етеді. Ақын-жазушының шеберлік өнері халықтың асыл мұрасы – мақал-мәтелдерді өз шығармасында қаншалықты орынды пайдалануы арқылы да бағаланып отырады [3, 14].

Сонымен мақал-мәтелдер тек ауызекі сөзді көркейту үшін ғана емес, көркем шығармаларда да жиі қолданылады. Бұл жөнінде ғалым Е. Жанпейісов былай дейді: «Жазушы тілдегі бейнелеу құралдарын әр алуан көркемдік бояу бере пайдаланады. Бұл орайда, ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер де, мақал-мәтелдер де, эпитет пен теңеулер де, тілдің басқа да барлық құралдары шығарманың жалпы идеялық тақырыптық арқауына лайық жаңа бір мағыналық астар алып, стильдік функциясы арта түседі» [4, 17].

Мақалдап сөйлеу тапқырлықты көрсетеді. Мақал-мәтелдер тіліміздің ең бір көркемдегіш құралы ретінде мәтін тілін жандандырып, әсерлендіріп қана қоймайды, әрі қысқа, әрі нұсқа түрде белгілі бір құбылыстың негізін дәл бейнелейді. Оқырманның қазақ паремиясының жалпы мағынасымен бірге оның стилистикалық ажарының өзгешелігін (окрашенность), яғни экспрессивті және эмоционалды-бағалауыштық реңктерін (оценочные оттенки) де түсіне білгені абзал. Әсіресе, филологтар үшін бұл мағыналарды түсіну ауызекі сөйлеу тілінде мақал-мәтелдерді дұрыс және дәл қолдану үшін және көркем мәтінде кездескен мақал-мәтелдерді лингвистикалық талдау үшін қажетті.

Жазушы оқырманға белгілі бір жағдайды хабарлай отырып, әсер ету үшін қандай бейнелеу құралдарын таңдаймын десе де ерікті. Бұл жерде жазушының (газет тілшілерінің) тілдің прагматикалық функциясын орынды, әрі тиімді қолдана білуі маңызды рөл атқарады.

Мақал-мәтелдерге тән басты ерекшеліктердің бірі – бағалауыштық танытуы. Дүниеде бағаланбайтын зат, бағасын алмайтын құбылыс болмайды. Бағалауыш – сөйлеушінің өз тарапынан құбылыс пен затқа, іс-әрекет атауына берген бағасы, көзқарасы, оған деген қарым-қатынасы [5, 134]. Мақал-мәтелдерде берілетін астарлама бағалауыштық мән оларға тән қасиет. Мақал-мәтелдер кез келген жағдайға, соның ішінде адамға қатысты оның мінез-құлқына, іс-әрекетіне т.б. қасиеттеріне баға береді. Мақал-мәтелдердегі бағалау ашық түрде де беріледі. Мақал-мәтелдердің экспрессивті-эмоциялық, бағалауыштық, дидактикалық, белгілі бір жағдайға қорытынды жасау сияқты қасиеттері олардың табиғи қызметімен байланысты.

Мақал-мәтелдердегі бағалауыштық-сипаттамалық қызметтің мәні, біріншіден, сөйлеуші субъект жақтан белгілі бір жағдайға байланысты жағымды немесе жағымсыз баға

алумен байланысты болса, екіншіден, сол нақтылы жағдай жеке құбылыс ретінде емес, типтік жағдайлардың жиынтығы ретінде берілген мақал-мәтелдік тұлғада қаралады. Белгілі бір жағдайға қатысты мақал-мәтел таңдау арқылы сөйлеуші субъект соған өзінің көзқарасын білдіріп, бағасын береді. Эмоционалдық реңк пен бағалауыштық қасиетті өзара ауыстыруға болмайды, бірақ олардың арақатысында ұқсастық бар, өйткені бағалау - эмоционалдық қатынастағы айтылымның белгілі бір түрі.

Прагматикалық бағалауыш мән адресаттың аялық біліміне, өмірлік тәжірибесіне, мақал-мәтелдің ауыспалы мағынасын және сол мақал-мәтелдің бойындағы жасырын бағалауыш қасиетті ұға білуіне байланысты. Бағалаушы мән сөйлеушінің қарсылық білдіру, мақұлдау, тілек сияқты мақсаттарын жеткізеді. Бағалауыштық көркем әдебиетте образ сомдауда, кейіпкерлер мінезін ашуда, олардың әрекеттері мен іс-қимылын бағалауда кеңінен пайдаланылады. Мысалы: Сөйтіп, «***айдағаны бес ешкі***» *бола тұра*, «***ысқырығы жер жарып***», *аңыз айтатындарын қайтерсің* («Жас алаш», 2012, 1 шілде) дегенде, сөйлеуші белгілі бір оқиғаға байланысты кекету, ұнатпау тәрізді өз бағасын жоғарғы мақал арқылы беріп отыр. Әдетте, сөйлеу тіліне тән мақал-мәтелдердің бағалауыштық сипаты күшті болып, олардың хоштау, ұнату, ұнатпау, кекету тәрізді мәні айқын сезіліп тұрады. Бірнеше мысал келтірейік:

Әрине, еске алу кешінің көп болғанын қаламаймыз. Аз болсын, аз болса да осылай саз болса, ***шын жылатып, соқыр көзден де жас шығара алса,*** *біз бір-бірімізді соншалықты жақсы көре түседі екенбіз* («Жас алаш», 2012, 8 қаңтар).

Сонау кешегі ат ***ауыздығымен су ішкен, ер етігімен су кешкен*** *заманда найзаның ұшымен, білектің күшімен қазақтың кең-байтақ жерін қорғап қалғанбыз* («Жас алаш», 2012, 8 ақпан).

Тіліміздегі мақал-мәтелдерді және олардың басқа да нұсқаларын дәл тауып қолдану стилистиканың үлесіне тиеді. Мақал-мәтелдердің нұсқаларын ауызекі тілде және көркем әдеби тілде қолданудың стилистика тұрғысынан үлкен маңызы бар. Сондықтан оның **узуалдық** (тілдік нормаға сай) және **окказионалдық** (нормадан ауытқу немесе айтушының жеке сөз қолданысы) ерекшеліктері де назардан тыс қалмау керек [6, 68].

Окказионалды өзгеріс – қалыптасқан сөйлеу дағдысынан ерекше, контекске байланысты айтушының жеке сөйлеу үлгісіне жататын құбылыс. Окказионал құбылысы мақал-мәтелдерде үнемі жүйелі түрде кездеседі. Нормаға сәйкессіздік окказионал сөздердің басты ерекшелігі деуге болады. Ауызекі сөйлеу тілінде болсын, көркем әдебиет пен публицистика тілінде болсын, мақал-мәтелдер дәстүрлі тұлғасында да, дәстүрлі қалпынан айтарлықтай өзгеріске түсіп те қолданылады. Мысалы, «***Жақсы ит өлігін көрсетпейді***» *деген осы ма, әлде ерекше туған Қабылан ақтық демін өскен жердің ауасымен алғысы келді ме екен, әкем оның денесін көшкен жұрттан тауып әкеліпті* [Қабылан, 361] – дегенде, контексте қолданылып отырған мақалдың құрамындағы жеке компоненттері ешбір өзгеріске түспей, өзінің тура мағынасында айтылып тұр. Осындай ойдың ашық, айқын мағынада беріліп, тыңдаушыға бірден түсінікті болуын тіл білімінде *экспликация* деп атайды. Жоғарыда көрсетілген контекстегі мақалдың эксплицитті (ашық) мағынасы оқушыға бірден түсінікті болып тұр.

Бұдан бұрын атап өткеніміздей, мақал-мәтелдер мәтін ішінде келгенде әртүрлі өзгерістерге ұшырап, түрлі тұлғада айтылады. Тіл қатынас құралы болғандықтан, ол – жанды қозғалыс. Сол себепті қолданыста түрлі өзгерістерге ұшырауы – табиғи құбылыс. Дүниеде өзгермейтін ешнәрсе жоқ. Олай болса, сөздік қорымыз да тілдің даму сатысында әрдайым көбейіп, мағына жағынан кемелденіп толыға түседі екен. Мақал-мәтелдердің тұлғасына тән дәстүрлі тұрақтылық қаншама берік болса да, мәтін ішінде сөз зергерлерінің сөз саптау шеберлігіне байланысты әртүрлі өзгерістерге түсіп отырады. Бірақ бұл өзгерістер мақал-мәтелдердің жалпы мазмұнына айтарлықтай нұқсан келтіре қоймайды. Мақал-мәтелдердің осылайша әртүрлі өзгерістерге, тұлғалық модификацияға ұшырауы салдарынан пайда болған, тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс табатын түрін *инварианттар* деп атаймыз. Олардың пайда болуында белгілі бір заңдылық жоқ. Инварианттық өзгерістер автордың тек

өз еркіне, асыл тасты әр қырынан бір көрсетіп құбылта білетін шебер де, мақал-мәтелдердің көркемдік өрнегін, образы мен бейнелеушілік әсерін, эмоция-экспрессивтік қуатын бойында сақтай отыра, пайдаланатын талантына байланысты [7, 4].

Жазушы өз шығармасында мақал-мәтелдерді жалпыхалықтық қолданыстағыдай өзгертпестен жұмсауы да, белгілі бір мақсатқа орай құрылым-құрылысын, мағынасын жаңғыртып қолдануы да мүмкін.

Жинастырған материалдарымыздағы мақал-мәтелдердің мәтін ішінде қолданылу ерекшеліктерін төмендегідей топтарға бөліп қарастырдық:

а) Мақал-мәтелдердің құрамын, сырт құрылысын еш өзгертпей, сол күйінде пайдалану

Мысалы:

- *Доғарыңыз деймін. Біз сіздің зарыңызды тыңдағалы келген жоқпыз.* ***Тең теңімен, тезек қабымен****, бізді сынайтын адам сіз емессіз!* [Тіршілік, 359].

«***Ораза, намаз – тоқтықта***» *дегендей, басына бәле тумаған мәмірежай шақта далаға шығудан жүрексініп, шөптің басы оқыс сыбдыр етсе, үйге кеп суық су ұрттайтын үркек те нәзік қыз ауылдан төрт-бес шақырымдай меңіреу далада қорқыныш дегенді мүлдем ұмытып, бағыт-бағдарсыз бет алды қаңғи берді* [Тіршілік, 336].

«***Бір әйелдің айласы - қырық есекке жүк***» *деп жұрт осындайдан шығарған ба, қарап тұрса, шаңырағынан бір жылдың ішінде екі өлім атқарып, екеуінің де кінәсі мен күнәсін былайғы ел бұған жүктейді екен* [Тіршілік, 352].

«***Сыйға сый, сыраға бал***» *дегендей, қыз төркіні де қарап қалмай, үш шалға үш шапан жауып, тағы да толып жатқан сәлемдемелермен қонақтарын аттандырып салды* [Шалдар, 328].

«***Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?***» *дегендей, Зейнеп те үнсіз қалған аз уақыттың ішінде өзімен-өзі дауласып, өзін-өзі кінәлап, өзін-өзі арашалап алып шыққанына біршама қуанып, белгісіз бір кінә мен айыптың салмағынан құтылғандай сезінді* [Өкпек жолаушы, 478].

Аталған мақал-мәтелдердің барлығы да құрылым-құрылысы жағынан еш өзгеріске түспей, контексте сөз басында келіп, шығарма тіліне айрықша көрік, ұтымды мазмұн, ұлттық колорит беріп тұр.

б) Мақал-мәтелдің компоненттерін вариант сөздермен ауыстыру

Бұрыннан белгілі, қалыптасқан мақал-мәтелдерді автор жалпы мағынасын, бейнелілігін сақтай отырып, стильдік мақсатпен өзінше өңдеп, кейбір компоненттерін мәндес, мағыналас, синоним сөздермен алмастырып қолданады. Мысалы:

- *Қысқасы, қара темірдің, ағаш аспаптың да түгел ұстасы болып кетті.* «***Қартайғанда кәрі*** *тарлан* ***жорға шықты*** *ғой» деп, бар жатақ мақтап та қояды...* [Абай жолы, 173].

Шығармадан алынған үзіндіде «*Қартайғанда кәрі боз жорға шығарады*» деген мәтелді жазушының оның жалпы мағынасын толық сақтап, құрамындағы бір семантикалық өрістегі «*боз*» сөзін «*тарланмен*» ауыстырғанын көреміз.

Қазіргі жас жігіттер қызық осы, Әз-аға! Еңбексіз, толғақсыз бәрін оп-оңай ұрып алмақ... ***«Ғылым - инемен құдық қазғаннан қиын»*** *деген нақылды ұмытқан* [Көк мұнар, 10].

Білім инемен құдық қазғандай дегендегі «*білім*» сөзін мәндес *«ғылым*» ауыстырудағы жазушының мақсаты контексте айқындала түседі, себебі романда ғылым соңында жүрген жастар жайы әңгімеленеді. Сондықтан М.Мағауин мәтелді осылай өзгертіп алса керек.

«Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол» деген мақалды Д.Исабеков былайша қолданады: «*... Қашқын деген атты жамылып кетсем де,* ***жат елде сұлтан болғанша, өз елімде ұлтан болайын*** *деп, болысекемнің кәрінен қорықсам да, тәуекел деп келіп тұрмын, әйтпесе, жүрген жағымда жүре берсем, мені кет деп мүйіздеген ешкім жоқ еді»* [Тіршілік, 374-375]. *«Өзге*» сөзін «*жат*» сөзімен алмастырып, бұйрық мәнде ІІ жақта айтылатын мақалды І жақ кейіпкердің аузынан айтқызып отыр. Көркем шығармада мақал-мәтелдер

«образ жасау, кейіпкерге тілдік мінездеме беруде» [8, 56], сонымен бірге белгілі бір жағдайға қорытынды жасауда жиі жұмсалады**.**

в) Мақал-мәтел компоненттерінің орнын ауыстыру

Мәтін ішінде мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің, кейде тағандарының орнын ауыстырып қолдану жиі кездеседі, бірақ бұл құбылыс мақал-мәтелдер білдіретін дербес мағынаға ешбір нұқсан келтірмейді. Тағандардың орнын ауыстырып қолдану авторлар тарапынан мақсатты түрде қолданылатын стильдік тәсілдердің бірі тәрізді. Мысалы:

Жуастан жуан шығады

... Бірақ Едігенің мына ***жуастан шыққан жуанға****, соның ірі-ірі сөздеріне таңырқағаны сонша, тіліне соның ешқайсысы да оралмады* [Көк мұнар, 161].

Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше

Жылқы мен жылқы кісінескенше, адам мен адам сөйлескенше *деген осы ғой. Шалдар жиналып, әзіл-оспақ араласқан соң, Қарекең өзін алғаш кіріп келгендей емес, еркін, кең ұстады* [Шалдар, 326].

Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды

Жала дейді, неғылған жала? ***Шөптің басы жел тұрмаса қимылдамайды*** [Сүйекші, 246].

г) Мақал-мәтел компоненттерін ықшамдап қолдану

Ресей ғалымы О.Л. Каменская имплицитті байланысты **эллипсисті, тезаурусты, транзитивті** деп үш түрге бөліп қарастырады [9, 63]. Осы үш байланыстың ішінде эллипсис құбылысы мақал-мәтелдердің табиғатына ерекше тән. Мәтін ішінде де мақал-мәтелдердің компоненттері эллипсиске жиі ұшырайды, яғни белгілі бір сыңарлары түсіріліп қолданылады. Эллипсис сөйлемнің, ойдың ықшамдығын, әсерлігін, өткірлігін арттырады десек, сөз зергерлері халықтың бай қазынасын игере отырып, мақал-мәтелдерді орнымен орайластыра қолданып, олардың компоненттерін немесе бір тағанын түсіріп, ықшамдап пайдаланады. Мысалы:

1) **Мақал-мәтелдердің бір тағанын түсіріп айту**

Ағасы бардың жағасы бар, Інісі бардың тынысы бар

Рахмет, айналайын... ***Інісі бардың тынысы бар*** *деген, сендердің арқаларыңда әйтіп-бүйтіп жүріп жатырмыз ғой* [Көк мұнар, 144].

Ат баспаймын деген жерін үш басады,

Ер көрмеймін деген жерін үш көреді.

Ат баспаймын деген жерін үш басады*, бұл төңірекке, сіздің шаңыраққа кеп дәм татамыз деген үш ұйықтасақ түсімізге кірген емес еді* [Тіршілік, 359].

Өлімді жерде молда семіреді, өленді жерде өгіз семіреді.

«Өлімді жерде молда семіреді*» - деп, биыл осы моллалар мен халфе, қазіреттер де жалақтап кеткен екен!* [Абай жолы, 308].

2) **Мақал-мәтелдердің жекелеген элементтерін сақтау арқылы айту**

Жазушы мақал-мәтелді тұтастай емес, тек бір ғана бөлігін кейіпкердің аузына салады. Мақал-мәтелді бұлайша ықшамдау сөйлеу тілі реңкін беру мақсатында жұмсалады. Бірақ жазушы мақал-мәтелдің кез келгенін емес, әсіресе, жұртшылыққа кеңінен танымал, яғни әлеуметтік мәнділігі кеңірек түрлерін таңдайтын тәрізді. Мысалы:

Баланы жастан, қатынды бастан.

-Неге... түсіндім... «... ***Бастан****» дейсің ғой. Мен де солай ойлайтынмын. Бұрынғы қыздардың кезінде...* [Көк мұнар,86].

Ойнап айтсаң да, ойлап айт.

Ең төрде отырған, күректей ақ сақалы күмістей жарқыраған қарт адам:

*-****Ойнап айтсаң да,*** *олай деме, Есеней ... деп <...> күңіреніп кетті* [Ұлпан, 87-88].

Ер туған жеріне, ит тойған жеріне.

-Апырмай, итте де ондай қасиет болады екен-ау!

*-Болады. "****Тойған жеріне****" деп жұрт көп итке теліп айтқан, ал Қабылан жүзден, мыңнан кездесетін қасиетті жалқы ғой* [Қабылан, 359].

Қартайғанда кәрі боз жорға шығарады.

- Келіні несі?

- ***Қартайғанда жорға шығып,*** *сол жақта үйленіп едім ...* [Тіршілік, 375].

Мақал-мәтелдердегі түсірілген компоненттер айтпаса да түсінікті, себебі эллипсиске ұшырап отырған мақал-мәтелдер көпшілікке танымал. Ықшамдалған мақал-мәтелдердің мағынасы көбінесе контексте айқынырақ сезіледі. Контекссіз өмір сүру қиын. Түсірілген компоненттер мағыналық қабылдауға ешқандай нұқсан келтірмейді.

Имплицитті байланыс – мәтінді ықшамдаудың ерекше тәсілдерінің бірі. Бұл байланыс автор мен оқырманнан олардың аялық білімнің кеңдігін және белгілі дәрежеде ақыл-ойдың күштілігін де қажет етеді, өйткені кез келген адам мәтін ішінде ықшамдалған мақал-мәтелдерді тез түсіне алмауы мүмкін. Бұл үшін мәтінде кездескен мақал-мәтелдер туралы оқушыда негізгі ұғым болуы керек. Бұл, әсіресе, тура мағынасынан гөрі қоғамда қалыптасқан ауыспалы мағынасында көп қолданылатын мақал-мәтелдердің мәнін ұғыну үшін қажет. Осыған орай айта кететін нәрсе, көркем сөз шеберлері өз шығармаларында халық даналығын тек тура мағынасында емес, астарлы, ауыспалы мағынасында да қолданады. Жазушы жалпыхалықтық тілді пайдаланғанда, тілдік тұлғалардың мағыналарын күрделендіріп отырады. Яғни «... тілдік тұлғаларды семантикалық қатынастың басқа жүйесіне енгізеді: тілдік тұлғалар жалпыхалықтық қолданыстағы тура мағынасын сақтай отыра, сонымен қатар қосымша мағыналық және эмоционалдық қабаттасуларға ие болады» [10, 76].

Мақал-мәтелдердің қолданыста, көбінесе, астарлы мағыналарда жұмсалатынын көркем шығармалардан кездестіреміз. Мысалы, «*... Әкем құран қайтарып болған соң, орнынан тұрды, терең күрсініп Ыбышқа қарады.*

- ***«Қолда барда алтынның қадірі жоқ»*** *деген осы ғой. Сол алтынның қадіріне сен жетпедің-ау, балам. Сенің қаталдығың, сенің жігерсіздігің ғой осыған кінәлі...*» [Ғаyһар тас, 226] - дегенде асыл жар Салтанаттың қадіріне жете алмаған баласына деген бар күйінішін әкесі жоғарғы мәтел арқылы жеткізіп отыр. Бұл мәтел қолданысқа түскенде, кісінің немесе қандай да бір асыл нәрсенің көзі кеткенде, жоғалғанда «барында қадіріне жете алмадық» деген мәнде қолданылады.

Сондай-ақ, «***Өгізге туған күн бұзауға да туады»,*** *- дегендей, Сержан байдың шаңырағына туған күн ертең Ерғалидың өз шаңырағына тумасына кім кепіл»* [Берен.506]. *«Өгізге туған күн бұзауға да туады*» деген мақалды жазушы «біреудің басындағы қайғы-қасірет екінші кісінің де басына келуі мүмкін» деген астарлы мағынада қолданып отыр.

Бұдан шығатын қорытынды, халқымызға тән қасиеттердің бірі – айтайын деген ойын көбінесе тура емес, жанамалап, астарлап жеткізу, сол себепті астарлап айтылған мақал-мәтелдердегі ой саналы түрде жасырын беріледі.

д) Мақал-мәтелдердің құрамы мен құрылысын жаймалап қолдану

Көркем шығармада мақал-мәтелдердің құрам-құрылысын **жаймалап қолдану** да жиі кездеседі. Мақал-мәтелдерді жаймалап қолдану барысында олар еркін тіркестік сипат алып, сөйлеу тіліне жақындайды. Бұл тәсіл негізінен мақал-мәтелдердің контекстегі мағынасын дәл беруде, мазмұнын кеңейтуде, эмоциялық, экспрессиялық реңін күшейту мақсатында қолданылады. Мысалы,

Өзекті жаңға бір өлім.

Екі атадан қалған екі бала әкелері тындырмағанды өздері тындырардай, ***өзекті жаңға келмей қоймайтын өлім*** *нақ бір бұларды айналып өтердей, бір-біріне бұрынғыдан бетер өшіге түсті* [Сүйекші, 251].

Бояушы, бояушы дегенге сақалын бояйды.

«***Бояушы, бояушы» деп, сақалын бояп барады-ау осы!*** *- деп, тістене түсіп, қатты ызаланып отыр* [Абай жолы, 487].

Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді.

- Мырзалар, мен сіздер секілді ерігіп жүрген жан емеспін, сіздер ***тойып секіріп жүрсіздер,*** *мен* ***тоңып*** *секіріп жүрмін* [Сүйекші, 235].

Көрсетілген мақал-мәтел компонентерінің арасына сыналап сөз енгізіліп, құрамы жаймалап қолданылған.

Мәтін ішінде мақал-мәтелдердің құрамын ықшамдап пайдалану немесе сыңарларының арасына сөз сыналату, лексикалық құрамын жаймалап қолдану секілді ерекшеліктер жазушының сөз саптау шеберлігіне байланысты әрқалай көрінеді. Көркем әдеби тілдің негізгі қайнар бұлағы жалпыхалықтық тіл болса, осы жалпыхалықтық тіліміздің бір тармағы мақал-мәтелдерді көркем шығармада дұрыс пайдалана білу – әрбір жазушының стильдік талғамына байланысты болса керек.

Әдебиет тізімі

1 Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. // Ә.Қайдаровтың кіріспе сөзі. –Алматы: Ғылым, 1987. -171 б.

2 Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. – Алматы: Ғылым, 1987. -200б.

3 Сәрсенбаев Р. М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы мақал-мәтелдердің қолданылуы // Қазақ тілінің мәселелері. – Алматы, 1980. -53 б.

4 Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. -264 б.

5 Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс, 1999. -228 б.

6 Смағұлова К. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің варианттылығы: Канд.дисс. – Алматы, 1983. -211 б.

7 Қайдаров Ә., Тұрабаева Ғ. Қазақ мақал-мәтелдері мен авторлық-стильдік инварианттары жайында // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. –Алматы, 1982, №3.

8 Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. –Алматы: Мектеп, 1972. -112б.

9 Каменская О.Л. Текст и коммуникация. –Москва: Высшая школа, 1990. -152 с.

10 Шалабай Б. Көркем проза тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері: Докт.дисс. - Алматы, 1997. -338 б.

Пайдаланылған көркем әдебиет тізімі

1 Исабеков Д. Таңдамалы, 1-2 томдар. -Алматы: Жазушы,1993.-544 б.

2 Әуезов М. Абай жолы. 2-кітап. -Алматы: Жазушы, 1989.- 616 б.

3 Мағауин М. Көк мұнар. -Алматы: Жазушы, 1972. - 199 б.

4 Мүсірепов Ғ. Ұлпан. -Алматы: Жазушы, 1975. -280 б.

В статье рассматривается проблема функционирования пословиц и поговорок казахского языка в художественных текстах, выражения их значения в текстах. Пословицы и поговорки в художественных текстах зачастую употребляются в имплицитных значениях. В тексте пословицы и поговорки применяются в традиционном и в трансформационном виде. Это связано со стилем каждого писателя.

The problem of the functioning of proverbs and sayings of the Kazakh language in literary texts, expressing their values in texts. Proverbs in literary texts are often used in the implicit meanings. The text of the proverbs are used in traditional and transformational form. This is due to the style of each writer.

ӘӨЖ 81,42

Қ.С. Дүсіпбаева
Қазақ гуманитарлық заң университеті
Астана, Қазақстан

ЭКОЛИНГВИСТИКАДАҒЫ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ МЕТАФОРА

Бұл мақалада лингвоэкологияны тіл білімінің бір бағыты ретінде қарастырып, лингвоэкологияның өз ішіндегі бағыттарына және лингвоэкологияның негізгі түсініктеріне тоқталады.Автор концептуалдық метафораның әлемдік тіл білімінде зерттелуін қарастырады. Концептуалдық метафора термині сөздердің ауыспалы мағынада берілуінің ерекше түрлері үшін қолданылады. Метафораның түрлеріне тоқтала отырып, когнитивті лингвистикада кеңінен зерттелгенін тілге тиек ете отырып, эколингвистикада метафораны барлық қырынан зерттеуге болатынын айтады. Фрейм терминіне түсінік бере отырып, оның метафоралық таңбалану түріне назар аударады.

Кілт сөздер: тілэкологиясы, эколингвистика, дискурс, метафора, лингвистика.

Дамушы елдерде осыдан 30 жыл бұрын қоршаған әлем мәселелері туралы айтыла бастаған және әртүрлі ғылым салаларында осы мәселелер төңірегінде жұмыс істейтін қосымша пәндер енгізіле бастады.

Соңғы жылдары эколингвистика қарқынды дамып келеді, оған деген қызығушылық та жылдан-жылға артуда.

Эколингвистика-тіл білімінің жаңа бұтағы. Ол лингвистикадағы әлеуметтік, психологиялық және философиялық бағыттардың түюсуінде пайда болды. Эколингвистикада тілді өзара әсер аспектісінде қарастырады. Сонымен бірге экологияда тірі ағзалардың өзара және қоршаған ортамен өзара ықпалы қарастырылады. Эколингвистика тілдер аралығындағы ықпалды және тілдер мен олардың «қоршаған» ортасымен, яғни олар қолданылатын қоғаммен арақатынасын да зерттейді.

Тіл біліміндегі жаңа салаға «экологияға» қатысты атау берілуі «экология» терминінің жаңғыруымен тікелей байланысты. 1866 ж. Эрнест Геккель алғаш рет «экология» терминін енгізді, сол арқылы биология құрамына жаңа бағыт енгізді.

Экология-бұл ағзалардың қоршаған ортамен өзара ықпалын көрсететін жалпы ғылым.

Содан бері экология ұғымы көптеген дискурстерге талдалды. Сол арқылы ол тек қана қосымша мәнге ие болмай, бір мезгілде әрі анық, әрі нақты мәнге ие болуда. Өзінің 100 жылдық дамуында «экология» ұғымы (ежелгі грек ojkos-үй, ілім) ағзалардың қоршаған ортамен қатынасы ғылымынан түрлі сұрақтарды қамтитын интегративті ғылымға айналды.

Бүгінгі таңда «экология» ұғымына үлкен мазмұн енгізілді, ол биология пәнінің шегінен шығып үлгерді. «Экология» термині лингвистикалық тұрғыдан да өте сәтті шықты. Адам- ол да тірі ағза, ол да қоршаған ортамен байланыста және оның табиғатқа тигізер әсері үлкен.Тілдік орта лингвоэкологиялық зерттеудің түпқазығы болып саналатын қоғам мүшелерінің тілдік санасының қалыптасуына ықпал ететін, тілдік жүйенің жай-күйі мен сол тілді қолданудың қоғамдық-тілдік тәжірибесі, тілдің қоғамдағы болмысына, оның дамуы мен қызмет етуіне әсер ететін экономикалық, идеологиялық, мәдени, әлеуметтік-психологиялық, этнопсихологиялық факторлардың жиынтығы.

Тіл – адамның тіршілік ортасы, белгілі бір қоғамдастықтың, ұлттық ұжымның рухани тіршілік ортасы. Адамдардың да рухани дамуы ана тілі деп аталатын тілдік ортаның сау-саламаттылығына тікелей тәуелді. Тілдің толып жатқан мәселесін экологиялық тұрғыдан қарастырудың мәні айрықша. Тілді тұтынушының, яғни тілдік тұлғаның, тілдік субъектінің ана тіліне деген сүйіспеншілік сезімін, тілдің өткендегісі, бүгінгісі, болашағына деген жауапкершілік сезімін тәрбиелеуде де лингвоэкологияның міндетіне жатады.

Қазақ тілі – қазақ халқының мәдени жадын, тарихи жадын жинақтаушы, сақтаушы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, оларды қайта жаңғыртушы, ұрпақ пен ұрпақтың рухани дүниесін сабақтастырушы ретінде қазақтілділердің экологиялық рухани ортасы.

Сөз мәдениетінің экологиялық аспектісінде адамгершілік, ізгілік элементтері қоса жүреді. Тілдік қарым-қатынас, коммуникацияда тілдесушілердің адамгершілік сезімі тапталмауға, қоғамдық, моральдық-этикалық принциптер бұзылмауға тиіс. Лингвоэкология тілдің дамуының объективті бет-бейнесін көрсете білуге тиіс. Оған төніп отырған қауіп жөнінде қоғамға дабыл қағып, әдеби тілдің тағдырына адамдар, қоғам тіршілік етіп отырған тілдік орта қамқорлыққа алынып, қорғалуға тиіс. Лингвоэкологияның міндеті мен қарастыратын мәселелерінің құрамына қоршаған тілдік ортаны әртүрлі ластанудан сақтау, тазалау, сондай-ақ лингвистикалық нигилизммен күрес те енеді.

Эколингвистика лингвистика мен экологияны біріктірген ғылым ретінде тілдің тұлғасы ретінде адамды және оны қоршаған ортаның арақатынасын зерттейді. Эколингвистика тілдің әлеуметтік- мәдени, коммуникативті аумағын қамтиды. Тіл адам, қоғам мен ортаның арасындағы таптырмас байланыс компоненті ретінде қарастырылады.

Американдық лингвист (тілші) Айнар. Хауген. 1972 ж. алғаш рет эколингвистика терминін қолданды, әлеуметтік лингвистика мен психолингвистикаға өзара ықпалдастық аспектісін енгізді. Ары қарай осы мәселе төңірегінде ағылшын ғалымы Михаель Холлидей еңбек етті. Ол алғаш рет 1990 жылы тіл мен қоршаған орта арақатынасы жөнінде сұрақ көтерді.

Харре, Брокмайер, Мюльхойслер эколингвистиканың алғашқы әдістемелік жағын дамытты. Тіл және тілдік құрылымдар өздері үшін ғана тіршілік ететін және тұйық единица ретінде емес, мәдени және табиғиқоршаған ортамен өзара ықпалдастық дәрежесінде қарастырылды [1]. Лингвистикалық (тілдік) экология тіл мен «экологиялық» мәселелер арасындағы өзара байланысты зерттейді. Қазіргі таңда тіл экологиясының үш аспектісі анықталып отыр:

- интралингвалды (ол тіл мәдениеті, стилистика, риторикамен байланысты және ереженің бұзылуы, нақтылық, логикалық мәнерліліктің бұзылуы және басқа да сөйлеуге тән құбылыстарды қарастырады.

-интерлингвалды ол (жекелеген этникалық тілді және тілдің жойылу мәселесін қарастырады);

- транслингвалды (көркем әдебиетте, фольклорда, публицистикада басқа мәдениетке тән басқа тілге тән құралдар мен бір мәдениеттің бір тілдің құралдарын пайдаланумен байланысты). А.П. Сковородниковтың айтуынша, соңғы жылдары зерттеушілер тіл экологиясына ерекше көңіл бөле бастады: «Для выделения лингвоэкологии как особого направления лингвистических исследований в настоящее время как будто есть все основания. Проблематика лингвоэкологии с большой полнотой охарактеризована в последние годы в ряде работ Л.И. Скворцова, который одним из первых среди отечественных русистов стал устойчиво употреблять термины «экология языка», «лингвистическая экология». Лингвоэкологическими по своей проблематике являются работы многих современных русистов, например: В.П. Григорьева, С.И. Виноградова, В.В. Колесова, Ю.Н. Караулова, В.К. Журавлева, В.Г. Костомарова и ряда других авторов» [2, 43].

Тілдің экологиялық түсінігі Хаугеннің **(ағылшынша)** ұғымында көрсетілді, мұнда өзара әсер аспектісі анық танылды.

«Тіл экологиясы-тіл мен оның қоршаған ортасы жайлы ғылым. Мұнда тілдің айналасы ретінде тілді өзінің құпия коды ретінде қолданатын қоғам жатады. Тіл сол арқылы байланыс жасайтындардың санасында ғана тіршілік етеді. Ол өзге сөйлесушілермен қатынас жасауда ғана қызмет етеді.

Алвин Филл эколингвистикалың әр аумағына сәйкес келетін нақты терминдерді құрастырды.

- «Эколингвистика-экология мен лингвистиканы біріктіретін, жалпы барлық зерттеулерге қатысты алынатын жалпы термин.

- Тілдің экологиясы тілдердің өзара ықпалын зерттейді (тілдің көп қырлылығын сақтау мақсатында)

- Экологиялық лингвистика тілді зерттеуде экологиялық принциптер мен әдістерді қолданады. (Эко-жүйе мағынасы).

- Лингвистикалық экология тілдердің өзара ықпалы мен экологиялық жағдаяттарды зерттейді.

- Эколингвистикалық зерттеудің перспективті бағыты ретінде концептуалды метафораларды талдау ерекшелене түседі.

Тілдік экология аясында метафора теориясы экологиялық жағдаяттар мен метафоралық тілдік байланысын талдаумен айналысады. Мұнда экологиялық жағдаяттарды сипаттауда және өзіндік аналитикалық ойлаудың концептілік қырларын қарастырғанда метафоралардың қызметін зерттеу сөз болып отыр [3, 86]. Академик Д.С. Лихачев мәдени ортаны сақтау табиғи ортаны сақтау мәселесінен еш кем түспейді деп санайды. Сондықтан лингвоэкологияның мәні тіл дамуының бейнесін көрсетіп, адамдардың басты қатынас құралы ретінде тілге төнген қауіптерден қорғауда деп біледі. «Лингвоэкология» қоғамдық-тілдік тәжірибені қалыпқа келтіру мәселесі соның ішінде педагогтардың сөйлеу әрекетін де қарастырады. Қазіргі қоғамдағы еркіндік әлемдік мәдениетке қолжетімділік тілді шұбарлауға әсер ететін басты алғышарт болып отыр. Жаңа лингвистикалық пән лингвоэкология осы тілді шұбарлау мәселесімен күрес жүргізуді мақсат етеді. Лингвоэкология қазіргі қазақ тіліндегі төмендегідей жағымсыз құбылыстар яғни, тілмен қарым-қатынаста тіл мәдениетінің сақталмауы, тілдің шектен тыс шұбарлануы, жаргондалу, вульгаризацияны анықтап отыр[4].

Қазақ біліміндегі зерттеулер бойынша бұл мәселені Д. Әлкебаеваның [5] пікірімен сабақтастыруға болады: «Сөз мәдениетіне қатысты лингвистикалық зерттеулерді қажет ететін лингвистикалық экология саласы. Лингвистикалық экология тілдік ортаның динамикалы құбылысының мәселесін анықтайды. Лингвистикалық экология тіл және сөз мәдениетінің экологиясы деп аталынады. Сөз мәдениетінің экологиясына (лингвистер көп жағдайда лингвистикалық экология терминін қолданбайды) мына мәселелерді жатқызуға болады: тілдік жағдай, тілдік сана, тілдік орта, тілдік ортаның тазалығы, сөз қызметіндегі стилистикалық үйлесімділіктің бұзылуы, сөйлеу әдебінің мәселелері, сөз мәдениеті және мониторинг т.б». Дегенмен, лингвоэкологияны тіл мәдениеті аясында қалдырсақ, тар мағынадағы түсінік болуы мүмкін, сондықтан Е.В. Иванова [6]: «Цели, задачи и проблемы эколингвистики. Прагматический аспект коммуникативной лингвистики и стилистики: сборник научных трудов» (2007), В.Ф. Нечипоренко [7] «Лингвофилософские основы эколингвистики» (1998) еңбектеріне сүйене отырып, лингвоэкологияны өзінің тарихы, зерттеу нысаны, терминологиясы мен идеологиясы және зерттеу аспектілері бар дербес ғылым ретінде таниды.

Қазіргі уақыттағы тілдік тәрбие берудің ішінде электронды қарым-қатынас құралдарын дамыту маңызды орынға ие. Лингвистер Интернетті дамытудың оң және сол жақтарын қатар талдауды алға қойып отыр. Тілдік құралдардың жанрлық, стильдік құрылымын ажырата алмау мәселесі басты назарда. Бұған қоса, тілдік этикет талаптарының деңгейі төмендеген: қаратпалар кішкентай әріппен, ресми хатта сөйлеу тілі стильдерінің элементтері қатар жүреді, тыныс белгілері қойылмайды, ал ол хаттардың оқылуын қиындатады. Интернет кеңістігіндегі тілдік қолданыста ағылшын тілі басым түсіп отыр, түрлі мәдениет өкілдері ағылшын тілінің арқасында қарым-қатынасқа түсуде. Гипертілдің пайда болуы түрлі мәселелерді тудырып отыр оны шешу лингвоэкологияның еншісінде.

Орыс тілінің лингвоэкологиясын зерттеуге арналған еңбектер XX ғасырдың аяққы кезеңіне жатады. Орыс тіл білімінде лингвоэкологияның тіл білімінің бір саласы ретінде қалыптасуының негізін қалағандардың бірі - В.Ф. Нечипоренко. Лингвоэкологияға деген қызығушылық ғалымның негізгі ұстанған бағыты болады. Алғашқы шыққан биолингвистика туралы монографиясында [Нечипоренко 1984] биологиялық лингвистиканың қалыптасуын негіз етіп ала отырып, тілдік форманың, бірліктің және құрылымның зерттелуі мен сипатын тұтас адам ағзасының қызмет атқаруынан, яғни психикалық жағдайы, тәні мен жанынан

бөлек қарастыру мүмкін еместігін басшылыққа алады. Кейін эколингвистика мәселелеріне арналған монографиясында В. Ф. Нечипоренко [Нечипоренко 1984] адам айналасында болып жатқан үдерістер мен табиғатты зерттеу үшін экология мен лингвистиканың мәнін негіздейді. В.Ф. Нечипоренконың лингвоэкологияға арналған еңбектері: Биолингвистика в её становлении (Биолингвистические основы системы памяти, мышления, языка и речи). М.: МГПИ, 1984. – 124 с.; Лингвофилософские основы эколингвистики. — Калуга: Калужская облорганизация союза журналистов России, 1998. 210 с.[7];

Мұндай зерттеуді осы бағытта жүргізу көптеген лингвистикалық мәселелерді шешуде және жалпы қоғамдық құндылық аспектілерінде өте перспективті және көп үміт береді. Бір қоршаған әлем жайлы айтқанда, табиғат- бұл жағдайда табиғат апаттары туралы, қоршаған орта мәселелері жайлы оқығанда біз метафораларды кездестіреміз. Метафораны ұғымдарға жүргізілген когнитивті операция қырынан қарастырамыз. Сол арқылы құбылыс мәнін оны өзге құбылыс терминдерінде қарастыру арқылы түсінеміз. Сол арқылы ұғым метафоралық тұрғыда жүйеленеді, қызметі сараланады, нәтижесінде тіл де метафоралық тұрғыда жүйеленеді.

Метафораны зерттеу әлем лингвистикасында ерте кезден басталады. Грек ойшылы Аристотель метафора туралы былай дейді: «Метафора сөз мағынасының тектен түрге, түрден текке, немесе түрден түрге, я болмаса ұқсату негізінде өзгеруі» [8]. Батыс ғалымдарыны метафораны деген қызығушылықтарын осы мәселеге арналған зерттеулеріненкөреміз. Батыс ғалымдары А. Ричардс, Ф. Уилрайт, Макс Блэк, Дж. Лакофф жене М. Джонсон метафораның қыр-сырын анықтауда өзіндік үлестерін қосқан. Метафора туралы А. Ричардстің пікірі: «Біз метафораны қолданғанда, санамызда екі түрлі зат туралы екі бөлек ой болады және сол ойлар бір сөздің немесе сөз тіркесінің ішінде өзара байланысқа түседі. Осы байланыс нәтижесі - жаңа мағына» [9]. Жаңа мағынаның туындауындағы метафораның қызметі орасан зор. Санада әртүрлі белгілері жиналып, бейне арқылы сақталған нысандардың тілде жаңа мағына беруі метафора арқылы жасалады. В.Г. Гак, В.Н. Телия, Н.Д. Арутюнова метафораның аталымдық- когнитивтік маңызына баса назар аударады. Когнитивтік дегенде метафораның тілдік таңбалардың астарындағы білім қорын пайдалануы және сол арқылы жаңа ұғымдарды қалыптастыруы басты назарға ілігеді. Шынайы болмыс заттары мен құбылыстарын өз білім қоры мен түсінігі арқылы өлшеп, тану - адам санасының антропоөлшемдігінің бір көрінісі. Сондықтан да, тілдік метафоралар антропоөлшемділігімен ерекшелінеді.

Метафораны тіл білімінде зерттелуін қарастырғанда, олардың әр бағытта жазылғанын көреміз. Батыстың лингвистикалық бағытында субститутивтік, салыстырмалы, интеракционистік және когнитивтік метафора теориясын атайды.Когнитивтік бағыт метафора мәселесіне мүлде өзге қырынан келуді алға тартып отыр. Метафораның когнитивтік тұрғыда қарастырылуы адамның қоршаған әлемді қабылдауымен байланысты. Адамның ойлау әрекеттері тәжірибе арқылы жинақталған білім қорына әртүрлі операциялар жүргізумен іске асырылады. Жинақталған білім таңбалар арқылы белгіленеді. Лексемалардың мағынасы әлем үлгілерін, яғни шынайы өмір кескіндерін суреттейді. Метафора өзге тәсілдер сияқты тілдің дамуына қызмет етеді. Когнитивтік метафора теориясы метафораны ұғымдардың когнитивтік операциясы ретінде қарастырады және оны концептуализация құралы деп таниды. Ол басқа салаларда алынған тәжірибе негізінде қалыптасқан ұғымдық құрылым терминдерімен ақиқат дүниені түсінуге мүмкіндік береді. Когнитивтік метафора теориясы бойынша «ауысу» жекелеген атау емес, бүтін концептуалдық құрылым (схема, фрейм, модель, сценарий), тілді тасымалдаушының санасында белгілі бір сөзбен актуалданады (метафора фокусы).

М. Минский, Ч. Филлмор, А.Н. Баранов басқа да ғалымдар ұсынған фреймдер мен сценарийлер туралы ойлар метафоралардың жасалуының танымдық қырын түсінуге баспалдақ болды. Фрейм сөзі құрылым деген мағынаны білдіреді.

Фрейм терминін енгізген М. Минский: «Фрейм - стереотипті ситуацияларды елестетуге арналған құрылым. Әр фрейм арқылы әртүрлі ақпарат асоциацияланады» - деп көрсетеді. Н.

Уәли М. Минскийдің берген анықтамасына сүйене отырып, фреймдік құрылымның фреймдік емес құрылымнан басты айырмасы ретінде олардың «санада бұрыннан тіркелген стереотип ситуациясы және оның бұрыннан аталып қойған екінші таңбасы, тілдік таңбасы» болуына ерекше мән береді. Зерттеуші фреймдердің вербализациялануының екі түрлі: фразеологиялану және метафоралану тәсілдерін көрсете келіп, «фреймдерді таңбалаудың екі типіне де (фразеологиялық және метафоралақ) базалық сөз концептінің арғы жағында тұрған ой-бейне (мыслительный образ) негіз болады», дейді.

Т.А. Ван Дейктің көзқарасы бойынша: «... фреймдер-белгілі бір концептің төңірегінде ұйымдасқан бірліктер. Ассоциациялардың жай жинағынан фреймдердің айырмашылығы, олардың өздері ассоциацияланатын қандай да болмасын концепт жайлы негізгі, арнаулы және барынша кең мағлұматтарды иелену мүкіндігінде» десе, В.Б. Касевичтің пікірінше: «лингвистика ғылымының бүгінгі даму деңгейінде ғалымдар концепциясы бойынша, ақпараттарды ұйымдастырудың маңызды әдістерінің бірі болып саналатын тіл көбінесе фреймдер жүйесін білдіреді»- дейді.

Концептуалдық метафора концептуалдық облыстарды біріктіреді, облыс- мақсат және облыс- бастауларды байланыстырады. Яғни облыс- бастау пәні арқылы абстрактілі облыс-мақсат талдауға жуық болып келеді.Шынайы болмыс нысандары мен құбылыстарын концептуалдаудың жолы мен сипатына қарай метафораларды құрылымдық, онтологиялық және бағдарлық деп бөлінеді.

1. Құрылымдық метафоралар тәжірибеден танымал болған құбылыстар мен заттар арқылы дерексіз нысандарды концептуалдауды айтады. Адамға таныс, құрылымдық тәжірибенің айқын құрылымының негізінде басқа дерексіз нысандарды реттеу мен нақтылау орын алады: apple-juice seat – алма шырыны тұрған жерге қарама-қарсы орын.

2. Бағдарлық метафоралар біздің тәжірибе барысындағы кеңістіктегі базалық метафоралық емес бағыттарға орай түрлі ұғым салаларын құрылымдайды. Мұндай метафоралар ұғымның кеңістіктегі бағытын айқындап, “жоғары – төмен”, “ішкі - сыртқы”, “алдыңғы жақ – артқы жақ”, “терең - таяз”, “орталық - жанама” типте қарама-қарсы қойылады.

3. Онтологиялық метафоралар шынайы болмыс әлемінің заттарына тән белгілерді (нәзік, қатты, тұрақсыздық т.с.с.) дерексіз нысандарды (ақыл, эмоция, адамгершілік, құқық т.с.с) бейнелеуде қолданылады.

Экологиялық дискурсте барлығы метафорамен «жарияланған» бір жағынан метафора арқылы «табиғат» сөзінің абстрактілік мәні негізделеді, екінші жағынан табиғат феномендерін метафоризациялау өзге абстактілі дискурсте метафорлар мәнді ашып жеткізу қызметінде қолданылады. Табиғат антропоморфизмдерге арналған құрылыс аясына айналады.(Ворцлав пен Лигниц бойындағы қалалар мен ауылдарды Одер аяусыз басты.Одер мұнда басты бейне ретінде алынып, оның қызметі метафоралық сипатта «аяусыз» сөзімен теңеп берілген.

Негізінде табиғат пен оның элементтері аяусыз емес, олар тек метафоралық тұрғыда осылай берілуі мүмкін, осылай адам өзінің адамдармен қатынасын табиғатпен қатынасы тәжірибесіне көтереді. Лихтенбургтың айтуынша адам табиғатты өз жанының айнасы ретінде жұмсайды және өзінің ішкі сапасын қоршаған ортада жобалайды.

Әртүрлі метафораларда таңдауда идеологиялық көзқарастар алға тартылады. (Жартылай су басқан Рацдорте ...күні таңертең ауыр тыныштық орнайды.)Солтүстікке қарай 20 км жерде осы алғашқы сәтте қорғаныс күші су тасқынымен үлкен күрес жүргізуде.

Цитатада (дәйексөз) «күрес» туралы айтылған, бұл сөз арқылы апаттан қорғанысты жүзеге асыруды метафорамен берген. Сол арқылы адам қиялында су мен адамның күресі, нағыз әскери қимыл ретінде бейнеленеді.

Түрлі апаттарды бейнелеуде тілдік метафоралар қолданылады. Сол арқылы адамға өз әрекетімен қауіп төндіретін табиғат апаты тірі организм түрінде бейнеленеді.Табиғат қарсылас, бәсекелес ретінде адамның күші ...; алайда адам әлі бағындыра ала алмаған образда көрсетіледі [10].

Қорыта келе айтарымыз, бұл талдаулар тек лингвоэкологияның бір қыры ғана болып қалмақ. Экология мен тіл білімінің байланысынан туындаған ғылым ретінде экологиялық дискурстегі барлық метафоралар туралы сөз қозғауға болады. Әрине,бұл да дұрыс, дегенмен тілді экологияның ішінде, бір зерттеу нысаны ретінде қарастыру лингвоэкологияның мақсаты мен міндетін айқындайтын жағы басым болуы керек. Н.Н. Кислицына көрсеткен лингвоэколгияның екі бағытының бірі – тілдік экологиясы (М. Халлидей бойынша), тіл мен мәтінді «экологиялық» тұрғыда талқылау және қоршаған ортаның мәселелерін – ерекше көңіл аудару және нығайту немесе шешуде тілдің мәні зерттеу. Бұған М. Дёринг, П. Мюльхойслер еңбектері жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Haugen E. The Ecology of Language. In: Fill A., Mьhlhdusler P. The Ecolinguistics Reader. Language, EcologyandEnvironment. – London, NewYork, 2001.

2 Сковородников А.П. Лингвистическая экология: Проблемы становления // Филологические науки.– 1996.–№ 2.- С. 43.

3 Дюсупбаева К.С. Лингвоэкологии и иностранные слова // Международный журнал «Наука и Мир». – 2014. – № 5 (9). – Т. 2. – С. 86-89.

4 Лихачев Д. Я живу с ощущением расставания с прежней культурой // Комсомольская правда.–1996.– 5 марта.

5 Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. –Алматы: Зият-Пресс, 2007. -224 бет

6 Иванова Е. В. Цели, задачи и проблемы эколингвистики. Прагматический аспект коммуникативной лингвистики и стилистики: сборник научных трудов / Отв. ред. Н. Б. Попова. — Ч.: Изд-во ИИУМЦ «Образование», 2007. — С. 41-47.

7 Нечипоренко В. Ф. Лингвофилософские основы эколингвистики. — Калуга: Калужская облорганизация союза журналистов России, 1998. – 210 с.

8 Аристотель. Об искусстве поэзий. – М, 1957. – 183 с.

9 Ричардс А.А. Философия риторики // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 44-66.

10 Склерявская Г.Н. Метафора в системе языка. – М.: Изд.-во Наука, 1993. – 150 с.

В статье рассматриваются вопросы лингвоэкологии как нового направления в языкознании. Автор статьи дает объяснения основным понятиям лингвоэкологии и концептуалной метафоры и фреймов. Термин концептуальная метафора используется для наименования особого типа переносного употребления слова. В чем заключается специфика данного типа метафоры, и предстоит показать в этой статье.

The article considers the issues of lingually new direction in linguistics. The author gives an explanation to the basic concepts and lingvoekologii kontseptualnoy metaphors and frames. The term conceptual metaphor is used for the name of a special type of portable use of the word. What is the specificity of this type of metaphor, and will show in this article. The term conceptual metaphor is used for the name of a special type of portable use of the word. What is the specificity of this type of metaphor, and will show in this article. The term conceptual metaphor is used for the name of a special type of portable use of the word. What is the specificity of this type of metaphor, and will show in this article.

УДК 81’37

С.С. Жабаева
Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова
Костанай, Казахстан

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ СЕМАНТИКЕ ЯЗЫКОВЫХ ЗНАКОВ

Статья посвящена проблеме отражения культуры в лексических средствах языка. Вопросы этнокультурной параметризации лексической семантики представляют особый интерес для когнитивной семантики и начали активно разрабатываться с конца 90-х годов. В данной статье предпринята попытка системного анализа взаимосвязи языка и культуры на ярусах языковой системы, а также теоретического обзора современных трактовок лингвосемиотических представлений языковой картины мира. Представленные параметры этнокультурного измерения лексической системы языка помогают раскрыть культурозначимую информацию и специфику культурной коннотации как формы экспликации этнокультурных смыслов.

Ключевые слова: язык, культура, культурные смыслы, менталитет, картина мира.

Современный этап развития лингвистической науки в культурологическом русле связан с особой ролью человека, и, как следствие, взаимосвязи его главных составляющих - языка и культуры. Культура неотделима от других форм человеческой деятельности (познания, нравственности, художественного творчества и др.), и язык в этом контексте выступает как форма, важнейший элемент национальной культуры народа. В начале XX века культура стала пониматься как специфическая система ценностей и идей, т.е. в этом понимании культура представляет собой некую совокупность создаваемых человеком абсолютных ценностей, выражение человеческих отношений в поступках и словах, которым люди придают значение, то есть система ценностей – это одна из важнейших сторон культуры. Система этих ценностей в свою очередь является стержнем духовной культуры, доказательством тому служат ценностно-окрашенные концепты культуры. Однако ценностно-окрашенным может стать любой фрагмент мира, например, пустыня, горы – в христианской картине мира [1, 23].

Любой носитель языка строит свое представление о мире не в силу своих самостоятельных переживаний и переработки мыслей, а в пределах закрепленного в понятиях языка опыта его языковых предков, который зафиксирован в мифах и архетипах; усваивая этот опыт, человек лишь пытается его применить и слегка усовершенствовать. В результате познания мира человеком создаются и новые понятия, фиксирующиеся в языке, который есть культурное достояние: язык есть «средство открытия до сих пор еще не познанного» [2, 37].

То есть, язык не просто называет и выражает то, что фактически есть в культуре, но формирует ее «прорастая в ней» и развивается сам.

А.А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелев придерживаются мнения, что «каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и устройства мира, то есть языковую картину мира. Совокупность представлений о мире, заключенных в значении разных слов и выражений данного языка, складывается в некую единую систему взглядов и предписаний, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка. Владение языком предполагает владение концептуальной картиной мира, отраженной в этом языке» [3,9].

О.Г. Прохвачева считает, что поскольку культура – не есть нечто абстрактное, одинаковое для всех народов, а то, чем они отличаются друг от друга, что воплощает национальный дух, национальное своеобразие народа, то и язык впитывает в себя это

своеобразие, поэтому для выявления культурных особенностей того или иного народа мы обращаемся к его языку [4, 41-48].

Е.И. Кукушкина отмечает, что семиотическая общность культуры и языка способствует тому, что они обладают сходными функциями: ***коммуникативной***(обмен социально значимой информацией), ***кумулятивной*** (накопление и хранение знаний), ***адаптивной*** (обеспечение согласованности с окружающим миром), ***директивной*** (воздействие и преобразование реальности),***регулятивной***(упорядочивание поведения человека в обществе) и ***продуктивной***(освоение и преобразование действительности) [5, 43].

Любая национальная культура значительна, а национальный язык выражает ту неповторимость, отличающую одну культуру от другой. Она вступает в диалог с другими национальными культурами акцентируя те стороны и аспекты на которых в родной культуре внимание и не останавливалось. М.М. Бахтин писал по этому поводу: «Мы ставим чужой культуре новые вопросы, каких она сама себе не ставила, мы ищем в ней ответы на эти наши вопросы, и чужая культура отвечает нам, открывая перед нами свои стороны, новые смысловые глубины» [6, 335]. То есть, чтобы быть национальной культура должна обладать достаточным языковым материалом, способным передать «и опыт своего народа, и опыт человечества в целом».

Известно, что корреляционные связи языка и культуры многообразны, крепки и устойчивы. Язык это и орудие культуры, и одна из ее ипостасей (литературный, сакральный язык или язык фольклора), и объект описания через призму свойств культуры. При этом, язык и культура в роли автономных семиотических систем могут рассматриваться и сопоставляться отдельно друг от друга, будучи во многих отношениях структурно изоморфными и взаимно отображаемыми.

Понятия применяемые к языку и культуре имеют некоторую общность, которая вытекает из одинакового взгляда на эти феномены как на семиотические (знаковые) системы, описываемые с помощью одного и того же логического аппарата. Н.И. Толстой относит к ним понятия системы и текста (парадигматики и синтагматики) в языке и культуре, формы и содержания (означающего и означаемого), системной функции, давления системы, открытости системы и ее уровней и т.п. [7, 276]

Е.С. Бунеева полагает, что один из путей изучения языка как явления культуры состоит в «определении культурно-значимых содержательных признаков, которые находят свое отражение в различных проявлениях культуры народа и прежде всего – в языке» [8, 34].

Язык отражает определенный способ восприятия и концептуализации мира. Совокупность этих значений в языке представляет собой единую систему взглядов, некую коллективную философию, которая прививается в качестве обязательной всем носителям данного языка. «Свойственный языку способ концептуализации действительности (взгляд на мир) отчасти универсален, отчасти национально специфичен, так что носители разных языков могут видеть мир немного по-разному, через призму своих языков» [9, 39].

Согласимся с мнением В.В. Касевича о том, что «язык помнит и хранит тайны, в нем скрыт высший смысл». Это говорит о когнитивной памяти слова: «Роль языка в ментальности человека и вообще в его жизни безусловно уникальна. Утратив в определенный период долингвистическую невинность, человек уже не может полностью отвлечься от языка» [10, 25]. Однако, сама система языковых значений связана с системой знаний отношением когнитивной интерпретации. Система языковых значений естественным образом соотносится с культурной компетенцией носителей языка в интерпретативном режиме. Концептуальное же наполнение этой компетенции – одна из характерных черт менталитета народа. Есть мнение, что в языке опредмечено мировидение народа и его миропонимание, осознаваемые в контексте культурных традиций, через систему присущих ему стереотипов, символов, образов, эталонов и т.п. Такая соотносительность и обусловливает то, что язык не только отображает действительность в форме ее наивной картины и выражает отношение к ее фрагментам с позиций ценностной картины мира, но и

воспроизводит из поколения в поколение культурно-национальные установки и традиции народа – носителя языка [11, 238].

Каждая культура рассматривается как система смыслов, имеющая свою сущность, свою внутреннюю логику, которая может постигаться путем рационального объяснения. Рациональное объяснение есть мысленная реконструкция культурно-исторического процесса, исходя из его всеобщей сущности, выделенной и зафиксированной в формах мышления. Это предполагает использование идей и методов философии, которая выступает методологической основой культурологии, выдвигающей идею о том, что каждой культуре присущ уже вполне индивидуальный способ видения и познания мира как природы, у каждой культуры есть своя собственная, своеобразная природа, каковой в точно таком же виде не может обладать ни один человек иного склада.

В.В.Красных предлагает использовать лингво-когнитивный подход, который предполагает анализ когнитивных аспектов коммуникации наряду с собственно лингвистическими, и выделяет два основных «плана» коммуникации:

1. Общелингвистический аспект (релевантен для любой коммуникации, любого дискурса любого языка);
2. Национально-детерменированный компонент (актуален для национального дискурса, переопределяя национальную специфику последнего).

Каждый говорящий обладает индивидуальным когнитивным пространством (ИКП), набором коллективных когнитивных пространств (ККП) тех социумов, в которые он входит, а также когнитивной базой (КБ) того национально лингво-культурного сообщества, членом которого он является. ИКП, ККП и КБ непосредственно влияют на процесс коммуникации.

В. Красных предлагает термин «национальное культурное пространство» для описания культурных признаков и определяет его как совокупность всех индивидуальных и коллективных когнитивных пространств, как все многообразие реально существующих и потенциально возможных знаний и представлений носителей национального ментально-лингвального комплекса»[11, 23].

Этнические сознания отличаются друг от друга, но различия эти могут детерминироваться не языком, но социо-культурными условиями. Базовым кодом и основой семиотической системы любой культуры является этнический язык. В.Н. Телия считает, что в языковом знаке воплощена культура, а культурная коннотация выступает способом ее воплощения. Он определяет культурную коннотацию как интерпретацию денотативного или образно-мотивированного, квазиденотативного, аспектов значения в категориях культуры. В.Н.Телия утверждает, что если единицы языка обладают культурно-национальной спецификой, то последняя должна иметь способы ее отображения и средства соотнесения с ней, то есть служить своего рода «звеном», соединяющим в единую цепь «тело знака», с одной стороны, а с другой – концепты, стереотипы, эталоны, символы, мифологемы и т.п. знаки национальной и шире – общечеловеческой культуры, освоенной народом – носителем языка [12,215]. Таким образом, с точки зрения В.Н. Телия, понятие культурной коннотации является базовым для лингвокультурологии – научной дисциплины, исследующей воплощенные в живой национальный язык материальную культуру и менталитет и проявляющиеся в языковых процессах в их действенной преемственности с языком и культурой этноса. Культура, а точнее «общность распредмеченных культурных предметов и освоенных вербальных описаний культурных признаков (или деятельностей), определяет общность сознаний коммуникантов» [12, 17].

Этническое познание наряду с психическим складом этноса является статическим компонентом этнической психологии. Оно возникает в процессе исторического развития этнической общности как осознание окружающего мира. Этническое сознание существует в форме этнического самосознания, т.е. осознания принадлежности к определенной этнической общности, сознательного отражения бытия.

Изучение этнических культур основывается на методах этнографического и исторического анализа, социологии, достижениях структурной лингвистики. Культура при

этом рассматривается как система символов и значений, которая требует своей интерпретации и объяснения. Одна из важнейших функций современной культуры – познавательная, которая дает возможность человеку создать картину мира. Познавательная функция тесно связана с сигнификативной (знаковой).

Задачу описания культур А. Вежбицкая предлагает решить, прибегнув к помощи определения культурных норм. Культурные нормы, лежащие в основе характерных для данного общества способов взаимодействия, могут быть эксплицитно представлены в виде культурных сценариев, сформулированных в терминах лексических универсалий, то есть универсальных концептов, лексикализированных во всех языках мира. Таким образом, А. Вежбицкая говорит о возможности построения универсальной, независящей от конкретного языка картины, которая избавит анализ от этноцентричной предвзятости и облегчит процесс сравнения различных культур и их взаимопонимание [13, 124].То, что языковые категории отражают особенности национального характера и оценки явлений внешнего и внутреннего мира человека, во многом определяя особенности социального поведения индивида, не вызывает сомнений. В своих исследованиях А. Вежбицкая пришла к выводу, что культуроспецифичные слова представляют собой понятийные орудия, отражающие прошлый опыт общества касательно действий и размышлений о различных вещах определенными способами, и они способствуют увековечиванию этих способов. По мере того как общество меняется, указанные орудия могут также постепенно видоизменяться и отбрасываться. В этом смысле инвентарь понятийных орудий общества никогда не «детерминирует» полностью его мировоззрение, но очевидным образом оказывает на него влияние.

Каждая культура рассматривается как система смыслов, имеющая свою сущность, свою внутреннюю логику, которая может постигаться путем рационального объяснения. Рациональное объяснение есть мысленная реконструкция культурно-исторического процесса, исходя из его всеобщей сущности, выделенной и зафиксированной в формах мышления. Это предполагает использование идей и методов философии, которая выступает методологической основой культурологии, выдвигающей идею о том, что каждой культуре присущ уже вполне индивидуальный способ видения и познания мира как природы, у каждой культуры есть своя собственная, своеобразная природа, каковой в точно таком же виде не может обладать ни один человек иного склада.

Культурно-этнический компонент, отражающий языковую картину мира как факт обыденного сознания, воспринимается в лексических единицах языка, однако сам язык непосредственно этот мир не отражает. Он отражает лишь способ представления (концептуализации) этого мира национальной языковой личностью.

В условиях межкультурной коммуникации языковая компетенция означает: правильный выбор языковых средств, адекватных ситуаций общения; верную референцию; соотнесение ментальных схем с практической действительностью; способность повторить однажды полученный опыт в аналогичных коммуникативных ситуациях. Фактор языковой компетенции в межкультурной коммуникации имеет относительный характер, поскольку в оценке языковой компетенции представителей разных культур используются неодинаковые критерии; в разных культурах могут не совпадать представления о правильном или неправильном языковом употреблении; требования к владению родным языком всегда выше, чем требования к владению иностранным языком; оценка уровня компетенции различается в зависимости от целей коммуникации: человек может хорошо справляться с бытовым общением на иностранном языке, но быть недостаточно компетентным для общения с коллегами на профессиональном уровне.

Базовым для лингвокультурологии является понятие культурной коннотации. В самом общем виде это - интерпретация денотативного или образно мотивированного аспектов значения в категориях культур. Именно фразеология наиболее ярко передает неповторимую самобытность языка и культуры. Средством воплощения культурно-национальной специфики фразеологизмов служит образное основание (включающее также культурно

маркированные реалии), а способом указания на эту специфику является интерпретация образного основания в знаковом культурно-национальном пространстве.

Классификация лексической системы языка на этнокультурном основании основана на характере этнокультурной информации. Понятие этнокультурной информации С.Иванова и З. Чанышева определяют как «широкую содержательную категорию, охватывающую не только те особенности содержания языковых единиц, которые формируются, развиваются и изменяются под влиянием этнических и культурных факторов, но также и явления, выходящие за рамки языкового значения и более широкий относительно независимый от языка контекст, образуемый системой концептов, идей, знаний, ассоциаций [14, 214]. Этнокультурное содержание, по мнению данных авторов, может проявляться: а) на уровне языкового значения единицы, проявляясь с разной степенью эксплицитности. Этнокультурное содержание в наиболее явном виде присуще реалиям, в том числе из области абстрактной лексики; б) на уровне аспекта языкового значения, формирующегося под влиянием мировоззренческого фактора, связанного с разным видением одного и того же явления действительности, а также отражающего идиоэтническую специфику номинаций. Сюда относятся, например, оценочные номинативные единицы, выражающие межэтнические отношения (Afro-Saxon, boogie,beige,boot об афро-американцах); в) на уровне этно- и социо-культурных смыслов, понимаемых как культурно-усредненные представления членов некоторого социума об обозначенном явлении. Эти смыслы носят коллективный характер, являясь меткой принадлежности к «своим». Культурные смыслы подобного рода образуют часть фоновых знаний, которые лежат в основе этнокультурных пресуппозиций. Например, английское *marginal,* означающее «находящийся на грани чего-либо», обладает культурным смыслом в сочетании *marginal man* – «человек, усвоивший ценности доминантной культуры и отвергаемый своей собственной»; г) на уровне этно- и социо-культурных ассоциаций, символов и образов, которые не обладают атрибутом принадлежности к константной смысловой сфере единицы и образуют более тягучие зоны смысла (например: *Август перевернул нормальный ход истории.* В данном предложении речь идет об известном путче в августе 1991 года в России) [14, 216]. Таким образом, в лексико-фразеологической системе, этнокультурные смыслы представлены на двух уровнях: на уровне языкового значения (поверхностный уровень) и на уровне концептуальной семантики (глубинный уровень).

На уровне **глубинной семантики**, локализованной в концептуально-смысловых зонах в пределах отдельных значений соотносимых единиц, могут быть обнаружены черты полного или частичного сходства, а также случаи отсутствия сопоставимого сходства. **Общекультурные смыслы** могут быть локализованы на глубинном уровне содержания разных категорий единиц, включая так называемые закрытые объединения типа терминов родства. Так, например, сопоставление слов мать-mother на этом уровне показывает ряд сходств, а именно общекультурные смыслы *(ср. дружески, всякая женщина в летах чествуется матерью- infrm used when speaking to an old woman*), схожие культурные ассоциации и образы (ср.*свойственный матери, такой как матери- like of typical of a good mother:материнская любовь - mother love; о том, что является родным, близким, дорогим: мать (сыра) земля, Родина-мать- regarded as having maternal authority: mother -earth*), культурные коннотации (*в чем мать родила-mother naked*)

Специфично-культурные смыслы также формируются на глубинном уровне отдельными значениями, но в отличие от общекультурных они обладают определенной спецификой, ср. специфично-культурные смыслы (*крестная мать- god -mother*), культурно-ценностные ассоциации и образы (*тещин язык- mother-in-law's tongue*), культурные коннотации (*всасывать с молоком матери-to learn at one's mother's breast).*

Уникально-культурные смыслы присущи либо глубинной семантике языковых реалий, либо уникальным элементам образуемых соотносимыми в двух языках значениями концептуально-смысловых зон, которые обладают неповторимым этнокультурным своеобразием, ср. уникальные культурные смыслы (в русском языке *мать-одиночка, мать-*

героиня, многодетная мать, матери Беслана-и в английском языке *Mother's Day, mother country, every mother's son, mother and toddler group*), уникальные культурные ассоциации и образы *(мать родная не узнает, по матери ругаться- want is the mother of industry, Mother Hubbard*), уникальные культурные коннотации (*катись к едреной матери, показать кузькину мать-the Mother of Presidents, the Mother of States, the Mother of Parliaments.)* [14, 218]

Таким образом, согласно культурологическому подходу, язык является специфическим средством хранения и передачи информации, а также управления человеческим поведением. Благодаря языку осуществляется специфически человеческая форма передачи социального опыта, культурных норм и традиции, через язык реализуется преемственность различных поколений и исторических эпох.

Уникальные черты менталитета народа, специфика характера любой национальности отчетливо проявляются при сопоставлении, где очевидно сходство/различие лексических и семантических систем отражающих признаки национальной языковой картины мира. Менталитет это такая устойчивая цельная картина мира ценностных ориентаций народа, существующая столько, сколько и ее народ-носитель, основанная на его национальных представлениях, обычаях и традициях. Менталитет отражается в языке и речи каждого представителя народа в частности, и сообщества в целом.

Список литературы

1 Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М.: Издат. центр «Академия», 2001. – 208с.

2 Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М., 1994. – С. 37-46.

3 Зализняк А.А., Левонтина И.Б., Шмелев А.Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 345с.

4 Прохвачева О.Г. Образ «приватного» пространства в языковой картине мира (на материале русской и английской фразеологии) // Языковая личность: Культурные концепты. – Волгоград; Архангельск, 1996. – С. 41–48.

5 Кукушкина Е.И. Познание, язык, культура. – М., 1984. – 264 с.

6 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. –335 с.

7 Толстой Н.И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – М., 1997. – С. 312.

8 Бунеева Е.С. Концептологическая модель признака старшинства // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград; Архангельск, 1996. – С. 33-41.

9 Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С. 39 -45.

10.Касевич В.В. Язык и знание // Язык и структура знания. – М., 1990. – С. 8-25.

11.Уфимцева Н.В. Этнический характер, образ себя и языковое сознание русских./ Н.В. Уфимцева //Языковое сознание: формирование и функционирование. Сборник статей – М., 2003. изд-е 2-е. – 256 с.

12.Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – 238 с.

13.Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.

14. Иванова С.В., Чанышева З.З. Лингвокультурология: проблемы, поиски, решения. Монография. – Уфа, РицБашГУ, 2010. – 366 с.

Мақала тілдің лексикалық құралдарындағы мәдениеттің айқындалу мәселесіне арналған. Лексикалық семантиканың этномәдени параметризация сұрақтары когнитивті семантика үшін аса қызығушылықты танытып, 90-шы жылдардың соңында белсенді құрастырыла бастады. Берілген мақалада тілдік жүйенің бөлімдерінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысының жүйелік талдану әрекеті жасалып, сонымен қатар,

әлемнің тілдік бейнесінің лингвосемиотикалық көріністерін жаңаша баян етуге теориялық шолу жасалған. Тілдің лексикалық жүйесінің көрсетілген этномәдени өлшеу параметрлері этномәдени мағыналардың экспликация шамасы ретіндегі мәдени коннотацияның ерекшелігі мен мәдени маңыздылығын ашып көрсетуге көмектеседі.

The article is devoted to the problems of culture reflection in the language. The problems of ethno cultural lexical parameters of semantics have become the object of research since the end of the 90th. In the given article the author has made an effort to give a system analysis of the language and culture correlation on the levels of the language system and made a theoretic survey of modern approaches to semiotic representation of language world view. The presented parameters of ethno cultural contents help to reveal the cultural value of the information and specific features of cultural connotations as a form of explication of ethno cultural meaning.

УДК 81.25

Ж.Н. Жунусова, С.М. Слободян
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ РЕЧИ В ВИРТУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВА

Данная статья посвящена исследованию нового явления для интернет-коммуникации - использование электронных изображений и gif-анимации. Предполагается, что такие невербальные коды являются новым уровнем развития эмотикона. Показаны наиболее важные функции и ситуации употребления таких средств.

Ключевые слова: невербальные компоненты речи, виртуальная коммуникация, интернет-пространство, особый машинный язык, компьютерный сленг, gif-анимация

Общезначимость массовой коммуникации как системы социального взаимодействия особого рода обусловлена тем, что в центре ее внимания находится человеческое общество, которое выступает как ограниченное социальное пространство со специфическими внутренними процессами и культурными характеристиками. По мнению ученых, современный человек все больше времени находится в «состоянии коммуникации», что, безусловно, приводит к «глубокой дифференциации семиотического континуума», т.к. количество классов и видов знаковых систем возрастает … и новые семиотики, т.е. новые языки коммуникации, взаимодействуют с традиционными языками культур; в результате видоизменяются все средства общения [1].

В последние десятилетия широкое распространение получило гуманитарное направление, связанное с изучением средств массовой коммуникации, которое было вызвано к жизни сложной технологической основой и связана с развитием радио, кино, телевидение и интернета. Для создания соответствующей картины мира в общественном сознании они располагают особым языком информационного воздействия.

Как и большинство систем, создаваемых человеком, интернет постоянно изменяется, меняются правила, каноны его использования как коммуникативного средства, требует при электронном общении больших коммуникативных усилий. Изучение данного вида коммуникации тождественно изучению современных реалий, социокультурных изменений, происходящих в обществе. С этих позиций исследование процессов, протекающих в интернет-пространстве, имеет большое научно-практическое значение.

По мнению Н.Б. Мечковской, интернет представляет собой новейшую коммуникационную технологию, более сложный и элитарный способ коммуникации (в сравнении с телефоном или обычной почтой). Далее отмечает, что в современном языковом процессе наблюдается тенденция к усложнению языков на фоне внешней демократичности акта коммуникации: обмен информации происходит во все более концентрированной форме, поэтому для передачи экспрессии и убедительности используются языковые, графические средства [2].

Коммуникативные жанры интернета своеобразны и сочетают в себе два типа речи - устную и письменную, создав, таким образом, своеобразный только ему присущий *особый машинный язык, компьютерный сленг.*

В научной литературе при рассмотрении процесса становления современного информационного общества, особое внимание уделяется, в частности, массовой коммуникации, под которой социологи подразумевают процесс распространения систематической информации с помощью технических средств (печать, радио, телевидение, кино, звуко- и видеозапись и т.д.) на численно большие и рассредоточенные аудитории [3]. К таким средствам массовой коммуникации относится и Интернет, вследствие относительно большой вовлеченности широкой аудитории.

Деятельность массовых коммуникаций как любой сформировавшийся вид социальной деятельности привлекает внимание ученых различных направлений науки. Среди социологов впервые к данной проблеме проявил интерес М. Вебер, который с позиции понимающей социологии обосновал необходимость изучения прессы и ее роли в социальных процессах. Позже вопрос массовой коммуникации исследовали Г. Лассуэлл, Г. Маркузе, П. Лазарсфельд, Р. Мертон и другие. В работах ученых СНГ социология коммуникаций развивалась в работах Б.А. Грушина, Б.М. Фирсова, В.А. Ядова, Т.М. Дридзе, Б. Ахатовой, Г.Суюновой и других. Впервые определение термина «массовая коммуникация» появилось в «Философском энциклопедическом словаре» в словарной статье Ю.А. Шерковина и определялось как *«систематическое распространение сообщений (через печать радио, телевидение, кино, звукозапись, видеозапись) среди численно больших, рассредоточенных аудиторий с целью утверждения духовных ценностей и оказания идеологического, политического, экономического или организационного воздействия на оценки, мнения и поведение людей*» [4].

В последние десятилетия в лингвистической науке имеет место быть интернет-язык. Согласно мнению исследователя И.В. Совпель, в условиях протекания современного коммуникативного акта в сети Интернет можно выделить новую форму речи - письменно-разговорную. Под письменно-разговорной речью предполагается запись диалога двух и более участников коммуникативного акта, сделанную ими самими при помощи Интернет-языка [5].

Такой вид коммуникации очень выделяется на фоне прочих существующих с использованием компьютерных средств типов общения. Участники коммуникации через площадки, подразумевающие быстрый обмен сообщениями - «мессенджеры» ICQ, Whatsapp, Viber, и социальные сети Вконтакте, Facebook, Мой Мир и др. - не видят и не слышат друг друга, отсутствие невербального компонента в интернет-коммуникации создает ощущение «неполноценности» такого взаимодействия и в значительной мере осложняет процесс общения.

В своей работе Н.Г. Божанова [6] выделяет ряд общепринятых знаков, которые вполне успешно заменяют невербальные компоненты речи. Среди этих систем можно выделить следующие:

- «ремарки» к репликам;
- система знаков препинания, отличная от аналогичной системы естественного языка;
- система графического оформления текста (использование курсива, учет регистра и т.д.);

● система смайликов.

Последняя, по мнению ученого, получила наибольшее распространение, став универсальным инструментом в сети при передаче эмоций.

Мы же, в свою очередь, могли бы расширить предложенный Н.Г. Божановой список, потому что в своей работе она не учитывает распространившееся в последнее время в социальных сетях явления, когда необходимые элементы невербальной коммуникации выражаются с использованием различных изображений в электронном формате (*jpeg, bmp, png*) и анимированных графических рисунков (*gif)*. В связи с более точным содержащимся семантическим посылом они получили особенное распространение, так как при общении в интернет-пространстве важно выделить, высветить, очертить важное и главное в электронном сообщении. Они необходимы для активизации метаязыковой рефлексии между членами сообщества, привлечение внимания к внутренней стороне текста.

Таким образом, к электронным изображениям, встречающие в Интернет-сети, относят файлы, которые в своей структуре содержат изображение, рисунок, образ, фотографию и существуют только в электронном (цифровом) виде (любые изображения, попадающие в интернет, автоматически становятся электронными). Описываемые электронные изображения представляют собой продукт массовой культуры.

В интернет-коммуникации такие изображения становятся символом какой-либо эмоции, реакции. Кроме того, они также могут отражать мнение, реакцию, жест, мимическое выражение коммуниканта. Для использования таких изображений необходим высокий уровень изобразительности коммуникантов, а их значение обычно можно легко вычленить логическим путем.

Свободная интернет-энциклопедия Википедия в словарной статье определяет анимированные gif-изображения как *Graphics Interchange Format* (формат для обмена изображениями). В последнее время это самый популярный формат графических изображений, используемый в интернет-коммуникации. Интернет способен хранить сжатые данные без потери качества в формате не более 256 цветов, они представляют собой последовательность из нескольких статичных кадров, а также информацию о том, сколько времени каждый кадр должен быть показан на экране [7].

Таким образом, *gif-анимации* позволяет использовать в коммуникации не только статичные, одиночные изображения, но целую подборку таких кадров, объединенных единым посылом. В какой-то мере *gif-анимации* можно назвать следующим уровнем развития эмотикона. Из-за невозможности передать нюансы своего настроения с помощью жестов, мимики или даже почерка информационная система сокращений и значков (чаще шуточных), используемых в электронной почте, способны передать значительно большее количество невербальных кодов [8].

Gif-анимация способна передавать не только некоторые эмоции и выражения лица (как эмотиконы), но что еще важно при акте коммуникации - жесты, реакции, подходящие к речевой ситуации, отрывки из кинофильмов, мультфильмов и пр. Это явление в какой-то степени имеет некоторую общность с другим лингвистическим явлением - прецедентный текст.

Возможность использования изображения или анимации значительно расширяет сферу интернет-коммуникации: сильно сокращают время написания сообщения, вместо длинной тирады, призванной описать какое-то чувство, коммуникант может ограничиться вставкой всего лишь одного изображения, которое позволяет передать определенную гамму чувств. Особую интерес вызывает способность электронных изображений и gif-анимаций к передаче невербальных знаков. Для передачи или усиления каких-то коммуникативных единиц сегодня практически вся аудитория социальных сетей использует вышеназванные средства.

Поскольку такие средства, как правило, не встроены в структуру диалоговой площадки, как эмотиконы, которые «вписаны» в исходный код сайта и для их вставки требуется всего лишь несколько щелчков мыши, среди многих пользователей получило распространение

своего рода «коллекционирование» таких файлов. Большинство пользователей заранее сохраняют их у себя на жестком диске с намерением в дальнейшем использовать их в интернет-коммуникации.

Среда интернет-простанства включает совокупность технических, функциональных, информационных, социальных, экономических, юридических компонентов, обеспечивающих существование, формирование и деятельность индивидуальных и групповых пользователей, составляющих аудиторию в социальных сетях.

Одной из главных особенностей сети Интернет является то, что она стирает границы пространства и времени посредством определенных специфических характеристик коммуникационной среды сети Интернет, к которым относятся: интерактивность и гипертекст, мультимедиа, гипермедиа, эффект присутствия, сетевая навигация, определяющие возможности коммуникационных процессов в Интернет, непринужденность, виртуальность, особый язык коммуникации. Интернет и связанные с ним технологии - это естественное веление нашего времени.. Этот вид коммуникации использует самые различные способы кодирования сигнала (хотя приоритет принадлежит – визуальному) и имеет аналоги среди некоторых других предшествующих форм коммуникации [9].

История развития коммуникационных технологий выделяет три этапа: индустриальное общество (1850-е гг.), постиндустриальное общество (1940-е гг.) информационное общество (1970-е гг.). Они вызвали глобальные перемены не только в характере общения, но и языковые изменения. В новом тысячелетии мы наблюдаем общественный прогресс в связи с развитием новых технологий и интерактивные мультимедиа интернета становятся основной информационной средой современного человека.

Таким образом, использование электронных невербальных средств включает в себя когнитивную сторону коммуникации, так как пользователь (коммуникант), основываясь на личных предпочтениях, изначально подбирает определенный вид общения с использование электронных изображений и gif-анимаций, в то время как набор эмотиконов, как правило, един для всех пользователей определенной диалоговой площадки и также усложняет естественный язык с ее новыми правилами речевой организации.

История новых коммуникационных технологий находится в тесной связи с социальной жизнью современного общества. Новые коммуникативные технологии общения развиваются стремительно, интернет прочно вошел в нашу жизнь с 70-х годов прошлого столетия.

Роль интернета в современном мире сложно переоценить. Он проник в нашу жизнь и стал неотъемлемой частью любого современного человека, поэтому, как и любое явление, особенно настолько важная для коммуникации, требует детального изучения.

Интернет является коммуникативно-лингвистической проблемой, одной из центральных проблем в современной филологии: именно здесь протекает огромное количество лингвистических процессов. Интернет как феномен требует детального изучения и представляет собой огромный простор для разного рода филологических исследований.

В условиях современности трудно представить себе практически любой аспект жизни без использования интернет-коммуникаций, это естественное веление времени. Глобальная социальная сеть создал новый тип общения - мир виртуальной коммуникации, усилил виртуальность в общении между коммуникантами, в языке виртуальной коммуникации есть особые, только ему присущие черты, которые в той или иной степени выходят за пределы сети и входят в повседневную жизнь. Наблюдается факты влияния языка интернет сообщества на общий язык. Ученые предполагают, что в перспективе интернет-компьютерная субкультура сольется с обшей культурой народа.

Данный вид общения за какие-то двадцать лет настолько тесно вплелся в жизнь современного человека, что многие люди не представляют себе жизни без виртуального общения, а для некоторых это и вовсе стало единственным доступным видом коммуникации с окружающим миром.

Список литературы

1 Мечковская Н.Б. История языка и история коммуникации. – М.: Флинта; Наука, 2009. – 403 с.

2 Мечковская Н.Б. История языка и история коммуникации. – М.: Флинта; Наука, 2009. – с.395.

3 Кириченко Л.И.- Особенности общения в виртуальном пространстве. – Тула: ТГУ, 2011.

4 Арутюнова Н.Д. Дискурс//Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.

5 Совпель И.В. Лингвистические ресурсы белорусского языка и их приложение // Белорусский язык. Интернет и компьютер. Материалы круглого стола международного симпозиум «Разрастание языков и культур в контексте глобализации». Минск, 2002. – С. 7.

6 Божанова Н.Г. Смайлики как международная система компьютерно-опосредованной коммуникации. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск. – 2012. – № 9. (http://jurnal.org/articles/filol_4.php, http://jurnal.org/articles/2012/fill13.html)

7 Интернет-энциклопедия Википедия (https://ru.wikipedia.org/wiki/GIF)

8 Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. – М., 2006.

9 Щипицина Л.Ю. Жанры компьютерно-опосредованной коммуникации: монография. – Архангельск: Поморский университет, 2009.

Бұл мақалада интернет-коммуникацияға жаңа сөздің акт құбылысын зерттеуге арналған:электрондық бейне және gif-анимациялар. Пікіріміз бойынша,осындай невербалдық кодтар жаңа денгей дамуы эмотикон болып табылады. Мақалада ең маңызды атқарыммен және осындай қаражатты жағдайларды пайдалануы көрсетілген.

This article is devoted to research new Internet communication phenomenon of using electronic images and gif-animation in speech acts. It is assumed that such non-verbal codes are a new level of emoticon. The most important functions and situations of use such funds.

УДК 394

Зубань Т.О., Газдиева Б.А.
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

РОЛЬ ЭТНИЧЕСКИХ СТЕРЕОТИПОВ В ПРОЦЕССЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

В данной статье рассматривается вопрос влияния этностереотипов в процессе общения. Тема стереотипии вызывает большой интерес в научном мире, являясь объектом изучения современных отечественных и зарубежных ученых-лингвистов. В условиях современного мира стереотипы приобретают все большее значение. Отношения между этносами складываются в какой-то степени посредством этностереотипов. Межэтнические и межкультурные отношения уже давно привлекают внимание таких наук, как: этнология, этнография, социология, история, культурология, этнолингвистика, этнопсихология. Исследование посвящено изучению этнических стереотипов в представлении студентов и преподавателей Кокшетауского государственного университета имени Шокана Уалиханова. Результаты исследования призваны оказать содействие в объективном оценивании представителей иных этнических групп.

Ключевые слова: стереотип, этностереотип, самотождественность, межкультурная коммуникация, коммуникант.

Сложно переоценить роль стереотипов в повседневной жизни. Вся жизнь проходит в условиях стереотипов. Мы чувствуем и думаем стереотипами.

Говоря о стереотипах и их роли в жизни человека, возникает вопрос: стоит опираться на них или нет? К каким последствиям приведет полное следование шаблонам?

Хотелось бы отметить, что нельзя конкретно сказать, что любое следование стереотипам несет за собой полностью отрицательные или полностью положительные последствия. Вопросы стереотипов требуют более глубокого изучения.

В условиях глобализации, взаимодействия этносов и культур стереотипы приобретают все большее значение. Отношения между этносами складываются в какой-то степени посредством этностереотипов. Этностереотипы – это одна из разновидностей стереотипов сознания. Межэтнические и межкультурные отношения уже давно находятся в центре внимания таких наук, как: этнология, этнография, социология, история, культурология, этнолингвистика, этнопсихология.

Н. Мельникова предлагает следующую классификацию стереотипов:

1) стереотип ограничения возраста социального развития;

2) стереотип абсолютизации детства;

3) стереотип абсолютизации факторов предопределенности;

4) стереотип абсолютизации задатков и способностей;

5) стереотип неограниченных возможностей человека. [1, 11]

Стереотип ограничения возраста социального развития человека возник как побочный эффект распространения результатов исследований в области детской и возрастной психологии. Существовало мнение, что развитие человека происходит до определенно возраста, а дальше идет только процесс старения и угасания. Но это не совсем верно. Формы развития человека меняются на протяжении жизни: физическое развитие, интеллектуальное, социальное, духовное [1].

Если говорить о стереотипах, то можно сделать вывод, что вместе с остальными формами развития человека так же меняются его стереотипные представления.

Суть **стереотипа абсолютизации детства** заключается в том, что в детстве закладываются все предпосылки развития личности. Детство столь значительно определяет многие направления социального развития индивида и жизненный путь личности, что его абсолютизация на первый взгляд кажется правильной. Данный тип стереотипа непосредственно связан со **стереотипом ограничения возраста социального развития человека.**

Согласно Э. Эриксону формирование стереотипов и идеалов происходит в возрасте от 12 до 20 лет. В этом возрасте подросток начинает задумываться о том, кто он есть и кем он станет. Как его этническая, расовая принадлежность и религия влияют на отношение к нему людей. Группы «равных» очень важны для восстановления самотождественности. В то время как для более зрелых людей, в возрасте от 26 до 64 лет наиболее важным моментом являются человеческие взаимоотношения. Развивается способность интересоваться общечеловеческими ценностями, судьбами других людей [2].

Нами было проведено социолингвистическое исследование, направленное на изучение этнических стереотипов в представлении студентов и преподавателей Кокшетауского государственного университета имени Шокана Уалиханова. Гипотеза исследования состояла в том, что молодое поколение наиболее остро относится к проблеме стереотипов и чаще следует им в отличие от людей более зрелого возраста, которые в свою очередь воспринимают стереотипы не столь категоричным образом.

Анонимный опрос был проведен среди студентов, чей возраст варьировался от 18 до 20 лет и преподавателей, в возрасте от 30 до 45 лет. Каждому респонденту были предложены вопросы преимущественно закрытого типа. Ниже представлены результаты проведенного

опроса, в котором приняли участие 20 человек, среди которых в гендерном соотношении респонденты расположились поровну.

Таблица № 1 – Укажите Ваш пол.

Респондент	***Варианты ответов (%)***	
	Мужской	***Женский***
Преподаватель	50%	50%
Студент	50%	50%

На вопрос «Какую роль для Вас играет национальность человека?» **100%** преподавателей отметили вариант «мне совсем не важна национальность человека», **70%** студентов так же отметили, что им не важна национальность человека, а для **30%** студентов национальность человека играет важную, но не решающую роль. Ни один из респондентов не ответил, что национальность играет основную роль в его отношениях с окружающими (см. Таб. № 2).

Таблица № 2 – Какую роль в Ваших отношениях с человеком играет его национальность?

Респондент	***Варианты ответов (%)***		
	основную роль	***играет важную, но не решающую роль***	***мне совсем не важна национальность человека***
Преподаватель	-	-	100%
Студент	-	30%	70%

На вопрос о том, кому в конфликтной ситуации респонденты пойдут на встречу **90%** преподавателей ответили – «для меня это не имеет никакого значения», **10%** ответили «представителю свой этнической группы»; в то время, как **70%** студентов ответили «для меня это не имеет никакого значения», **20%** – «представителю своей этнической группы», **10%** – «представителю другой этнической группы» (см. Таб. № 3).

Таблица № 3 – В конфликтной ситуации, вы скорее пойдете на встречу.

Респондент	***Варианты ответов (%)***		
	представителю своей этнической группы	***представителю другой этнической группы***	***для меня это не имеет никакого значения***
Преподаватель	10%	-	90%
Студент	20%	10%	70%

На вопрос таблицы №4 о том, есть ли среди их знакомых представители других этнических групп, все респонденты ответили утвердительно.

Таблица № 4 – Есть ли среди Ваших знакомых представители других этнических групп?

Респондент	***Варианты ответов (%)***	
	Да	***Нет***
Преподаватель	100%	-
Студент	100%	-

На вопрос о том, есть ли у респондентов друзья, которые являются представителями других этнических групп, абсолютное количество опрошенных преподавателей (**100%**) ответили утвердительно, как и **90%** опрошенных студентов. В то время как **10 %** студентов выбрало вариант «нет» (см.Таб. № 5).

Таблица № 5 – Есть ли среди Ваших друзей представители других этнических групп?

Респондент	***Варианты ответов (%)***	
	Да	***Нет***
Преподаватель	100%	
Студент	90%	10%

Данные таблицы № 6 демонстрируют, что у **60%** опрошенных преподавателей и **80%** опрошенных студентов имеются родственники, являющиеся представителями других этнических групп. Оставшиеся **40%** преподавателей и **20%** студентов отметили, что среди их родственников представителей других этнических групп не имеется.

Таблица № 6 – Есть ли среди Ваших родственников представители других этнических групп?

Респондент	***Варианты ответов (%)***	
	Да	***Нет***
Преподаватель	60%	40%
Студент	80%	20%

Проанализированные данные по позиции «Согласны ли вы с утверждением, что представитель каждого этноса должен защищать в первую очередь интересы своей этнической группы?», представленные в таблице №7 говорят о том, что большинство, а именно **70%** преподавателей не согласились с утверждением, что представитель каждого этноса должен защищать в первую очередь интересы своей этнической группы. В то же время **60%** студентов согласилось с данным утверждением.

Таблица № 7 – Согласны ли вы с утверждением, что представитель каждого этноса должен защищать в первую очередь интересы своей этнической группы?

Респондент	***Варианты ответов (%)***	
	Да	***Нет***

Преподаватель	30%	70%
Студент	60%	40%

60% преподавателей и **70%** студентов отметили, что они могли бы связать свою жизнь браком с представителем/представительницей другой этнической группы. Оставшиеся **40%** преподавателей и **30%** студентов на вопрос таблицы №8 ответили отрицательно.

Таблица № 8 – Могли бы Вы связать свою жизнь браком с представителем/представительницей другой этнической группы?

Респондент	***Варианты ответов (%)***	
	Да	***Нет***
Преподаватель	60%	40%
Студент	70%	30%

Так же опрашиваемым было предложено задание, в котором они, согласно своим представлениям о других этнических группах, должны были написать отрицательные и положительные качества, присущие, по их мнению, следующим этносам: казахам, русским, украинцам, татарам, немцам, полякам, белорусам, ингушам, корейцам, азербайджанцам, башкирам, мордве, молдаванам, чеченцам, удмуртам, армянам. Выбор был обусловлен тем, что в городе Кокшетау именно представители данных этнических групп представляют большинство жителей города [3; 4].

Согласно представлениям о казахах среди преподавателей и студентов были перечислены такие положительные качества как «гостеприимность», «добродушие», «уважение к старшим», «толерантность», к отрицательным качествам большинство опрошенных отнесли «не пунктуальность».

По мнению большинства респондентов, усские были охарактеризованы как «добрые», «гостеприимные», «работящие», «справедливые», «открытые», но «любящие выпить».

Украинцы были охарактеризованы с одной стороны как «гостеприимные», «общительные», «веселые», а с другой – «вредные», «жадные», «вспыльчивые».

Татары – этнос, охарактеризованный как «веселые», «гостеприимные», «открытые», «хорошие семьянины», «уважают старшее поколение». Среди отрицательных качеств были отмечены «хитрость», «злопамятность», «вредность», «не принимают во внимание интересы других людей».

В отношении немцев и преподаватели и студенты отметили, что они «пунктуальные и педантичные», «пунктуальные» и «педантичные», а так же «правильные», «добрые», «любят порядок». Но, интересен тот факт, что «педантичность» была отмечена и в отрицательных качествах, присущих немцам, так же как «скупость» и «медлительность».

Поляки были отмечены как «внимательные», «исполнительные», но в то же время они «нетерпимы к чужим недостаткам», «не идут на контакт», «заносчивые».

Преподаватели отметили, что белорусы «исполнительные», «гостеприимные», но «скучные», «неаккуратные». Студенты охарактеризовали их как «добрых», но «хитрых».

Относительно ингушей опрошенные отметили, что они – «верные друзья», «чтят традиции», «общительные», «гостеприимные», к отрицательным же качествам отнесли «вспыльчивость», «коварство», «жестокость», «высокомерие». Так же было отмечено, что «имидж для них на первом месте».

Положительные качества корейцев были отмечены такие, как: «трудолюбие», «вежливость», «чистоплотность», «спокойствие», и то, что «они чтят традиции». В отрицательных качествах всего лишь один опрашиваемый отметил, что они «придирчивые», все остальные затруднились ответить.

Среди преподавателей азербайджанцы были охарактеризованы как «талантливые», «добродушные», но в то же время как «наглые» и «хитрые». Студенты охарактеризовали азербайджанцев как «талантливых, добродушных, самоуверенных, гостеприимных людей», которые чтят свои традиции. В отрицательных качествах отметили «вспыльчивость». Те же самые качества студента приписали чеченцам и армянам.

В представлении опрошенных педагогов, молдаване «отличаются трудолюбием и веселым характером», чеченцы – «серьезные», «чтят свои традиции», «поддерживают свой этнос», но «вспыльчивы», армяне – «щедрые», «имеют хорошее чувство юмора», но «обидчивые». Что касается остальных перечисленных этносов, таких как башкиры, мордва и удмурты, то в данном случае педагоги затруднились ответить. Все опрошенные студенты относительно таких этносов, как: башкиры, мордва, молдаване, удмурты так же затруднились ответить. В конце анкеты многие студенты добавили «Всё зависит от человека. Вне зависимости от того, какая у него национальность».

По признанию некоторых преподавателей и студентов, с некоторыми из перечисленных этносов в своей жизни они не сталкивались, и дали им описание только опираясь на существующие стереотипы относительно данных этнических групп.

Исходя из полученных данных, следует сделать вывод, что для людей этнические стереотипы не являются первостепенными. Учитывая тот факт, что просьба дать характеристику предложенным этносам вызвала затруднение у большинства студентов, мы можем определить, что у молодежи этнические стереотипы еще недостаточно сформированы. Это противоречит нашей гипотезе. Хотя большинство стереотипов формируется в раннем детстве, наше исследование показало, что люди оценивают окружающих, опираясь на стереотипы в более зрелом возрасте.

Важно отметить тот факт, что респонденты предложенным этносам дали в большей степени положительную характеристику. Из этого следует, что отношения между этносами складываются благоприятным образом, ведь если мы оцениваем других с положительной стороны, то и относиться мы к ним будем так же. Несмотря на то, что и позитивные и негативные стереотипы могут быть как правильными, так и неправильными, проблема стереотипизации требует тщательного изучения на психологическом, социальном, физическом, личностном гендерном уровнях. Каждый этнос по-своему представляет другие этнические группы через призму своей языковой картины мира. Такие представления являются основой межкультурного общения. На современном этапе процесс межкультурной коммуникации обусловлен необходимостью знания этнических образов коммуникантов, формирование которых определяется понятием этнического стереотипа.

Принимая во внимание факт, что некоторые респонденты с большинством этносов не сталкивались, а описали их только опираясь на существующие стереотипы, можно сделать вывод, что в отношениях между людьми стереотипы всё-таки играют определенную роль, но чаще всего в начале коммуникации, когда еще не вполне сформировано мнение о другом «чужом» этносе и есть необходимость какое-то время опираться на стереотипы. В этом случае стереотипы оказывают некую помощь, чтобы понять, как себя вести, чего ожидать от «чужих». При более близком знакомстве человек уже сам решает, соответствует установленный стереотип данному объекту или нет. И уже этот человек будет выступать одним из первоисточников распространения стереотипов. Причем, данные стереотипы, несомненно, будут являться субъективными.

Список литературы

1 Мельникова Н.А. Шпаргалка по социальной психологии, – М.: Аллель-2000, 2005 – 64 с.

2 Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton & Company, 1968. – 336 pp.

3 Численность населения по областям, городам и районам, полу и отдельным возрастным группам, отдельным этносам на 1 января 2010 года.

4 Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. / Астана, 2010. –110 с.

Алынған деректер негізінде адамдар үшін этникалық таптаурындар бірінші орында маңызды рөл атқармайды деген қорытынды жасай аламыз. Адамдар арасындағы қарым-қатынаста таптаурындардың нақты мәні бар, бірақ көп жағдайларда коммуникацияның бастапқы сатысында, адамда өзге этнос туралы пікір толық қалыптаспай тұрғанда оған белгілі бір уақыт таптаурындарға сүйенуге тура келеді. Стереотиптеу мәселесі психологиялық, әлеуметтік, физикалық, жеке бас, гендерлік деңгейде жете зерттеуді талап етеді. Әр халық өзінің әлемдегі тілдік призмасы арқылы басқа ұлт туралы өзіндік ұғымда болады. Осындай көріністер мәдениетаралық қарым-қатынастырдың негізі болып табылады.

Based on the given data, we can conclude that ethnic stereotypes play not so significant role in human`s life. Stereotypes take a certain part in people`s relationships, but it occurs at the beginning of the communication when a person has no experience in relations with foreign ethnic group, so he/she has to take into consideration available stereotypes. The stereotyping problem needs to be studied on the psychological, social, physical, personal and gender levels. Every nation imagines other nations through the prism of their linguistic world. Such views are the basis of intercultural communication.

УДК 801.316.4

И.Н. Кузнецова, А.Р. Сулькарнаева
КФ МГУ им. М.В.Ломоносова
Астана, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ XXI ВЕКА

Статья посвящена актуальной проблеме в лингвистике. Процесс заимствования из английского языка протекает в современном русском языке достаточно интенсивно. Эта проблема рассматривается в статье с позиции подготовленного лингвиста, без страха перед экспансией англицизмов, аргументировано доказывается необходимость новых слов, востребованных в новых условиях функционирования русского языка. В работе представлен элемент тезауруса англицизмов в сфере банковского дела. Проводиться глубокий этимологический анализ исследуемых лексем. Статья помогает по-новому увидеть проблему заимствований, понять системность процесса освоения новых слов. Публикация будет интересна читателям и полезна специалистам.

Ключевые слова: терминированные, заимствование, межкультурная коммуникация, стилистическая нейтральность, сделка

На рубеже веков приоритетным направлением в коммуникативной лингвистике становится межкультурная коммуникация, изучающая диалог культур. Термин «межкультурная коммуникация» появился в 70-е гг. XX века в американской лингвистике и означает коммуникацию, успех или неудачи которой определяются культурными

различиями партнёров диалога. «Задачами межкультурной коммуникации становится определение «зон напряжения» при международных контактах, предотвращение коммуникативных неудач, трансляция с языка на язык лингвокульторологических концептов». [1, 83] Новое направление лингвистики возникло не случайно. Следствием социальных и экономических перемен XXI века, произошедших в обществе, является установление международных контактов. Для эффективного общения коммуникантов, владеющих разными языками, а именно английским и русским, используют термины, понятные всем участникам диалога. Количество терминов в любом развитом языке во много раз больше общеупотребительной лексики. Необходимость в новых понятиях научно-технической сферы является основной причиной увеличения заимствования терминов в наши дни. М.А. Брейтер назвал эту немаловажную причину заимствования как отсутствие *соответствующего понятия в когнитивной базе языка-рецептора.* [2, 35] Происходит это в том случае, когда для обозначения определённого понятия, явления жизни, соответствующего той или иной стране или структуре, сразу не находится точного определения для названия предмета или действия, но это понятие более полно и точно можно передать заимствованным словом. Ярким примером этому служат названия спортивных игр, которые по своему происхождению принадлежат европейским языкам. Такие заимствования можно назвать *интернационализмами,* т.к. они звучат одинаково на всех языках: *баскетбол* – англ. basketball; *волейбол* – англ.volleyball; *теннис* – англ. tennis; *футбол* – англ. football и т.д.

В русском языке процесс заимствования слов в качестве терминов происходил постоянно. Ряд морфем и терминологических понятий из латинского языка появились ещё в средневековье. Латинский язык способствовал зарождению международной, научной терминологии в русском языке. Греческие слова, пришедшие в русский через латынь, также составляют значительную часть заимствований терминологического характера. Термин обычно представлен словом или словосочетанием, используется для названия определённого понятия, может передаваться существительным, прилагательным, глаголом. Различают термины простые и составные. Модель составного термина *«термин-слово-термин-словосочетание»,* на базе которой могут появляться ещё более сложные термины, где первой ступенью является образование терминологического сочетания на базе слова. Дальнейшее присоединение терминообразовательных формантов означает следующие ступени образования термина, их тенденцию к детализации и дифференциации понятий. Каждый термин характеризуется совокупностью существенных признаков понятия. Языковой формой терминов чаще всего выступают имена существительные и словосочетания на их базе, так как на основе прилагательных, наречий и глаголов невозможно построить полную классификационную схему, отражающую понятийную систему науки и техники.

Процесс вхождения в современный русский язык слов английского происхождения сегодня стал особенно интенсивен. Подавляющее большинство полных заимствований из английского языка составляют слова терминологического характера. В наш век, когда в экономике занята основная часть человечества, когда идёт процесс утраты старых экономических отношений и появляются новые профессии, каждому из нас приходится искать свой собственный путь, свою траекторию в нестабильной экономической системе, особенно в условиях мирового кризиса. Естественно формируются новые стереотипы мышления и общения. Поворот в экономическом развитии создаёт необходимость заимствования огромного количества экономических терминов. Например: *билинг* (от англ. billing – от bill – счёт, билет, система ведения счёта); *демпинг* (от англ. damping – глушение, торможение); *дилер* (от dealer – делец, торговец, коммерсант, агент по продаже) и *дилинг* (англ. dealing - торговые отношения; сделки; купля-продажа); *дефолт* (англ. default – невыполнение обязательств, несоблюдение правил, отказ выплачивать долги, отказ от выполнения финансовых операций); *лизинг* (англ. leasing – аренда, сдача внаём); *маркетинг* (англ. marketing – торговля, продажа, сбыт); *менеджер* (англ. manager –

управляющий, заведующий; глава, директор, руководитель). Перечисленные термины понятны иностранным партнёрам, удобны и точны в общении. Новая экономическая терминология расширила границы принятого, традиционного, профессионального употребления, она фиксируется в новых экономических изданиях по *менеджменту и маркетингу, лизингу и консалтингу, бухучёту и аудиту,* в устной речи, на радио и телевидении.

Терминология находится в поле зрения языковедов. Сам термин *терминология* понимается как «система терминов для организации профессионального мышления, адекватного представления достижений в области науки, техники, искусства». [3, 90] Терминология как подсистема входит в общую лексическую систему определённого языка. Подсистема чётко выделяется на фоне общей лексики, так как систематизирована, организована и имеет ярко выраженные границы. До сегодняшних дней многие вопросы по поводу количества и качества заимствований-терминов, их уместности в речи, особенности усвоения и взаимодействия с ранее заимствованной и новой лексикой остаются открытыми, до конца не изученными. Становление языка-науки создаёт ряд проблем. Главная проблема состоит в перенасыщении русского языка терминами-англицизмами, в их огромном количестве и постоянном появлении новых.

Другой проблемой терминирования в науке и технике является её связь с языком, на котором говорит человек и который является основным источником научного языка. Некоторые ученые, используя в своих докладах новые термины, предпочитают вводить их на английском языке. С одной стороны, данный способ позволяет сохранить точный смысл термина и не исказить его значения. С другой стороны, людям, не владеющим английским языком, трудно будет его запомнить. Принимая во внимание многозначность английского языка, использование одного термина разными науками и адресованность узкому кругу читателей, приходишь к пониманию, почему некоторые из таких терминов непонятны. Эту проблему можно обозначить как влияние научного языка на свой родной язык. Для узких специалистов иностранная терминология является незаменимым средством точной передачи специализированной информации. Для неподготовленного читателя она может создать трудности в понимании и восприятии изложенного. Как писал в 1893 году Н.Н. Ланге: «Хотя каждый исследователь имеет право придавать научным терминам то значение, которое наилучше соответствует выяснению его учения, однако сохранение за словами их обыкновенного значения весьма желательно, хотя бы даже потому, что твёрдо выдержать новое значение термина крайне трудно, и его обыденное значение часто и незаметно вновь проскальзывает в рассуждение и порождает, таким образом, различные логические ошибки». [4, 138] По этой причине процесс терминирования требует очень внимательной коррекции, что предполагает аннотирование и реферирование научно-технической лексики, обработку документации, а самое главное, как настаивал в своё время Пётр I, - интерпретацию. Интерпретация является одним из путей определения семантических границ термина. Но, по нашему мнению, интерпретация не должна быть объёмной. Уже высказанное научное утверждение можно *перевести* на обыденный язык, увеличив во много раз длину текста. Например, *мерчендайзинг* (англ. merchandising) – выкладывание (*обеспечение эффективности продаж товара без активного участия специального персонала – путём удачного размещения товара, эффективного оформления торгового места, обеспечения достаточного количества товара на полке и т.д*). Данное заимствование вошло в русский язык во втором значении. Первое значение, в соответствии с оксфордским англо-русским словарём – «розничная торговля», в русском языке не закрепилось. С одной стороны, краткость - положительное качество термина для специалиста. С другой стороны, несмотря на то, что мы попытались перевести заимствование одним словом «выкладывание», для покупателя без расшифровки оно остаётся непонятным. Рассмотренное заимствование является примером того, что создать новое научное утверждение без заимствования трудно, так как объяснение оказывается громоздким и занимает много времени.

Активная и преуспевающая часть людей нашего общества спешит легализовать собственное понятие о языковой норме для делопроизводства и различных сфер бизнеса, исходя из сугубо утилитарных соображений. Чрезмерное употребление иноязычной терминологии, возможно, является результатом нездоровых амбиций. Часть читателей, не имеющих отношения, например, к экономической сфере, встречает новые термины в средствах массовой информации и не может разобраться в их значении. Как пишет А.Ф. Абдулина: «Терминология (и особенно экономическая) развивается очень быстро. Следствие этого – неупорядоченность, многообразие путей терминирования, распространённость синонимии и вариативность терминологических единиц, наличие терминологических лакун, полисемия, взаимодействие с общеупотребительной лексикой». [5, 89]

Термины принадлежат разным научным или экономическим сферам, человек, в силу своей некомпетентности, трактует их по-своему. Например, заимствование *дилер* (от англ. dealer – торговец, посредник, распространитель (*через фирму*), агент по продаже) появилось в экономической сфере со своим основным значением – торговец, заключающий сделки. В речи неспециалистов заимствование имеет размытый смысл, используется с частичным сохранением значения: человек, предлагающий свой товар прохожим на улице или приходящий с товаром на дом. Способность терминов терять основное значение в разговорной речи можно подтвердить примером из разговора студентов: «Кто приходил? – Опять какой-нибудь *дилер* со своими побрякушками». Популярна в разговорной речи сегодня фраза быть *онлайн* (от англ. on-line – быть на связи) из сферы информатики. Фраза широко употребляется в повседневной жизни в значении «быть доступным в качестве телефонной связи» в первом значении и с обобщённым нечётким значением: «быть всегда готовым, быть лёгким на подъём». Приведём отрывок из статьи «Будьте счастливы немедленно» из журнала «Космополитен»: «…Торопя настоящее, мы непростительно несправедливы к нему. Потому что именно текущий момент и есть настоящая жизнь, а вовсе не размытые воспоминания и неясные фантазии о будущем. Жизнь в режиме *онлайн*….». [6, 52] Следствием заимствования является изменение сферы употребления термина или употребление термина метафорически, после чего обычно происходит переход к устойчивому значению, обобщению специального значения в процессе употребления. Термин приобретает эмоциональную окраску, препятствующую его профессиональному восприятию.

Интенсивное заимствование англицизмов в последнее время, по нашему мнению, затрудняет понимание простых вещей людьми, не владеющими английским или не владеющими специальным английским, например, в области техники, медицины, информационных технологий и т.д. Н.А. Крысин пишет: «Многие из нас считают иностранное слово *престижным* по сравнению с соответствующим словом родного языка: *презентация* выглядит более респектабельно, чем привычное русское *представление, эксклюзивный* – лучше, чем *исключительный, топ*-модели – шикарнее, чем *лучшие модели*». Исследователь полагает, что в процессе употребления заимствований намечается некоторое семантическое размежевание «своего» и «чужого»: *презентация*, как пишет автор, – это торжественное представление фильма, книги и т.п.; *эксклюзивным* чаще всего бывает интервью, а сказать о ком-нибудь *эксклюзивный* тупица или воскликнуть: какой *эксклюзивный* сыр! – нельзя. [7, 63]

Изучение закономерностей образования терминологической лексики стало одной из важнейших задач современной лингвистики, так как «научно-техническая терминология представляет собой обширный и интенсивно развивающийся пласт лексики, активно взаимодействующий со всеми слоями словарного состава языка. [8, 3] Актуальной методикой исследования термина и способов успешного его усвоения является, по мнению А.Ф. Абдулиной, тезаурусно-сетевое моделирование терминологии. Методика строится на основе приёмов моделирования терминологического знака и терминологической лексико-семантической системы. В соответствии с тезаурусно-сетевой методикой каждый термин

представляет собой элементарный, составной или усложнённый знак (слово или сочетание), который используется в специальной сфере человеческой деятельности и рассматривается не изолированно, а в группе сходных понятий, принадлежащих одной области. Замечено, что в плане структуры означаемого и означающего терминологический знак идентичен прочим знакам общеупотребительных слов. Термин отличается от слова связью со специальным понятием, входящим в классификационную систему терминологических понятий. Слова, связанные с бытовыми понятиями, входят в систему понятий общеупотребительной лексики. В случаях совпадения термина с общеупотребительным словом система тезауруса позволяет решить вопрос о принадлежности той или иной лексической единицы к системе предметной области. Специфика, отличительная черта терминологического знака состоит в его системности. К терминам применим ряд требований, их отличают от признаков термина, так как признаки показывают термин с внутренней стороны, в виде качества и характеристики. Требования к термину обращены со стороны их использующих. [9, 94] Основным требованием является требование *моносемии (моносемичности) или однозначности*, далее следуют: требование *системности,* требование *модальной, экспрессивной и стилистической нейтральности*. А также требование *точности, определённости значения, краткости;* необходимо также учитывать *общепризнанность, своеязычность, дериватность, стабильность и лингвистическую правильность.* Все перечисленные требования позволяют с большей точностью отличать термин от нетермина.

Каждая группа терминов представляет собой упорядоченную систему терминологических единиц, связанных определенным набором семантических отношений. Тезаурус выступает в качестве упорядоченной группы терминов системной модели определённой предметной области. Предметная область – отражение в сознании человека определённого участка действительности, например, системы отношений в области банковского дела. При первичном изучении группы терминов предметная область недоступна прямому наблюдению. Для эффективного усвоения группы терминов одной предметной области необходимо исследовать её семантическое пространство, схожесть и отличие значений, терминополе. Терминополе представлено в виде древесного графа – тезауруса. Понятия предметной области располагаются на узлах тезауруса по степени бинарных отношений. Отношения могут быть распределены следующим образом: вышестоящие понятия, нижестоящие понятия, синонимичные или антонимичные понятия, понятия с ассоциативной связью (имеется в виду любое иерархическое отношение, кроме синонимии), иерархические отношения (род, вид).

Мы попытались создать элемент тезауруса, проанализировав терминологию биржевого дела в соответствии с тезаурусно-сетевой моделью. Наш тезаурус представлен в виде схемы, состоящей из горизонтальных и вертикальных полос-уровней, что подчёркивает системную организацию терминологической лексики. Главным объектом биржевого дела является сделка. В биржевом деле сделки различают по принципу стороны заключения сделки и расчёта (наличного, безналичного). На первом уровне тезауруса мы расположили базовые понятия сделок, являющиеся определением, названием для данного терминополя, отражающих дифференциацию родовых понятий на видовые и подвидовые наименования услуг предоставляемых биржей, в значении вышестоящих понятий: *товарная, фьючерсная, спекулятивная сделки.*

Модель заключения сделок на международном рынке, по нашему мнению, идентична принятой модели в России, что является результатом сотрудничества и обмена международным опытом. Но в русском языке не нашлось подходящих терминов для точного перевода английских терминов. Представленный нами фрагмент тезауруса состоит из смешанных терминов (русских и английских). Главной целью создания нашего тезауруса является изучение заимствований-англицизмов используемых в сфере биржевого дела. В связи с этим мы более подробно остановимся на характеристике семантики заимствованных слов. *Фьючерсная сделка* (от англ. future business – (дословно -

сделка в перспективе на будущее) в соответствии с интерпретацией электронного англо-русского словаря «Лингва» - это сделка на срок, срочная сделка, осуществляемая с товарами, которых в момент заключения сделки в наличии нет. Происходит акт купли-продажи права на будущий товар. Целью сделки является получение прибыли за счёт разницы между ценой контракта в момент его заключения и ценой в день истечения контракта. Сделку применяют для страхования от возможных потерь в случае изменения рыночных цен при заключении сделок на реальный товар. Отметим, что термосочетание представляет собой частичный перевод английского термина на русский язык: *future* осталось в английском варианте, *business* заменено русским словом *сделка*.

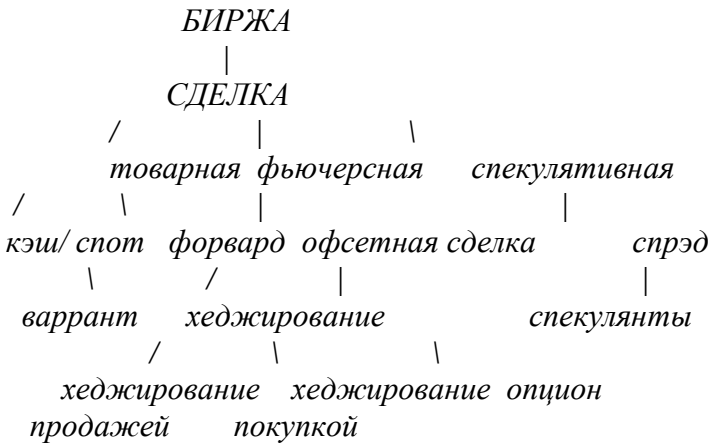
На втором уровне тезауруса расположены виды базовых сделок, а именно: *форвард сделка, офсетная сделка, кэш* или *спот сделка, спрэд сделка. Офсетная сделка* вид *фьючерсной сделки* (от англ. offset – контраст, противовес; возмещение, вознаграждение, компенсация) – обратная сделка, т.е. на покупку заказанной ранее партии товара по новой, уже реальной цене на момент истечения фьючерсной сделки. Интерпретация термина полностью соответствует исходному понятию английского термина. *Форвард сделка,* вид *товарной сделки* (от англ. forward business –срочная сделка, сделка на срок)), предусматривает поставку реального товара в будущем. По нашему мнению, перевод дан не совсем точно, так как *forward* дословно – заблаговременный, но не срочный. *Кэш* или *спот сделка,* вид *товарной сделки* (от англ. cash business – сделка за наличный расчёт; англ. spot – наличный товар). По условиям данной сделки продавец должен сдать товар на биржевой склад, а покупатель оплатить наличными. Перевод соответствует толкованию термина. *Спрэд сделка,* вид *спекулятивной сделки* (от англ. spread – распространяться, продолжаться, длиться), заключается в одновременной покупке и продаже фьючерсных контрактов с различными сроками поставки в целях получения выгоды от разницы в котировках цен этой позиции (например, покупка мартовских и продажа майских контрактов). Значение термина сохранено в плане распространения действия сделки на несколько контрактов, получение выгоды.

На третьем уровне в секции *товарной сделки* представлен документ - *варрант* (от англ. warrant – ордер, предписание, приказ, основание) – складское свидетельство, выдаваемое при заключении либо товарной, либо форвард сделке и помещении товара на биржевой склад. К покупателю *варрант* переходит после заключения сделки, по нему он получает товар с биржевого склада. Перевод точно соответствует толкованию понятия. В секции *фьючерсной сделки* на третьем уровне находится *хеджирование* (от англ. headgear – головной убор, наушники) – страховочная операция, при фьючерсной сделке для страхования от возможных потерь в случае изменения рыночных цен. По нашему мнению, интерпретация данного термина далека от исходного значения английского слова, трудно понять, почему именно этот английский термин был выбран для названия рассматриваемой операции. Возможно, учитывается переносное значение: голова является самым важным органом человека и прикрытие, защита головы – главная задача самосохранения.

На четвёртом уровне, в секции *фьючерсной сделки* представлены виды *хеджирования*. *Хеджирование продажей* или *хеджирование покупкой,* применяют для обеспечения продажной цены реального товара, который есть или будет находиться в собственности фирмы, добывающей или перерабатывающей сырьё. Сохранено главное значение – страховка. *Опцион* (от англ. option – сделка с премией) – особый вид биржевых операций, который предполагает заключение договорного обязательства купить или продать определённый вид ценностей или финансовых прав по заранее установленной в момент заключения сделки цене в пределах согласованного периода (базисная цена). Опционы применяют для страхования части выручки в условиях неопределённости итогов производства (например, в случае будущих поставок зерна), а также для защиты от потерь в связи с иными рисками, находящимися вне поля зрения страховых компаний.

Толкование термина полностью совпадает со значением английского термина, так как дословно *option* – выбор, альтернатива, свобода выбора.

Тезаурусно-сетевая модель

Результаты исследования отражают системную сущность термина как специфической единицы, способствуют выявлению общего и специфического, универсального и индивидуального, разграничивают синонимы, нейтрализуют полисемию, позволяют определить сферы проявления неязыковых и языковых факторов в терминосистемах, устанавливают взаимосвязи действия различных факторов внутри соотносимых терминосистем языка. Соотнесённость терминов внутри терминологии с определённым терминополем подтверждает относительно замкнутый характер терминологии, что отличает её от открытого характера лексики общего употребления. По нашему мнению, схожая семантика терминов одной предметной области позволяет лучше разобраться и быстрее понять новый термин. Выстраивается единая для всех языков структурная модель плана содержания, отражающая системно-значимостные отношения между понятиями предметной области, что впоследствии может служить основой при сопоставлении языков. Система очень важна при освоении научной, технической, медицинской терминологии.

Специализированный язык техники, медицины, физики, химии, математики и других отраслей знания, является потребностью науки и экономики. Появление заимствований – терминов, обусловлено, осуществлением деловых контактов с международными компаниями, тем, что все государства стремятся достичь европейского уровня развития. Этот процесс можно объяснить и влиянием моды, так как каждый период времени ориентирован на моду говорить: то на французском, то на немецком, то на испанском и т.д. Всегда этот процесс имел свои плюсы и минусы. Минус современного процесса терминирования заключается в заимствовании англицизмов в большом количестве. Терминология является незамкнутой подсистемой литературного языка - и термины попадают в общеупотребительную речь. Освоенный термин, используясь в обыденной речи, для сохранения правильного значения требует уточнения своих «границ», что усложняет репрезентацию профессиональных знаний.

Заимствования-термины необходимы для чёткой и слаженной работы специалистов в той или иной области. Проблема освоения иностранных заимствований-англицизмов в современной русской речи тесно связана с их необходимостью в конкретных, специфичных сферах речи, а именно в медицине, науке, технике, экономике, банковской сфере, предпринимательской деятельности. Полагаем, что процесс появления интерпретационной терминологии облегчает взаимопонимание и работу специалистов. Использование терминологии между партнёрами разных государств способствует более лаконичной, точной передаче важной информации, существенно сокращает время и обеспечивает доступность в понимании и общении, а главное - в работе. Общеизвестно,

что на любом языке можно выразить всю информацию, известную людям. Вопрос лишь в том, насколько доступной будет информация в межкультурном общении и будет ли она способствовать взаимопониманию профессионалов.

Список литературы

1 Маслова. В.А. Современные направления в лингвистике. – М.: АКАДЕМИЯ, 2008. – 265 с.

2 Брейтер. М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-руссистов. – Владивосток: изд-во «Диалог» // цитируется по А.И. Дьяков. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке //Язык и культура. – Новосибирск, 2003. – С. 35-43.

3 Валендинская О.Р., Голанова. Е. И. «Со-кризис» с психологической и лингвистической точек зрения // Языки профессиональной коммуникации / Материалы международной научной конференции, 21-22 октября. – Челябинск, 2003. – С. 345.

4 Ланге. Н.Н. Теория волевого внимания // Хрестоматия по вниманию. Под ред. А.Н. Леонтьева, А.А. Пузырея, В.Я. Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 296 с.

5 Абдулина. А.Ф. Проблемы изучения термина в составе языков для специальных целей. Тезарусно-сетевое моделирование в исследовании терминологии (на материале экономической терминологии) // Теоретические проблемы языкознания. Сборник статей к 140-летию каф. Общего языкознания филологического факультета С – Петербургского государственного университета. – С – Петербург, 2004. – С. 88-90.

6 Меньщикова. М.И. Будьте счастливы немедленно. Космополитен. – 2009. № 7. – С. 115

7 Крысин. Н.А. Жив ли «живой как жизнь» //«Журналист». – 2000. – № 1. – С.62-63.

8 Кияк. Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения. – Киев: Учебно-методический кабинет при Минвузе УССР, 1989. – 103 с.

9 Грищенкова. И.А. Требования к термину как единице, именующей понятие (на материале немецких юридических терминов) // Языки профессиональной коммуникации / Материалы международной научной конференции, 21-22 октября, – Челябинск. 2003. – С. 345.

Мақала лингвистиканың өзекті мәселесіне арналған. Ағылшын тіліндегі сөздердің қазіргі орыс тіліне ену үдерісі бүгінде қарқынды дамуда. Ағылшын тілінен енген толық енген кірме сөздердің басым бөлігі терминологиялық сипаттағы сөздер болып табылады. Автор осы мәселені орыс тілінің жаңа қызметі жағдайында талап етілетін жаңа сөздер – терминдердің қажеттігін негізді дәлелдей отырып, барынша дайындалған лингвист тұрғысынан қарастырады. Жұмыста И.Н.Кузнецова биржа ісінің терминологиясын тезаурус-желілік модельге сәйкес талдап, тезаурус элементін жасауға талаптанған. Ағылшын тілінен алған жақсы білім авторға зерттелетін лексемаларға этимологиялық тұрғыдан терең талдау жасауға мүмкіндік береді. Мақала кірме сөздердің жаңа проблемаларын көруге, жаңа сөздерді игеру процесінің жүйелілігін түсінуге көмек береді. Бұл мақаланың жарыққа шығуы оқырмандар үшін қызықты, ал мамандар үшін пайдалы болады.

The article is devoted to an actual problem in linguistics. The process of English language loaning proceeds in modern Russian intensively enough. This problem is considered in the article from a position of the prepared linguist, without fear before expansion of Anglicisms. There is proved a reason necessity of the new words claimed in new conditions of functioning of Russian. There is presented the element of the thesaurus of Anglicism in banking sphere. The deep etymological analysis of investigated lexemes is carried out. I. Kuznetsova attempted to create a thesaurus element, analyzing terminology exchange business in accordance with the thesaurus-network model. Good knowledge of the English language allows the author to carry out deep analysis of the etymological study. The article helps to see in a new fashion of loans problem, to

understand the process system of new words development. The publication will be interesting to readers and is useful to experts.

ӘОЖ 811.512.1 ‘366:930.27

А.К. Купаева
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Астана, Қазақстан

ОРХОН ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ САН ЕСІМ СӨЗЖАСАМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚЫСҚАША СИПАТЫ

Мақалада көне түркі жазба мұралары тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесін көрсетуде аталған мұралардағы сандық ұғымды білдіретін сөздердің семантикалық топтары мен сөзжасамдық жұрнақтары жеке-жеке сараланады. Сондай-ақ, мақала авторы сан атауларының шығу төркіні мен қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісіне тоқталады. Сан есімнің көне жазбалар тіліндегі сипатын ашуда семантика-морфологиялық принциптеріне қарай бөлінетін топтарына жеке-жеке тоқталып, әрқайсысының ерекшеліктерін көрсетеді. Орхон жазба ескерткіштері тілінде сан есімдері мағынасына қарай есептік, реттік, жинақтау, болжалдық сан есімдері топтастырылады.

Түйін сөздер: сөзжасам, сан есімдер, түркі жазба ескерткіштері, сан есім жасаушы жұрнақтар, семантикалық топтар.

І Кіріспе

Қазіргі түркі тілдерінің сөзжасам жүйесі өте ерте қалыпстасып, ұзақ уақыт даму сатысынан өтті. Тілідің сөзжасам жүйесі көне құбылыс және ондағы өзгерістер өте баяу жүреді. Дегенмен сөзжасам жүйесінде модельдердің белгілі кезеңде активтенуі, пассивтенуі, мағынанаың тарылуы, кеңеюі, қолданыстан шығуы сияқты өзгерістер орын алады [1, 17]. Түркі тілдеріндегі сөзжасам жүйесінің көне сипатын бізге келіп жеткен ескерткіштер тілінен көруге болады. Көне ескерткіштер тіліндегі сөзжасамға қатысты көрнекті түркітанушы ғалым Ғ.Айдаров ескерткіштер тіліндегі сөзжасам тәсілдерінің түрлілігін және оның тілдің дамуында біртіндеп қалыптасқандығын айтады [2, 157]. Ғалымдар көне түркі мұралары тілінде сөзжасамның аналитикалық, синтетикалық және калькалау тәсілдерін атап көрсетеді [3, 83].

Көне түркі мұраларының тіліндегі сөзжасам, туынды сөздер жасалуы мен ерекшеліктері Ғ. Айдаров, А.Н. Кононов, А. Есенқұлов, Ә. Құрысжанов, Ердал, С. Аманжолов, М. Ескеева және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады.

М. Ердалдың көне түркі ескерткіштер тіліне қатысты «Old Turkic Word Formation» еңбегі көне түркі тілінің сөзжасамдық жүйесін, есім сөздер мен етістіктердің жасалу жолдарын, жұрнақтардың этимологиясын және семантикалық ерекшеліктерін қарастырған көлемді еңбек болып табылады. Бұл еңбектің ерекшелігі туынды сөздерді сөзжасамдық мағынасына, яғни туынды мағынаға қарай семантикалық топтарға бөліп қарастыруында болып табылады [4, 111]. Белгілі түркітанушы А.Н. Кононов өз еңбегінде көне түркі ескерткіштері тіліндегі сөзжасам тәсілдерін қарастыра отырып, жекелеген сөз таптарының сөзжасамына, сөз тудырушы жұрнақтарына тоқталады. Себебі туынды сөздерді зерттеген ғалымдардың көпшілігі туынды сөздерді белгілі бір грамматикалық сөз таптарының сөзжасамы тұрғысынан қарастырады. Бізде өз еңбегімізде орхон ескерткіштеріндегі сөз таптарының бірі сан есімнің жасалу жолдары мен семантикалық ерекшеліктерін қарастырамыз.

Қазақ тілінде сан есімді зерттеген Ә.Хасенов: «Түркі тілдеріндегі сөздік қорға жататын сан атаулары өмір шындығымен, конкретті заттан алынған, яғни зат есімдерден шыққан. Екіншіден, белгілі бір құбылыстың өткен тарихын қазіргісімен салыстыра, оның қазіргі формаларын зерттей отырып ашуға, тануға болады дейтін қағиданы басшылыққа алсақ, қазіргі тілдік фактілерді жоққа шығармайды, қайта растайды» [5, 20] - дейді.

Орхон ескерткіштері тіліндегі сан есімнің мағыналық топтарына қатысты қазіргі түркі тілдерінде ерекшеліктер де, ұқсастық пен айырмашылықтар да бар.

II Теориялық-методологиялық негізі

Сан есім сөзжасам жүйесі тым ерте қалыптасқан. Сан есім сөзжасамы арқылы жасалған күрделі есептік сандарға да, сан есімнің лексика -семантикалық барлық топтарының жасалуына да толық қатысты. Сан есімнің сөзжасам заңдылықтары бойынша сан есім жасамында негіз сөз тек қана сан есім сөз қолданылады, өйткені сан есім басқа сөз табынан жасалмайды, оның басқа сөз таптарынан сан есім жасайтын жұрнақтары жоқ [5, 23].

Сонымен бірге лексикалық қордың тұрақты қабаты болып табылатын сан атаулары өте ертеде қалыптасқан және тұлғалық өзгеріске өте сирек ұшырайды. Сондықтанда ескерткіштер тіліндегі сан атауларына талдау жасап, қазіргі түркі тілдеріндегі сипатын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу маңызды болып табылады. Туынды сөздердің жасалу жолдарын айқындауда талдау, салыстыру әдістерін, ал семантикалық өзгерістердің тарихын анықтауда жүйелілік-құрылымдылық әдісті пайдалануды қажет етеді. Ескерткіштер тіліндегі сан есімдердің жасалу жолдар мен семантикалық ерекшеліктері сипаттап, қазіргі түркі тілдерімен салыстыра отырып даму жолын анықтауда салыстырмалы-тарихи әдіс пайдаланылды.

Сан есімнің жалпы сипатын, жасалу жолдарына байланысты фонетикалық, грамматикалық өзгешеліктерін көрсетуде М. Томанов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, А. Есенқұлов, Ф.Е. Исхаков, Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева, Ә. Нұрмаханова, М. Ескеева, Н. Оралбаева және т.б. ғалымдардың зерттеулерін пайдалануға болады.

Сандық ұғым түркілік дүниетанымда ерекше орын алады. Орхон ескерткіштері тілін когнетивтік тұрғыдан зерттеп жүрген ғалым Н.Ғ. Шаймердинова көне түркілік тілдік бейнесін қалыптастыруда сан ұғымдары мен сан атауларын өзгеше қырынан көрсетеді. Ғалым сандық ұғымды білдіретін лексемалардың көне түркілік дүниетанымдағы орнын айқындап, концептуалды мағынасын ашып көрсетеді [6, 73-74].

Зерттеуімізде сан есімнің сипатын көрсетуде сан есімнің көрінісін саралап, аталған мұралардағы сандық ұғымды білдіретін сөздерге, сан есімнің жұрнақтарына тоқталу. Сондай-ақ, сан есімнің көне жазбалар тіліндегі сипатын ашуда семантика-морфологиялық принциптеріне қарай бөлінетін топтарына жеке-жеке тоқталып, әрқайсысының ерекшеліктерін көрсету.

Негізгі бөлім

Сан есімдердің сөзжасам жүйесінің өзіндік үлгісі бар. Сандық мағынаны білдіретін сөздердің сөзжасамында аналитикалық тәсіл негізгі тәсіл болса, синтетикалық тәсіл өнімсіз қызмет атқарады [1, 211]. Бұл сан есімдердегі сөзжасам жұрнақтарының санаулы болуымен түсіндіріледі.

Сонымен бірге сан ұғымын білдіретін атаулардың шығу төркіні мен сөзжасамы жайлы пікірлер сан алуан. Түркі тілдеріндегі негізгі сан есімдердің шығу төркіні туралы Ә.Хасенов зат есімдерден бөлініп шықты деген жорамал айтады. Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілін зерделеген Ғ. Б. Шойбекова сан есімдердің аталмыш тәсіл арқылы заттық, қимылдық атаулардың макросемаларынан жіктелген деген пікір айта отырып, *ұш ~ұш ~ ұш және үш ~ үш* сөздерінің транспозицияланып, семантикалық тәсіл арқылы дамуы ретінде көрсетеді. Алайда ғалым көне түркілік *üč* сөзі сандық *үш* мағынасын бергенін және "үш"сан есімі тілдің екі сипатында ешқандай мағыналық дамуға түспегенін айтады. Ғ.Б. Шойбекова түрколог, алтаист ғалымдардың бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті сан есімдер өзге сөз таптарынан транспозицияланып, санданған деген пікірін алға тартады [7, 176-177].

Сан есімдер сан мөлшерін абстракт түрде айтатын сөздер болғанымен, олар семантикалық, морфологиялық және синтаксистік жағынан іштей алды - алдына жеке категориялар ретінде танырлықтай бірнеше топтарға бөлінеді. Түркі тілдерінде қолданылып жүрген жіктеулік жүйе бойынша жазба ескерткіштер тіліндегі сан есімдер бірнеше топтарға жіктеледі. Сан есімдердің іштей жіктеліс топтарының кейбіреуі заттың, зат есімнен туған сынның немесе амалдың дәл санын я есебін білдіретін болса, кейбіреулері ретін білдіреді.

Ескерткіштер тіліндегі сан есім құрылысы жағынан дара және күрделі болып бөлінеді. Ал семантикасына қарай сан есімдері: *есептік сан есімдер, реттік сан есімдер, жинақтау сан есімдері, болжалдық сан есімдер* болып төрт топқа бөлінеді. Есептік дара сан есімдер түбір мен негіздерден тұратын жалаң тұлғалы сан есімдер құрайды: *bir* (бір), *eki* (екі), *üč* (үш), *tort* (төрт), *beš* (бес), *altï* (алты), *jeti* (жеті), *sekiz (сегіз), toquz* (тоғыз), *on* (он), *jegirmi* (жиырма), *otuz* (отыз),*qïrq* (қырық), *elig* (елу),*altmiš* (алпыс), *jetmiš* (жетпіс), *jüz* (жүз), *miŋ/biŋ (*мың), *tümen* (он мың) [8, 236; 3, 112].

Ескерткіштер тілінен бірнеше мысал келтірсек: «Inim Kültegin birle, *eki* šad birle, ölü-jitü qazγantïm» КТү. 27. Аудармасы «Інім Күлтегінмен, екі уәзірмен өліп-тіріліп құрадым». Білге қаған ескерткішінде: «Bödke özüm ölürip bunča aγïr törüg *tort* buluqtaqï budunγa itdim» БҚ.2. «Бұл шақта өзім отырып бұнша ауыр төрелікті *төрт* тараптағы халықты ... еттім». Тонықөк көне жазба мұрасында: «Oγuzqa *beš* süŋüšti» Тон. 49. «Оғыздармен *бес* рет соғысты» [9, 318].

Есептік сандар нақтылы сандық ұғымды білдіреді, нақтылы сандық ұғымдарды атайды. Сан есім сөз табының негізін есептік сандар құрастырады. Олар сан есімнің басқа семантикалық топтарының жасалуына да негіз болады.

Орхон ескерткіштері тіліндегі күрделі сан есімдердің екі түрлі жолмен жасалуы кездеседі: *дара сан есімдердің тіркесуі* арқылы және *artuqï* лексемасының қатысуымен жасалуы.

Сан есім сөзжасамында аналитикалық тәсіл негізгі орын алатындықтан, бұл сөз табы күрделі сан атауларына өте бай. Ол сөз табын негізінен күрделі сөздерден тұрады деуге боларлықтай, өйткені мұнда дара сан атаулары өте аз. Сондықтан аналитикалық тәсіл нәтижесінде жасалған күрделі сан атауларын арнайы сөз етіп отырмыз.

Дара сан есімдердің тіркесуі арқылы жасалған есептік күрделі сан есімдер:*eki jigirmi* (он екі), *altï jigirmi* (он алты), *beš otuz* (жиырма бес), *eki biŋ* (екі мың), *sekiz tümen* (сексен мың), *on tümen* (жүз мың) т.б.

Орхон ескерткіштерінде: 1.Qaŋïm qaγan *jiti jigirmi* erin tašïqmïs КТү 11. Аудармасы: «Әкем қаған *он жеті* ер жиыпты». 2. Čača seŋün *sekiz tümen* birle süŋüsdim БҚ 26.Аудармасы: «Чача сеңүн бастаған *сегіз мың* әскермен соғыстым».3. Tïlïγ kelürtü sabï antaγ Jarïs *on tümen* sü tiriltidir Тон 36. «Тілдіні келтірді, сөзі мынадай: Йарыс жазығында он мың әскер жиылды, - деді» [10, 111].

Түркі жазба мұралары тілінде есептік күрделі сан есімдерге қатысты сандық жүйесінде қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда өзгешелік бар. Ғалымдар түркі тілдері сандық жүйесі тарихында екі түрлі санау дәстүрін атап көрсетеді: санақ жеткен ондыққа бірлікті қосып айту (*он екі* 12) және санақ бара жатқан ондыққа бірлікті тіркеп қолдану (*eki jigirmi* 12) *)* [8,236]. Түркі ескерткіштері тілінің сандық жүйесінде дара сан есімдердің тіркесуі арқылы жасалған есептік күрделі сан есімдер санақ бара жатқан алдағы ондыққа бірлікті тіркеу арқылы санау тәсілі қолданылады.

Ескерткіштер тілінен мысал келтірсек: Kültegin *altï otuz* jašïna qïrqaz süledimiz КТү. 34-35. Аудармасы: «Күлтегіннің *жиырма алты* жасында біз қырқазға қарсы аттандық (соғыстық)» [9, 188].

Көне түркі мұралары тілінде есептік күрделі сан есімдердің екінші түрі *artuqï* лексемасының қатысуымен жасалынған күрделі сан есімдер: *Otuz artuqï bir* jašïma qarluq budun buŋsïz erür barur erikli jaγï boltï БҚ. 28-29. Аудармасы: «Отыз бір жасымда Қарлұқ халқы мұңсыз жайылып жүріп ерікті жау болды» [9, 259]. Ескерткіштер тіліндегі күрделі сан есім құрамындағы *artuqï* лексемасы қазіргі қазақ тілінде *аса/астам* сөздерімен сәйкес келеді: *eluden asa, žüzden astam* т.б.

Есептік сан есімдер көне түркі тілінде жұрнақсыз-ақ дара (бір, ікі, отуз, сегизон) және күрделі (бір он, беш йегірмі, ікі қырқ) болып ескерткіштерде қолданылса, қазіргі түркі тілдерінде есептік сан есімге қатысты фонетикалық ерекшеліктерге қоса, кейбір ондық атауларының бірлік атауларына байланыстылығы көрінеді. Мысалы: 3 – үч (әзерб., қырғ., түрікм., ұйғ.), уч (өзб.), оч (тат.), үш (қаз., тува, шор, қ-қалп.), үс (як., хақ.), виссе (чув.); 7 – едди (әзерб.), еди (түрікм., түрік), жиде (тат.), чеди (тува), етти (құм., өзб.), сэтте (як.), четти (шор), сичче (чув.), жеті (қаз., қ-қалп., қырғ.), ете (башқ., ноғ.); 9 – доггуз (әзерб.), туңқиз (өзб.), тоңқұуз (ұйғ.), докуз (түрікм., түрік), таххар (чув.), тоқуз (як.), тоғыс (хақ.), тос (тува), тоғыз (қаз, қ-қалп.), туғыз (башқ., тат.); 30 – үш он (с.ұйғ.), үжен (тува), тоуз (әзірб., қырғ., құм., түрік, түрікм.), оттуз (ұйғ.), уттиз (өзб.), одус (алт., шор), отыз (қаз., қ-қалп., ноғ), утыз (тат., баш.қ), ватар (чув.); түртон (с.ұйғ.), дөртен (тува), қырық (басым тілдерде қолданылады және фонетикалық варианттарымен); елу, эллик, еліг (басым тілдерде), биэс уон (якут), пісон (с.ұйғ.), бежен (тува); жетон (с.ұйғ.), чеден (тува), дьетен (алт.), йетмиш (әзерб., құм., түрік., түрікм., өзб.), иәтмиш (ұйғ.), етпис (ноғ.), етмеш (башқ.), жетпіс (қаз., қ-қалп.), жетимиш (қырғ.), ситмел (чув.).

Көне түркі тілінде реттік сан есім есептік сандарға – *ïnč, - inč, – ïnčï /- inči, -nti* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалған: *ekinti, üčunč, bisinč, altinč, jet inči, sekizinč, onunč* т.б. Ескерткіштерде: 1. *Ekinti* Išbara jamtar boz atiγ binip tegdi КТγ 33. Аудармасы: *Екінші рет* Ышбара ямтардың атын мініп айқасты.2. *Üčunč* Jegin Silig begin kedimlig torïγ at binip tegdi КТγ 33. Аудармасы: *Үшінші рет* Йеген –сіліг /жіген-сіліг/ -бектің кежімді торы атын мініп айқасты [9, 188].

Қазіргі түркі тілдерінде реттік сан есімнің жұрнақтары қазақ тілінде *–inši, -ïnšï* (birinši, altïnšï); құмық тілінде *–inči –ïnčï, -junču* (*-ünčü*) *–ünču, -nči, -nčï* (ekinči, učunču, dortjunču); татар тілінде *–enče, - ïnčï, - nče, - nčï* (berenče, ikenče, altïnčï); түрікмен тілінде *–inži, -ïnžï, -ünži, -unžï,, -nži, -nžï* (birinži,ikinži, üčünži); башқұрт тілінде *–ensa, - ïnsï, -nse, - nsï* (berense, ikense, ösönse); чуваш тілінде *–meš* (perremeš – бірінші, ikkemeš – екінші, vissemeš – үшінші); якут тілінде *–is, -ïs, -us, -üs, -s* (süüs, tïhïnnča); тува тілінде *–kï, -ki, - čï, - či, -ku, -kü, -gu, -gü* (birgi, jinči, tosku) түрінде қолданылады.

Көне түркілік реттік сан есімнің жұрнақтарының қазіргі түркі тілдеріндегі сипатында фонетикалық өзгешеліктерді есепке алмағанда, чуваш, якут, тува тілдері көзге түседі.

Жинақтық сан есімнің көне түркі тіліндегі жұрнағы ретінде *–egü, -gü, -γun* жалғаулары арқылы жасалады. Ескерткіштер тіліндегі сандық мөлшерді жинақтап көрсету үшін қолданылатын жинақтық сан есім *üčegü* тұлғасында көрініс табады: Anta ötrü qaγanïma ötüntüm. Anča ötüntüm tabγač oγuz qïtan bu *üčegü* qabïsar qaltačï biz Тон. 12. Аудармасы: «Сонша өтіндім – табғаш, оғыз, қытан, бұл *үшеуі* біріге қалса, біз іш-сыртымызды ұстап қана қаламыз» [10, 116].

Жинақтық сан есім жұрнағының қазіргі түркі тілдерінде көнелікті фонетикалық өзгерістерімен сақтағандары да, жаңаша қолданыстары да бар. Жинақтау сан есімі құрамындағы *–egü, -gü* жұрнақтары құрамындағы инлаут *γ/g* дыбыстары қазіргі түркі тілдері бойынша сары ұйғыр, түрікмен тілдерінде қолданылады: сары ұйғ. *üšogo (*үшеу), *törtogo(төртеу), pesogo (бесеу);* түрікмен ерсары диалект. *bi:regi* (біреу, әлдекім, әйтеуір біреу). Жинақтық сан есімдірінің форманттары құрамындағы көнетүркілік инлаут *γ/g* дыбыстарын кейбір орта ғасыр, қазіргі түркі тілдерінің басым бөлігінде сақталмаған, кейбірінде түсіп айтылса, енді бірінде созылыңқы дауыстыларға ұласқан: қыпшақ *üčev* (үшеу); шағатай тілінде *birev* (біреу) , қазақ, ноғай, түрікмен тілдерінде *–au, -eu (bireu, ekeu, üšeu)*; ноғай, құмық тілдерінде *-av, -ev* (birev, ekev, učov); қырғыз тілінде *–o:, - ö:* (birö:, ekö:, üčö:); якут тілінде - *ïa, – ïan, –iaq* (altïa, altïčan); тува тілінде *–eleen, -alaan, –elee, -alaa* (üželee- üželeen; beželee, beželeen); шор тілінде *–ala, -ele* (pežele, užele); өзбек тілінде *–ov (*birov, ekov); ұйғыр тілінде – *üläп, -läп* (üčülän, bešülän, ikilän*)*; чуваш тілінде *-an, -en* (ikken, tavattan) түрінде қолданылады [8, 246].

Болжалдық сан есім көне түркі тілінде есептік сан есімдерге *– ča, - če* жұрнағы жалғану арқылы және есептік сан есімдердің қосарлануы арқылы жасалады. Сонымен бірге

ескерткіштер тілінде *artuq* лексемасының тіркесуі арқылы жасалынған болжалдық сан есім түрі де кездеседі. Орхон ескерткіштерінен мысал келтірсек: 1. Uiγar elteber *jüzže* erin ilger.БҚ 34. Аудармасы: Ұйғыр Елтебер жүздей батыр ерін ілгері... 2. Jinčge joγan bolsar üzgülük alp ermiš. Öŋre qïtanda berije tabγačta Quruja qurdanta jïraja oγuzda *eki- üč biŋ* sümüz keltečimiz bar mu ne? Anča ötüntüm. Тон.14. Аудармасы: Жіңішке жуандаса үзетін алып болар. Шығыстағы қытанға, түстіктегі табғашқа, батыстағы құрданға, терістіктегі оғызға *екі-үш мың* қолмен келе аламыз ба? Соңша өтіндім. 3. Jaraqïnta jalmasïnta *jüz artuq* oqun urtï, jizke bašïŋa bir tegürmedi… КТү. 33. Аудармасы: Сауытыңа, қалқаныңа жүзден артық оқ тиді. Жүзіңе, басыңа бірін де тигізбеді [9, 106;178].

Қазіргі түркі тілдеріндегі болжалдық сан есімнің жұрнақтары *–daγan, -degen, -laγan, -legen, -taγan, -tegen, -dap, -dep, -lap, -lep, -tap, -tep; –daj, -dei, -taj, -tej* қазақ, татар, башқұрт, ноғай тілдерінде (ондаған, йөзләгән, меңләгән, уьшевлеген, алтавлаган, онавлаган); *– ča, - čä - če* қырғыз, хақас, якут, түрік, татар, өзбек, әзербайжан (отысча, он писче, йүзләрчә); *–lap/-läp* башқұрт тілінде (унлап, утызлап, йөзлап); *–tača, -larča, -lab* өзбек тілінде (мингларча, унлаб, юзлаб) болып келеді.

IV. Қорытынды

Сонымен, Орхон көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сан есімнің қысқаша сипатын және қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісін тарихи-салыстырмалы, диахрондық, синхрондық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жалпы тектестік сақталғандығы байқалады. лексикалық қордың тұрақты қабаты болып табылатын сан атаулары өте ертеде қалыптасқандығын және тұлғалық өзгеріске өте сирек ұшырап, қазіргі түркі тілдерінде негізін сақтап қалғандығын байқауға болады. Дегенмен сан есімнің мағыналық топтарына қатысты ерекшеліктер де, ұқсастық пен айырмашылықтар да бар. Жазба мұралары тілінде сан есімдер мағынасына қарай: *есептік сан есімдер, реттік сан есімдер, жинақтау сан есімдері, болжалдық сан есімдер* болып төрт топқа бөлінеді. Ал қазіргі түркі тілдерінінің сан есім жүйесі аталған сан есім топтарымен бірге топтық және бөлшектік сан есімдердің болумен ерекшеленеді.

Түркі тілдері сандық жүйесі тарихында екі түрлі санау тәсілі бар: санақ жеткен ондыққа бірлікті қосып айту (*он екі* 12) және санақ бара жатқан ондыққа бірлікті тіркеп қолдану (*eki jigirmi* 12) *).* Түркі ескерткіштері тілінің сандық жүйесінде дара сан есімдердің тіркесуі арқылы жасалған есептік күрделі сан есімдер санақ бара жатқан алдағы ондыққа бірлікті тіркеу арқылы санау тәсілі қолданылады.

Орхон ескерткіштері тіліндегі күрделі сан есімдердің екі түрлі жолмен жасалуы кездеседі: *дара сан есімдердің тіркесуі* арқылы және *artuqï* лексемасының қатысуымен жасалуы. Ескерткіштер тіліндегі күрделі сан есім құрамындағы *artuqï* лексемасы қазіргі қазақ тілінде *аса/астам* сөздерімен сәйкес келеді.

Көне түркілік реттік сан есімнің жұрнақтарының қазіргі түркі тілдеріндегі сипатында фонетикалық өзгешеліктерді есепке алмағанда, чуваш, якут, тува тілдері көзге түседі.

Жинақтық сан есім жұрнағының қазіргі түркі тілдерінде көнелікті фонетикалық өзгерістерімен сақтағандары да, жаңаша қолданыстары да бар. Жинақтау сан есімі құрамындағы *–egü, -gü* жұрнақтары құрамындағы инлаут *γ/g* дыбыстары қазіргі түркі тілдері бойынша сары ұйғыр, түрікмен тілдерінде қолданылады: сары ұйғ. *üšogo (*үшеу*), törtogo(төртеу), pesogo (бесеу);* түрікмен ерсары диалект. *bi:regi* (біреу, әлдекім, әйтеуір біреу). Жинақтық сан есімдірінің форманттары құрамындағы көнетүркілік инлаут *γ/g* дыбыстарын кейбір орта ғасыр, қазіргі түркі тілдерінің басым бөлігінде сақталмаған, кейбірінде түсіп айтылса, енді бірінде созылыңқы дауыстыларға ұласқан.

Сөзімізді қорытындылай келе, сан есімдер өзінің лексика-грамматикалық функциясы бойынша түркі тілдерінде бәріне де ортақ және бұл сан есімдердің ерте дәуірден-ақ жалпы түркі тілдік қасиетке ие болғандығын дәлел деп айта аламыз. Орхон ескерткіштеріндегі сан есімдердің қолданылуын қазіргі түркі тілдермен салыстырсақ, жалпы тектестік сақталғандығы байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Оралбай Н., Құрманалиев К. Сөзжасамның жалпы теориялық мәселелері – Павлодар: Типография Сытина, 2011.- 348 б.

2 Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1986. – 379 б.

3 Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Л.: Наука, 1989. – 245 с.

4 Erdal M. Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon. – Weisbaden, 1991. – 401 p.

5 Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. - Алматы, 1957.

6 Шаймердинова Н.Г.Репрезентация в языке древнетюркской картины мира. – Астана, 2009. – 252 с.

7 Шойбекова Ғ.Б. Сөзжасамның семантикалық тәсілі. // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2012. – №1(135). – 174 -177 б.

8 Түймебаев Ж., Ескеева М. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі. – Астана, 2013. – 336 б.

9 Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2005 – 360 б.

10 Айдаров Ғ. Тоникук ескерткішінің тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.

In this article word formation of numerals and word forming suffixes of numerals in Orhon Old Turkic written records are considered. The author of this article writes about the origin of numerals and their occurrence in modern Turkic languages in the description of word formation of numerals in above-mentioned written records. In addition, she gives detailed description of semantic, morphological groups of numerals.

В данной статье рассматривается словообразование и словообразовательные суффиксы числительных в Орхонских памятниках древнетюркской письменности. В статье выявлены происхождения числительных и их проявлении в современных тюркских языках в описании словообразования числительных вышеупомянутых памятниках письменности. Так же, автор статьи дает подробное описание семантико- морфологических групп числительных в языке памятников.

УДК 81’37:81’25

З. Мажит
Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан
Астана, Казахстан

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ РАЗНОЯЗЫЧНОЙ ЛЕКСИКИ И ПЕРЕВОД

В статье рассматриваются вопросы словарного сопоставления лексики разных языков, одного из главнейших условий перевода. Анализ семантических отношений разноязычной лексики показывает, что переводчики сталкиваются с известными трудностями при переводе безэквивалентной лексики. Однако наличие этих трудностей не означает непереводимости безэквивалентных слов. При переводе необходимо иметь в виду, что соотношения значений разноязычных слов неодинаковы для различных пар современных друг другу языков.

Ключевые слова: лексика, сопоставление, перевод, семантические отношения, эквивалентность.

Адекватное осмысление исходного иноязычного текста требует, безусловно, знания лексики иностранного языка. Это требование относится не столько к словам в целом экзотическим (специальные термины, неологизмы), сколько к обычной, широко употребляемой в анализируемом языке лексике. Два разноязычных слова с одинаковой первичной референтной отнесенностью чаще всего имеют разный семантический объем и в силу этого разные значения одного и того же слова-источника соотносятся с разными словами в переводящем языке. Отсюда – знание лексики иностранного языка есть знание смысловой структуры иноязычных слов во всем ее объеме. Наряду со сравнительно-историческим планом сопоставления лексики различных языков, существует и другой вид сравнения разноязычных слов, так называемый словарный или переводческий.

Переводческий (словарный) метод сравнения лексики разных языков подходит к словам как носителям известного результата абстрагирующей работы мышления, исторически закрепившегося за данным словом. Этот метод имеет своей целью изучение возможностей адекватного перевода слов с одного языка на другой. Практическое сопоставление разноязычных слов издавна осуществлялось переводчиками и составителями параллельных словарей. Однако теоретическое обобщение результатов такого сопоставления началось только в XIX веке.

Некоторые ученые, справедливо отмечая различие в звуковой форме и этимологических значениях разноязычных слов, приходили к далеко идущему выводу о несовпадении значений этих слов и, следовательно, о невозможности адекватного перевода с одного языка на другой.

Ошибочность таких утверждений основана на переоценке влияния звуковой формы и этимологии слова на его значение. Известно, что только в редких случаях звукоподражаний, звуковых метафор и т. п. связь звука и значения воспринимается непосредственно. Что же касается этимологических значений, то большинство из них не играет почти никакой коммуникативной роли, ибо одни этимологические значения совершенно утеряны, а другие, например, этимология слова «нос» (корабля) в результате утраты словом функции образной характеристики уже не осознаются или осознаются только в каламбурах. Человек, в совершенстве владеющий несколькими языками, как и человек, говорящий на своем родном языке, не обращает внимания на звуковую форму или на этимологию слова. Этот факт не раз отмечался психологами и лингвистами.

Нередко разноязычные слова сопоставляются по своим прямым значениям. Не все понятия, обозначаемые словами одного языка, такие же точно, как выражаемые другим; иногда в одном языке слово выражает более широкое понятие, чем слово другого языка, поэтому в словаре слову с более широким, родовым понятием (многозначному слову) соответствует в другом языке обычно несколько разных слов с более узкими, видовыми понятиями.

К указанным выше различиям в словах разных языков добавляет еще одно: существуют слова, которые выражают понятия, чуждые лексике другого языка. Наличие этих слов совершенно безосновательно приписывается исключительно лексике менее развитых языков. Это явление якобы также уменьшает возможности адекватного перевода.

Отождествление языковых форм и лексического значения и, как следствие этого, признание абсолютного различия лексических значений разноязычных слов были для большинства ученых основными предпосылками отрицания возможности адекватного перевода.

Современные исследователи перевода придерживаются иных взглядов на отношение языковых форм и лексических значений слова, на словарное соотношение разноязычных слов.

Звуковая форма и этимологическое значение слова находятся в тесной взаимосвязи с лексическим значением. Однако как формы, так и лексическое значение имеют в речи относительно самостоятельные функции. А это значит, что в разных языках могут

существовать различные по своему характеру звуковые и этимологические формы слова, связанные с одинаковыми, совпадающими лексическими значениями.

Именно совпадение значений разноязычных слов является основой для их словарного сопоставления, главнейшим условием перевода. Перевод был бы невозможен, если бы разноязычная лексика обладала только несходными значениями. Образование в разноязычных словах одинаковых значений, включающих в себя понятия, образы, экспрессивную окраску, вполне объяснимо с исторической и логической точек зрения.

Сходные в каком-либо отношении условия существования различных народов или наций могут привести к образованию у них одинаковых понятий, выраженных специфическими языковыми средствами - словами или словосочетаниями. Кроме того, взаимоотношения народов, наций вызывают обмен предметами, понятиями, в результате чего происходит известное сближение систем понятий, заключенных в разноязычной лексике.

С другой стороны, национальная специфика условий жизни и деятельности людей служит причиной тому, что некоторые сходные предметы, явления действительности у одних народов находят отражение в видовых, а у других — в родовых понятиях; иные же сходные предметы, явления отражаются, наоборот, у одних — в родовых, а у других — в видовых понятиях. Отсюда часто бывает так, что в одном языке известный комплекс признаков предмета, явления (обычно родовые и видовые признаки) отражен в значении одного слова, в другом же языке ряд тех же признаков (видовые признаки) отражен в значениях нескольких слов.

А.А. Реформатский справедливо указывает, что, например, язык занимающегося в основном земледелием народа бывает беден названиями животных (лошадь, осел, мул могут, например, называться одним словом), но зато очень богат названиями земледельческих орудий, злаков и их сортов (например, для каждого сорта пшеницы может быть отдельное слово); наоборот, в языке народа, занимающегося преимущественно скотоводством, бывает особое слово для каждого возраста лошади, десятки слов для обозначения разных мастей, богатый набор слов для разного типа пастбищ и т. д., но рожь и пшеница могут называться одним словом. При сопоставлении слова, называющего одновременно рожь и пшеницу, со словом, называющим только рожь или только пшеницу, сразу выявляется различие значений этих слов; первое слово может указать на родовые признаки ржи и пшеницы, тогда как ни второе, ни третье слово этого сделать не могут [1, 98].

Национальная специфика условий жизни и деятельности того или иного народа сказывается и на образовании в лексике языка этого народа своеобразной экспрессивной окраски и переносных значений. Несовпадение значений разноязычных слов может быть не только частичным, на что указывалось выше, но и полным, т. е. отдельное слово какого-либо языка на известном историческом отрезке времени может в силу специфических условий жизни какого-либо народа выражать понятие, совершенно чуждое лексике другого языка.

Семантические отношения лексики различных языков необходимо, таким образом, рассматривать конкретно исторически. Кроме того, надо иметь в виду, что соотношения значений разноязычных слов неодинаковы для различных пар современных друг другу языков, например, французское слово может находиться в одном семантическом отношении к немецкому и в другом — к казахскому слову.

Первым, но не основным, видом семантических отношений слов различных современных языков является отношение эквивалентности. Под эквивалентностью понимается такое соотношение разноязычной лексики, при котором слово одного языка имеет точное смысловое соответствие в слове другого языка. В этом случае иноязычные эквиваленты переводят слово подлинника в любых контекстах.

Обычно в работах по переводоведению указывается, что абсолютно эквивалентны друг другу главным образом термины, в особенности международные естественнонаучные термины. Что же касается общественно-политических терминов, то их эквивалентность

может существовать лишь при условии, что в основу их «положены в разных языках одни и те же идейные установки» [2].

Однако не одни разноязычные или международные термины эквивалентны друг другу: многие однозначные слова основного словарного фонда, а также ряд многозначных слов находятся в аналогичном отношении, например (соответственно — русское и французское): береза — bouleau; ветер — vend; дым — fumée; лик — face; осёл (в прямом и переносном значениях) — âne; горький (в прямом и переносном значениях) — amer и др. Примеры эквивалентов к тем же русским словам можно привести и из немецкого и английского языка.

Перевод терминов и слов, имеющих эквиваленты в иностранных языках, не представляет какой-либо трудности для человека, который владеет этими языками и специальными знаниями, сообщаемыми в переводимом тексте. Значительно важнее для переводчика учитывать при переводе национальную специфику употребления эквивалентных друг другу слов, т. е. особенности их сочетания с другими словами в различных языках.

Специалистам иностранных языков важно также иметь в виду при переводе, что многие международные слова, термины со сходной звуковой формой не являются эквивалентами друг друга. Таковы, например: русское слово «традиция» и французское tradition; русское «студент» и английское student; русское «персона» и французское personne; русское «фабриковать» и немецкое fabrizieren и т. д. При учебном переводе надо также иметь в виду, что эквивалент какого-либо слова не может быть найден посредством передачи его этимологического значения: например, русское слово «нос» (корабля) не будет иметь своим эквивалентом французское nez (нос); эквивалентом русского слова служит французское proue.

Другим, самым распространенным видом семантических отношений разноязычной лексики является так называемая частичная эквивалентность. Под частичной эквивалентностью понимается такое соотношение разноязычной лексики, при котором слово (или какое-либо значение многозначного слова) одного языка является эквивалентом лишь одного или нескольких значений переводимого слова другого языка, при этом все значения переводимого многозначного слова имеют частичные эквиваленты в иноязычной лексике. Вполне понятно, что частичные эквиваленты будут переводить слово уже не во всех его контекстах.

В отношении частичной эквивалентности находится большинство слов сопоставляемых (не близко родственных) языков, так как большинство слов многозначно, а многозначные слова полностью редко совпадают в силу специфичности путей их семантического развития. В качестве примера, иллюстрирующего этот тип соотношения слов разных языков, приведем следующий: многозначное русское слово «движение» имеет своим частичным эквивалентом французское слово circulation (уличное движение) или же mouvement (процесс движения, перемена места, общественное течение и т. д.). Таких примеров можно дать множество, но для переводчиков особенно важным является такое отношение разноязычных слов, при котором часть значений слова одного языка имеет частичные эквиваленты в лексике другого языка, а некоторые значения не имеют на данном отрезке времени готовых общенародных эквивалентов в лексике другого языка. Этот подвид семантических отношений разноязычных слов с полным правом можно было бы назвать «частичной безэквивалентностью». В таком семантическом отношении находятся слово «хозяйственник» и французские частичные эквиваленты типа industriel, entrepreneur и т. п. Каждое из этих французских слов передает лишь одно частное значение слова «хозяйственник», между тем есть контексты, в которых русское слово употребляется в своем общем значении, например: «Знание дела — неотъемлемое качество хозяйственника». Ни то, ни другое французское слово порознь не передает это общее значение русского слова. Аналогичный случай мы имеем с русским словом «землеустройство», которому частично эквивалентны французские слова remembrement, aménagement foncier и др. Эти слова, взятые отдельно, не передают общего значения русского слова во фразе: «Землеустройство — совокупность мероприятий,

упорядочивающих землепользование». Поскольку среди французских слов невозможно отыскать готового эквивалента для общих значений русских слов, мы называем слова типа «хозяйственник» и «землеустройство» частично безэквивалентными. Частично безэквивалентными будут и русские слова «шляпа», «тормозить», «оседлать», «перерастание», «строительство» и многие другие, ибо их общенародные переносные значения не имеют точного эквивалента во французской лексике.

Наряду с частично безэквивалентными, в лексике сравниваемых языков имеются еще и «полностью» безэквивалентные слова. Они представляют собой такие лексические единицы какого-либо языка, которые на данном историческом отрезке времени совсем не имеют готовых эквивалентов в лексике другого языка (в виде слова или устойчивого словосочетания).

Наиболее типичной безэквивалентной лексикой следует считать имена собственные и слова, обозначающие, например казахстанские национально-специфические реалии типа «аким», «мажилис», «аул», а также ряд иных слов и словосочетаний. Безэквивалентность этой лексики обнаруживается при сопоставлении ее с лексикой других языков. А еще сравнительно недавно и такие русские слова, как «колхоз», «совет», «совхоз» и т. п., были для других языков безэквивалентными.

К безэквивалентным относятся некоторые слова с национально специфичной экспрессивной окраской, например, казахские «той», «шанырак», русские: «очи», «уста» и т.п., в том числе, слова с «суффиксами субъективной оценки» типа «домина», «домишко» и т. п.

Наконец, особый вид безэквивалентных слов образуют диалектизмы, архаизмы, индивидуальные неологизмы, звукоподражания и каламбуры, рассмотрение которых составляет особую проблему литературоведческого порядка.

Какие выводы из вышеперечисленных отношений разноязычной лексики можно сделать для перевода?

Для человека, владеющего сопоставляемыми языками, перевод, например, русских слов, имеющих частичные эквиваленты в каком-либо иностранном языке, не составит большого труда, ибо переводчик, как и в случае с эквивалентами, может использовать готовые, постоянные соответствия, наличествующие в лексике языка, на который перевод осуществляется. Вдумчивый анализ значения слова в конкретном контексте, тщательный выбор частичного эквивалента могут избавить переводчика от неверного перевода.

Особое внимание следует обратить на перевод частично или полностью безэквивалентной лексики. Безэквивалентность слов, выявленная при сравнении двух конкретных языков, не означает непереводимости этих слов. О переводимости слов указанного типа свидетельствует переводческая практика.

Утверждение, что безэквивалентная лексика непереводима, имеет своим основанием некий «словарный агностицизм». Непереводимым может быть только слово, которое нельзя понять, но таких слов не существует. Понимание значения иностранного безэквивалентного слова обеспечивает его перевод, т. е. выражение этого понимания на языке переводчика.

Вместе с тем не надо недооценивать трудностей перевода безэквивалентной лексики. Национально-специфическая семантика безэквивалентных слов создает значительные трудности для перевода лексики. Эти трудности возникают не из-за специфической формы выражения значения — звуковой формы, этимологии слова (эти формы специфичны почти всегда, трудности же встречаются не всегда), а из-за специфичности значения, из-за полной или частичной безэквивалентности слова.

Трудности эти двоякого рода: трудности понимания значений безэквивалентных слов иностранного языка и трудности выражения этих значений на языке переводчика.

Трудности понимания обусловливаются необычностью, чужеземностью понятий, реалий, которые стоят за тем или иным безэквивалентным словом, их новизной, ибо безэквивалентными словами очень часто являются неологизмы. Показательно, что немалое число ошибок, допускаемых даже опытными переводчиками, связано именно с неверным

пониманием значения безэквивалентных слов. Поскольку безэквивалентные слова не имеют готовых, устоявшихся общенародных соответствий среди слов и словосочетаний языка, на который безэквивалентная лексика переводится, к трудностям понимания прибавляются еще и трудности языкового выражения этих «необычных» понятий, реалий.

Реалия – элемент быта, истории, культуры, политики определенного народа, страны, который не имеет соответствия в других странах, то есть имеет место отношение 1: 0 (отсутствует денотат – денотативные реалии) или 1 к части (коннотативные реалии), что конституирует существование семантических\поведенческих лакун. Кроме того, реалии это элементы самобытности этноса, национальной и этнической культуры. Реалии вычленяются при сопоставлении двух и более языков и культур. Примеры:

• денотативные реалии: джайляу (пастбище), мате (настой парагвайского чая), пончо, чапан, шанырак (остов юрты), домбра

• коннотативные реалии – нем. Geist→англ. mind, intellect, spirit, thinking faculty, human spirit; дом – франц. maison, batîment, immeuble; тоска – нем. Sehnsucht, Sorge, Melancholie, Trauer, Niedergeschlagenheit, Innerlichkeit.

Мы, например, без труда можем найти в немецком языке эквивалент русскому слову «книга». Признаки, критерии, по которым предмет включается или не включается в объем лексического понятия, называются семантическими долями (СД). Так, СД понятия "книга" являются 1) произведение (т.е. продукт человеческой деятельности, а не природное явление) 2) печати в виде 3) бумажных листов 4) с печатным текстом 5) в переплете. СД, обеспечивающие правильное называние предмета или явления, в совокупности и образуют лексическое понятие. Такому лексическому понятию полностью соответствует немецкое das Buch или французское le livre, но лексический фон этих слов, т.е. совокупность представлений о предмете, уже не будет полностью совпадать. Ведь лексический фон составляют не только простейшие ассоциации со смежными понятиями: книжный магазин (die Buchhandlung), библиотека (die Bibliothek), издательство (der Verlag), но и множество пословиц, поговорок, уникальных для каждого языка. Для русскоязычного человека такими высказываниями будут: "Любите книгу - источник знаний; Ему и книги в руки; Книги имеют свою судьбу". Немцу же придет в голову: "Wer lernen will ohne Buch, schopft Wasser mit 'nem Sieb in den Krug" (Тот, кто хочет учиться без книги, черпает воду в кружку решетом), "Lesen ohne Nachdenken macht stumpf" (Чтение без раздумья делает тупым), "Lesen ohne Verstand ist 'ne Schand" (Чтение без толку - это позор). Эти высказывания не тождественны, хотя и имеют много общего, т.е. между лексическим фоном одного и того же слова в разных языках неизбежно будет наблюдаться некоторое различие [3].

Реалия требует при переводе особого подхода, значительных трансформаций и контекстуальных комментариев.

Самыми простыми способами нахождения языковой формы для передачи значения иноязычных безэквивалентных слов является заимствование звуковой формы (транслитерация или транскрипция) или этимологического значения (калькирование) этих слов, а также описательный способ передачи их значения, например, при переводе с русского на французский: декабрист - dekabriste; народник - narodnik; стахановец - stakhanoviste; стенгазета - journal mural; организованность – bonne organisation; обезличка - dépersonnalisation;

Однако эти способы применяются далеко не всегда; злоупотребление ими ведет — в случае заимствования и калькирования — к затруднению понимания переводного текста, а в случае описательной передачи слова — к усложнению предложений, лишению их ряда стилистических достоинств, лаконичности, точности указания на предметы и явления, обозначенные словом.

Очень часто при переводе иностранных безэквивалентных слов переводчики должны обращаться к различным видам словотворчества, к использованию наличных средств своего языка для создания новых слов и новых значений старых слов. Подобная работа имеет большое значение при переводе, способствуя наилучшему усвоению значения иностранного

безэквивалентного слова, сохранению стилистических особенностей переводимого предложения.

Вполне понятно, что создание новых слов и значений при переводе иноязычных безэквивалентных слов невозможно без знания семантических и структурно-словообразовательных возможностей языка, на который эти слова переводятся.

Значительное место при переводе безэквивалентных слов занимают семантические способы, в частности: переносное употребление слова для передачи значения безэквивалентного иностранного слова, закрепление за словом с общим значением новых частных значений иностранного слова и, наконец, отыскание аналогов, т. е. таких слов, которые не могут точно передать значение безэквивалентного иностранного слова, но передают его лишь приблизительно, в основных чертах, например, с русского на французский: строительство (переносн. — созидание, организация) — création; перерастание (переносн. — постепенное развитие, переход чего-либо во что-либо) — transformation; повстанец — insurgé; передовик — homme d'avant-garde; цементировать (переносн. — сплачивать) — unir; тормозить (переносн. — препятствовать) — freiner, entraver.

Классификация способов перевода безэквивалентной лексики и рассмотрение условий применения этих способов представляет собой особую тему.

В целом, согласно Л.С. Бархударову, все типы семантических соответствий между лексическими единицами двух и более языков можно свести к трём основным: 1) полное соответствие; 2) частичное соответствие; 3) отсутствие соответствия. Для теории и практики перевода особый интерес и трудность представляют собой два последних случая (частичное соответствие и полное отсутствие соответствия) [4].

А основная проблема, с которой сталкивается переводчик — это несовпадение круга значений, свойственных единицам ИЯ и ПЯ при передаче референциальных значений, выражаемых в исходном тексте. Не существует двух различных языков, у которых смысловые единицы – морфемы, слова, устойчивые словосочетания — совпадали бы полностью во всем объеме своих референциальных значений. Хотя сами выражаемые значения («понятия») в большинстве своем совпадают, но способы их выражения — их группировка, членение и объединение, их сочетание в пределах одной формальной единицы (или нескольких единиц), как правило, в разных языках расходятся более или менее радикальным образом. Это особенно ярко можно продемонстрировать на материале словарного состава двух и более различных языков — в нашем случае, французского, немецкого и казахского. Хотя носителями референциальных значений являются не только слова, все же удобно брать именно слово как единицу сопоставления при сравнении семантических единиц разных языков. Однако надо иметь в виду, что расхождений между семантическими системами разных языков не ограничиваются словами, а характерны также и для других языковых единиц, например, для грамматических морфем или фразеологических единиц (речь о них пойдет ниже, во втором и третьем разделах книги).

Анализ семантических отношений разноязычной лексики показывает, что переводчики сталкиваются с известными трудностями при переводе безэквивалентной лексики. Однако наличие этих трудностей не означает непереводимости безэквивалентных слов. Переводческая практика свидетельствует о том, что трудности такого рода могут быть преодолены при помощи творческих приемов, применение которых зависит от ряда языковых условий, в частности, от особенностей словообразования и семантико-структурной системы словарного состава иностранного языка.

Итак, несоответствия в структуре различных языков приводят к трудностям, связанным с сохранением и передачей значений слов при их переводе на другой язык. Слово, как лексическая единица, является частью лексической системы языка. Смысловая, или семантическая структура слова уникальна для каждого конкретного языка, а потому может не совпадать в лексических системах иностранного языка (ИЯ) и языка перевода (ПЯ).

Слово, как составная часть языка, проходит свой путь развития, влияющий на формирование новых оттенков значений, употребляемость и сочетаемость слова, его

функционирование в языке, поэтому наличие абсолютно идентичных слов в отдельной паре языков можно считать иллюзией. В большинстве случаев совпадение значений наблюдается лишь в одном лексико-семантическом варианте (ЛСВ), хотя и здесь объем основного значения может варьироваться по отношению к ПЯ, второстепенные же ЛСВ демонстрируют ту или иную степень отклонения в разных языках.

Для лингвистов и просто носителей языка, значением любого лингвистического знака является его перевод в другой знак, в котором оно более полно развернуто. Так, название "холостяк" можно преобразовать в более явно выраженное объяснение - "неженатый человек", в случае если требуется более высокая степень эксплицитности.

Р. Якобсон различает три способа интерпретации вербального знака: он может быть переведен в другие знаки того же языка, на другой язык, или же в другую, невербальную систему символов. Этим трем видам перевода можно дать следующие названия:

1) Внутриязыковой перевод, или переименование - интерпретация вербальных знаков с помощью других знаков того же языка.

2) Межъязыковой перевод, или собственно перевод, - интерпретация вербальных знаков посредством какого-либо другого языка.

3) Межсемиотический перевод, или трансмутация, - интерпретация вербальных знаков посредством невербальных знаковых систем.

При внутриязыковом переводе слова используется либо другое слово, более или менее синонимичное первому, либо парафраза. Однако синонимы, как правило, не обладают полной эквивалентностью, например: Every celibate is a bachelor, but not every bachelor is a celibate (Каждый давший обет безбрачия, - холостяк, но не каждый холостяк - это человек, давший обет безбрачия).

Слово или фразеологический оборот (иначе говоря: единицу кода более высокого уровня) можно полностью интерпретировать только через эквивалентную комбинацию кодовых единиц, то есть через сообщение, относящееся к этой единице. Every bachelor is an unmarried man, and every unmarried man is a bachelor (Каждый холостяк - это неженатый человек, и каждый неженатый - холостяк) или: Every celibate is bound not to marry, and everyone who is bound not to marry is a celibate (Каждый, кто дает обет безбрачия, обязуется не жениться, и каждый, кто обязуется не жениться, есть человек, давший обет безбрачия) [5, 16-24].

Точно так же на уровне межъязыкового перевода обычно нет полной эквивалентности между единицами кода, но сообщения, в которых они используются, могут служить адекватными интерпретациями иностранных кодовых единиц или целых сообщений. Французское слово fromage не полностью соответствует своему обычному гетерониму "сыр", потому что его разновидность – fromage blanc (творог) на русском языке не обозначает "сыр". По-русски можно сказать: "Принеси сыру и творогу" – Tu peux m’amener du fromage et du fromage blanc. На литературном русском языке продукт, сделанный из спрессованного, свернувшегося молока называется "сыром" только тогда, когда для его производства используется особый фермент.

Однако чаще всего при переводе с одного языка на другой происходит не подстановка одних кодовых единиц вместо других, а замена одного целого сообщения другим. Такой перевод представляет собой косвенную речь; переводчик перекодирует и передает сообщение, полученное им из какого-то источника. Таким образом, в переводе участвуют два эквивалентных сообщения, в двух различных кодах.

Эквивалентность при существовании различия - это кардинальная проблема языка и центральная проблема лингвистики. Как и любой получатель вербального сообщения, лингвист является его интерпретатором. Наука о языке не может интерпретировать ни одного лингвистического явления без перевода его знаков в другие знаки той же системы или в знаки другой системы. Любое сравнение двух языков предполагает рассмотрение их взаимной переводимости.

Список литературы

1 Реформатский А.А. Введение в языковедение. // Под ред. В. А. Виноградова. - М.: Аспект Пресс, 1996.- 536 с.

2 Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Р.Валент, 2007. – 244 с.

3 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - М.: Русский язык, 1990. - 248 с.

4 Бархударов Л.С. К вопросу о типах межъязыковых лексических соответствий // Иностранные языки в школе. 1980, № 5, с. 75 – 87.

5 Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. - М.: 1978. - с. 16-24.

Мақалада аударма жасауың ең басты шарттарының бірі әр тілді лексиканы сөздік салыстыру мәселелері қарастырылады. Әр тілді лексиканың семантикалық қатынастарын талдау аудармашылардың аударма жасау барысында баламасыз лексиканың қиындықтарымен кезігетіндігін көрсетті. Алайда бұл қиындықтар баламасыз сөздің аударылмайтынын білдірмейді. Аударма жасау барысында әр тілді сөздердің мағыналарының ара-қатынасы қазіргі тілдердің бір-біріне бірдей еместігін ескеру қажет.

The article examines the issues of the different languages' vocabulary matching as one of the main conditions in translation. The analysis of semantic relations within multilingual vocabulary shows that translators face the certain difficulties in translating of the words with no direct equivalents in other languages (culture-specific vocabulary). However, in despite of these difficulties, translation of culture-specific vocabulary is practicable. At translation, you must have in mind that the meaning matching in the different languages' vocabulary is not similar for the various couples of the modern to each other languages .

УДК 81'276.2:811.111

Э.В. Нестерик
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
Караганда, Казахстан

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩИХ ПРОСТОРЕЧНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ ЛИЦА
(на материале английского языка)

В статье исследуются общие наименования лица с целью выявления их лексико-семантических особенностей. Исследование проводится методом компонентного, контекстуального и сравнительного анализа. Анализу подвергаются 5 просторечных лексем, входящих в состав ЛСГ с архисемой «лицо». По выявленным у них семам данные наименования объединяются в группы. Уточняются объединяющие их (интегральные) семы.

Ключевые слова: просторечное наименование лица, лексико-семантические особенности, лексико-семантическая группа, интегральная сема, дифференциальная сема

Лексико-семантические особенности просторечных наименований лица, получившие рассмотрение в данной работе, связаны, прежде всего, с их ярко выраженной эмоционально-экспрессивной и стилистической окраской.

Как отмечает Потанина О.Ю., субстандартные (эмоционально усиленные) синонимы нейтральных, нормативных слов находятся «внизу», в свободных от жестких требований нормы речевой среде. Используя просторечный синоним, говорящий не только снижает

стилистический уровень коммуникации, не только оказывает влияние на адресата, но и добивается желаемой эмоциональной аффектации, расхода внутренней энергии и эмотивного усиления сообщения [1].

Известно, что абсолютное большинство субстандартных номинаций составляют имена существительные и глаголы [2, 55]. Одной из самых многочисленных лексико-семантических групп (далее ЛСГ) в пределах имен существительных являются наименования лица с доминантой (архисемой) «person». Существуют как общие просторечные наименования лица (guy, buddy, chum, pal, wren, tail, babe), так и содержащие характеризующую информацию.

Рассмотрим несколько лексем, входящих в первую подгруппу.

1) guy – парнишка; парень; дядя; мужчина; мужик [3].

В англоязычных словарях находим следующие просторечные значения данного слова:

Oxford Dictionaries: 1. informal. a man 1.1 (guys) people of either sex [4]

Merriam Webster Online: *1.* man, fellow *2.* person – used in plural to refer to the members of a group regardless of sex [5].

Macmillan Dictionary: 1. informal. a man; the kind/sort of guy. 2. guys [plural] spoken used for talking to a group of people [6].

Dictionary.com: 1. Informal. a man or boy; fellow. 2. Usually, guys. Informal. persons of either sex; people [7].

The Free Dictionary: 1. Informal. A man; a fellow. 2. guys Informal. Persons of either sex [8].

The Online Slang Dictionary: a male. When used to refer to two or more people, the gender restriction is lifted such that one or more of those people may be female [9].

Из приведенных дефиниций видно, что существительное guy включает в себя следующие семы: «лицо мужского пола», «род/тип/сорт человека» и во множественном числе – «лицо безотносительно к полу». Все эти семы реализуются в нижеследующих микроконтекстах.

Сема 1 – «лицо мужского пола»:

1. I saw one guy, a grey-haired, very distinguished-looking guy with only his shorts on, do something you wouldn't believe me if I told you. (Salinger, The Catcher in the Rye)

2. And this guy, he was a really nice guy, by the way, he was supposed to go to **court** to testify, but they told him they didn' t need him because the robber copped a plea [10].

Сема 2 – «род/тип/сорт человека»:

1. Yeah, Nick. Nick's a real name. Nick's your buddy. Nick's the kind of guy you can trust, the kind of guy you can drink a beer with, the kind of guy who doesn't mind if you puke in his car, Nick! (The Sure Thing, film)

2. "I think most people who have dealt with me think I am a pretty straight sort of guy, and I am," he said. (Blair: ‘I think I’m a pretty straight sort of guy’, The Independent)

3. Drake is the type of guy to eat pizza with fork and knife [11].

4. "She is from a small town in France

'N she's a Conehead kind of a girl, kind of guy"…

She's a Conehead kind of a girl, kind of a guy, kind of a girl-thing… (Frank Zappa, Conehead, song)

Сема 3 – «лица/лицо безотносительно к полу»:

1. Some guys spend days looking for something they lost. (Salinger, The Catcher in the Rye)

some guys = some people

2. I woke up. I felt something on me head, someguy’s hand. (ibid.) some guy's hand = somebody's hand

Как явствует из выборки для Семы 2, она реализуется в контекстах, где существительное guy выступает в составе предложного сочетания the kind/sort/type of. В примерах, где guy соотносится с местоимением he, помимо Семы 2 реализуется Сема 1. Последний пример, строки из песни Фрэнка Заппы «Conehead», где guy соотносится с местоимением she, одновременно с Семой 2 реализует сему, не зафиксированную в словарях

– «лицо женского пола». Необходимо отметить, что случаи употребления формы единственного числа для обозначения лица женского пола чрезвычайно редки, однако сама возможность такого употребления указывает на необходимость уточнения Семы 2 – «род/тип/сорт лица мужского или женского пола». Отсюда вытекает, что Сема 2, в зависимости от контекста, может тяготеть как к Семе 1, так и к Семе 3, которая в свою очередь также требует уточнения.

Существительное guy, как следует из третьей выборки, может обозначать лицо безотносительно к полу не только в форме множественного, но и единственного числа. Последнее становится возможным в сочетании с неопределенным местоимением some. Учитывая то, что значение «the kind/sort of guy» дается в словаре Макмиллан в составе значения «man», т.е. как подзначение данного значения, а значение «people of either sex» фиксируется только у формы множественного числа, имеет смысл говорить о необходимости уточнения основного значения guy. Нам представляется, что первая дефиниция guy вполне может выглядеть так – «a male or female» с пометой «rare» рядом со значением «female».

После всех уточнений получаем следующий набор сем просторечного слова guy: для формы единственного числа – «лицо мужского или женского пола» или «лицо преимущественно мужского пола», «род/тип/сорт лица мужского или женского пола», для формы множественного числа – «лица безотносительно к полу».

Для справки. Слово «guy» происходит от имени Гая Фокса, английского дворянина-католика и самого знаменитого участника Порохового заговора против английского и шотландского короля Якова I в 1605 году. Фоксу было поручено зажечь фитиль, ведущий к наполненному порохом помещению под палатой лордов в Лондоне, но сделать ему этого не удалось. Его поймали и приговорили к смертной казни. Имя Гая Фокса было увековечено в названиях различных празднеств, посвящённых чудесному избавлению короля («Ночь Гая Фокса» до сих пор отмечается во многих англоязычных странах 5 ноября), в песнях. Слово guy стало обозначать чучело Фокса, сжигаемое в Ночь Гая Фокса, затем чучело вообще, затем плохо одетого человека, и наконец – любого молодого человека, парня [12].

2) buddy – друг; товарищ; братишка; браток; друган; братан (обращение); дружище (обращение); приятель (обращение); чувак (обращение); старина; старик (дружеское обращение)

Oxford Dictionaries: 1. informal. a close friend. 1.1 a working companion with whom close cooperation is required. 1.3 used as a form of address to a man whose name is not known.

Merriam Webster Online: 1. a: companion, partner. b: friend. 2. fellow – used especially in informal address.

Macmillan Dictionary: 1. mainly American informal a friend. 2. American spoken used for talking to a man whose name you do not know. 3. someone who forms an arrangement with another person in which they help each other.

Dictionary.com: comrade or chum (often used as a term of address).

The Free Dictionary: 1. A good friend; a comrade. 2. A partner, especially one of a pair or team associated under the buddy system.

3. Friend or comrade; chum. Used as a form of familiar address, especially for a man or boy.

The Online Slang Dictionary: 1. a friend: My buddies are coming to town for my birthday. 2. form of address for a person whose name is unknown; "man", "dude". 3. form of address for a friend. 4. encouraging form of address, usually of a male.

Приведенные словарные значения и дефиниции позволяют выделить у существительного buddy следующие дифференциальные семантические признаки (семы): «лицо, с которым говорящий состоит в определенных отношениях (дружеских, приятельских, профессиональных)» и «неизвестное лицо преимущественно мужского пола» в функции обращения. Рассмотрим несколько контекстов, реализующих данные семы.

Сема 1 – «лицо, с которым говорящий состоит в определенных отношениях (дружеских, приятельских, профессиональных)»:

1. Sure I have friends, but not real friends, not the kind of close buddies that you share everything with. (Oxford Dictionaries)

2. As an aside, before Christmas I ran into a buddy from high school. (ibid.)

3. She's my drinkin' buddy
She's got tight blue jeans
Long blond hair
And she's a cowboy's dream (Drinkin' Buddy, song)

4. My coworker buddy and I might be taking a knitting course together. (Oxford Dictionaries)

Сема 2 – «неизвестное лицо преимущественно мужского пола»:

1. I've got some harsh words for you, buddy, so have a seat. (Oxford Dictionaries)

2. Where did you get your journalism degree, buddy? (ibid.)

3. So I said to him, "Look, buddy, your car was upside down when we got here. And as for your Grandma, she shouldn't have mouthed off like that!" (The Simpsons, cartoon series)

Как видим, Сема 2 существительного buddy частично совпадает с Семой 1 существительного guy «лицо преимущественно мужского пола», однако эта сема реализуется у buddy исключительно в функции обращения, в то время как у guy в функции обращения (форма множественного числа) признак пола лица, напротив, утрачивается. Если же отвлечься от грамматических и функциональных характеристик данных слов, то признак «пол лица: мужской» можно считать у них общим, а признаки «род/тип/сорт лица», «отношения с лицом: дружеские, приятельские, партнерские», «известность лица: неизвестное» – различительными.

Важно отметить, что благодаря Семе 1 – «лицо, с которым говорящий состоит в определенных отношениях (дружеских, приятельских, профессиональных)» – существительное buddy, употребленное в функции обращения, становится способным оказывать существенное эмоциональное воздействие на адресата: обращаясь к незнакомцу buddy, говорящий как бы связывает себя с ним, создавая атмосферу доверительного, непринужденного общения (ср. с русскими соответствиями обращения buddy – братан, дружище, приятель, чувак). Из сказанного следует, что в Сему 2 необходимо внести уточнение, а именно, «неизвестное лицо преимущественно мужского пола, с которым говорящий желает завязать непринужденное или дружеское общение». Итоговый набор сем buddy: «лицо, с которым говорящий состоит в определенных отношениях (дружеских, приятельских, профессиональных)», «неизвестное лицо преимущественно мужского пола, с которым говорящий желает завязать непринужденное или дружеское общение».

3) chum – дружище; товарищ; приятель; близкий друг

Oxford Dictionaries: 1. a close friend. 1.1 a form of address expressing familiarity or friendliness.

Merriam Webster Online: a close friend**:** pal

Macmillan Dictionary: a close friend

Dictionary.com: a close or intimate companion.

The Free Dictionary: An intimate friend or companion.

The Online Slang Dictionary: friend.

Семный набор существительного chum представлен следующими семами: «лицо, с которым говорящий находится в дружеских, приятельских отношениях», «лицо преимущественно мужского пола, с которым говорящий желает завязать непринужденное или дружеское общение» в функции обращения (случаев употребления существительного chum в функции обращения для обозначения лица женского пола нами обнаружено не было). Наличие данных сем в семном наборе существительного chum подтверждается приведенными ниже примерами.

Сема 1 – «лицо, с которым говорящий находится в дружеских, приятельских отношениях»:

1. I knew a man, he was my chum,

… He stank so badly, though we were great chums

I had to leave him; then rats ate his thumbs. (Edgell Rickword, Trench Poets)

2. … She's my mate, she's really great but her husband is a wanker.

… She's full of life, the perfect wife, no hostess could out-flank her

She's my chum, she's number one but her husband is a wanker

… She's my friend until the end, but her husband is a wanker. (Claire Jones, The Pitfalls of double dating or Her Husband is a Wanker)

3. Historians agree Alexander and his beloved Haphaestion were more than battle mates and boyhood chums. (Oxford Dictionaries)

4. Luckily, she found employment at a bank through her friend Saira who had been her college chum. (ibid.)

Сема 2 – «лицо преимущественно мужского пола, с которым говорящий желает завязать непринужденное или дружеское общение»:

1. Hey, we've all got problems, chum. I'm overly talkative. You look like a field of buttercups in a suit. (Jonathan Stroud, The Golem's Eye)

2. Haven't you been listening at all, chum? (ibid.)

3. Which is exactly why I didn't go to my school reunion, old chums. (ibid.)

Изучив словарные статьи и случаи употребления существительного chum, мы сопоставили его с проанализированными наименованиями и получили следующую картину. Просторечные существительные guy, buddy и chum имеют одну общую сему – «лицо преимущественно мужского пола», т.е. совпадают по признаку «пол лица: мужской». Buddy и chum, в свою очередь, имеют две общие семы – «лицо, с которым говорящий находится в дружеских, приятельских отношениях», «лицо преимущественно мужского пола, с которым говорящий желает завязать непринужденное или дружеское общение». Если же выделить внутри данных сем более частные признаки, общих сем у них окажется четыре: «пол лица: мужской», «отношения с лицом: дружеские», «отношения с лицом: приятельские», «эмоциональное воздействие на лицо: непринужденное или дружеское». Последнюю сему также можно разбить на два признака, однако, как нам кажется, в этом нет необходимости, поскольку непринужденность, как правило, предполагает дружественность и наоборот. Различительной семой guy по-прежнему является признак «род/тип/сорт лица». У buddy и chum, взятых вместе и противопоставленных guy, таких сем будет шесть: «отношения с лицом: дружеские», «отношения с лицом: приятельские», «отношения с лицом: партнерские», «эмоциональное воздействие на лицо: непринужденное или дружеское», «известность лица: неизвестное». В паре buddy и chum только два различительных признака и оба относятся к buddy – «отношения с лицом: партнерские», «известность лица: неизвестное».

4) pal – товарищ; приятель; друг; корешок; мужик; подруга; старик

Oxford Dictionaries: 1. a friend. 1.1 used as a form of address, especially to indicate anger or aggression.

Merriam Webster Online: 1. a close friend. 2. used to address a man in an angry or annoyed wayэ

Macmillan Dictionary:

1. informal old-fashioned a friend: I want him to meet my pals.

2. spoken used for talking to a man who has annoyed you or made you angry: Hey look, pal, I'm only doing my job here.

Dictionary.com: a very close, intimate friend; comrade; chum.

The Free Dictionary: a close friend; comrade

The Online Slang Dictionary: 1. a friend. 2. form of address for a male; "man"; "dude".

Данные англоязычных словарей позволяют выделить у существительного pal две семы – «лицо, с которым говорящий находится в дружеских или приятельских отношениях» и «лицо мужского пола, по отношению к которому говорящий испытывает гнев или

раздражение». Вторая сема реализуется при употреблении pal в функции обращения. Ниже представлены примеры актуализации выделенных сем.

Сема 1 – «лицо, с которым говорящий находится в дружеских или приятельских отношениях»:

1. She played my boss
And never was cross
She drove all my troubles away
When she's your friend
She's yours to the end
… She's me pal
She's me pal (song)

2. I've got one real friend more than a friend I find
… My mom, I love her
My mom, you'd love her
Who wouldn't love her, my mom
That sweet somebody, thinks I'm somebody
My pal, my buddy, my mom (Tonny Bennet, My mom, song)

3. School pals and teachers were highly delighted and all wish her well in the final rally. (Oxford Dictionaries)

Сема 2 – «лицо мужского пола, по отношению к которому говорящий испытывает гнев или раздражение».

1. Paramedics have been asked by bosses not to call people duck, pal, love or mate for fear of causing offence. (Oxford Dictionaries)

2. In other words, you try to take what's mine, pal, and I'm going to stop you with the best means available. (ibid.)

3. This is Southern California, pal, where physical imperfection will NOT be tolerated. (ibid.)

Большая часть цитируемых словарных статей содержит указание на то, что существительное pal употребляется в функции обращения только по отношению к лицам мужского пола. Однако, как мы выяснили, такое употребление возможно и по отношению к лицам женского пола. Доказательством тому служат цитируемые ниже сообщения, обнаруженные нами на англоязычных форумах:

Question: ‘OK boys this is a serious pet peeve of mine: when I start getting to know a guy and then start liking him and he calls me pal/dude/buddy. It just makes it seem like he sees me as 'one of the guys' or 'just a friend' and is trying to make it clear that that's all I am. So my question is, is that the case?’

Answer: ‘Yeah, calling a girl pal or buddy is really a sign that you're in the friend zone. It doesn't mean things can't change, but you'd really have to work at that and leave strong hints that you don't want to be just friends.’ (Pal? Dude? Buddy?, discussion at girlsaskguys.com)

Согласно данному обсуждению, лицо мужского пола использует pal по отношению к лицу женского пола в том случае, если желает подчеркнуть их дружеские отношения. Отсюда следует, что в pal, употребленном в функции обращения по отношению к лицу женского пола, реализуется только первая сема – «лицо, с которым говорящий находится в дружеских или приятельских отношениях», эмоциональная сема – гнев, раздражительность – в pal, обращенном к лицу женского пола, отсутствует. Однако здесь возможна реализация другой, уже упомянутой ранее, семы – «эмоциональное воздействие на лицо: непринужденное или дружеское». В ряде случаев, как показывает следующее обсуждение, вполне возможна актуализация еще одной коннотативной семы.

Question: ‘Hi. Can I use a "pal" or a "buddy" referring to a female? For example: She's my pal/buddy. Thanks’

Answers: ‘Of course you can. But should you?’

‘I might (only 'might') refer to a female friend as a pal. I would never ever refer to one as a buddy. Mind you, I'd never refer to a male friend as a buddy either. In short, it depends who you are.’

‘Well, as a younger person, I wouldn't use either "pal" or "buddy." Actually, they sound threatening or aggressive to me ("Back off, pal"). I might use them ironically or to sound amusing - "So, who's your buddy?" to a friend who's brought a date to a party or "Wow, you're a pal!" to be sarcastic. I think the answer isn't just "it depends who you are" but "it depends who the female is."’

‘Personally, I cannot see how a woman can be referred to pal/buddy. That is, of course, no one stopping anyone, but sounds extremely weird.’ (Pal and buddy, discussion at forum.wordreference.com)

Большинство участников данного обсуждения сходится на том, что использование pal в функции обращения применительно к лицу женского пола вполне возможно, однако нежелательно, т.к. может нести в себе негативную коннотацию, а именно, сарказм или иронию. Следовательно, у pal, употребленном в функции обращения, можно выделить еще одну сему – «лицо женского пола, к которому говорящий относится с иронией или сарказмом». Окончательный набор сем просторечного pal: «лицо, с которым говорящий находится в дружеских или приятельских отношениях», «лицо мужского пола, по отношению к которому говорящий испытывает гнев или раздражение», «лицо женского пола, с которым говорящий желает завязать непринужденное или дружеское общение», «лицо женского пола, к которому говорящий относится с иронией или сарказмом».

Таким образом, pal имеет одну общую сему с guy, buddy и chum, вместе взятыми – «пол лица: мужской» – и три различительных признака – «пол лица: женский», «эмоциональная реакция на лицо: гнев или раздражение», «эмоциональная реакция на лицо: ирония или сарказм». С buddy и chum наименование pal имеет четыре общих семы – «пол лица: мужской», «отношения с лицом: дружеские», «отношения с лицом: приятельские» «эмоциональное воздействие на лицо: непринужденное или дружеское» – и не совпадает с ними по вышеназванным трем признакам. Buddy не совпадает с pal еще и по признакам «отношения с лицом: партнерские», «известность лица: неизвестное».

5) babe – внешне привлекательный человек (женщина или мужчина); крошка (о девушке); малышка; детка; лапочка; лапуля; лапка; сладкий; сладкая; сексуально привлекательная женщина любого возраста

Oxford Dictionaries: 2. (also babes) informal an affectionate form of address, typically for someone with whom one has a sexual or romantic relationship. 3. informal a sexually attractive young woman.

Merriam Webster Online: b slang**:** girl, woman. c slang**:** a person and especially a young woman who is sexually attractive.

Macmillan Dictionary:

1. informal an attractive young woman or man. Many women find this offensive. 2. spoken used for talking to a close friend or someone you love.

Dictionary.com: Slang. a. Sometimes Disparaging and Offensive. a girl or woman, especially an attractive one. b. an attractive young man. c. (sometimes initial capital letter) an affectionate or familiar term of address (sometimes offensive when used to strangers, casual acquaintances, subordinates, etc., especially by a male to a female). 3. informal. a young woman or man perceived as looking attractive.

The Free Dictionary: 3. Slang A young woman. 4. Informal Sweetheart; dear. Used as a term of endearment. 3. a young woman or man perceived as being sexually attractive 3. Slang. a. Sometimes Disparaging and Offensive. a girl or woman. b. (sometimes cap.) an affectionate or familiar term of address.

The Online Slang Dictionary:

1. an attractive woman. 2. affectionate term for one's significant other. 3. affectionate form of address for a loved one.

Как явствует из приведенных здесь значений, набор дифференциальных семантических признаков наименования babe гораздо более разнообразен, семного набора уже рассмотренных наименований. Существительное babe включает в себя следующие семы: «лицо, по отношению к которому говорящий испытывает чувство ласки, нежности, любви» (главным образом в функции обращения), «лицо преимущественно женского пола, молодого возраста, обладающее сексуальной привлекательностью», «лицо женского пола, преимущественно молодого возраста», «лицо молодого возраста с привлекательной внешностью», «лицо, с которым говорящий находится в дружеских отношениях» (в функции обращения), «преимущественно неизвестное лицо преимущественно женского пола, по отношению к которому говорящий демонстрирует фамильярность» (в функции обращения), Рассмотрим примеры реализации данных сем:

Сема 1 – «лицо, по отношению к которому говорящий испытывает чувство ласки, нежности, любви»:

1. The card, which ends in five kisses, reads: 'Hey babes, I miss you so much. (Oxford Dictionaries)

2. Don't call my name

Don't call my name, Alejandro

I'm not your babe

I'm not your babe, Fernando (Don't call my name, song)

3. She absolutely loved it when Bryan called her babe. (Oxford Dictionaries)

Сема 2 – «лицо преимущественно женского пола, молодого возраста, обладающее сексуальной привлекательностью» и Сема 3 – «лицо женского пола, преимущественно молодого возраста»:

1. You know people have midlife crises when they turn 50 and they go out and buy a red Corvette and drive around college campuses to see if they can still attract babes. (Oxford Dictionaries)

2. Whether you are going to the beach or the pool, here are some bare essentials for attracting the babes. (ibid.)

3. Everything about Debrahlee Lorenzana is hot. Even her name sizzles. At five-foot-six and 125 pounds, with soft eyes and flawless bronze skin, she is J.Lo curves meets Jessica Simpson rack meets Audrey Hepburn elegance – a head-turning beauty.

… Her attorney, Jack Tuckner, who calls himself a "sex-positive" women's-rights lawyer, is the first one to say his client is a babe. (Is This Woman Too Hot to Be a Banker?, http://www.villagevoice.com)

Сема 4 – «лицо молодого возраста с привлекательной внешностью»:

1. Who is that babe standing on the corner over there? (Dictionary.com)

2. I saw you with that orange haired babe last night. What's the story? (ibid.)

Сема 5 – «лицо, с которым говорящий находится в дружеских отношениях»:

1. Look, babe, get in there and tackle that guy! We're losing! (Dictionary.com)

2. my guy and I are just friends and I call him babe and baby at times and he does too .. (Calling a friend “Babe” acceptable?, discussion on http://www.prisontalk.com)

3. Well maybe a few decades ago it might`ve meant something but nowadays girls just babe all their friends, boys and girls ! so it dsnt necessarly mean anythin. (What does it mean when a girl calls you babe or darling several times in text messages?, discussion at http://www.askmefast.com)

Сема 6 – «преимущественно неизвестное лицо преимущественно женского пола, по отношению к которому говорящий демонстрирует фамильярность»:

1. My wife is calling strangers darling, honey or babe to stranger and want to know why? (http://www.askmefast.com)

2. There's an interesting debate on Twitter at the moment under the hashtag #dontcallmebabe. The question: is it okay to call a woman you don't know a pet name? Can it be brushed off as well-meant affection, or is it a needling way to demean women, one we should be speaking out against?

The brouhaha started when a woman named Jo Walters called her local bus company to politely let them know that she felt uncomfortable with some of their drivers calling her "babe." She says she didn't call in anger or make a formal complaint – she just wanted to let the company know that she didn't care for it. (Don't call me babe, http://jezebel.com)

Примеры реализации Семы 2 – «лицо преимущественно женского пола, молодого возраста, обладающее сексуальной привлекательностью» – указывают на то, что выделение частного признака «пол лица: женский» не вполне оправдано, т.к. случаи употребления babe по отношению к лицам мужского пола, обладающим сексуальной привлекательностью, не настолько редки, чтобы оставлять их без внимания. Иными словами, Сема 2 нуждается в уточнении – «лицо молодого возраста, обладающее сексуальной привлекательностью». Кроме того, как нам кажется, эту сему следует объединить с Семой 4 – «лицо молодого возраста с привлекательной внешностью», поскольку признак «сексуальный» является избыточным в ее формулировке: наличие у человека сексуальной привлекательности предполагает наличие у него привлекательной внешности.

Таким образом, существительное babe включает в себя 4 семы: «лицо, по отношению к которому говорящий испытывает чувство ласки, нежности, любви» (главным образом в функции обращения), «лицо молодого возраста с привлекательной внешностью», «лицо женского пола, преимущественно молодого возраста», «лицо, с которым говорящий находится в дружеских отношениях» (в функции обращения), «преимущественно неизвестное лицо преимущественно женского пола, по отношению к которому говорящий демонстрирует фамильярность» (в функции обращения). При сопоставлении дифференциальных сем наименования babe с семным набором проанализированных лексем получаем следующее.

С guy существительное babe связывает архисема «лицо», обобщающая сема «пол лица», т.е. сема без уточнения признака пола, и частный признак «пол лица: любой». Заметим попутно, что дифференциальная сема «пол лица: любой» свойственна всем существительным, рассмотренным в данном разделе, т.к. формулировки целого ряда их сем содержат уточнение «преимущественно» по отношению к признаку пола. Данное уточнение допускает возможность актуализации в определенных контекстах этой же семы, но с противоположным признаком пола. Наличие в семе признака одного пола (мужского или женского) можно однозначно утверждать только при отсутствии уточнения «преимущественно». В то же время, мы считаем необходимым учитывать данное уточнение при выявлении общих и различительных признаков в семантических описаниях анализируемых лексем. Guy не совпадает с babe по признакам «пол лица: мужской», «род/тип/сорт лица». Babe, в свою очередь, не пересекается с guy по признакам «эмоционально-чувственное отношение к лицу: ласка, нежность, любовь», «возраст лица: молодой», «внешность лица: привлекательная», «пол лица: женский», «отношения с лицом: дружеские», «известность лица: неизвестное», «эмоциональное воздействие на лицо: фамильярное». С buddy у babe три общих семы. Первые две – это частные признаки, выделяемые внутри установленных сем: «отношения с лицом: дружеские», «известность лица: неизвестное». Третий общий признак выводится из случаев употребления buddy и babe в функции обращения и формулируется нами как «эмоциональное воздействие на лицо: фамильярное». Нам представляется, что коннотативные семы buddy и babe «лицо, с которым говорящий желает завязать непринужденное или дружеское общение» и «лицо, по отношению к которому говорящий демонстрирует фамильярность», соответственно, в основе своей совпадают и, следовательно, могут рассматриваться нами как общий, объединяющий их признак.

Различительными признаками в паре babe и buddy выступают семы «эмоционально-чувственное отношение к лицу: ласка, нежность, любовь», «возраст лица: молодой», «внешность лица: привлекательная», «пол лица: женский», свойственные babe, и семы «пол лица: мужской», «отношения с лицом: приятельские», «отношения с лицом: партнерские», свойственные buddy.

В паре babe и chum общими являются признаки «отношения с лицом: дружеские» и «эмоциональное воздействие на лицо: фамильярное». Различаются эти лексемы по признакам «известность лица: неизвестное», «эмоционально-чувственное отношение к лицу: ласка, нежность, любовь», «возраст лица: молодой», «внешность лица: привлекательная», «пол лица: женский» и семам «пол лица: мужской», «отношения с лицом: приятельские», соответственно.

Babe и pal имеют три общие семы: «пол лица: женский», «отношения с лицом: дружеские», «эмоциональное воздействие на лицо: фамильярное». Несовпадение отмечается по признакам «известность лица: неизвестное», «эмоционально-чувственное отношение к лицу: ласка, нежность, любовь», «возраст лица: молодой», «внешность лица: привлекательная» и семам «пол лица: мужской», «отношения с лицом: приятельские», «эмоциональная реакция на лицо: гнев или раздражение», «эмоциональная реакция на лицо: ирония или сарказм», соответственно.

Анализ общих просторечных наименований, входящих в состав ЛСГ с архисемой «лицо», показал, что данные наименования по выявленным у них дифференциальным семам можно объединить в три большие группы:

1) группа лексем с общей семой «пол лица: любой», в состав которой входят все рассмотренные наименования – guy, buddy, chum, pal, babe;

2) группа лексем с общей семой «пол лица: мужской», представленная наименованиями guy, buddy, chum и pal;

3) группа лексем с общими семами «отношения с лицом: дружеские» и «эмоциональное воздействие на лицо: фамильярное», включающая наименования buddy, chum, pal и babe.

Далее следуют трехчленные и двучленные группы:

1) с общей семой отношения с лицом: приятельские» – buddy, chum и pal;

2) с общей семой «известность лица: неизвестное» – buddy и babe;

3) с общей семой «пол лица: женский» – pal и babe.

Схематически полученные результаты можно представить следующим образом – Рисунок 1:

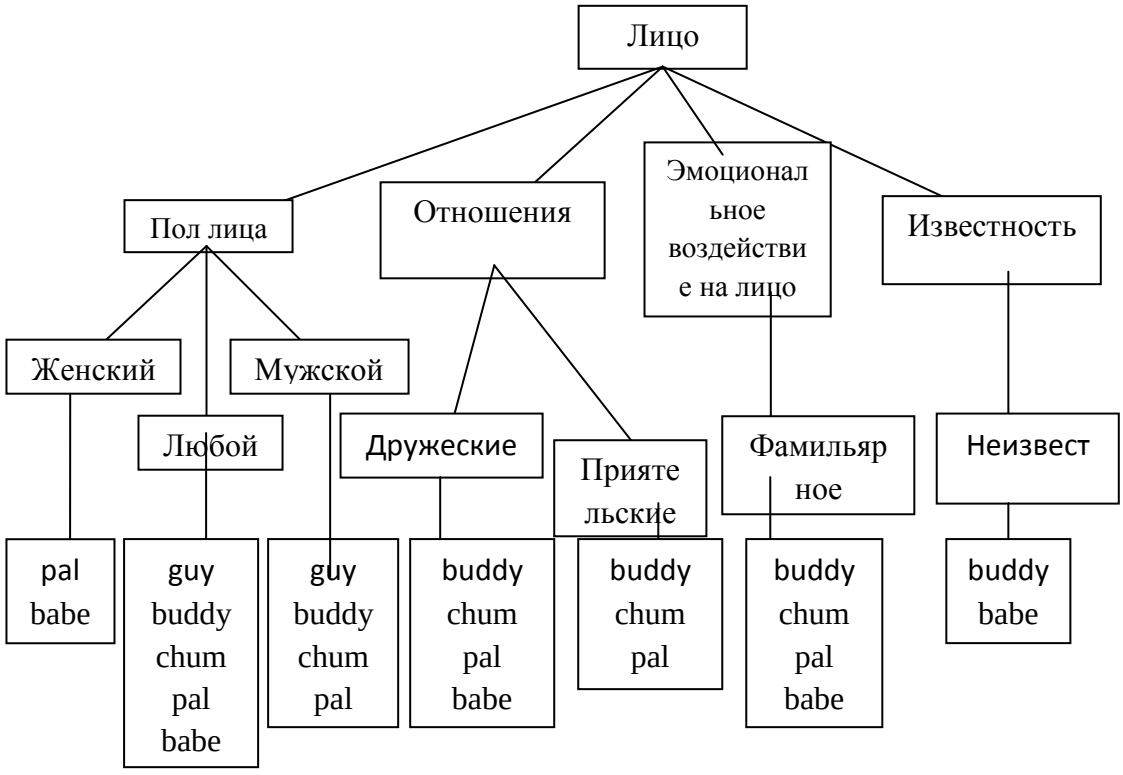

Рисунок 1 - Группы общих просторечных наименований в составе ЛСГ с архисемой «лицо»

Таким образом, интегральные семы представленных в данном разделе имен существительных (кроме guy) обозначают «лицо, с которым говорящий находится в дружеских отношениях» и «лицо, по отношению к которому говорящий демонстрирует фамильярность». При этом включение в архисему дополнительных значений «дружеские отношения» и «фамильярность» ведет к расширению понятия «лицо». Именно это и отличает архисему рассмотренных наименований от архисемы общеупотребительных имен существительных person, man, woman, girl, boy при использовании которых с целью указания на дружеские отношения с обозначаемым ими лицом или на фамильярное отношение к нему требуется употребление дополнительных лексем. В просторечии произошло перемещение потенциальной семы в архисему. Данный факт связан с номинативной функцией просторечной лексики: «расширение известного семантического объема в ненормативной языковой единице» [13, 212]. Поскольку семы «дружеские отношения» и «фамильярность» входят в состав лексемы, обозначающей лицо, для их актуализации не требуется дополнительных лексем. Указанные семы реализуются при употреблении одной лексемы.

В отличие от указанных сем, интегральная сема, обозначающая «лицо любого пола» и объединяющая все проанализированные лексемы, не может рассматриваться как отличительная особенность общих просторечных наименований, т.к. не является свойственной только им. Дифференциальная сема «лицо любого пола» входит в состав значений общеупотребительных наименований лица person и man.

Список литературы

1 Потанина О.Ю. Лексико-семантические особенности просторечия в сказках Л.С.Петрушевской (на примере глаголов движения) // http://www.science-education.ru/107-7742

2 Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 147 с.

3 Мультитран // http://www.multitran.ru

4 Oxford Dictionaries // http://www.oxforddictionaries.com

5 Merriam Webster Online: Dictionary and Thesaurus // http://www.merriam-webster.com

6 Macmillan Dictionary // http://www.macmillandictionary.com

7 Dictionary.com // http://dictionary.reference.com

8 The Free Dictionary // http://www.thefreedictionary.com

9 The Online Slang Dictionary // http://onlineslangdictionary.com

10 Предложения со словом «court» // Англо-русский разговорник // http://topenwords.ru/word/eng-ru/court/

11 Oddly Specific Types of Guy. Drake is, According to Twitter // http://www.buzzfeed.com/erinchack/oddly-specific-types-of-a-guy-drake-is-according-to-twitt

12 Фокс, Гай. Материал из Википедии – свободной энциклопедии // http://ru.wikipedia.org

13 Ермакова О.П. Номинация в просторечии // Городское просторечие: проблемы изучения. – М.: Наука, 1994. – С. 130-140.

Мақалада жақтың жалпы атаулары олардың лексика-семантикалық ерекшеліктерінің айқындалуы мақсатымен зерделенеді. Зерттеу компонентті, контекстуалды және семантикалық әдістер көмегімен жүргізіледі. Талдауға «жақ» архисемасы бар лексика-семантикалық топқа кіретін 5 қарапайым лексема түседі. Берілген атаулар оларда айқындалған семалар бойынша топтарға біріктіріледі. Оларды біріктіретін (интегралды) семалар нақтыланады.

The article examines general naming units of a person for the purpose of identifying their lexical and semantic features. The study is conducted by means of the component, contextual and

comparative analysis. Five vernacular lexical units pertaining to the LSG with the archiseme "person" are analyzed. These naming units are grouped together by the identified semes. The integral semes common for them are clarified.

ӘОЖ 811. 512. 122 '276

Ж.Т. Нурканова
Қазақ гуманитарлық заң университеті
Астана, Қазақстан

СЫН ДӘРЕЖЕСІНІҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ – ҚОСАРЛЫ СӨЗДЕРДІҢ КӨПТІК ЖӘНЕ АЗДЫҚТАҒЫ ҚОЛДАНЫСЫ

Мақалада сын дәрежесінің көрсеткіштері – көптік және аздықтағы қолданысы, олардың қазақы ұлттық әлемнің тілдік бейнесін берудегі қызметі сөз болады. Автор бұл түсініктердің мазмұнын қосарлы сөздерде қолданысын мысалға ала отырып түсіндіреді, сондай-ақ осы ұғымдардың көптік және аздық мағынаны беруін, олардың мағыналық өрістерін талдайды.

Тірек сөздер: көлем өлшемдері, салмақ өлшемдері, ұлттық менталитет, әлемнің тілдік бейнесі, мағыналық өріс.

Тіл мен халық – біртұтас. Тіліне қарай ұлтын тану – ежелгі дағды. Ұлттық ерекшеліктің бастысы да тіл. Халқымыздың ұлттық санасын, сапалық белгілерін айқындай түсетін неше алуан әдет – ғұрып, салт – сана, мінез – құлық, қасиет – қалыбы тілдік танымында тікелей көрініс тапқан. Өмірдің барлық саласын қамтитын ішкі мазмұн байлығымен көзге түсетін, тілімзге бейнеліде мәнерлі рең үстейтін, күрделі құрылым – құрылысы бар фрозеологизімдер – ана тіліміздің өзіндік ерекшеліктерін көрсететін тұлғалар. Олар тіл элементтері ішінде өзінің ұлттық нақышы мен көзге түседі.

Қазіргі қазақ тіліндегі синкретті түбірлермен қатар есім және етістік сыңарлар туындады сөздер де баршылық. Көрме, айтыс, егеу секілді есім және етістік сыңарлары туынды сөздер жасауға қатысатын ма, ме, ба, бе, па, пе, ыс, іс, с, у жұрнақтарын А.Ысқақов омоним қосымшалар деп таниды. «ма,ме, ба, бе, па, пе омоним қосымшалары зат есімдерде де (қырма сақал, терме басу, елірме күлкі т.б.), етістіктің болымсыз түрінде де (кеспе, көрме, терме т.б.) кездеседі», «ыс, іс, с жұрнақтары етістіктен әрі зат есім, әрі сын есім тудыруымен қатар, етістіктің ортақ етіс формасы ретінде де қызмет етеді. «ыс, іс, с жұрнақтары арқылы етістіктерден туатын есім көбінесе заттық ұғымның атауы (қимыл атауы) (айтыс, желіс, айқас, ..., таныс, дағдарыс т.б.) және мекен – орын атаулары мен қимыл – іс атаулары (өріс, егіс ..., құрылыс т.б.) есебінде жұмсалады», « у қосымшасыныңда да қызмет өрісі аса кең. Мысалы, бұл форма арқылы зат есімдер де (асу, ауру, қашу т.б.), сын есімдер де (жүдеу, қату, бітеу т.б.), сондай-ақ қимыл-әрекет атауы формалары да (оқу, байқау, жылу т.б.) туады» дейді ғалым. Ә. Төлеуов те бұл қосымшаларды омоним деп отырып, туынды сөздің есім, етістік болу құбылысын сөз мағынасының кеңеюмен де байланыстырады. «Сабақты, салт етістіктерге ыс, іс, с қосылып, іс істеуші бір ғана субъектінің өзі болмай, кемінде екі субъектінің арасында болатын қарым-қатынасты білдіретін ортақ етіс тудырса (ақын айтысты, бала күресті), осы тұлғалы форма жоғарыдағы түбірлі сөзге қосылуы арқылы белгілі бір нәрсенің қимыл процесін көрсететін зат есім тудырады: сүйіс, ұсыныс. Мұндай түбірлері бір және әр түрлі қосымша қосылуы арқылы ортақ етіс пен туынды зат есім болып, әр түрлі мағыналы сөз жасалуы – сөз мағынасының кеңеюі», «Тіл құбылыстарының даму процесін ескеретін болсақ, онда етістіктен зат есім тудыратын саба-у, еге-у, жама-у, боя-у, тұса-у, тіре-у, қаша-у сөздері жалпылық зат атауларының атын білдірсе, сол сияқты мына

сөздердің мағыналары әрі қимыл процесі, әрі жалпы мәнді заттық атаулар болуы – сөз мағынасының кеңеюінен. Тұсау берік. Жабудың арасында» - дейді ғалым. Автор сондай-ақ ма, ме, ба, бе, па, пе жұрнақтарынан да дәл осы қалыпта таниды.

Сын есімдер де зат есім сияқты жеке сөз табы болып танылуында сөздерді топтастырудағы үш түрлі принципке толық сәйкес келеді. Сын есімдердің үш принципке сай ерекшеліктерінің болуымен қатар, бұлардың одан д басқа өзіндік сипаты бар екендігі мысалдар талдауда нақтыланады. Сондықтан да сөз таптарының ішінде сын есімдердің алатын орны зор екендігі жұмыстың өзектілігін көрсетеді.

Сын есімнің семантикалық мағынасы оның мофологиялық ерекшеліктерінен де, синтаксистік қызметтерінен де сараланып айқын көрініп отырады.

Морфологиялық сипаттары жағынан да сын есімнің өзіне ғана тән, өзге есімдерден басқаша ерекшеліктері бар. Мысалы, сын есімнің табиғи қызметі зат есімге анықтауыш мүше болса, зат есімге тіркесіп негізгі қызметін атқарғанда сын есім ешқандай өзгеріске ұшырамайды: анықталатын зат есім көптік, септік, тәуелдік формаларының кайсысында қолданылса да, оиы анықтайтын сын есім зат есімнің формасына үйлеспейді де, қиыспайды да. Сын есім өз семантикалық ерекшелігіне қарай, затты сыр-сипат (сапа, түр, рең, салмақ, көлем т. б.) жағыиан анықтайды, бірақ ол (сын есім) анықтауыш қызметін атқарып тұрғанда, еш уақытта да тәуелденбейді, көптелмейді және септелмейді.

Зат есімге тән кептік, тәуелдік, септік жалғаулары зат есімнің де, сын есімнің де қызметтерш бірдей атқаратын синкретикалық омоним сөздерге (мысалы: салқын, көк, суық, жарық, жүйрік, терең т. б.) қажетінше жалғана бе-рулерімен катар, белгілі бір контексте қолданылу ыңғайына қарай субстантивтеиетін сын есімдерге (мысалы: үлкенге үлкенше, кішіге кішіше қызмет ет; ескіге жаңа, жаңаға ескі — өлшеуіш т. б.) жалғана береді. Сын есім-де көптік, тәуелдік, септік_категориялары болмағынымен, оның өзіне тән ерекше шырай категориясы бар. Бұл ерекшелік те — сын есімнің-зат есімнен бөлінерлік, өз алдьша дербес категория екеніне дәлел.

Ғ. Мұсабаев күшейткіш буынды сын есімдерді талдау барысында соларға ұқсас «*ағыл – тегіл, көл –көсір* » қосарлы келген сөздерді шырай категориясына жатпайтынын айтқаны өте орынды, олар шырай формалары емес, олар күшейтпелі сын дәрежесін білдіретін жеке лексикалық тұлғалар екенін дұрыс пайымдаған. Мысалы,

1. *Ақаңның тіліндей ағыл-тегіл бай тіл соңыра Мұхаңда болса болғанды, ал өңге қазақтың бірінде болған жоқ* (З. Қабдол).

2. *Маңдайынан ағыл –тегіл* аққан *тер бетімді жуып, иегімнен тамшылап, өңіріме сорғалайды* (О. Бөкей).

3. *Жетітөбенің күнбатыс жақ астымен қара сеңдей ағыл –тегіл ауыл жаққа өтіп бара жатқан қолды көрді* (Д. Досжан).

4. *Бір күні Тәңірберген Ебейсіннің көл- көсір дүниемен қалаға жүргелі жатқанын есітті* (Ә. Нұрпейісов).

К. Ісметовтың фразеологиялық сөздігінде «*ағыл- тегіл, көл- көсір* » қосарланған сөздері молшылықты, байлықты бір сөзбен айтқанда көптік мағынасын білдіреді.

Қосарлы *ағыл- тегіл* сөзі *бай* сын есіммен тіркесе келіп, тіл байлығының жоғарғы дәрежесін бейнелі түрде көрсетіп тұрса, келесі қолданыста сөйлеуші ойының *ағу* үдерісінің жоғарғы дәрежедегі интенсивтілігі мен динамикасын айқындап тұр. Сол сияқты *көл- көсір* қосарлы сөзі *дүние* зат есімінің молдық сын- сипатымен қоса, оның жоғарғы дәрежесін білдіруге қолданылған. Бұл сөздердің бірінші компоненттерінің өзіндік семантикалық қалыптары сақталған, екінші компоненттері тұлғалық өзгеріске ұшырағанымен, *тегіл* < *төгіл; көсір*< *көсіл* образдық сипаттағы жоғарғы сын дәрежесінің көрсеткіштеріне айналған. Бұндай сөздердің жай сөздерден және де күшейткіш буындары бар сөздерден айырмасы, олардың ішкі формасында метафоралық сипаттағы айқын түрдегі ұлттық таным мен пайым жатады. [1, 176].

1. Қалампырдың *істің немен тынарына жетпейтін көзі, кейбір оңаша шақтарда, жасқа толып, ағыл-тегіл жылап алады.* (С. Мұқанов).

2. Жылан екі көзінен қанды жасын сорғалатып, ағыл- тегіл жылайды. (Қазақ ертегілері).

Қосарлы *ағыл –тегіл* сөзі негізінде көбінесе жылауға байланысты қолданылған болар, көз жасын төкті мәнінде қосарлы тұлғада қимыл-сын дәрежесін күшейте түсіп, «көз жасын көл қылды » мағынасын көрсетіп тұр [2, 127]. Екінші айтылымда осы қосарлы сөз өз алдына жеке қолданылып, жылаудың жоғарыда айтқан мәнін беріп тұр. Ағыл –тегілдегі екінші компоненттің *төгілден* өзгергенін [3, 67] мынандай қолданыс дәйектесе керек : *Президентпен кездесуде болғанына тасып –төгіле қуанып, жай- жайына студенттер қауымы тарқасты* (Жас Алаш). Алайда , ол *ағыл- тегіл* алғашқы мағынасынан шығып, қолданыс барысында метафорланып эмотивтік мәнде басқа сөз таптарымен тіркесіп, мағыналық, тұлға аясын кеңейтеді: Мысалы, *Оған шет елдер қару- жарақты ағыл- тегіл төгіп жатыр екен деген лақапты осы ауылдың үстінен өткен- кеткен қайдағы біреулер айтатын (Ә. Нұрпейісов). 2. Арпалысқан адам-ағыстың ортасындаы биойнақ қайраңдап қалған кеме секілді, кеменің үсті толған, быжынаған ағыл –тегіл жастар* (О. Бөкей).

Бұл қолданыстарда күшейтпелі қосарлы сөз қолдану ауқымын кеңейтіп, ішкі формасындағы бейнелі сипаты арқылы метафорланған [4, 293].

Осыған ұқсас *ас та-төк* қосарлы сөзі ерекше күшейткіштер қатарына жатады. Негізгі бұйрық рай тұлғасындағы бұл күшейткіш сынның аса жоғарғы дәрежесін динамикалық сипатта экспрессивті түрде білдіреді. Мысалы, *Бұрын соңды ондай молшылықты Әтір көрмеген. Қалаға барып қайтқалы қайнысының ас та-төк байлығын аузының суы құрып, бірнеше күн абысын- ажындарына айтып, жыр қылды* (Т. Байтасов).

Байлықтың аса молдығын *ас та-төк* арқылы білдіре отырып, оны *аузының суы құрып* тұрақты образды тіркес арқылы өрнектеп, қазақылық көңіл –күй мен мінезді, оның ауыл әйеліне тән таным болмысын жазушы көркем бейнелеген.

Осындай қосарлы күшейткіштер ішінде жиі қолданыста болатындары *ұшан –теңіз, ұлан –асыр, ұлан –ғайыр, ұлан –байтақ, телегей -теңіз* т.б.Мысалы,

1. *Мұндай жасқа келген адамның, әрине, көргені, басынан өткізгені ұшан –теңіз.* (Ғ.Есімов).

2. *Сол күні қаһан елінде ұлан –асыр жиын болып, үлкен айналма бәйге шабылды.* (Д.Досжан).

3. *Әкем Иса төбесі көкке екі- ақ елі жетпей ұлан –асыр қуанып жүр* (О. Бөкей).

4. *Осыншалық ұлан –байтақ даланы жалғыз иемденіп, Отырар, Тараз, Сығанақ секілді қала салып, алыс –жақынмен байланыс жасай бастаған еді.* (Д. Досжан).

5. *Жеңіс! Бір –бірінен сүйінші сұрап, алаөкпе болып жүгірген ауыл адамдары қолда бар малын сойып, ұлан –асыр той тойлады.* (О. Бөкей).

Қуанудың өте жоғары дәрежесін көрсетуге қолданылған *ұлан –асыр «төбесі көкке екі-ақ елі жету »* фразеологиялық тіркесі арқылы нақтылана күшейтіліп бейнеленген. Бұл қатарға көптікті білдіретін *телегей –теңіз, ұзыннан –ұзақ* жатқызуға болады. Осы сияқты күрделі сөздердің жасалу жолын Н. Оралбаева «қосарлану тәсілі » деп атаған еді (Карбелашвили С., Казем-Бек А., Сыздықова Р). Осы терминді жоғарыдағы күрделі сөздердің бір компонентінің (ағыл –тегілдегі) – *тегіл* мағынасының көмескіленуі арқылы күшейткіш – функционалды элементке айналып, көптік мағынасын білдіретін *биік –биік, үлкен –үлкен* тәрізді нағыз қос сөздерден айыру үшін қолданған жөн сияқты.

Көптік категориясында сынның салыстырмасыз жоғарғы дәрежесін қос сөздер арқылы көрсету тәсілі жиі кездеседі. Мысалы,

1. *Сол даладан көз алмай, тоя алмай, үнсіз телміріп, ұзақ –ұзақ қарайды* (М.Әуезов).

2. *Күмпиген –күмпиген нән саусақтар долы дыбысты көсіп –көсіп төгіп жатыр* (Ә. Кекілбаев).

3. *Әлі ай тумаған, жол шетіндегі бүдірлі бұталар ғана ақырын – ақырын қараңдайды* (І. Есенберлин).

4. *Бүгінгі шелектеп жауған көктемі жаңбырдан кейін, Асанның үсті су –су болып, жатақханасына әзер жетті* (Т. Байтасов).

Көптік категориясының тілдегі өнімді тәсілдерінің бірі – сын есімдер мен үстеулердің қосарланып келуі арқылы сынның жоғарғы дәрежесін көрсету. 1-ші, 3-ші сөйлемдердегі *ұзақ –ұзақ, ақырын –ақырын* үстеулері қимыл сын дәрежесін көрсетеді. 4-ші сөйлемдегі *үсті су –су* дегендегі *су –су* сын есімі сапалық сынның жоғарғы дәрежесін білдіреді. Қосарлы сын есім мен үстеулердің сын дәрежесінің маңызды бір тілдік көрсеткіштері болатынын азербайжан тілі грамматикасы ерекше көрсетеді екен [5, 413]. Ал 2-ші сөйлемдегі *көсіп – көсіп* қосарлы көсемшелері қимыл сынның интенсивтілігін даралай көрсетеді.

Көптік және аздық категориясында тіркесті күрделі сын есімдер көптеп қолданылады. Е. Жанпейісов күрделі сын есімдердің «тіркесті күрделі сындардың тілден кең орын » алатынын айтады [6, 784]. Ғалымның пайымдауынша, мұндай сын есімдер күрделі сынның мағынасын білдіреді. Осы ауқымды күрделі сын есімдердің ішінде сынның жоғарғы дәрежесін көрсететіндері де жиі қолданыста болады, мысалы, *ұлан байтақ* (ұлан – асырға ұқсас) тәрізді тіркесті күрделі сын есімдермен қатар, «тірек сыңар қызметінде – *дай* жұрнақы туынды сындар өте жиі қолданылады » [7, 134]: *түпсіз терең, жардай семіз, еңгезердей үлкен, қаңбақтай жеңіл, абажадай үлкен* т.б. «тірек сыңарының мағынасын күшейтіп тұрады, ... сапа сынының мәні күшейтіледі »,

1. *Орналасқан күннің ертеңіне есік алдында абажадай күбі шелектің жанында үріп ауызға салғандай бір бойжеткен тұр* (Қ. Исабаев).

2. *Кішкене түймедей көздерін нағашымның қызара бөрткен ұлан байтақ жүзіне әлденеше мәрте көз жүгіртіп, әлденеше мәрте аударып әкетті* (Ә. Кекілбаев).

3. *Ал Барақ сұлтан болса, Әбілқайыр айтқандай, хан ордасынан әжептәуір ұзап барып, ымырт үйіріле Церен- Доржи тобынан өзінің сенімді еңгезердей үлкен жігіттерін бөліп алып, кейін қайтқан* (І. Есенберлин).

Жоғарыда Е. Жанпейісов келтірген « – *дай* жұрнақты туынды қатыстық сын есімдер » басқа қырынан қарағанда салыстырмалы – компаративтік фразеологизмдер деп те қарастырылады. Т. Қоңыров – дай жұрнағымен келген құрылымдарды «устойчивые компаративные конструкции » деп атап осындайлардың бес типінің алғашқы екеуіне жатқызады [8, 151]. Ғ. Мұсабаев бұл жұрнақтың зат есімдерге, т.б. сөздерге жалғана отырып, сындық мағына туғызып, анықтауыштық қызметте ұқсату мағынасын білдіретінін баса айтады [9,182]. А.Ысқақов, С. Исаев –дай жұрнағынесімдерден сын есім тудыратын өнімді сөзжасамдық қосымша деп таниды. Ол көбіне- көп белгілі бір сын есіммен тіркесе келіп, сол сынның сипатын, дәрежесін, атап айтқанда, жоғарғы сатысын айқындайды (*үп –үлкен-1, қаңбақтай жеңіл- 2, оттай ыстық -3, удай қымбат -4*.) Алғашқы екі қолданыстағы - дай жұрнақты сын есімнің күшейтпелі буынды сын есіммен (*үп –үлкен, жеп –жеңіл*) тіркесуі жоғарғы дәрежедегі толымды сынды одан да үдете, образды метафорлы түрде бейнелейді, ол Т.Қоңыровтың тұжырымдауынша «дүниедегі заттар мен құбылыстардың ұқсастығының конкретті суретін жасайды » [10, 256]. *Удай ащы* тіркесті сын дәмнің ащылығы умен теңдестіріліп, *өте ащы* мағынасын ішкі семантикалық байланыстан нақтылап ашып көрсетсе, *удай қымбат* сынында удың бастапқы мағынасы ауыс түрінде, яғни өте жоғарғы көптік және аздық сын дәрежесін білдіреді, оның үстінде оның коннотативтік мағынасы бұл форманы функционалды күшейткіш дәрежесіне жеткізеді, сол арқылы осы тілдің иесінің бейнелі дүниетанымдық ерекшелігін, жанымен түйсінер түйсігін аса сенімді деңгейде айшықтайды. Сонысымен де осындай тілдік қолданыстар түйсінген дүниенің анық- айқын бейнесін беруге құзырлы. – дай жұрнақты сын есімнің сөз таптық статусын оның жеке- дара анықталатын зат есіммен тіркесе алу мүмкіншілігі ашып көрсетсе керек: *абажадай күбі, еңгезердей үлкен жігіттері* тіркестерінде сын есімдер:*абажадай* (кебеженің үлкен түрі [11, 32] – даладай, *өте үлкен* көптік мағынасын білдірсе, *еңгезердей* («ені- кез -ер ») (297,72) - *өте үлкен* көптік *түймедей кішкене* аздық мәнінде қолданылады.

Қазақ тілінде Е.Жанпейісовтың пайымдауынша, біріккен күрделі сын есімдер сан жағынан онша көп емес [12, 780]. Алайда тілдегі көптік категориясының қолданысында күшейткіштік мәнде қолданылатын сын есімдер қазақ тілінде бар. Мысалы, *зіл батпан, зілмауыр, қара- құрым, тақыр кедей, , қара тер, қас қағым, қу кедей, сіріңке қара, қу дала,*

қу медиен т.б. Бұл сөздер негізінен біртұтастықтағы мағынаны білдіреді, олардың алдыңғы компоненттері соңғы компоненттердің мағынасына күшейткіштік үстеме мағына қосып тұр, сондықтан да олар біртұтас сөз, біріккен сөз ретінде біріктіріліп жазылуы тиіс [13, 174]. Мысалы көркем әдебиетте осындай сөздерді бірде бірге, бірде бөлек жазып жүрген жағдайлар кездеседі. Бұл күшейткіш компоненттер басқа тілдерде жиі қолданылатын аса жоғарғы сын дәрежесін білдіретін, кейінгі кезде қазақ тілінде де қолданыла бастаған суперкүшейткішіндей бірге жазылуы керекті [14, 176].

1. *Қарақұрым қол әп –сәтте қоғадай жапырылып жоқ болды да, келесі мезетте ат үстіне өрттей қаулап қайта көтеріледі* (Д. Досжан).

2. *Құдалада өзіңді еш серіксіз, жалғыз сезінген қиын- ақ. (*Д. Досжан).

3. *Сондай халде келген орыстың тақыркедейлері тұрмыс жасауға қаншалық азаптанғанын, үйді қалай салғанын, егінді қалай сеуіп, астықты қалай жинағанын Нұрмағанбет көзімен көрді* (С. Мұқанов).

Тұжырымдай келе, қазақ тілінде көптік категориясындағы біріккен күрделі сын есімдер сынның жоғарғы дәрежесінің әр түрлі сатысын білдірудің бір тәсілі деп тануымыз керек.

Көптік категориясында *өте, аса, тым* функционалды форманттар яғни күшейтпелі сын дәрежесінің көрсеткіштері жиі қолданылады. Күшейтпелі шырайдың Қазақ грамматикасы көрсеткен екінші түрі туралы қазақ тіл мамандарының пікірлері түрліше болып келеді. Күшейткіш үстеулер: «*аса, өте, тым, тым-ақ, тіпті, тіптен, нағыз, ең, орасан, керемет* » арқылы «асырмалы шырай жасалады», -дейді А. Ысқақов, ал Ғ. Мұсабаев осы қатардан *орасан* тәрізді сөздердің сын есім алдында келіп, сапаны күшейтетінін, «бірақ салыстыру мағынасы жоқ » екенін айтып, өз алдына лексикалық мәні бар жеке сөз деу керектігін айтады. Ол жоғарыда келтірілген қатардағы күшейтпелі үстеулермен жасалған формаларды үдетпелі шырай деп атайды [15, 229].

Күшейткіш үстеулердің ішіндегі Қазақ грамматикасы көрсеткендей, күшейткіш дәреженің мәнін жалпылап білдіретіндері және де жиі қолданыс табатындары *өте, аса, тым* функционалды форманттар.

Нағыз, орасан, керемет күшейткіш лексемалары сынның жоғарғы дәрежесін әр түрлі модустық мәндермен қабаттастыра айқындайды. Бұл соңғылардың қатары тілде көптеп саналады. Күшейтпелі сын дәрежесін көрсететін *өте, аса, тым* функционалды форманттары осы дәреженің әртүрлі сатыларын саралайды, сонымен бірге олардың жиі қлданысында көптеген ұқсастықтар бар. Мысалы:

1. *Ақыры көргені өте көп, тоқығаны өте мол, ақылы дария Ғаббасқа тоқтаған* (Д.Досжан).

2. *Содан кейін барып ақын Бүркіт өте аз жылдың ішінде көзге түсті, ауызға ілікті* (І.Есенберлин).

3. *Аса ақылды патшалар мен қолбасшылар ақындар мен тарихшыларды құрметтеуге өте зор көңіл бөлген* (Ұ. Есдәулет).

4. *Қазақ әйелдерінің соның ішінде ауыл әйелдерінің көтеретін жүгі өте ауыр* (Қазақстан әйелдері).

Өте күшейткіші салыстырмасыз сынның жоғарғы дәрежесін білдіреді. Ол анықтауыштық, есім баяндауыш қызметіндегі сын есімге, немесе үстеуге тіркесіп, солар білдіретін сынның, белгінің жоғарғы дәрежесін ашады. Бұл күшейткіш өзі көрсететін жоғарғы дәреженің өз ішіндегі жіктелуін айқындай түседі: *көп, өте көп (1)- аз, өте аз (2) –* жоғарғы дәрежеге жеткізе сипаттаса, *ауыр, өте ауыр(3)*- жоғарғы дәрежені айрықша екпінде ерекшелеп тұр, *өте зор (4) –* жоғарғы дәрежедегі сын білдіретін *зор* сынды үдетіп тұр.

1. Мана оның айтуынша, қазақтан алынатын алым –салық тым көбейе түскен көрінеді (С. Мұқанов).

2. Шешеме ұруына араша бергенмен, әкемнің бұл ашуы тіпті ұзаққа дейін тараған жоқ (С.Мұқанов).

3. Олардың жылқы жөніндегі дауы аса талайға созылды (Жұлдыз).

4. Осы хабардан кейін Іле қойнауындағы жоңғарлардың мына сегіз ауылы тіптен қопарыла көтерілісті (І. Есенберлин).

5. Бірақ, бұл кезде Мұхамед Шайбани керемет күшейіп алған еді (І. Есенберлин).

6. Батыр атағын беруді талап еткен хаттар тиісті орындарға, журнал редакциясына және авторға орасан көп толассыз түсіп жатты (Парасат).

7. Екі жаққа бөлінген топтарынан басқа, Құнанбайдың артындағы нөпірдің өзі де аса тым мол. (М. Әуезов).

Аса күшейткіші *өте* күшейткішіндей қолданыс аясында қызмет етеді Айырмасын күшейтпелі сын дәрежесінің асырмалық сатысын білдіруінен пайымдаймыз. Ол да *өте* сияқты өз аясында танылған сынның дәрежесін іштей жіктейді. *Аса тым* [16, 247б.]. күшейткішімен тіркесе келіп, М.М.Копыленконың жіктеуіндегідей *үлкен көптіктегі* асырмалықтың шегіне меңзейді, сонымен бірге сөйлеушінің коммуникативтік пиғылын-интенциясын айқындайды. [17, 256]. Атап айтқанда, тыңдаушысын сөзіне сендіруге бейілді екенін аша түседі.

Сонымен қатар метафорланып қолданылатын мынандай тәсілдер: *терең* қайғы, *дария* ақыл, *нар тұлға, жойқын* ерлік, *апай* төс, *ұланғайыр байлық, сұрапыл* жылдамдық, *шалқар* шабыт, *ұлан* кеңістік, *жолбарыс* жүрек, *тауқұдірет сын,тасшайнар* қайсарлық идиомаларға айналып, көптік категориясындағы сынның аса бір жоғарғы дәрежесін бейнелі түрде сипаттайды.

Қорыта айтқанда, заттың сапалық көптік пен аздығы, көптік, аздық функционалды - семантикалық өрісінің семантикалық құрылымы болып табылады да, тілдің әр түрлі деңгейлік құралдары арқылы білдіріледі.

Әдебиеттер тізімі

1 Рысалды Қ. докторлық дисс. 171б.

2 Оспанова Ф. Фразеологизмдер уәждемесінің лингво мәдени аспектісі (қаз. ағылшын тілд. материал. негізінде) дисс. филолог. ғылымд. канд. 127б.

3 Опанова Ф. 67б.

4 Калимулина Л.А. Современные трактовки категории эмотивности\\ Филологические науки. – Москва, 2006. – №5. – С. 293.

5 Грамматика азербайджанского языка. Фонетика. Морфология и синтаксис. Под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севоротяна. – Баку:Элм, 1971. – 413с.

6 Жанпейісов Е. Сын есімдер сөзжасамы \\ Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. -784б.

7 Сыздықова Р. Алғы сөз \\ Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар. – Алматы: Ғылым, 1990. -134б.

8 Коныров Т.К. Структурно- семантическая природа сравнения в казахском языке. – Алматы: Мектеп, 1985. – с.151

9 Мұсабаев Ғ. Қазақ тіліндегі сын есім шырайлары. – Алматы, 1951. – 182 б.

10 Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. –Алматы: Мектеп, 1978. – 256 б.

11 Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі . – Алматы: «Ғылым » 1985. -32 б

12 Жанпейісов Е. Сын есімдер сөзжасамы\\ Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. -780 б.

13 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. –Алматы: Санат, 1994. -174 б.

14 .Рысалды Қ докт. дисс.-176 б.

15 Мұсабаев Ғ. Қазақ тіліндгі сын есім шырайлары. – Алматы: Ғылым, 1967. – 229 б.

16 Будагов Р.А. Проблемы развтиия языка. –М.-Л., 1965. – 247 с.

17 Копыленко М.М. Средства выражения количества в русском языке. –Алма-Ата. 1993. – 256 с.

В данной статье рассматриваются применение имен прилагательных, функционирование данной категории при отражении национальной языковой картины. Автором проводится семантического поля данных единиц на примере передачи множественного и единственного числа имен прилагательных.

This article discusses the use of adjectives, the functioning of this category in the reflection of the national language picture. The author analyzes the semantic field of data transmission units on the example of the singular and plural of adjectives.

ӘӨЖ 316.42.:802.0

Ф.А. Оспанова
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда, Қазақстан

ЖАҺАНДАНУ ҮДЕРІСІНДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН СӨЗДЕРДІҢ ЕНУ СИПАТЫ

Англицизмдердің енуі, сондай-ақ кейде оларды жолымен аударып алу қабылдаушы тілдің сөздік құрамын толықтырып байытады. Қазақ тілінің, лексикасы ағылшын тілінен, орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздермен толығып, оның аумағы кеңілді. Белгілі бір тілдің сөздік құрамы, ең алдымен, сөз тудырудың сан алуан тәсілдері арқылы сол тілдің ішкі мүміндіктерінің есесінен, бұрыннан бар сөздерден туынды сөздер жасаудың есесінен дамып байыса, сонымен қатар басқа тілдерден жаңа сөздердің енуі арқылы да толығып отырады. Міне, бұл тәсілдер тілдің лексикасының баю жолдарының ең басты тәсілдері болып табылады. Англицизмдердің қабылдаушы тілдің грамматикалық заңдарына бағынып игерілуі қабылдаушы тілде олардың грамматикалық формасының мағынасы сақталынбауынан айқын көрінеді.

Тірек сөздер: билингвизм, ағылшын тілінің лексикасы, қоғам, кірме сөз, сөйлеу мәдениеті, жаһандану, сөздік қор, мофологиялық тәсіл.

Кез-келген халықтың тілі жеке дара өмір сүрмейді. Қандай да бір тілге басқа тілден кірме сөздердің енуі сол тілдің дамуына қажетті табиғи үдеріс болып табылады. Өзге тілдердің ықпалына ұшырамаған ешқандай тіл жоқ деуге болады. Соңғы 20-30 жыл бедерінде англицизмдер қазақ тіліне қарқынды әрі үлкен көлемде енгені соншалық, лингвистер оларды ағылшын – қазақ билингвизм құбылысы деп атап жүр. Бұл мәселені біріншіден, қоғамдағы ашық халықаралық қарым-қатынас пен ағылшын тілінің халықаралық тіл ретіндегі мәртебесінің өсуімен байланыстыра қараған жөн.

Тіл өзі қызмет атқаратын қоғаммен бірге өмір сүріп, сол қоғаммен бірге өзгеріп отырады, әрі оның ішкі заңдылықтарына сәйкес дамиды.

Кірме сөздер, яғни шығу төркіні жағынан басқа тілдік сөздер, әрбір тілдің лексикасында да бар. Сөздік құрамына басқа тілден сөз еңбеген тіл жоқ деуге болады. Дүние жүзіндегі түрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өз ара бір-бірімен қарым-қатынаста болады да, бір-біріне сөз ауысады. Әрбір тілдегі басқа тілдік сөздер санының аз я көптігі тарихи жағдайлармен байланысты.

Ал ағылшын тілінің лексикасынан роман тілдерінен енген сөздерді өте жиі кездестіруге болады. Ағылшын тілі лексикасында ағылшындық төл сөздер 70% шамасында ғана, ал өзгелері басқа тілдерден енген. Ағылшын тілінен түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне, ертеректе еніп қалыптасқан сөздердің сіңісіп кеткені соншалық, олардың басқа тілдік сөздер екені бірден аңғарылмайды да.

Ағылшын тілдері мен түркі тілінің бір-бірімен жоғарыдағыдай сөз алысуы бұл тілдерде сөйлейтін халықтардың жүздеген жылдар бойына қоныстас, көршілес елдер болып, экономика мен мәдениет саласында қарым-қатынас жасап келуінің нәтижесінде болды.

Шет тілдерден сөздердің ену сипаты түрліше болады. Бір тілден екінші тілге сөздердің ауысуы белгіленетін заттар мен ұғымдардың ауысып келуімен байланысты. Мысалы,

ағылшын тілінен қазақ тілдеріне енген сөздерді осы сөздер арқылы белгіленген жаңа ұғымдардан бөліп қарауға болмайды. Бұл жаңа сөздердің жаңа ұғымдармен бірге енгені әркімге аян.

Сөздердің жаңа заттар немесе жаңа ұғымдармен бірге ену құбылысы тіл-тілде сөз алмасудағы басты және дағдылы құбылыс болып саналады. Тіл-тілдің лексикасында ауызша енген кірме сөздер де, жазбаша енген кірме сөздер де бар.

Ауызша түрде енген сөздердің көпшілігі тұрмыс қажетіне байланысты зат атаулары болып келеді. Мұнымен бірге олардың ішінде мәдениетке байланысты ұғымдардың да атаулары болады. Ауызша енген кірме сөздерге тән ерекшелік сол – олар қабылдаушы фонетикалық заңдарына, орфоэпиялық ерекшеліктеріне бағынып, соған сәйкестендіріледі.

Жазбаша немесе кітаби кірме сөздер көбінесе ғылыми–техникалық, әдебиет пен өнер т.б. арқылы енген және солардың белгілі бір саласына бейімделіп қолданылатын сөздер болып табылады. Бұлар өркениет ұғымдарына телінген сөздер болу қасиетімен сипатталады. Сөздердің бұл тобы білдіретін ұғымы мен мәніне байланысты интернационалдық сөздер болуға икемделеді де, олардың тілден-тілге ауысу, кең түрде таралу қасиеті басым болады. Ондай сөздердің кейбіреулері өзінің білдіретін ұғымы мен мазмұнының айрықша маңызды болуына байланысты дүние жүзіне, күллі халықтардың тіліне ауызша түрде де, жазбаша түрде де еніп, жаппай және жиі қолданылатын сөздерге айналады. Мысалы, кастинг, шоу, видео клип, компьютер, интернет деген сөздер бүкіл әлемге таралып, әр түрлі тілдерде сөйлейтін халықтардың баршасына бірдей таныс сөздерге айналып отыр.

Шет тілдерден енген сөздер уақыт озған сайын әбден кірігіп, фонетикалық, грамматикалық және семантикалық жақтан игеріліп, сіңісіп кетеді. Англицизмдердің қабылдаушы тілдің грамматикалық заңдарына бағынып игерілуі қабылдаушы тілде олардың грамматикалық формасының мағынасы сақталынбауынан айқын көрінеді. Мысалы, ағылшын тілінің *рельс* деген сөзі ағылшынша көптік жалғаулы сөз болғанмен (ағылшын тілінде жекеше түрі – rail, көпше түрі – rails), қазақ тілінде жекеше түрінде ұғынылып, көпше түрде қолдану қажет болғанда, оған көптік жалғауы жалғанады (қазақша – *рельстер)*.

Шет тілінен енген кейбір сөздердің қабылдаушы тілде кейде мағынасынын, тартылатыны да болады. Шет тілден сөз қабылдағанда, оның (сөздің) ішкі формасы, дәлелдемесі ұмытылады. Қабылдаушы тілде бұл тәрізді сөздердің қандай морфемалардан құралғаны, қалай пайда болғаны, әдетте, еске алынбайды. Мысалы : Бидің бір түрін білдіретін *«фокстрот»* шығу тегі жағынан ағылшынның – *foxtrot*, сөзбе – сөз аударғанда, «түлкінің аттамы» деген сөз. Қазақ тілінде, сондай-ақ басқа тілдерде де бұл сөздің арғы төркіні, шығу тегі мүлдем ескерілмейді, ол жағы бізге тіптен белгісіз. Бұл сөз тек бидің бір түрінің атауы ретінде ғана ұғынылады. Кейбір көп мағыналы сөздер басқа бір тілге ауысқанда, әр түрлі мағынасында емес, белгілі бір мағынасында ғана ауысуы мүмкін.

Англицизмдердің тілден тілге ену жолдары мен олардың бірсыпырасының әр түрлі өзгерістерге түсіп, қабылдаушы тілдің құрылысына сай икемделіп игерілу жолдары алуан түрлі болады.

Кейде шет тілдік сөздер мен сөз тіркестері тілден тілге аударылғанда, олардың құрылысы сақталып аударылады да, солардың үлгісі бойынша сөздер мен сөз тіркестері жасалады. Шет тілдік сөздер мен сөз тіркестерінің үлгісі бойынша жасалған, олардың құрылысының көшірмесі болып табылатын сөздер мен сөз тіркестері калька деп аталады. Кейбір тұрақты сөз тіркестері де, баламасы болмаған жағдайда, калька жолымен аударылады.

Англицизмдердің енуі, сондай-ақ кейде оларды жолымен аударып алу қабылдаушы тілдің сөздік құрамын толықтырып байытады. Қазақ тілінің, лексикасы ағылшын тілінен, орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздермен толығып, оның аумағы кеңілді. Белгілі бір тілдің сөздік құрамы, ең алдымен, сөз тудырудың сан алуан тәсілдері арқылы сол тілдің ішкі мүмкіндіктерінің есесінен, бұрыннан бар сөздерден туынды сөздер жасаудың есесінен дамып байыса, сонымен қатар басқа тілдерден жаңа сөздердің енуі арқылы да толығып отырады.

Міне, бұл тәсілдер тілдің лексикасының баю жолдарының ең басты тәсілдері болып табылады.

Англицизмдер – қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық қатынастардың, ғылым мен техниканың дамуына байланысты тілге енген жаңа сөздер мен сөз тіркестері, фразеологиялық оралымдар.

Англицизмдер лексикалық және семантикалық болып екіге бөлінеді. Лексикалық англицизмге жаңа ұғымдардың тууымен бірге пайда болған жаңа терминдер жатса, семантикалық англицизмдер деп сөзбе-сөз аудару арқылы төл сөзге қосылған жеке мағынаны айтуға болады. Мысалы, *human factor – антропогендік фактор, fresh juice – жаңа сызылған жеміс шырыны, yogurt – йогурт, pudding – пудинг, fast food –(фаст фуд) жеңіл әрі тез әзірленетін тағам, week end – уик энд – демалыс күндер, party – парти – сауық кеші, sponsor – спонсор – демеуші, прайс – баға, бизнесвумэн – бизнес әйелі, юзер – қолданушы, computer system – компьютерлік жүйе, computer center – компьютер орталығы* т.б. Мысалы : I like *fresh juice* – Мен жаңа сығылған *жеміс шырынын* ұнатамын, *yogurt* is a dairy product (soy milk, nut milks, such as almond milk, and coconut milk can also be used) produced by bacterial fermentation of milk – *йогурт* құрамында сүтті тағамдар (гайканың соя сүті, бадам сүті, какос сүті) сондай – ақ табиғи сүттерден жасалады, *Fast food* is the term given to food that can be prepared and served very guickly – *Фаст – фуд* термині жеңіл әрі тез әзірленетін тағамдарға айтылған, The workweek and *weekend* are those complementary parts of the week devoted to labour and rest respectively – Жұмыс күні және *уик – энд* бір – бірін толықтыратын жұмыс пен демалыс күндеріне арналған апта күндері, «*A party* is a gathering of people who have been invited by a host for the purposes of socializing, conversation, or recreation» – Парти - қонақ күтушінің шақырған адамдарының әңгімелесіп, демалу үшін жиналатын жері, To *sponsor* something is to support an event, activity, person, or organization financially or through the provision of products or services – Спонсорлық ету бір ұйым немесе адамдарды материалдық және физикалық түрде көмек беру болып табылады.

Англицизмдер сөзжасамдық калькалау (макроұя, кодтану), сондай-ақ синтаксистік-морфологиялық, семанткалық, морфологиялық тәсілдер арқылы жасалып, тілдің сөздік құрамын байытады.

Шет тілден енген сөздердің басым бөлігі өздерінің бастапқы мағынасын сақтайды, семантикалық жақтан өзгерістерге көп ұшырамайды. Англицизмдер төл сөздермен де беріле алады, сөздік құрамында бұрыннан қолданылып жүрген сөз тұлғалары жаңа мағынаға ауысып, жаңа ұғымды белгілеуге мүмкіндік алады. Англицизмдер тілдің лексикалық құрамына ауызша және жазбаша түрде енеді. Ауызша енген сөздердің көпшілігі тұрмыс қажетіне, мәдениетке қатысты атаулар болса, жазбаша енген англицизмдер ғылым мен техниканың жетістіктеріне қатысты болып келеді. Қазіргі тілімізде жасалған англицизмдер көпшілігі сөз тіркестері түрінде келіп, анықтауыштық қатынаста болады. Мысалы, *human factor – антропогендік фактор, week end – уик-энд (демалыс күндер), price list – прайслист, hot dog – хот-дог, , computer system - компьютерлік жүйе, computer center – компьютер орталығы, Media – Holding – медиа-холдинг* т.б.

Англицизмдердің екі түрлі жасалу жолдары бар:

1) Бұрын-соңды тілде болып көрмеген, жаңа ұғымдардың пайда болуымен байланысты. Мысалы : *hot dog – хот дог, yogurt – йогурт, pudding – пудинг, fast food- фаст – фуд, spray – спрей, скраб – scrub, bowling-боулинг, cartridge – картридж, printer – принтер, disk – диск, file – файл, password – пароль, air conditioner – кондиционер, cooler – кулер, mixer – миксер, toaster – тостер, blender – блэндер, perfume – парфюм, manager-менеджер, promoter – проумотер, distributor – дистрибьютер, dealer – диллер, mentality - менталитет, jacuzzi – джакузи, stapler – степлер, scotch tape – скотч, computer – компьютер, monitor – монитор, display – дисплей, presentation – презентация, calculator – калькулятор, notebook – ноутбук,* және т.б.

2) Бұрыннан тілде бар атауларды жаңартып, ескіні жаңғыртып, жаңаша мән беріп, түрлендіріп қолдану негізінде пайда болады. Англицизмдердің ұлттық тілдің байып, дамуы

үшін, оның жаңа мағыналы сөздермен толықтырылып отыруы үшін мәні зор. Мысалы : *briefing – брифинг, candidate – үміткер (кандидат), share – үлес(акция), journalist – тілші(журналист)* және т.б.

Тіл басқыншылығы тек қазақ тілінде ғана емес сонымен қатар барлық тілдерде де кездеседі. Мысалы, орыс тілінде И.А. Стерниннның айтуы бойынша 90 жылдардың басы орыс тілінің бөгде тілдердің лексикасымен араласуымен ерекшеленді. Қазіргі тіл білімі ғалымдарының зерттеуіне сүйенсек күніне 300 сөз қазақ тіліне енеді екен. Ол сөздердің басымы ағылшын тілінен енген. Қазақ тіліне де англицизмдер көптеп енуде. Ресей ғалымдарының пікірнше әсіресе көптеген кірме лексика газет, журнал беттерінде көрінеді, сондықтан газет, журнал бетінде кездесетін мәтіндерді оқу үшін алдымен ағылшын тілін оқыту мәселесі өзекті болып келеді.

Көптеген тарихи жағдайларға байланысты қазақ тіліне шетел тілінен кірген сөздердің ауысуы дәнекер тіл орыс тілі арқылы жүзеге асады. Шетел тілінен енген сөздер ғылым мен әртүрлі халықаралық деңгейде іске асып жатқан шаралардың негізінде көптеп енуде. Бұл туралы А. Исланова «Шетел сөздердің белгілері мен деректері» атты еңбегінде атап, жұмыс барысында қазақ тіліне енген шетел сөздеріне толық сипат береді [1, 19]. Қазақ тілінде кездесетін ағылшын тілінен кірген сөздер ғана емес сондай-ақ француз, герман тілдерінен енген сөздер көп. Олардың қазақ тіліне ену жолдары тіл білімінде кең көлемде зерттеліп келеді. Себебі жаһандану үдерісінде қос тілдік, көп тілдік мәселесі бүгінгі күннен бастау алып жатыр. Мысалы қазақ тілінде кездесетін француз тілі сөздерін А.К. Ахмадина «Қазақ француз қостілділігі оқу саласында үдемелі түрде дамып отыр, себебі осы тілді тұлғалар көбінесе жасанды жағдайда үйренеді» [2, 9], - деп қазақ француз қостілділігінің мәселелерін ашып көрсетті.. Е.А. Штейнер « Вопросы фонетического и гамматического освоения англицизмов и германизмов в русской разговорной речи города» атты еңбегінде орыс сөйлеу тіліндегі ағылшын және герман тілдерінің бірліктерінің өзгеріске ұшырап күнделікті қолданыстағы сипатына тоқталады [3, 15]. Бұл еңбекте қазақ тіліндегі ағылшын мен герман тілдерінің элеманттері дәлорыс тіліндегідей өзгеріске ұшырайтынына көз жеткіземіз. Англицизмдерді дыбыстық құрамдық өзгерістерімен орыс тілі арқылы қабылдаймыз. Қазақ тіліндегі шетел сөздерінің көптеп енуін халықтың ғаламторды кеңінен пайдалануын айтуға болады. Олар орыс тілі арқылы қазақ тіліне еніп тілдік қолданысқа енген ағылшын сөздері. Солардың бірқатарына тоқталатын болсақ :

Аутсайдер – 1. Монополиялық ұйымға кірмейтін, капиталистік кәсіпорын, 2. Жарыста соңғы орынды алып жатқан немесе алып қойған спортсмен немесе команда, 3. Белгілі бір әлеуметтік топтың мүшесі – ойын – сауық, өнімділік, спорттық т.с.с.

Боулинг - кеглдердің спорттық түрі. Боулингті арнайы жабық спорттық бөлмеде ойнайды.

Брифинг - белгілі бір мәселе жөнінде үкіметтің ұстанымы баяндалатын немесе халықаралық келіссөздердің барысы жөнінде ақпарат берілетін қысқа баспасөз конференциясы.

Букмекер – тотализатор ойынында ақшалай қойылымды қабылдап алатын адам.

Дайвер – сүңгуір.

Дилер – жеке тұлға немесе мекеме – кәсіпорын, фирманың сауда өкілі, алып сату мен айналысатын биржалық делдал.

Дистрибьютер – белгілі бір өнеркәсіптің немесе фирманың тауарын сауда нарығында өткізуші жеке тұлға немесе мекеме.

Картридж – белгілі бір таспаға жазылған құрылғыға арналаған элементтер жиынтығы.

Маркетинг – тұтынушылардың сұранысына белсенді әсер ететін және нарықты қарастыратын шаралар жүйесі.

Медиа – Холдинг – медиа – қиын сөздерінің біршама бөлігі, БАҚ саласына жататын обьектілер мен түсініктер, холдинг – басқа серіктестіктерді басқарыпотыру мақсатында, өзге серіктестіктердің акция пакеттерін сатып алу үшін өз қаржыларын жұмсайтын акционерлік серіктестік.

Менеджер – 1) Өндірісті басқарумен айналысатын маман.2) Шоу бизнесте, кәсіби спорттағы т.с.с. әртістер, спортсмендердің өнер көрсетуін ұйымдастыратын кәсіпкер.

Мерчендайзер – Тауарды тарату мен сатудағы маман.

Мониторинг – 1. адамның тұрмыстық қызметіне байланысты қоршаған ортаны бақылау, бағалау, тексеру. 2. Белгілі бір нәтиженің алғашқы ұсыныстың қалыптылыққа (немесе қалыпсыздыққа) сәйкестігіне көз жеткізу мақсатындағы жүйелі бақылау.

Плеймейкер – футболда ойынды ұйымдастыратын ойыншы.

Қазақ тіліндегі шетел тілінен енген сөздер бүгінгі таңда варианттылықпен беріліп жүр. Тілдік варианттардың біріне осы шетел сөздерін жатқызуға болады. Н.Уәлиұлы «біршама уақыт бәсекелесе қолданыла келген шеттілдік сөзер, ендігі жерде балама сөзге орын берді де, бір кездегі босаң норма қатаң нормаға көшті», - дей келе, «алайда қайсыбір сөзқолданыста бір кездері босаң норманың қатаң норма болып, кодификацияланғаны ескерілмей, шеттілдік сөздерді дағды бойынша қолдану қатаң норманың бұзылуы деп, тілдік қатеге жатқызылуын қажет деп білеміз», - деп баса айтады. [4, 11] Мысалы көлік (транспорт *емес*), төрелік сот (арбитраж *емес*), төреші (арбитр *емес*), жалға беру (аренда алу *емес*), жалгер (арендатор *емес*), мұрағат (архив *емес*), бос орын (вакансия *емес*), тізім (ведомаость *емес*), рұқсатнама (виза *емес*), өмірбаян (автобиография *емес*), мекенжай (адрес *емес*), кесте (таблица *емес*), келісімшарт (контракт *емес*), құжат (документ *емес*), төлқұжат (паспорт *емес*), сынып (класс *емес*), кеден (таможня *емес*), ұлықтау (инаугурация *емес*), керек-жарақ, мүкәммал (инвентарь *емес*), нұсқаушы (инструктор *емес*), нұсқау (инструкция *емес*), ақпарат(информация *емес*), күнтізбе (календарь *емес*), хұснихат (каллиграфия *емес*), біліктілік (квалификация *емес*), іссапар (командировка *емес*), сараптау (экспертиза *емес*), ұжым (коллектив *емес*), жарғы (устав *емес*), құзыр (компетенция *емес*), ымыра (компромисс *емес*), тәркілеу (конфискация *емес*), несие (кредит *емес*), жиһаз (мебель *емес*), әдіс (метод *емес*), әдістеме (методика *емес*), нысана (объект *емес*), әкімшілік (администрация *емес*), пайыз (процент *емес*), шәкіл (шкала *емес*), зейнетақы (пенсия *емес*), зейнеткер (пенсионер *емес*), мердігерлік (подряд *емес*).

Бұл дегеніміз кейбір терминдердің, шетелдік сөздердің қазақ тіліне аударылып қолдану мүмкіндігін жоққа шығармайды. Керісінше тіліміздің сөзді қоры кеңейіп, кемелденуінің белгісі екенін көрсетеді.

Қазақ тілінде кездесетін осы сияқты сөздер тілдердің өзара әсерінен пайда болады. Тәуелсіздік алған уақыттан бері ұлттық құндылықтарымызға қайта үңіліп, тіліміздің өзіндік болмысын тарихи тұрғыдан тану, сөйлеу мәдениетін көтеру, тіл тұғырын берік ұстау міндеті бүгінгі күннің келелі мәселерінің бірі болып отыр. Болашақта жаһандану үдерісінде елдігімізді сақтап қалу үшін ана тіліміздің мәселелеріне ерекше көңіл бөлу керек. Сондықтан қазақ тіліндегі шетел сөздерінің соның ішінде, әсіресе ағылшын тілінің элементтеріне саралау қажет деп білеміз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Исланова А. Шетел сөздердің белгілері мен деректері. – А., 2003. – 34 б.

2 Ахмадина Б.К. Қазақ-француз оқу қостілдігі (әлеуметтік-лингвистикалық қыры).филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның автореферaты. – А., 2007. – 31 б.

3 Штейнер Е.А. Вопросы фонетического и грамматического освоения англицизмов и германизмов в русссской разговорной речи города. – А., 2006. – 124 с.

4 Уәлиұлы Н.У. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – А., 2007.

В статье рассматриваются теоретические основы заимственных слов иностранного языка, понятие «англицизма», научно анализируется причины появления заимственных слов. Одной из проблем современной лингвистики является взаимосвязь между собой и влияние языков. Сравнивая родной язык с другим языком можно найти отличие и общие черты и это влияет на дружеские отношение между странами.

The article deals with the theoretical basis of foreign words, the notion of Anglicism, scientific interpretation of the causes of the foreign words. One of the issues of modern linguistics is interrelation and the influence of the languages. Comparing the mother tongue to other language it is possible to find a difference and general lines and it influences on friendly relation between countries.

УДК 373.24

А.О. Рахимова
Казахский гуманитарно-юридический университет
Астана, Казахстан

ВОСПИТАНИЕ В ПОЛИЯЗЫЧИИ

В данной статье рассматриваются вопросы воспитания казахстанской молодежи в духе полиязычия, выработки толерантности и языковой активности. Полиязычие рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира. Определяются пути решения преподавателем важнейшей задачи – использовать весь свой уникальный человеческий опыт и знания культурных традиций народов и этносов, общечеловеческих ценностей и мировой культуры, чтобы создать благоприятную образовательную и воспитательную среду, способствующую формированию социально-активной личности.

Ключевые слова: полиязычие, поликультурная личность, поликультурное образование, преподаватель вуза.

«Знание родного, государственного, русского и иностранного языков расширяет кругозор человека, содействует его всестороннему развитию, способствует формированию установки на толерантность и объемное видение мира» [1].

Казахстан, оставаясь полиэтническим и поликонфессиональным государством, переживает на сегодня сложный и противоречивый период своего культурно-языкового развития, о чем свидетельствует сложившаяся языковая ситуация, характеристика которой дана в Концепции языковой политики Республики Казахстан. Следует отметить, что практически во всех документах в области языковой политики стрежневой идеейявляется необходимость овладения несколькими языками.

Известно, что только то государство может успешно развиваться и гармонично вписаться в ряд ведущих стран мира, которое сумеет создать для своих граждан достойные условия для приобретения качественного и современного образования.

В Казахстане уделяется очень большое внимание изучению языков народов, населяющих эту страну. Здесь казахский язык является государственным, а русский язык – язык межнационального общения. По государственной программе учебники нового поколения издаются в стране на шести языках: казахском, русском, уйгурском, узбекском, турецком и немецком. Иностранные языки изучаются во всех школах. Если учесть, что обучение осуществляется на государственном, казахском, и языке межнационального общения, русском языках в школах, колледжах и вузах, а в учебных планах всех учебных заведений предусмотрено изучение, кроме русского, еще, как минимум, одного иностранного языка, то можно говорить, что в Казахстане уже сформировалась двуязычная ситуация и имеется тенденция полиязычного образования.

«Сейчас в Казахстане в основном утвердилось двуязычие как важнейшее направление культуры межнационального общения. Человек, владеющий кроме родного языка языком другого народа, получает возможность общаться с большим количеством людей,

приобщаться к материальному и духовному богатству, выработанному носителями языка другого народа, ближе и глубже знакомиться с его историей, культурой» [2, 33].

Президент Н. Назарбаев подчеркивает: «Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство, в котором ведущими являются два потока. Один отражает возрождение казахской культуры и ее составных элементов, языка. Идет объективный процесс восстановления утраченного. Другой поток – русскоязычная культура, основой которой являются исконные традиции русского народа и все то, что они впитали в ходе многовекового развития. Признание самостоятельно существующих культурных потоков не отрицает их взаимодополняемости и взаимообогащаемости, что не означает ассимиляции. Поликультурность Казахстана – это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности» [3].

В Государственной программе развития образования определена стратегия воспитания поликультурной личности, владеющей как минимум тремя языками, уважающей культуру и традиции народов мира.

В 2007 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Глава государства предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков». Именно с этого момента и начинается отсчёт новой языковой политики независимого Казахстана, которая сегодня может служить примером для других стран мира по степени популярности в обществе и уровню своей эффективности. Гармонично войдя в процесс духовного развития народа, языковая политика неотделима от общей политики масштабной социальной модернизации. Президент считает, что для успеха модернизации очень важно, чтобы каждый гражданин был полезен своему Отечеству. Модернизация нужна всем казахстанцам. Только при таком понимании может быть достигнут широкий общественный консенсус и успех [4].

«Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, – неоднократно подчёркивал Президент, – население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику» [4]. Для казахстанцев идея триединства языков особенно важна, поскольку сформулирована была Главой государства как ответ на вызов времени, как решение насущной жизненной потребности общества, активно интегрирующегося в глобальный мир. Интеграция Казахстана в мировое сообщество зависит сегодня от осознания и реализации простой истины: мир открыт тому, кто сможет овладеть новыми знаниями через овладение доминирующими языками. Благодаря инициативе Президента наше государство приступило к реализации концепции полиязычия в образовании, потому что именно полиязычие послужит укреплению конкурентоспособности Казахстана.

Современная языковая ситуация в Казахстане позволяет говорить о триединстве языков как о существенном факторе укрепления общественного согласия. Многообразие культур и языков, их равное сосуществование являются безусловным достоянием нашей страны, а проводимая языковая политика как обеспечивает соблюдение языковых прав всех этносов, так и предоставляет свободный выбор языка для общения, получения образования, реализации творческих потребностей. Позитивность развития трехъязычия для казахстанского сообщества возможна при условии единой политической, идеологической, культурной платформы. И эта платформа уже задана Президентом в разъяснении сути проекта «Триединство языков» – изучение казахского языка как государственного, русского – как языка межнационального общения и английского – как языка успешной интеграции в глобальную экономику. Создание равных условий для изучения трех обозначенных языков не означает равной сферы их функционирования, равной функциональной нагрузки и, наконец, их равного статуса. При этом акцент сделан на педагогической составляющей

данного культурного проекта, которая в полной мере может быть обозначена как полиязычное образование. Вместе с тем активизация полемики вокруг языковой ситуации в Казахстане в последние несколько лет связана с полиязычием, что позволяет говорить о новых гранях языкового образования.

Полиязычие – «употребление нескольких языков в пределах определенной социальной общности (прежде всего государства); употребление индивидуумом (группой людей) нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией» [5, 303].

Такое взаимодействие повлияло на статус языка как предмета, дающего возможность воспользоваться преимуществами открытого общества.

Использование языка как способа постижения мира специальных знаний, приобщения к культуре различных народов, диалог различных культур, способствующий осознанию людьми принадлежности не только к своей стране, определенной цивилизации, но и к общепланетарному культурному сообществу – все эти идеи имеют важное значение для казахстанской школы, осваивающей гуманистическую парадигму образования. Развитие полиязычного образования сегодня является важным аспектом социальной модернизации казахстанского общества. Каждый казахстанец должен быть толерантным, способным к активной жизнедеятельности в поликультурной среде, обладающим развитым чувством понимания и уважения других.

Одним из направлений поликультурного образования в университете является совершенствование содержательного компонента учебного материала с целью изучения уникальных, национальных самобытных черт в культуре Казахстана, нахождение и раскрытие общих элементов традиций в культурах народов, населяющих Казахстан.

В Казахстане проживают представители более 130 национальностей. Из этого следует то, что мы являемся гражданами мультилингвальной страны. В законе «Об образовании» РК (статья 11) в качестве первоочередной задачи выделяется «создание необходимых условий для получения образования, направленных на формирование, развитие и профессиональное становление личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей» [6].

Сегодня, в век технологизации и глобализации, наблюдается активизация процесса поиска эффективных условий, механизмов воспитания молодежи, способной к диалогу с другими культурами. История общества показывает, что процветание общества зависит не только от экономики и техники и даже не от общей культуры, **а от культуры слова**. И действительно, подготовка разностороннего специалиста, обладающего высоким уровнем культуры (в том числе и культуры слова)– главная проблема образования сегодня. Реалии современного этапа развития общества, языковая ситуация в Казахстане – многонациональном, с многовековой историей, в которой переплелись народы, нации, культуры, в настоящее время - диктуют необходимость разработки основных методических принципов и подходов к формированию коммуникабельной языковой личности.

В начале XXI века проблема соотношения национальных и общечеловеческих ценностей в условиях глобализации современного мира обрела особую актуальность. Возник так называемый этнический парадокс, суть которого заключается в том, что в обыденном сознании и в научных подходах стали популярными проблемы общечеловеческих ценностей, планетарного или глобального мышления. Вместе с тем получила развитие и противоположная тенденция — стремление многих этносов сохранить свою этническую культуру и самобытность как ответ на процессы ассимиляции, интеграции и унификации, происходящие в современном глобальном мире.

В условиях интенсификации межкультурного взаимодействия на первый план стали выходить проблемы образования, способствующие усвоению знаний о различных культурах, выяснению соотношения общего и особенного в традициях, в образе жизни, то есть менталитете народов, и обращающие внимание на важность воспитания у подрастающего поколения толерантности, эмпатии по отношению к носителям инокультурных ценностей. В связи с этим возникла необходимость в создании концепции образования, которая смогла бы

совместить в себе две противоположные тенденции. С одной стороны, сохранить своеобразие этнокультур, с другой — взаимоувязать их с процессами глобализации, интеграции, интернационализации [7].

В качестве такого концептуального подхода в настоящее время может выступить концепция глобального образования, которую можно определить как одно из направлений развития современной педагогической теории и практики, основывающееся на необходимости подготовки человека к жизни в условиях быстро меняющегося, все более взаимосвязанного мира, нарастающих глобальных проблем и кризисов [8].

Одной из основных составляющих частей, элементов глобального образования является концепция поликультурного образования.

Цель поликультурного образования состоит в формировании человека, способного к активной жизнедеятельности в поликультурной среде, обладающего развитым чувством понимания и уважения других, умениями жить в мире и согласии с людьми разных национальностей, рас, верований [9].

В Казахстане поликультурное образование относится к сравнительно новой области педагогического знания и находится в поиске своих фундаментальных оснований, нуждающихся в концептуальном обогащении.

Поликультурное образование в Республике Казахстан на сегодняшний момент является одним из главных направлений в системе средне – специального и высшего образования. Именно образование является важнейшим этапом в процессе формирования и развития поликультурной личности, этапом, когда осознанно формируются основные ценности и жизненные принципы. Именно полиязычие способно предоставить студенту благоприятную среду, обеспечивающую гармоничное сочетание развития гуманистических общечеловеческих качеств личности с возможностью полной реализации его национально-культурных, этнических потребностей. Следует заметить, что в современных условиях образ жизни человека определенным образом унифицируется, стираются многие национальные различия, теряется связь человека со своими корнями, обесценивается нравственный опыт предыдущих поколений. Поэтому перед преподавателем стоит важнейшая задача – использовать весь свой уникальный человеческий опыт и знания культурных традиций народов и этносов, общечеловеческих ценностей и мировой культуры, чтобы создать благоприятную образовательную и воспитательную среду, способствующую формированию социально-активной личности.

Для решения этой задачи необходимо:

1. Формировать общегражданские ценности молодого человека как личности, его активную гражданскую позицию, заставить его вспомнить духовно-нравственные традиции своих дедов и отцов.

2. Воспитывать чувства уважения и патриотизма, гордости за свою Родину, учебное заведение.

3. Воспитывать чувство толерантности, позитивной установки личности.

4. Развивать положительное отношение к культурным ценностям казахстанского общества на основе изучения мировой художественной литературы.

5. Учить здоровому образу жизни, привлекать к участию в культурно-спортивных мероприятиях.

Указанные выше задачи, несомненно должны формироваться в условиях полиязычия, только тогда получится поликультурная личность.

В качестве основополагающей цели обучения иностранным языкам становится формирование поликультурной многоязычной личности, обладающей информационными, коммуникативными и интеллектуальными потребностями, способностями и компетенциями, которые позволят ей успешно действовать в условиях межкультурного общения и профессионально-языковой деятельности в роли субъекта иноязычного познания, иноязычного общения и иноязычного творчества.

Полиязычная компетенция представляет собой не просто владение несколькими иностранными языками. Полиязычная компетенция – это владение системой лингвистических знаний, умение выявлять сходное и различное в лингвистической организации различных языков, понимание механизмов функционирования языка и алгоритмов речевых действий, владение метакогнитивными стратегиями и развитой познавательной способностью. Полиязычная компетенция не является суммой знаний конкретных языков, но представляет собой единую сложную, часто асимметричную конфигурацию компетенций, на которую опирается пользователь. Она совершенствует понимание методов и процесса изучения иностранных языков и развивает способность общаться и действовать в новых ситуациях. Полиязычная компетенция делает возможной и успешной деятельность по самостоятельному овладению основами незнакомых ранее языков, поэтому компетенция полиязычия может рассматриваться не только как владение несколькими иностранными языками, но и как способность к изучению иностранных языков, владение «чувством языка», желание и умение самостоятельно изучать иностранные языки.

Полиязычие рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира. В этой связи понимание роли языков в современном мире ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки. В казахстанских условиях система полиязычия выглядит так: казахский язык – русский язык – английский язык. Нужно достичь бесперебойного, согласованного действия данной системы! Ни один язык не должен подвергаться дискриминации.Мне представляется идеальным урок, когда учащийся или студент в своем выступлении легко переходит с казахского на русский, а затем – на английский в зависимости от того, на каком языке легче выразить свою мысль.

Для успешной реализации требований государственного образовательного стандарта необходим иной подход к изучению иностранного языка. Это объясняется некоторыми причинами, а именно: процесс обучения происходит в искусственной языковой среде; иностранный язык рассматривается как второстепенная дисциплина; недостаточное количество учебников и учебных пособий, имеющих профессиональную направленность. Очень часто интерес к предмету у студентов падает, появляется апатия, безразличие, тревожность, вызываемые трудностями, с которыми студент встречается при изучении предмета. Поэтому одна из главных задач преподавателя иностранного языка поддерживать интерес к предмету, желание работать изо дня в день. Чтобы этот интерес не пропал у студентов, преподаватель не только должен знать свой предмет, но и искать новые методические приемы, которые развивают познавательный интерес к учению.

В такой ситуации основным фактором успешного обучения является мотивация, т. е. положительное отношение студентов к иностранному языку как учебной дисциплине и осознанная потребность овладения знаниями в этой области. Необходимо не только заинтересовать студентов иностранным языком, но и преподнести им его изучение как профессионально значимый предмет. При решении этой задачи важную роль играет интеграция со специальными дисциплинами.

Мой недолгий опыт работы в Казахском гуманитарно-юридическом университете показывает, что принципы подготовки специалистов в полиязычной среде полностью приняты в нашем вузе. Учебные планы всех специальностей и школ учитывают в полной мере потребности языковой подготовки.

Современное общество предъявляет высокие требования к студентам в овладении иностранными языками. Но ни один преподаватель не сможет научить, если сам студент не захочет учиться, принцип коммуникативности и учета родного языка, принцип дифференциации и интеграции, принцип группового и индивидуального подхода. Данные истины стали аксиомой в КазГЮУ и полностью учитываются в нормативном документе вуза – «Программа профессионального развития для ППС».

Каждую субботу преподаватели-доценты и молодые преподаватели собираются на курсы повышения квалификации и слушают своих же коллег, преуспевших в методике

преподавания, риторике, применении технических средств обучения, деловом английском или русском языках. Идет серьезный «мозговой штурм» учеников и учителей. Новые знания немедленно внедряются в учебный процесс. Разве это не идеально!

Список литературы

1 Концепция развития образования республики Казахстан до 2015 года. – Астана, 2004.

2 Абсатмаров Р.Б., Садыков Т.С. Воспитание культуры межнационального общения студентов. – Алматы, 1999.

3 Назарбаев Н.А. Стратегия трансформации общества и возрождеяия европейской цивилизации. – М., 2000. – С. 16-18.

4 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы // ru.government.kz/resources/docs/doc18

5 Большая советская энциклопедия: Языкознание, 1998.

6 Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – 2012. – № 218-219. – 10 июля.

7 Закон Республики Казахстан «Об образовании» // Казахстанская правда. – 2007. – 15 августа.

8 Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / Пер. с англ. и франц. / Сост. Л.И. Васеленко, В.Е. Ермолаева; вводн. ст. Ю. А. Шрейдера. – М., 1990.

9 Наушабаева С.У. Проблема поликультурного образования в американской педагогике (анализ концепции Д. Бенкса) // Педагогика. – 1993. – № 1. – С. 104-109.

10 Ленский И.Л. Проблемы формирования культуры межнациональных отношений в педагогической публицистике 1991-1997 гг.: Дис. канд. пед. наук. – М., 1998.

Мақалада қазақстандық жастарды көптілділік рухында тәрбиелеу,толеранттық қасиеттері мен тілдік белсенділіктерін жетілдіру мәселелері қарастырылады. Көп тілділік жас ұрпақты өзара байланысты және өзара тәуелді әлем жағдайында дайындаудың құралы ретінде ұсынылған. Оқытушы әлеуметтік белсенді тұлға қалыптастыруға көмегін тигізетін жағымды білім беру және тәрбиелеу ортасын құру үшін халық пен этностың мәдени дәстүрлерін, әлемдік мәдениет пен жалпы адамзатқа тән құндылықтарды өз білімі мен тәжерибесін пайдалану арқылы маңызды міндеттерді шешу жолдарын тиімді пайдалануға шақырады.

This article discusses theissuesof trainingKazakh youth in the spirit ofpolylinguism, development of toleranceandlinguisticactivity.Polylinguismis seen asthe instrumentof trainingthe younger generationinan interconnectedandinterdependent world.Definedsolutions tothe teacher-principal objective to use all theirunique humanexperience and knowledge ofthe culturaltraditions of the peoplesandethnic groups, human valuesand global culture, to create a goodeducationand educationalenvironment conducive tothe formation ofsocially activepersonality.

УДК 81.11-44

Г.С. Суюнова
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПОНИМАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ КАК ПРИНЦИПА МЕЖЭТНИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

В статье рассматривается динамика развития научного понимания толерантности. Подчеркивается, что современные взгляды на толерантность представляют ее как деятельностное явление, требующее активной жизненной позиции, позитивного отношения к участникам межэтнического общения. Особое внимание автор обращает на высокую социально-практическую значимость толерантности в межэтническом взаимодействии.

Ключевые слова: межэтнический, взаимодействие, толерантность, понимание, успешность.

Общение способствует формированию толерантных чувств, сознания и поведения человека. Особенно значимо это утверждение для условий полиэтнического и полиязыкового общества, иначе говоря, для условий межэтнической коммуникации. Проблема толерантности для полиэтнического государства неразрывно связана с проблемой сосуществования этносов, при этом принципиально важно подчеркнуть, что толерантность призвана стать главнейшим принципом такого сосуществования.

В науке исследование проблемы толерантности имеет давнюю традицию, начиная с сократических бесед и силлогизмов Аристотеля и заканчивая концепцией диалога культур. С.С. Акавова называет различные научные направления 19-20 веков, так или иначе обращенные к проблеме толерантности: гуманистическое и антропологическое направления (К. Ясперс), биогенетическое направление (С.Холл), психотерапевтическое направление (Дж. Дьюи, П.Ф. Лесгафт, В.П.Кащенко), психологическое направление (П.Г. Бельский, Э. Клапаред. З.Фрейд) и др. [1, 2].

Проблема этнической толерантности оказалась в поле зрения социологов, психологов, культурологов, она привлекла внимание этнопсихолингвистов. Об этом свидетельствует ряд интересных исследований по этнический толерантности [2].

В казахстанском языкознании проблема этнической толерантности исследуется не менее активно. В связи с этим следует заметить, что межэтнические отношения в Казахстане имеют особое качество, во многом определяемое историей и ментальностью казахского этноса. Об этом А. Каиржанов пишет следующее: «История казахского народа - это евразийская история, которая характеризуется открытостью и великой толерантностью общества» [3, 9].

Несмотря на этот благоприятный факт, проблема толерантности в Казахстане не теряет своей актуальности, объясняемой полиэтничностью республики. Материалы казахстанских научных конференций также обнаруживают внимание к данной проблеме [4]. Особое внимание привлекают материалы Международной конференции «Ахановские чтения», прошедшие под эгидой МАПРЯЛ в 2007 г. и посвященные проблеме «Язык и толерантность» [5].

В материалах конференции нашло отражение множество аспектов данной проблемы: лингвистических, дидактических, этнолингвистических, социолингвистических, анализ которых представляет теоретический и практический интерес для нашего исследования. Так, Э.Д. Сулейменова анализирует языковые репрезентации негативных стереотипов, указывая, что они представляют собой проявление интолерантности, в свою очередь базирующейся на архетипическом противопоставлении **свой – чужой**, образно названном ею архетипом Гадкого утенка и имеющем аксиологическую основу [6, 7-14]. Показывая типологию

коммуникативной толерантности /интолерантности, ученый делает значимый для нашего исследования вывод: «Каждое общество существует в рамках толерантности, и эти рамки могут то сужаться, то расширяться. Следовательно, толерантность общества можно изменять и моделировать, а язык, будучи «домом бытия» (М. Хайдеггер), оказывается самым надежным проводником толерантности» [6, 14].

Явление толерантности имеет множество определений, но в западноевропейской и российской традициях подчеркиваются разные стороны этого явления. Так, в западной традиции толерантность – это отношения взаимного нейтралитета между двумя субъектами, строящиеся на уважении прав личности. В этом случае толерантность предстает скорее пассивное явление. Для российских исследований по проблеме толерантности все более характерным становится стремление придать данному явлению более активный характер. Если в исследовании 1996 г. толерантность понималась как «осмысленное терпимое отношение друг к другу субъектов толерантных отношений» [7, 55], то в научном сборнике 2002 г. толерантность определяется следующим образом: «толерантность - активная позиция самоограничения и намеренного невмешательства, …добровольное соглашение на взаимную терпимость разных и противостоящих в несогласии субъектов» [8, 14].

Содержание понятия **толерантность** развивается в сторону подчеркивания в нем деятельностного начала. Перцев А. считает, что «толерантность - промежуточный этап в движении от конфликта к действительному взаимопониманию и взаимодействию» [9, 6]. Более того, толерантность определяется как «способ мировоззрения, прежде всего уважения прав других и системы ценностей, признающих разнообразие мира, и готовности к взаимодействию с ним в таком его облике» [10, 306].

Анализируя проблему этнической толерантности, исследователь С.С. Акавова выделяет следующую типологию моделей толерантного общения:

1. Толерантность как безразличие.

Этот вид характеризуется «безразличием, холодным равновдушием, невмешательством при необходимости, эмоциональной глухотой, отсутствием эмпатии».

2. Толерантность как невозможность взаимопонимания.

В этом случае «субъект общения… считает ценности другой культуры чем-то второстепенным для общения и для развития общества в целом».

3. Толерантность как снисхождение.

«В случае данного понимания толерантность выступает как снисхождение к слабости других, сочетающаяся с некоторой долей презрения к ним».

4. Толерантность как расширение собственного опыта.

«Толерантность в данном случае выступает как уважение к другому … к чужой позиции в сочетании с установкой на взаимное изменение позиций в результате диалога».

5. Толерантность как устойчивый мировоззренческий конструкт.

Несомненно, что именно этот вид толерантности идеален для полиэтнического общества, так как предполагает «искреннее принятие иных ценностей, полное уважение неординарности, инакомыслия, непохожести другого» [1, 7-8].

Анализ фактического материала, в частности, результатов социологического опроса, а также зафиксированных ситуаций межэтнической коммуникации позволяет нам утверждать, что в ней встречаются все описанные выше виды толерантности, причем их удельный вес для МЭК различен.

Сравним примеры межэтнического общения:

1) *Едва не врезавшись на полной иноходи в …толпу, Скуратов…повелительно взмахнув нагайкой, крикнул:*

-Эй вы, азиаты, - ко мне!

…Он, немало насоливший на своем веку этим людям, всю жизнь презирая их и считая этот народ ничтожным, трусливым и мстительным, ожидал от них, разумеется, всего. (И. Шухов. Горькая линия. – с. 401).

2) *Хозяйку удивил непривычный для здешних мест облик Естибая – широкие скулы, черные, как вороново крыло, жесткие волосы, косой разрез пристальных глаз.*

- Да откуда же ты такой? Не русский, поди?

- Естибай взглянул на хозяйку, засмеялся:

- Из Казахстана я…

А женщина, вытирая ладонью рот, вдруг смутилась:

- Я просто так, голубчик… Какая разница, что русский, что нерусский.

Одно слово – наш, советский. – (У. Канахин. Хочу людям счастья. - с. 374).

3) – *Очень серьезно надо отнестись к уголовному миру сценария, - сказала она, - вот у вас вор есть, осетин, и бандит-кореец. Это никуда не годится.*

- Почему? – спросила я уже даже с любопытством.

- Потому что крайне опасно задевать национальные чувства меньшинств.

- Я тоже отношусь к национальному меньшинству, - возразила я. –Тем не менее мои национальные чувства вы весь вечер не то что задеваете – вы лупите по ним кувалдой.

- Радость моя, какого черта? – интимно улыбнулась старуха. – Вы мне еще двадцать раз спасибо скажете, пока сценарий и фильм будут инстанции проходить. Нет, осетин у нас пройдет эпизодом в звании сержанта, а кореец будут просто милым соседом… Весь преступный мир мы поделим пополам, на узбеков и русских. Дадим одного еврея – подпольного цеховика… (Дина Рубина. Камера наезжает. – с. 242).

4) *Напротив сел человек лет сорока, в меру пьяный, о чем тут же и объявил:*

- Да, выпил немного. За Россию!

Я нисколько не возражала. Из расстегнутого ворота трикотажной рубашки вырастала стройная шея. Зубы белые, глаз веселый и карий.

- Я за Россию для русских! Это тебе не Америка. Не для черножопых!

Он выстраивал свою концепцию легко и непринужденно: он поносил всех, от англичан до японцев, прошелся по всем буквам алфавита. Все нерусские были прокляты. Наметив концепцию в общих чертах, мужик остановился на способах ее практической реализации:

- Значит, так! С силами соберемся – и всех порежем! Ох, весело будет! (Л. Улицкая. Люди нашего царя. – Москва-Подрезково. - с. 145).

Мы считаем, что проблема этнической толерантности имеет разную степень значимости для межэтнического общения в условиях межэтнической и межкультурной коммуникации. Для случаев межкультурной коммуникации с участием гостей-визитеров силу данная проблема может и не возникнуть по причине недлительности общения. Во втором же случае МКК – общение иностранцев-переселенцев с гражданами принимающей страны - проблема этнической взаимотерпимости может стать одной из важнейших, наряду с проблемой этнокультурной адаптации.

По мере усиления межэтнических контактов, превращения их в длительные или постоянные, как это свойственно ситуации МЭК, проблема этнической толерантности приобретает особую значимость. Здесь становится важным говорить не только о терпимости, как составляющей толерантности, но и подчеркивать ее активный характер, столь важный для межэтнической коммуникации, ориентированной на результативное взаимодействие. Верным представляется следующее мнение: «Толерантность предполагает готовность принять других такими, какие они есть, и взаимодействовать с ними на основе согласия. Она не должна сводиться к индиферрентности, конформизму, ущемлению собственных интересов, наоборот, она предполагает взаимную и активную позицию всех заинтересованных сторон» [9, 163].

Толерантность становится практически значимой в условиях этнически неоднородного населения, независимо от того, насколько явно или неявно обнаруживаются проблемы межэтнического взаимодействия. В качестве примера российские ученые приводят Алтайский край: «К примеру, в полиэтничном Алтайском крае в течение многих лет отсутствуют острые межнациональные конфликты. Однако это не исключает скрытого,

неосознанного противоречия ценностей, норм этнических культур…» [11, 71]. Это утверждение применимо, считаем мы, и к казахстанской реальности.

Высокая социальная значимость толерантности подтверждается как постоянным увеличением исследований по различным аспектам этой проблемы, так и углублением ее анализа. Скажем, разрабатывается типология толерантных людей, причем выявляется связь типов толерантности с факторами «образование», «социальный статус» и некоторых других, а характеристики «толерантность/интолерантность» связываются с характеристиками «рациональность/иррациональность». Сысоев Е.В. пишет: «Наложив ось «рациональность – иррациональность» на ось «толерантность – интолерантность», выделим типы толерантности толерантных и нетолерантных людей: 1) толерантный рациональный (I), 2) толерантный иррациональный (II), 3) нетолерантный иррациональный (III), 4) нетолерантный иррациональный (IY). I и IY типы людей критичны, невнушаемы, а II и III типы, наоборот, не критичны, но внушаемы. Человек рационального типа, в отличие от иррационального, осознает причины своего поведения, склонен к причинно-следственному, а не мистическому объяснению этносоциальных явлений, процессов» [12, 77].

Существуют отношения к представителям иной национальности, основанные на знаниях, опыте, и отношения, основанные на эмоциях, что, конечно же, влияет на осуществление межэтнического взаимодействия.

Например:

1) *Отношение в классе к евреям было вполне нормальным. Возможно, это мое личное заблуждение, но мне всегда казалось, что антисемитизм находится в обратной зависимости от культурного и интеллектуального уровня.* – (Л. Улицкая. Даниэль Штайн, переводчик. - с. 40).

2) *Мария Эдуардовна, қай халықта да ақымақтар табылады. Жаңағы қазақтың ақымағы. Елдің көңілінде сіздер алды деген титтей де сезік жоқ.* –(С. Бердіқұлов. Ол орамал жоғалмайды - 27 б).

3) *Аркашаның қолынан қатты-қатты қысып жібердім. Ол тағы біреудің қолын алып, осылай-осылай қолдасқандар ұзарып бара жатты. Он жеті бала, бір көшенің он жеті баласы. Екі езүіміз құлағымызға жетеді. Бұрын бірге жүретін он бір едік. Басқа көшенің балалары соның өзінде бізден ығыңқырап тұратын. Қазір он жетіміз. Аркаша - Туладан, Вадим Тула облысынан, Миша Ленинградтан, Гельмут Энгельстен, Валька Москвадан, Славик Жиздра деген кішкентай қаладан келіп қосылды*.(С. Бердіқұлов Ол орамал жоғалмайды - 39 б).

Интерес представляет исследование И.В. Просвиркиной, в котором предпринимается попытка определить и ввести в научный оборот термины «толерантная речевая коммуникация», «толерантная коммуникативная личность», «этнотолерантная компетенция» [13]. Автор предлагает следующие понимания этих терминов:

- «Если индивидуальные свойства коммуникантов, их толерантный опыт позволяют выбрать положительный коммуникативный «диапазон», то можно говорить о толерантной речевой коммуникации» [13,11];

- «Коммуникант, способный эффективно и позитивно решать проблемы в процессе коммуникации, определяется нами как толерантная коммуникативная личность» [13, 11];

- «этнотолерантная компетенция – способность добиваться в процессе реального общения эффективного взаимодействия коммуникантов с помощью этнически маркированных вербальных и невербальных средств» [13, 12].

Помимо названных терминов, используется термин «толерантная коммуникативная компетенция, которая включает языковую, дискурсивную, речевую, стратегическую, страноведческую, социокультурную, предметную компетенции и этнотолерантную компетенцию» [13,16].

Ученый называет характеристики, присущие, по его мнению, толерантной коммуникативной личности:

- она «включена в определенные социальные и этнокультурные речевые

отношения, целью которых является достижение гармоничных отношений на основе культурно-исторического знания» [13, 17];

- «обладает активной речемыслительной деятельностью, способной учитывать в процессе общения нравственные ценности, нормы и эталоны, заданные той или иной этноязыковой культурой и ментальностью» [13, 17].

Эффективное речевое взаимодействие предполагает, что коммуниканты владеют толерантной коммуникативной компетентностью, которая включает как обязательный компонент этнотолерантную компетенцию**,** способствующую пониманию истинного смысла высказывания, позволяющую проникать в этнокультурологическое пространство собеседника.

Ученые стремятся вырабатывать реальные практические рекомендации по формированию толерантности. Например, Е.В. Сысоев предлагает связывать этот процесс с типами людей по толерантности/интолерантности, а также социальных групп. «Мероприятия должны «разговаривать» на языке, понятном для людей того или иного типа, группы. Для нетолерантных рациональных людей наиболее адекватной будет апелляция к рассудку, а для нетолерантных иррациональных – к эмоциям» [12, 78].

По мнению Т. Титовой, В Козлова, «профилактика возможной этнической интолерантности должна строиться на четком знании специфики культурного поля» [14, 4]. Подчеркнем, что подобное знание вероятнее всего формируется в условиях межэтнической коммуникации и во многом способствует эффективному межэтническому взаимодействию.

Активно используются в пропаганде и формировании терпимого отношения к людям, различающимся по этническому, национальному, религиозному и иному признаку, практические рекомендации участникам межкультурного общения, выработанные в результате многолетнего опыта американскими исследователями К. Ситарамом и Р. Когделлом, известные как Кодекс этики межкультурного коммуникатора. По мнению авторов, следование пунктам этого Кодекса способствует выработке толерантности к «чужому».

По мере усиления межэтнических контактов, превращения их в длительные или постоянные, как это свойственно ситуации МЭК, проблема этнической толерантности приобретает особую значимость. Здесь становится важным говорить не только о терпимости, как составляющей толерантности, но и подчеркивать ее активный характер, столь важный для межэтнической коммуникации, ориентированной на результативное взаимодействие. Верным представляется следующее мнение: «Толерантность предполагает готовность принять других такими, какие они есть, и взаимодействовать с ними на основе согласия. Она не должна сводиться к индиферрентности, конформизму, ущемлению собственных интересов, наоборот, она предполагает взаимную и активную позицию всех заинтересованных сторон» [15, 163].

Юрген Хабермас, рассуждая о толерантности в сфере религиозного плюрализма, делает глубокий вывод о сущности толерантности как таковой: «Толерантность *фильтрует* (выд. автором – Г.С.) поток убеждений при переходе с когнитивного уровня, на котором продолжает существовать непримиримость экзистенциально существенных мировоззрений, на практический уровень, на котором собственный этнос в благоприятном случае находит когнитивное обращение к праву и морали общества» [16, 53].

Проблема этнической толерантности всегда была и остается актуальной для межэтнических контактов. Особую значимость этому придает то обстоятельство, что этническая идентичность как функция отношений с другими этническими группами является по своей сути конфронтационной. Ее рост, считают этнопсихологи, приводит к росту этнической нетерпимости, которая является проявлением конфронтационности. Следовательно, развитие и сохранение этнической толерантности – важнейшая из стратегий успешного межэтнического взаимодействия в полиэтническом государстве. Это особенно важно в современных условиях, когда поликультурные общности испытывают серьезные проблемы в межэтническом взаимодействии. Так, сегодня ученые, анализируя вопросы

реализации политики мультикультурализма, пишут о том, что правительства США и ряда государств Западной Европы сталкиваются с рядом общих проблем на пути построения гармоничных гетерогенных обществ, а также с необходимостью переосмысления достижений мультикультурной политики и преодоления последствий возникших межрасовых и межрелигиозных противоречий [17].

Особо следует отметить такой аспект толерантности, как проблема неравенства в обществе, находящего отражение и в социальной стратификации. Так как социальная стратификация частично совпадает с этнической, всегда возникает соблазн истолковать неравенство в этнических терминах, показательным примером чего может служить российско-украинский конфликт последнего времени.

Анализ современных исследований в области межкультурного взаимодействия выявляет некоторые изменения в подходах к этому явлению. Исследователь Хохлова И.Н. пишет: «Еще недавно исследователи полагали, что наилучшей стратегией аккультурации является полная ассимиляция с доминирующей культурой. Сегодня целью аккультурации считается достижение интеграции культур, дающее в результате бикультуральную или мультикультуральную личность. Таким образом, культуры при взаимодействии не только дополняют друг друга, но и вступают в сложные отношения, обнаруживая при этом свою самобытность и специфику. Поэтому реальное взаимодействие культур обнаруживает как позитивные (обогащение культур), так и негативные (их подавление, обеднение — эрозия) следствия» [18] .

Итак, любая версия толерантности предполагает «согласие» относительно каких-то норм в данном обществе, которые по существу и определяют границы толерантности. Значит, толерантность всегда есть продукт общественного согласия, что должно учитываться при проведении разумной национальной политики в полиэтничном обществе.

Список литературы

1 Акавова С.С. Формирование толерантного общения старшеклассников в полиэтнической среде: автореф…канд. пед .н. – Махачкала. - 2007. – 27 с.

2 Толерантность. – Сб. научн. трудов. - Якутск, 1994. – 458 с.; Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности. Коллект. монография / Борисова И.Н. и др. – Екатеринбург, 2003.- 377 с.; Лебедева Н.М. Психологические исследования этнической толерантности. – Екатеринбург, 2003. – 269 с.

3 Каиржанов А. Млечный путь Евразии. – Астана: ЕНУ.- 2004.- 277 с.

4 Суюнова Г.С. К проблеме этнической толерантности в полиэтническом государстве // Язык. – Культура. – Человек. - Матер. республ. научно-практич. конфер. – Алматы, 2004. – С. 134-139; Суюнова Г.С. О разграничении понятий «межкультурная коммуникация» и «межэтническая коммуникация» //Матер. Третьего Евразийского науч. форума. - Астана, 2004. – С. 247-249; Суюнова Г.С. К вопросу о статусе межэтнической коммуникации // IY Евразийский междунар. форум. - Астана, 2005. – С. 343-346.

5 Язык и толерантность: Междунар. конференция «Ахановские чтения» под эгидой МАПРЯЛ. Т. 1-2. // Ответ. ред. Э.Д. Сулейменова. – Алматы: Қазақ Университеті.- 2007. - 262 с.

6 Сулейменова Э.Д. Толерантность языка и язык толерантности. //Язык и толерантность: Междунар. конфер. «Ахановские чтения» под эгидой МАПРЯЛ: материалы докладов и сообщений / Ответ. ред. Э.Д. Сулейменова.- Алматы: Қазақ Университеті, 2007.- С. 7-13.

7 Толерантность как культурная универсалия. - Сб. науч. тр. - Харьков, 1996. – 328 с.

8 Толерантность и культурные традиции. – М., Изд. РУДН, 2002. – 462 с.

9 Перцев А. Жизненная стратегия толерантности: проблема становления в России и на Западе. - Екатеринбург, 2002. – 286 с.

10 Уфимцева Н.В. Этнические ритмы и стереотипы культуры //Язык, сознание, этнос, культура. - М., 1994.

11 Первушина О.В. Аккультурация как способ межкультурного взаимодействия (на примере российских немцев) //Культура Алтайского края как опыт толерантного взаимодействия сопредельных территорий: сб. ст. //Междунар.научно-практич. конфер. - Барнаул: Изд-во АГАУ, 2007. – 674 с.

12 Сысоев Е.В. Толерантность этнически неоднородного сельского населения и типология ее носителей // СОЦИС, 2006 , № 3. - С. 71-78.

13 Просвиркина И.В. Толерантная речевая коммуникация: лингводидактическая теория и практика: автореф… д-ра педагог. наук: 13.00.02 - Москва – 2007. – 44 с.

14 Титова Т.А., Козлов В.Е Толерантность малых этнических групп Татарстана // СОЦИС.- 2006.- № 3. – С. 47-54.

15 Нуршаихова Ж.А. Толерантность как средство адаптации казахских репатриантов //Язык и толерантность: Междунар. конф. «Ахановские чтения» Алматы: Қазақ Университеті. - 2007. - С.159-166.

16 Хабермас Юрген. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий // СОЦИС. - 2006. - № 3.- С. 45-53.

17 Кукатас Ч. Теоретические основы мультикультурализма / Ч. Кукатас // Свободная среда [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа: http://www.inliberty.ru/library/study/327/; Фридман, Дж. Германия и крах мультикультурализма / Дж. Фридман // Геополитика. Аналитическое агентство Stratfor.ru [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: http://stratfor.ru/2010/11/germaniya-i-krax-multikulturalizma/#more-49.

18 Хохлова И.Н. Межкультурная коммуникация. Понятие, уровни, стратегии // Актуальные проблемы филологии: материалы междунар. науч. конф. (г. Пермь, октябрь 2012 г.). — Пермь: Меркурий, 2012. — С. 98-101.

Мақалада төзімділіктің ғылыми түсінуінің серпіні қарастырылады. Осы заманның көзқарастары толеранттықты, жігерлкті қажет ететін, белсенді өмірлік ұстанымды, этникааралық ара-қатынастың қатысушыларына позитивті қатынасты талап ететіні баса айтылады. Автор этникааралық әрекеттестіктегі төзімділіктің жоғары әлеуметтік маңыздылығына ерекше назар бөледі.

The article deals with the dynamics of the scientific understanding of the concept "tolerance." It also stresses that modern understanding of tolerance consists in presenting it as an activity-based phenomenon which requires an active living position and a positive attitude to the participants of interethnic communication. A special attention is given to a high social and practical value of tolerance in interethnic interaction.

УДК 81.11-44

Г.С. Суюнова
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан

ГЕНДЕРНАЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ИХ СООТНОШЕНИЕ В МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ

В статье рассматривается соотношение двух видов идентичности, этнической и гендерной, и выявляются их позиции в межэтнической коммуникации. Автор анализирует названные виды идентичности как системные явления, устанавливает их специфику и взаимосвязь, описывает случаи их проявления в межэтническом общении. По мнению исследователя, специфика этих явлений позволяет говорить о самостоятельности

межэтнической коммуникации как онтологического явления.

Ключевые слова: межэтнический, идентичность, гендер, этничность коммуникация, взаимосвязь, статус.

Межэтническое взаимодействие в силу своей многоаспектности является актуальным предметом исследования для ряда взаимосвязанных наук. В частности, в этнопсихологии актуальным является вопрос об этнической идентичности, выявление сущности которой позволяет увязывать данное явление с лингвистикой, например, через обращение к вопросу о проявлении этой этничности и через языковые формы.

Собственно межэтническая коммуникации, вопросу о статусе которой посвящено множество наших работ, анализируется нами с различных ракурсов, социального, этнического, культурного, психологического и (в последнее время) гендерного. При этом мы постоянно подчеркиваем, что аспектология межэтнической коммуникации не ограничивается этим перечнем ее ракурсов (аспектов).

В данной статье мы останавливаемся на проблеме взаимосвязи двух видов идентичности, этнической и гендерной, которые, будучи проявлением идентичности как таковой, представляют оригинальные и вместе с тем соприкасающиеся явления. Отправным моментом наших рассуждений по этому вопросу служит положение о том, что этническая и гендерная идентичности проявляются при анализе межэтнической коммуникации. Их взаимосвязь нам видится в следующих моментах.

1. Типология идентичности

Понятие этничности, принятое в западной этнологии, в отечественном и российском языкознании зачастую передается через выражение «этническая идентичность». С этой точки зрения этничность логически вписывается в общую типологию идентичностей, среди которых ученые выделяют и гендерную идентичность, которая понимается как отождествление себя с определенным полом, отношение к себе как к представителю определенного пола, освоение соответствующих ему форм поведения и формирование личностных характеристик. В связи с гендерной идентичностью у человека возникает и целостное представление о себе. Совершенно очевидно, что это понимание гендерной идентичности перекликается с определением этнической идентичности как осознание своей принадлежности к определенному этносу.

Особо отметим, что гендерная идентичность наряду с этнической является базовой структурой социальной идентичности.

«Гендер - это фундаментальное измерение социальных отношений между мужчинами и женщинами. В нем есть элементы устойчивости и элементы изменчивости. В каждом обществе, особенно многокультурном и многонациональном, необходимо иметь в виду гендерное разнообразие. Это означает, что предписания и исполнения, соответствующие мужественности и женственности, могут быть различны для разных поколений, разных этнокультурных и религиозных групп, разных слоев общества, в разные исторические периоды времени» [1, 387]. Исследователи отмечают преимущественное влияние социальных факторов на функционирование и развитие гендерных стереотипов. К таким факторам относятся: «…прежде всего, политико-экономический строй государства и его политический режим, социально-экономическое положение группы и ее индивидов (уровень образования, материальное обеспечение, социальный статус, возраст, брачный статус), национально-культурные особенности общества и социально-культурные трансформации, происходящие в обществе» [2, 154].

2. Идентичность и стереотипизация

Этничность явление двоякое: этническая культура, лежащая в ее основе, разделяется на культуру для других (для «внешнего» пользования) и культуру для себя (для «внутреннего пользования»). Это отчасти сближает ее с аналогичным свойством этнических стереотипов и этноцентризма. последние, как известно, базируются на архетипе *свой-чужой*, содержание

которого способно определять качество межэтнического взаимодействия, в том числе и гендерном ключе. Ученые выделяют гендерные архетипы, отмечая, что «… со времен Юнга,выделившего бинарный архетип *«Анима/Анимус», Женское и Мужское* начала входят в ряд основных архетипов коллективного (культурного) бессознательного и составляют особый разряд *гендерных архетипов*. К примеру, в художественной литературе и науке о ней, которая изучает архетип как *«сквозную модель»*, обладающую *неизменным,* «твердым» ядром-матрицей на сущностном уровне и – *вариативностью* проявлений в творчестве разных писателей разных времен» [3, 15].

Итак, стереотипы базируются на архетипах, и наряду с этническими стереотипами исследователи выделяют стереотипы гендерные. Последние определяются как «устойчивые, общепринятые, повторяющиеся, сформировавшиеся в культуре обобщенные убеждения о месте и исполняемых ролях того или иного гендера в обществе, а также о личности людей той или иной гендерной идентичности [2, 151]. При этом подчеркивается, что «проблема гендерного аспекта этнических стереотипов остается в числе малоизученных» [4, 79].

Следует указать на историко-хронологический приоритет этнических и гендерных стереотипов, поскольку они «располагались над индивидуальными, качественными различиями личности мужчины и женщины» [2, 152]. Таким образом, и гендерные, и этнические стереотипы представляют собой вид социальных стереотипов и выполняют сходные функции, а именно: определяют процесс восприятия окружающих людей и оказывают влияние на их взаимодействие и активное конструирование социальной реальности с использованием заложенной в стереотипах информации.

Это отчетливо проявляется в стереотипах мужчин и женщин в разных этнокультурах, влияющих на их восприятие представителями чужой этнической общности. Аксиологичность этнических гендерных стереотипов прямо влияет на успешность межэтнического общения, что можно видеть в примерах межэтнического общения, демонстрирующие влияние таких стереотипов:

1) Строгая пастушеская мораль предков и священное отношение узбеков к девичьей чести абсолютно не касается их отношения к женщине европейского происхождения - независимо от ее возраста, профессии, положения в обществе и группы инвалидности. По внутреннему убеждению восточного мужчины – и мои мальчики не являлись тут исключением – все женщины-неузбечки тайно или открыто подпадали под определение «джаляб» - проститутка, блудница, продажная тварь. Возможно, тут играло роль подсознательное отвращение Востока к прилюдно открытому женскому лицу.

*И хотя к тому времени, о котором идет речь, уже три десятилетия красавицы узбечки разгуливали без паранджи, в народе прекрасно помнили – кто принес на Восток эту заразу (*Дина Рубина. Последний кабан из лесов Понтеведра - *с. 252).*

2) *Его (студент-узбек, из кишлака) потные пальцы тыкались в клавиши…*

- А нельзя ли больше чувства? – попросила я. – Ведь это песнь любви… Поймите. Ведь и вы кого-нибудь любите?

От отпрянул от инструмента и даже руки сдернул с клавиатуры.

- *Нет! Нет! Мы… не любим!*
- *Этот неожиданный и такой категоричный протест привел меня в замешательство.*

- Ну… почему же? – неуверенно спросила я. – Вы молоды, э…э… наверняка какая-нибудь девушка уже покорила ваше…э… И вероятно, вы испытываете к ней… вы ее любите…

- Нет! – страшно волнуясь, твердо повторил мой студент. – мы… не любим! Мы… женитц хотим!

Он впервые посмотрел на меня, и в этом взгляде смешалась добрая дюжина чувств: и тайное превосходство, и плохо скрытое многовековое презрение мусульманина к неверному, и оскорбленное достоинство, и брезгливость, и страх… «Это ваши мужчины, - говорил его взгляд, - у которых нет ничего святого, готовы болтать с первой встречной «джаляб» о

какой-то бесстыжей любви… А наш мужчины берет в жены чистую девушку, и она всю жизнь не смеет поднять ресниц на своего господина...» (там же - с. 255*).*

В этнологии существует проблема понятийно-терминологического порядка, связанная с использованием терминов *национальная идентичность* и *этническая идентичность* (в западной традиции – этничность) [5]. В нашем случае мы не считаем это столь принципиальным, для нас важно их указание на возможность выделять гендерный аспект в обоих случаях и применять для его анализа понятие *гендерного идентификатора*, под которыми понимаются «связанные с гендерными отношениями материальные или идеальные объекты, служащие в коллективной идентичности средством для выявления сходства со Своими и отличительности от Чужих» [5]. Как видим, архетипическая основа гендерных идентификаторов очевидна.

Этнические стереотипы представлены авто- и гетеростереотипами, которые, в свою очередь, проявляются в этнических автопортретах и портретах, как мужских, так и женских. Эти портреты составляются на основе приписываемых своему и другому этносу (этносам) разнообразных качеств и являются отражением процессов этнической самоидентификация и идентификации. Несомненно, что подобные портреты отражают и гендерные стереотипы определенной этнической общности.

Как пишет Ю.А. Сорокин, «…идентификация и самоидентификация – это оппозитивное и диалогическое единство. Это диада, в рамках которой соотносятся и ранжируются определенные этнические качества (свойства)» [6, 43]. Данное обстоятельство весьма важно для процессов межэтнического общения, поскольку «оценки (чужих) и самооценки как ментальные стереотипы… предопределяют готовность или неготовность к вербальному и невербальному общению или отказу от него и влияют на характер самого общения (конфликтующий или гармонизирующий)» [6, 43]. Предположим, в какой-либо этнической культуре существует стереотип мужчины – типичного представителя данной культуры, то есть автопортрет. При взаимодействии с другой этнокультурой также вырабатывается устойчивое (то есть стереотипное) представление о типичном мужчине иной этнической общности (то есть портрет). Научный интерес представляет вопрос в степени совпадения этих портретов и характере оценки данного гендерного образа другой этнической культуры. Скажем, в выражениях «настоящая русская (казашка, немка, американка, японка…) описываются случаи, когда эти устойчивые представления о том, как выглядит и как ведет себя женщина из какой-либо этнической группы, совпадают с истинным положением вещей. В случае же расхождения можно услышать: «совсем не похожа на русскую», «ведет себя не как казашка» и т.п.

Итак, стереотипизация одинакова важна для реализации как этнической, так и гендерной идентичности, которые, в свою очередь, есть виды социальных стереотипов. «Фундаментом гендерной системы и гарантом сохранения культурных установок, опосредованных через отношения мужчины и женщины, является культурная традиция. На формирование гендерного сознания больше всего влияют устойчивые культурные стереотипы: они включают в себя гендерный генотип, в основе которого находится установка на индивидуальность» [7, 9]. Взаимное восприятие мужчин и женщин из разных этнических групп также базируются на определенных устойчивых культурных представлениях, в ряде случаев – стереотипного характера. В книге Б.Акунина «Алмазная колесница» есть интересные примеры такого взаимного восприятия японцев и русских:

1) *Все в туземном квартале молодому человеку было в новинку: и хлипкие, на живую нитку сколоченные лачуги, и бумажные фонарики на столбах, и незнакомые запахи. Японцы показались чиновнику чрезвычайно некрасивыми. Низкорослые, щуплые, с грубыми лицами, ходят как-то суетливо, вжав голову в плечи. Особенно огорчили женщины. Вместо чудесных ярких кимоно, какие Фандорин видел на картинках, японки носили какие-то блеклые бесформенные тряпки. Мелко-мелко переступали чудовищно косолапыми ногами, а еще у них были совершенно кривые зубы. Это жуткое открытие Фандорин сделал, когда*

увидел на углу двух болтающих кумушек. Они посекундно кланялись друг другу и широко улыбались, похожие на двух маленьких чернозубых ведьм.

2) *Потом вошла белая женщина (русская – прим. наше), а может, девка – у них ведь не поймешь, сколько им лет, двадцать или сорок. Жуткая уродина: ножищи и ручищи большие, волосы противного желтого цвета, а нос, как вороний клюв.*

3. Межэтнические браки

Брачные отношения можно считать наиболее органичным проявлением гендерных взаимоотношений, не случайно, они очень часто выступают в качестве объекта исследований этого плана. Не меньший интерес представляют и брачные отношения представителей разных этнических групп, в которых одновременно сосуществуют, взаимодействуют два таких сложных явления, как гендерная и этническая идентичности, базирующиеся, как отмечалось выше, на не менее сложном явлении стереотипизации, этнической и гендерной. Различные тенденции в межэтническом взаимодействии (взаимодействие, противодействие, нейтральные отношения) могут проявляться и в случаях межэтнических браков. Например:

1) Казахская родня считала Тогуса человеком пустым, женитьба его на русской девушке это мнение окончательно укрепила.

2) Когда жена его робко сообщила о том, что дочь собирается замуж, он огорчился. Когда к тому же добавилось, что избранник дочери – человек другой, черной расы, его ударило вдвойне: в душе белого мужчины, даже никоим образом с черной расой не соприкасавшимся, есть тайный страх, что в черном мужчине живет особо свирепая мужская сила , намного превосходящая силу белого… (Л. Улицкая. Искренне ваш Шурик).

В случае дисгармонизации межэтнических отношений критической становится и ситуация в смешанных семьях, например: *И тут же начала рассказывать о бакинской горемыке, которая уже десять лет скитается по России и не может найти себе места, потому что сама армянка, а муж ее покойный был азербайджанец, и фамилия у нее Гусейнова, и теперь армяне не оказывают ей никакого содействия за фамилию, а азербайджанцы – за национальность… - (Л. Улицкая. Сквозная линия. С. 106).*

Известно, что в советский период межнациональные браки приветствовались официальной политикой как пример интернационализма. «Начиная с середины 1930-х годов, и вплоть до конца советской эпохи государство в лице официальных идеологических структур (партия, комсомол, женсоветы) всячески приветствовало интернациональные браки, считая их залогом нерушимой дружбы многонационального советского народа [цит. по 8].

Однако в разных национальных республиках отношение к ним было неоднозначным. Например, в романе Николая Леонова «Защита Гурова. Дьявол в раю» (М.: Изд-во Эксмо, 2004 г.) читаем: *Русского никогда национальность соседа особо не волновала. Если речь идет о мужике (подч. нами), интересно знать, как он работает, пьет или не пьет, можно ли на него положиться и занять до получки. Если говорили о женщине (подч. нами, то хозяйка или вертихвостка, скандальная или душевная, ну, какая у нее задница, тоже имеет значение. А что татарка она или из Рязани, так кто же ее знает, да и неинтересно совсем.*

Упомянутая выше исследователь Касымова С. пишет: “В большинстве случаев такие семьи (межэтнические – выд. нами) негласно находились в культурной изоляции от родственной семьи, авлода, имея в локальном сообществе маргинальный статус. Для большинства они были отклонением от нормы, так как традиционно в локальных сообществах этнических таджиков в сфере брачно-семейных отношений доминировали эндогамные браки» [8].

А. Темкина, также изучавшая проблему брачных отношений в Таджикистане, указывает: «Гендерная этническая идентичность таджиков советского времени различалась в разных социальных слоях. В парадигмальном варианте этническая традиция отождествлялась с сельским патриархальным устройством жизни, противостоявшим советизации и модернизации. В русифицированных городских слоях происходила модернизация гендерных отношений – идентичность советского человека (мужчины и

женщины) легитимировала нарушения традиций. На современном этапе государственного строительства в Республике Таджикистан гендерная этническая идентичность обретает характер национальной [9, 53]

4. Этнические образы мужчин и женщин и их функционирование в межэтнических отношениях

Этническая и гендерная идентичности связывает и такое обстоятельство, как этническая подоплека содержания гендерных идентификатов: «Основными гендерными идентификаторами выступают национальные образы мужчин и женщин, образы родины и отечества, гендерные образы нации» [5]. Следует особо отметить, что коллективной идентичности какой-либо этнической общности своя и другие этнические группы получают гендерную маркировку, «как явную (при помощи метафор мужественности и женственности), так и неявную (при помощи атрибутирования качеств, соотносимых с мужчинами или женщинами)» [5].

В различных научных дисциплинах, так или иначе обращающихся к проблемам идентичности, весьма активно выявляются и анализируются национальные (этнические) образы, в том числе и гендерного характера. например, исследователь Е. Цалко, анализируя проблему гендерного аспекта национальной идентичности русских, пишет о значении гендерных образов: «Образы мужчин и женщин играют двоякую роль в национальной идентичности: с одной стороны, они являются её структурным элементом и входят в «Мы-образ», с другой, выступают как тендерные идентификаторы, способствующие проведению символических границ между Своими и Чужими, то есть являются средством включения и исключения. Русские выстраивают свою идентичность на основе отличия Своих мужчин и женщин, как от внешних Чужих (прежде всего, западных), так и внутренних (мужчин и женщин других этносов Российской Федерации) [5]. Как и в предыдущих случаях, возможно говорить об этнокультурной базе подобных образов.

Что касается образа русской женщины, то Е. Цалко называет ее качества, «которые традиционно относят к стереотипу женщины (эмоциональность, доброта, теплота) так и те, которые считаются характерными только для русских (терпеливость, выносливость, сила) [5]. Проанализировав национальный образ русского мужчины, как тендерного идентификатора, исследователь установила, что «в содержание этого образа входят как традиционные черты русской мужественности (сила, доброта, выносливость патриотизм), так и относительно новые (финансовая независимость, ответственность за семью). Данный образ, во-первых, участвует в проведении внутренних границ, поскольку содержит в себе основные характеристики русскости; а, во—вторых-, он маркирует внешнюю границу, отделяя Россию' от Запада, поскольку создается в противовес репрезентациям в первую очередь западной маскулинности [5].

К весьма интересным выводам приходит исследователь Т.А. Шилова: « …в своем исследовании мы выяснили, что, во-первых, стереотип русской женщины реально функционирует в российском и зарубежном массовом сознании, и, во-вторых, образ слабого, несостоятельного русского мужчины вполне коррелирует с мифом о сильной, независимой русской женщине» [4].

6. Этническая специфика речевого и коммуникативного поведения с точки зрения гендера

В работах по гендерной лингвистике можно найти довольно детальные описания речевого и коммуникативного поведения с точки зрения гендера, но чаще без указания на этническую специфику подобных явлений, тогда как представляется очевидным, что она существует и проявляется, доказательством чего служат исследования типа «Русское коммуникативное поведение» и др. [10]. Показательным можно считать следующий пример из реальной жизни:

Русская женщина-преподаватель, говорит своей коллеге – казашке:

- Слушайте, Гульнара, я поняла, почему меня наши начальники не любят. Та (заинтересованно): - Почему?

Русская коллега: - Я же к ним прихожу и разговариваю с ними по-русски, прямо, режу правду- матку в глаза. А наши начальники – восточные мужчины, они не любят этого. Оказывается, с ними так разговаривать нельзя. Вот ты, Гульнара, правильно с ними общаешься. Мягко, с улыбкой, гибко, когда надо, уступишь. Я теперь тоже буду, как ты, разговаривать с ними.

Наряду с этническими и гендерными стереотипами выделяются и стереотипы коммуникативные, которые логически связаны с предыдущими видами стереотипов. Значение стереотипов коммуникативного поведения для межэтнической коммуникации заключается в том, что «несовпадение стереотипов коммуникативного поведения наряду с различиями этнических (языковых) сознаний коммуникантов также может служить причиной непонимания при межкультурном общении и даже приводить к возникновению межличностных и межэтнических конфликтов» [11, 2]. О. Христофорова приводит примеры из результатов этнографической экспедиции в Ямало-Ненецкий автономный округ в 1995 г.: «…было обнаружено, что отношения ненцев и русских в местах их совместного проживания характеризуются известной напряженностью; та же напряженность, нередко приводящая к конфликтам, характерна для взаимоотношений коренного населения с местной администрацией, государственными и коммерческими организациями» [11, 3]. Исследователь объясняет это явление несовпадением представлений о правильном поведении при общении. Она подчеркивает: «…особенности коммуникативного поведения ненцев в значительной степени отличаются от поведенческих стереотипов русских. Представляется, что эти различия во многом обусловливают взаимное непонимание и напряженность, довольно часто встречающиеся в процессе межэтнического взаимодействия. Так, например, среди русского населения тундры распространен стереотип ненца как человека хитрого, "себе на уме", который "слова в простоте не скажет"; тогда как ненцы считают русских легкомысленными, болтливыми и ненадежными; и те, и другие кажутся друг другу невежливыми, не соблюдающими элементарных норм взаимодействия. Отношение сибирских народов к межэтническим взаимодействиям (в частности, к контактам с русскими) отчетливо выражает следующий эвенкийский текст: "Не ищи в жены светловолосую (русскую)! Пусть будет черноволосая, но ты будешь знать ее повадки" [11, 5].

Интересным примером гендерной специфики коммуникативного поведения в разных культурах может служить эмоциональность. Например, для казахской культуры выражать явно и тем более сильно свои эмоции на вербальном уровне считается недопустимым, как это в целом свойственно восточной культуре. Возможно, по этой причине в казахской коммуникативной культуре значимы невербальные элементы, особенно это касается поведения казахской женщины. Исследователь А.М. Байгутова в своем исследовании концепта «казахская женщина» анализирует этническую специфику жестов, используемых казахскими женщинами и подчеркивает их связь с культурными традициями: «Қазақ әйелдеріне ғана тән «бет шымшу» ишараты қазақтың ұлттық мәдениетінде ұялаудың нышаны, ерсі қылықтан шошыну белгісі болып табылады» (Только казахским женщинам присущ жест «щипать себя за щеку», понимаемый как обозначение испуга (стыда) от какого-либо неприличного действия) [12, 9].

Конечно, мы назвали лишь небольшой круг явлений, в которых мы видим взаимосвязь этнической и гендерной идентичностей, но и этот материал свидетельствует о их несомненной взаимосвязанности. Дальнейшие исследования в этом направлении позволят расширить и углубить как теорию межэтнической коммуникации, так и гендерологии.

Список литературы

1 Куватова А. Гендерные аспекты развития сельского населения Таджикистана //Известия АН Республики Таджикистан. Институт философии и права - Душанбе, 2006.

2 Вещева Н.С. Гендерные стереотипы и гендерные представления // // Теория и практика гендерных исследований в мировой науке: материалы международной научно-

практической конференции 5–6 мая 2010 года. – Пенза – Ереван – Прага: ООО Научно-издательский центр «Социосфера», 2010. – С.151-159.

3 Большакова А.Ю. Гендерный архетип и проблема автора //Теория и практика гендерных исследований в мировой науке: материалы международной научно-практической конференции 5–6 мая 2010 года. – Пенза – Ереван – Прага: ООО Научно-издательский центр «Социосфера», 2010. – С. 15-29.

4 Шилова Т.А. Миф о русской женщине на страницах Интернета: к вопросу о гендерном аспекте этнической стереотипизации // Гендерные стереотипы в социокультурных процессах средних городов России (региональные аспекты) - Материалы круглого стола. - 14 декабря 2001 года

5 Цалко Е.О. Гендерный аспект национальной идентичности русских. Автореф…по ВАК 22.00.04, кандидат социологических наук - Нижний Новгород, 2011.

6 Сорокин Ю.А. Речевые маркеры этнических и институциональных портретов и автопортретов (Какими мы видим себя и других) // Вопросы языкознания. -1995. - № 6. – С. 43-54.

7 Атрощенко Ю.Ю. Гендерная проблематика современной фольклористики // Теория и практика гендерных исследований в мировой науке: материалы международной научно-практической конференции 5–6 мая 2010 года. – Пенза – Ереван – Прага: ООО Научно-издательский центр «Социосфера», 2010. – С. 9-15.

8 Касымова С.Р. Расширяя границы: межэтнические и межконфессиональные браки в постсоветском Таджикистане (на примере браков таджикских женщин с иностранцами) - N 3 (2010)

9 Тёмкина А.А. "Подчинение старшим" vs. Разрушение патриархата: женская сексуальность в браке (Северный Таджикистан) – Журнал исследований социальной политики, 2006. – Т. 4. – № 4. – С. 439-474.

10 Прохоров Ю.Е., Стернин И. А. Русские: Коммуникативное поведение. – М.: Флинта. - 2007. - 328 с.; Токарева В.И. Этнокультурные стереотипы коммуникативного поведения: автореф. …док. филолог. наук: 10.02.19. - Минск, 1999. – 36 с.

11 Христофорова О. Национальные стереотипы коммуникативного поведения и их влияние на межэтнические взаимодействия. - http: /www. Carnegie. ru/inhhfo@carnegie.ru.

12 Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: филолог. ғылым. кандид... автореф: 10.02.02. - Алматы, 2008. – 26 б.

Бұл мақалада бір-бірне ұқсас этникалық және гендерлік сәйкестіктер арасындағы байланыс қарастырылған және олардың этноаралық ара-қатынастағы ұстанымдары көрсетілген. Автор аталған сәйкестіктерді жүйелі құбылыс ретінде талдап, ерекшелігін және арасындағы сабақтастықты белгілейді де, олардың этноаралық ара-қатынас арасындағы болған оқиғаларды суреттейді. Зерттеушінің ойынша, бұл екі сәйкестік арасындағы ерекшелік , осы екеунің этноаралық дербестігі бұларды онтологиялық құбылыс ретінде айтуға мүмкіндік береді.

The article examines the correlation of two types of identity, ethnic and gender, and reveals their positions in interethnic communication. The author analyzes these types of identities as system phenomena, determines their specificity and interrelation, and describes the cases of their manifestation in interethnic communication. In the researcher's opinion, the specificity of the phenomena described makes it possible to speak about the independent status of interethnic communication as an ontological phenomenon.

ӘӨЖ 802/809 (5К)

Ж.С. Таласпаева, Г.К. Синбаева, Ж.Т. Қадыров
М. Қозыбаев атындағы СҚМУ
Петропавл, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ЭВФЕМИСТІК ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Бұл мақалада эвфемизмдердің табу, дисфемизм, перифразбен байланысы сипатталады. Көркем мәтінде эвфемистік қолданыстардың прагматика мәселесі және синоним тудыратын ой-пікірлер айтылады. Эвфемистік мағынаның көркем мәтінде қолданылу ерекшеліктері мен қызметін айқындау – эвфемия құбылысының тағы бір қырын ашуға көмектеседі.

Түйін сөздер: эвфемизм, табу, дисфемизм, перифраз, прагматика, көркем мәтін, синоним.

Қазақ тіліндегі эвфемизмдер мәселесі – әлі де толық айқындалмаған құбылыс. Эвфемизмдер кез келген халықтың тілінінен орын алады. Түркі тілдес қазақ тілінде де эвфемизмдер молынан, сан түрлі болып қолданылады және кейбір сөздердің эвфемистік мағынада қолдануына байланысты айырмашылықтар да жоқ емес. Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде эвфемия құбылысын ғалым Ә. Ахметов алғаш ғылыми зерттеудің нысанына алып, табу мен эвфемизмді этнографиялық лексикаға жатқызады: «Кез келген этнографиялық лексиканың сыртында белгілі бір этнографиялық ұғымдардың тұратыны сияқты табу мен эвфемизмнің сыртында да олармен ұштасып, астарласып жататын этнографиялық ұғымдар, атап айтқанда, дәстүрлі наным-сенімдер, мифтер, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, қоғамда қалыптасқан тіл мәдениетімен байланысты этикалық нормалар тұрады» [1, 117]. Ғалым бұл сөздердің қыр-сырын ашуда этнография мен лингвистика ғылымдарының біртұтас нысаны ретінде зерттелінуінің тиімділігін айтып, эвфемизмдердің этнолингвистикалық бағытта айқындалуына жол ашады. Олардың пайда болуын этнолингвистикалық жүйе және этномәдени негіздер арқылы айқындап түсіндіреді, дәстүрлі моральдық-этикалық қатынастарға байланысты қалыптасқан табу мен эвфемизмдерді топтастырып көрсетеді, яғни өлімге, анатомия мен физиологиялық процестерге, саяси эвфемизмдерге, сондай-ақ эвфемизмдердің жасалу жолдары: эвфемистік метафора, эвфемистік метонимия, эвфемистік синекдоха, эвфемистік символ, эвфемистік ирония түрлері мен өзіндік ерекшеліктерін айқындайды. Эвфемизмдердің мұншама түрлерінің өзі академик В.В. Виноградов пікірінше: «Рухани мәдениеттің көтерілуі тілдегі өзгерістерде көріне отырып, сонымен бірге сөзге, көркем шығармашылық туындыларына айрықша талап пен мүдделілік те тудырады. Өмірдің түбегейлі жаңаруы дәуірінде филологияның – тіл мен әдебиет, халықтың сөз мәдениеті, сондай-ақ әдеби шығармаларды талдау әдістемесі жөніндегі ғылымның қоғамдық рөлі ерекше маңызды да ықпалды бола түспек» [2, 78] – деген тұжырымда терең болжам жатыр. Қазіргі таңда тіл, тіл мәдениеті, ғылымға деген талап, жауап-жауапкершілік, ықылас-қызығушылық, мүдделілік шынында да күн сайын артуда. Осы тілдік, қазақ ділдігінің бір мәселесі эвфемизмдік қолданыстарда жатқанын өмірдің өзі дәлелдеп отыр.

Жалпы тіл білімінде эвфемизмнің пайда болу жолы табу сөздердің қолданысымен байланысты деген пікір орныққан. Табу дегеніміз – тыйым сөз ретінде қолданылады, тек ұғымға салынатын тыйым емес, сол ұғымның тілдегі атауына, яғни сөзге салынатын тыйым екені мәлім. Бұл орайда Ә. Ахметов өз еңбегінде «... табу мен эвфемизмдердің арасындағы байланысты себеп пен салдар деп қараған жөн. Өйткені эвфемизмдерді тудыратын – табу. Сондықтан да олар бірінсіз бірі жүре алмайды. Сосын табу эвфемизмдерді тудырып қана қоймай, оларға үнемі өз орнын беріп, өзі солардың тасасына бой жасырады» [1, 76] деп,

эвфемизм құбылысының тілдік табиғаты мен әлеуметтік сипатын айқындауға мүмкіндік беретін іргелі тұжырым жасайды.

Сондай-ақ табу мен эвфемизмдердің тілмен бірге туып, бірге жасайтын бір-бірімен ажырамас құбылыс екенін көрсетеді [1, 10].

Ә. Хасенов «Тіл білімі» деген еңбегінде «Эвфемизм – бір затты не құбылысты я болмаса бір оқиғаны сыпайылап айтып жеткізу амалы; адамның көңіліне келмейтіндей, жұқалап, жайдарылап, майдалап, іштей ренжіп тұрса да, рахаттана баяндағандай айта білу тәсілі», деп түсіндіреді [3, 154]. Адамзат, табиғат т.б. болсын жалпы тіршілік иелері дейтін болсақ (жанды, жансыз) қарама-қарсы екі құбылыстан тұрады түн және күн бар дегендей.Тіл де осы заңдылыққа бағынады, әрі оның көрінісі. Ғалымдардың табу мен эвфемизмдер бірін-бірі толықтыратын тілдік амалдар дегенде, олардың сан не сапа жағынан өсуі бұларға қарсы мәндес дисфемизмдердің әсерін естен шығарму керек. Кез келген эвфемизмдердің дисфемистік қолданысы (тіпті контекстік мағынада болсын) болуы – осының айғағы. Айталық, «оттама» деген қарапайым дисфемизмнің «көп сөйлеу», «сөзіне ие болу» т.б. толып жатқан эвфемизмдік қолданыстары бар. Сонда диалектиканың қарама-қайшылық заңының нәтижесі дамуға әкеледі деген қағидасына сай сайып келгенде эвфемизм мен дисфемизмдер ғасырлар өткен сайын тілдік байлықты толықтыра түседі. Сондықтан бұл екі тілдік құбылыстың (эвфемистік, дисфемистік) қатар өмір сүруі қай тілде болмасын – тілдік заңдылық.

Кейбір еңбектерде табу, эвфемизм сөздер сөйлеу тілі лексикасына жатқызылып бір-біріне мағыналары жақын, мәндес терминдер тұрғысынан сипатталады: «Сөйлеу тілі лексикасына стильдік бояуы жағынан табу сөздер мен эвфемизмдер де жатады. Табу, эвфемизм – бір-біріне мағыналары жақын, мәндес терминдер. Әлдебір, діни нанымға, ескі әдет-ғұрыпқа байланысты айтуға болмайтын, сондай-ақ цензуралық ретпен де қолдануға тыйым салынған табу (эвфемизм) деп атайды. Бір жағдайда, хабарды тура айтпай, тұспалдап жеткізетін сөздер де табу (эвфемизм) делінеді. Өйткені стиль тұрғысынан алғанда, тура сөзден гөрі (яғни ашық түрде, тура айтуға қарағанда) оны ауыстырған тұспал сөздің өзі ұтымды. Табу мен эвфемизмнің көбіне-көп сөйлеу стилі мен көркем әдебиетте қолданылатын олардың осы ерекшелігімен тығыз байланысты» [4, 45-46].

Негізінен эвфемизмдер мен табу сөздердің бірлігі (ұқсастығы) мен айырым белгілері бар. Бұл екі термин түптеп келгенде бір тілдік құбылысқа жатады. Басқаша айтқанда, табу да, эвфемизмдер де кез келген нәрсені жұмсартып, ойды жеткізудегі сыпайы тілдік қолданымдар деген бағытта бірлікте болады. Ал нақты стильдік үрдістерде екі түрлі мақсатты көздейді, бірі (табу) наным-сенімге, салт-дәстүрді ұстанс, екіншісі (эвфемизмдер) тікелей тілдік мәдениетке қатысты болып келетінін ғалымдар атап көрсетеді. «Бір затты, құбылысты өз атымен тура атамай, басқаша атаумен атау тек табумен байланысты емес. Сөздің ұғымы дөрекілеу, қолайсыздау, көңілге тиетіндей болып келген жағдайда да тілде бір сөз бір сөзбен алмастырыла береді. Мұндай жағдайда мағынасы тұрпайы сөздің орнына сол ұғымды жұмсартып, жеңілдетіп жеткізетін сыпайы, жұмсақ сөздер айтылады. Мұндай құбылыс тіл білімінде эвфемизм деп аталады. Эвфемизм табу сияқты үрейленуден туған сенімге негізделмейді, сыпайыгершілік пен әдептілікке негізделеді. Демек, қазіргі кездегі қолданылып жүрген эвфемизмдер бүгінгі таңдағы өскелең халқымыздың қалыптасқан этикалық және эстетикалық нормаларының күнделікті нақ көріністері деп есептеледі. Сондықтан табу мен эвфемизмдерді бір-бірімен шатастыруға болмайды. Екеуі екі түрлі мақсаттан шыққан» [5, 125-12] деп, эвфемизмді құбылыс ретінде қарастырып, оның өзіндік еркшеліктерін көрсетеді.

Б. Сағындықұлы «...табу мен эвфемизмдерді бір-бірімен шатастыруға болмайды. Екеуі екі түрлі мақсаттан шыққан. Эвфемизм табу сияқты қорқыныштан, үрейленуден туған сенімге емес, сыпайыгершілік пен әдептілікке негізделеді» – деген пікірді негізге ала отырып, «...ауыстыра алатын қасиеті үшін ғана эвфемизмдерді табуға телудің реті жоқ. Әлеуметтік саладағы құбылыс – жаргондар мен арголар да бір сөзді екінші сөзбен алмастыра алады. Эвфемизмнің семантикалық табиғаты табумен үйлеспейді» [6, 87-88] деп, эвфемизм

құбылысының семантикалық табиғатына баса назар аударады. Бұл айтылғандар эвфемизм мен табудың ара жігін ажыратудағы негізгі тұжырым екенін байқаймыз. Дегенмен ғалымның пікіріне қосыла отырып, мына секілді толықтыруларды айтуға болады. Әңгіме бір сөзді екінші сөзбен ауыстыруда емес, бір жағынан солай көріну де ықтимал. Біздің тақырыбымыз бойынша кез келген сөздерді екінші бір сөзбен (автор көрсетіп отырған жаргон не арголар т.б. секілді) ауыстыра салу емес, керісінше тілдің эволюциялық даму барысында белгілі бір бағытта сөз қолданылуларда іштей табиғи байланыста болады. Айталық үлкен тілдік құбылыс бағыттарына көмекші екінші бір бағыттар қосарлана жүреді де, келешекте олар диференциалданып өз алдына жеке тілдік заңдылық құрайды. Біз сөз етіп отырған эвфемизм бұл үлкен, ауқымды (сыпайылап, астарлап жеткізу амалын ұстанған) бағыт болып табылады да, ал табу сол екінші тілдік амалмен жеткізілетін, тұспалдап немесе тыйым салынған, киелі сөздерді жалпы халықтық қолданылудағы сөздермен ауыстыру мақсатындағы тілдік тұлғалар болып табылады. Осы тұста әрине эвфемизм мен табу арасында еш байланыс жоқ деу, асығыс пікір деген ойдамыз. Бұлардың табиғи байланыстары қалай болған күнде де екінші бір сөзбен жеткізу амалында жатыр. Сонда бұлар (эвфемизмдер мен табу) бір бағыттағы екі түрлі мақсатты көрсететін сөз ауыстыру амалдары болмақ. Айталық «қатын» деп айтудың орнына тіл мәдениетінен хабары бар, әдеби тілдік норманы сақтай білетін азаматтардың «жұбайым», «өмірлік жолдасым», «жарым» т. б. дегенмен салыстырыңыз. Қазіргі таңда тіл мәдениетінде әдептілікті, сыпайылықты ескерген адам «әйел», «әйелім» деп те қолданбайтыны бәрімізге белгілі. Заман өткен сайын бұл сөз де тұрпайлық мағынаға, қолданымға айналып отыр. Ал автор сөз етіп отырған жаргон сөздер мен арголар да сөз ауыстыру қабілетіне келсек, әрине бұл – ауыстыру бағытындағы құптарлық пікір. Дегенмен мұндай тілдік талдауларда әдеби тілдік норманы ескеру бірінші қажеттілік екенін ұмытуға болмайды. Бұл терминдер (жаргон, арго) табиғатына енетін сөздер біріншіден – әдеби нормаға жатпайды, екіншіден – өміршең сөздер емес. Олар жуық арада жоғалып немесе бұл құбылыстардан шығып, жалпыхалықтық сөздерге айналып отырады. Мысалы, кезінде студенттер арасындағы «құлап қалу» – емтихан не сынақ тапсыра алмау мағынасында елге танымал сөзге айналып кетті. Қазіргі «арақ» мағынасындағы «тентек су», «көк су», «көк мойын», «жынды сулар» да кезінде маскүнемдердің жаргондық сөзінен жалпыхалықтық қолданысқа айналған тілдік тұлғалар.

Сонда біз сөз етіп отырған эвфемизмдер мен табулар сөз алмастыру болғанда бірі – сыпайылықты, екіншісі – тыйым салынған сөздерді ауыстырса, ал жаргон мен арго құпиялықты сақтау мақсатында қолданылатын сөздер. Мысалы, ұрылар тіліндегі «жарым-попалам» – түскен олжаны қылдай бөлісу, «апсар-жапсар» – ұрланған дүние орны белгілі т.б. сол әлеуметтік шағын топтар ғана қолданатын түсінікті сөздер. Ал эвфемизмдер мен табулар мүлдем керісінше жалпыхалық қолданысындағы тұлғалар болып табылады.

Сондай-ақ эвфемизмдер мен табуды тең дәрежеде қарастыруға болмайтындығы ескерілуі қажет.

Олардың өзіндік ерекшеліктеріне қарай аталуы да назарға алынып жүр. Бұл орайда ғалым Б.Сағындықұлы былайша тұжырымдайды: «Әр түрлі наным-сенімдер, мифтер, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, т.б. негізінде қалыптасқан этнографиялық ұғымдарды этнографиялық табу деп, тыйым салынған атауларды алмастыратын сөздерді лингвистикалық табу деп – атау дәстүрі тіл білімінде бар. Алайда, этнографиялық табудың мағыналық ауқымы кең болса, лингвистикалық табудың өрісі тар, ол – этнографиялық табудың бір бөлігі ғана. Кеңістік тіл білімінде бұларға тиісінше табу және эвфемизмдер деген терминдер телінді» дей келе, «Этнографиялық табуды ділдік табу, лингвистикалық табуды тілдік табу деуге болады. Себебі, ділдік табу да, тілдік табу да ақшаның екі беті сияқты, бір түсініктің (яғни табудың) аясында қарастырылады, ал ділдік, тілдік дегендер – анықтауыштар. Этнографиялық ұғымдарды – адамдардың ішкі жан дүниесіне, дүние-танымына, ой-өрісіне, сана-сезіміне, іс-әрекетіне, мінез-құлқына қатысты болғандықтан – ділдік ұғымдар деп атаған жөн. Тыйым салынған ділдік ұғымдардың барлығы – ділдік табу.

Сөйтіп, табу іштей екіге бөлінеді: 1) ділдік табулар, 2) тілдік табулар. Тікелей айтуға, хабарлауға тыйым салынатын (затқа, құбылысқа, қимылға, іс-әрекетке, сөз бен тілге, т.б. байланысты) этнографиялық ұғымдар ділдік табуға жатады. Ділдік табулардың орнына жүретін, яки оларды алмастыратын қосалқы, жанама сөздер тілдік табулар болып есептеледі», – деп табу мен эвфемизмнің өзіндік ерекшеліктері мен қызметін саралай отыра оларға жаңа атау беруді ұсынады. Бұл құбылыстарды жаңа атаумен атау олардың ара жігін ажыратуға бірден-бір септігі болар еді.

Орыс тіл білімінде эвфемизмдердің теориялық негіздері пайда болуы, жасалу жолдары Б.А. Ларин, Л.А. Булаховская, А.А. Реформатский, Л. Крысин т.б. еңбектерінде көрсетіледі. Эвфемизмдер дөрекі сөздерді сыпайы сөздермен алмастыруда қызмет ететін сөздер мен қолданыстар ретінде қарастырылады: «Эвфемизмы – слова или выражения, служащие в определенных условях для замены таких обозначений, которые представляются говорящему нежелательными, не вполне вежливыми, слишком резкими. Например, задерживается вместо опаздывает, кто крайний? Вместо - кто последний? (в очереди) наряду с такими более или менее устойчивыми заменами, в речи отличаются смягчающие индивидуально-контекстные обозначения, которые так же обычно расцениваются как эвфемизмы» [7, 199].

Бұған қоса Л. Крысин «Эвфемистическая замена используется в стремлении избегать коммуникативных конфликтов и неудач, не создавать у собеседника ощущения коммуникативного дискомфорта» [8, 384] деп, адамдар арасындағы қарым-қатынаста қолайсыздық тудырмау үшін эвфемизмдермен ауыстырылатындығын айтады. – *Партия қызыметіндегі* орыс ағайындар *да жақсы жейтін сияқты осы қазаны, - деді, екінші жапырақтыаузына салған Саржан, оңды-солды қарш-құрш шайнап.(22 бет Мағауин М.) Контексті «жұмсарту» мақсатында сөйлеу тіліне тән ағайын лексемасы тіркесіп берілген орыс ағайындар қолданысы эвфемистік формада жасалынған.*

Бүгінгі күні эвфемизмдерді функционалдық стильдер ішінде зерттеу қолға алына бастады. Функционалдық стильдерді тереңдете зерттеу жалпы әдеби тілмен байланыс ерекшелігін анықтауды қажет етеді. Орыс тіл білімінің көрнекті өкілі В. Виноградов функционалды стиль түрлерінің тілдегі үш түрлі қызметін атап көрсетеді: бірінші – қарым-қатынас қызметі (ауызекі сөйлеу стилі), екіншісі – хабар беру қызметі (ресми және ғылыми), үшінші – ықпал ету қызметі (публицистикалық және көркем әдебиет стильдері [2, 84].

Сондай-ақ М. Жұмағұлова: «Әдеттегі эвфемизмдер жеке адамдар арасындағы коммуникативтік қолайсыздықты (коммуникативтік дискомфорт) болдырмауды көздейді де, жеке бастық қатынасқа тән сипатқа ие болады. Ал газет бағаналарындағы эвфемистік формалардың әлеуметтік сипаты басым болады [7, 19] деп есептейді. Газети публицистика тіліндегі эвфемизмдердің әлеуметтік сипатымен ерекшеленетінін: «...сөздің эвфемистік мағынасын да тілдің «өз ішінде» ғана емес, тілдік ұжымның этикалық-моральдық, дүниетанымдық ерекшелігімен, экономикалық, қоғамдық-саяси өмірімен байланыстыра қарау құбылыстың мәнін айқындай түседі» деп, эвфемистік мағынаның мәнін айқындайтын басқа себептеріне де тоқталады. Яғни, эвфемистік мағынаның басты қызметі – дөрекі, тұрпайы, айтуға қолайсыз сөздерді алмастырып, тыңдаушысына коммуникативтік қолайсыздық тудырмау. Мысалы: Басына пұшпақ бөрік киіп, қолына таяқ ұстаған шоқша сақалдысы - <u>жетпісті мол аралап</u> кеткен адам /133/.

Шоқша сақалдының <u>құлағы ауыр ести ме</u>, қалай үшеуі гүлзарды басына көтеріп, әлденеге келісе алмай дауласып отыр /133/.

О <u>дүниеге аттану кезегі</u> кімге келіп тұр? Дегенді жай бір күнделікті шаруадай-ақ сөз етіп отыр /133/.

Ендеше эвфемизмдерді дисфемизмдермен салыстыра қарастырудың қажеттігі сөзсіз. Өйткені «Дисфемизм – мағынасы жағынан эвфемизмге қарама-қарсы тілдік құбылыс. Эвфемизм сөзді сыпайылап әдемілесе, дисфемизм, керісінше, жағымды, жұмсақ мағынаны дөрекілейді» [9, 23]. Сондықтан эвфемизмдер мен дисфемизмдерді қарама-қарсы құбылыс ретінде қарастырғанда ғана олардың негізгі мәні мен қызметі айқындалады. Сондай-ақ бұл тіл мәдениетін, сөйлеу мәдениетін көтеруге септігін тигізері, тілді тиімді жұмсай білуге

үйретететіні даусыз. Мысалы: Сенің мұндай қоян жүрек, қорқақ, екі жүзді екеніңді бұрын білген болсам... [2, 16]. (Қайсенов Қ. Партизан соқпақтары. – Алматы: Жазушы, 1975. – б.) Біреуі аңқау, ақ көңіл, екіншісі момақан, момын келген де, енді үшінші біреуінің тұрлаусыз, екі жақтылау мінезі бар-ды [2, 20] деп қолданудағы адамның мінез-құлқын ашу мақсатында контрастық құбылыстарға дисфемизмдер мен эвфемизмдердің қызметі айрықша екендігі көрініп тұр. Контекстік мағынада «қоян жүрек» пен «екі жүзді», «ақ көңіл», «момақан» мен «тұрлаусыз», «екі жақтыларды», яғни дисфемизмдер мен эвфемизмдерді қаламгер жалпы адам болмысын ашуда өте ұтымды қолданған. Дисфемизмдер мен эвфемизмдердің бұл сықылды қатар келуі стильдік алуан түрлі қызмет атқарып, ойды жеткізуде өзіндік бояуымен оқшау танылатын сөздер тобы болып табылып, А.Н. Гвоздев сөзімен айтқанда: «... кескіндеме өнерінде ашық түсті бояулардың күңгірт фонда жарқырай түсетіні сияқты» [10, 54] (Гвоздев А.Н.) ұтымды қолданыс жақтары деп түсінген жөн. Немесе: Мен орасан тентек едім де, ол жуас еді [2, 20]. Ұлтшылдар ғой жұрт қан жылап отырғанда, бұлардың рахаттанып жүргендерін қарашы, – деп Барис оларға кектене қарады [2, 349] деген тұстары қаламгердің дисфемизм мен эвфемизмдер секілді контрастық құбылыс қолданымдарына енгізіп, жекелеген сөйлемдер құрамында өзара салыстыра шендестіріп, айқын қарсы қойылған мән сипаттарын ұштай түсуде бұл тілдік құбылыстар ерекше стильдік қызметте жұмсалғаны көрініп тұр.

Эвфемизмдерді перифразбен тығыз байланыста қарастыру оның стильдік қызметін нақтылай түсуге мүмкіндік береді. Сөздің келтірінді мағыналары перифраз, метафора, метонимия, синекдоха сондай-ақ эвфемизм мен табу тәсілдері арқылы да беріледі.

Көп жағдайда бұлар перифразбен тұтасып, органикалық бірлікке айналатындығы зерттеу еңбектерінде қарастырылады. Перифраздардың тілтаным тұрғысынан зерттелуінде эвфемистік қолданыстардың орны ерекше екеніне назар аударуға болады. Бұл орайда Г. Үсенбаева «Перифраздардың тілдік табиғаты» [11] (1996) атты диссертациясында перифраздың тілдік табиғатын қарастыруда метафоралық, метонимиялық, синекдохалық, эвфемистік, синонимдік, есімді және етістікті деп бөліп, оларды жіктеп, перифраздың жасалу жолдары мен тәсілдеріне тоқталады. Сондай-ақ Г. Амандықова «Қазақ көркем әдеби тіліндегі перифраздар» [12] атты еңбегінде стильдік перифраздың құрылысын, мағынасы мен мазмұнын, қызметін, қолдану ерекшеліктерін – бейнелілігін, стильдік бояуын саралай келе бірнеше топқа бөліп қарастырады. Соның ішінде қызметі жағынан номинативті, эвфемистік, стильдік, информативті деп топтастырады. Перифраздың көп қырлы стильдік құбылыс ретінде тілдің мән-маңызын кешенді түрде талдай отыра көркем мәтінде оның әрбір нақты қолданысы түрлі коммуникативтік, информативтік, эстетикалық, эвфемистік т.б. қажеттіліктен туған заңды құбылыс екендігіне тоқталады. Соның ішінде эвфемистік перифраздар перифраздардың ерекше түрі ретінде айқындалып, эвфемистік перифраз мағынасы суық немесе айтуға өрескел саналатын дөрекі сөздерді майдалап, тігісін барынша жатық етіп, келтірінді мағынада қолдану арқылы көрініс табатындығы айқындалады.

Тіліміздегі фразеологизмдердің көпшілігі эвфемизмдер негізінде қалыптасқаны белгілі. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердер тіл білімінің күрделі, сан қырлы салаларының бірі. Тіліміздегі фразеологизмдердің көпшілігі эвфемизмдер негізінде пайда болатындығы туралы Ә. Ахметовтің «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер» деген еңбегінде фразалық тіркестер сияқты мақал-мәтелдер де эвфемистік мағына тудыра алатындығына төмендегідей мысалдар келтіреді, мәселен, тілімізде өлім-жітіммен байланысты фразеологизмдер: дүниеден көшу (өту); ажал аузында; төрінен көрі жақын; тұяқ серіппей өту; қыршыннан қиыл; жер қабу; жан тәсілімге таяну; жан беру; күні біту; көрге тығу (кіру); келмеске кету; жүріп кету; жастай кету; жазым болу; демі тоқтау (біту); қара жер алу; о дүниеге сапар шегу; мәңгі ұйқыға кету; құдай алу; үзіліп кету; сағаты біту; топырақ жамылу; шетінеп кету; шырағы сөну; ақ кебінге орану; олай-бұлай болып кету; мүрдем кету; жаны пида болу; ажал нәубеті жету; шейіт кету; қара жер төсек болу; көр құшу; көзі жұмылу; көз жазып қалу; аяқтағы суға ағып өлу; жанын жаһаннамаға жіберу, өлі мен тірінің арасында, т.б. [1, 56].

Осы салада зерттеу жүргізіп жүрген ғалым К. Смағұлова фразеологизмдердің ішкі мағыналық реңктеріне назар аударады. «Өлім-жітімге байланысты мағыналас фразеологизмдердің тілімізде сақталған тіркес түрлерінің мазмұндық жағы жалпы болғанымен, ішкі мағыналық формасындағы дифференциациялар қайран қаларлық топтарға жіктеліп кетеді. Қазақ «өлім бар жерде қаза бар» деп ескертеді. Алланың ақ бұйрықты өлімі бар да, кенеттен қапылыста болатын қаза бар. Бір мақалдағы жалпы ұғым осындай лексика-семантикалық реңктермен екі түрлі түсінікпен беріледі. Эвфемистік, кейде дисфемистік тұрғыда айтылған тұрақты фразеологиялық тіркестер қатары соншама мол, әрі сипаттау әдісі де сан алуан» [9, 30] – деп эвфемистік және дисфемистік мағынада айтылатын фразеологиялық тіркестердің орнына тоқталады.

Ғалым Р. Сыздықова ауызекі әдеби тіл, ауызша әдеби тіл деп екіге бөледі. Ауызекі әдеби тілге қазіргі функционалдық стильдердің ресми, ғылыми, публицистикалық стильдердің ауызша формасын жатқызуға болады. Себебі ауызекі әдеби тілге Р. Сыздықова былайша анықтама береді: «Ұлттық әдеби тілдің жазу өнері шыққанға дейінгі үлгісі, сөз өнері хатқа түспей тұрған ерте дәуірдегі елінің қоғамдық-әлеуметтік мүдделерін өту үшін тұтынылған, бейнелі, асқақ стильге құрылған сөз саптау үлгісі. Олай болса, ұлттық әдеби тілдің жазбаша түрі шыққанға дейін дамыған түрі бүгінгі ауызекі сөйлеу стилінің негізі болып табылады. Ауызекі сөйлеу стилінде дөрекі сөздер, қарапайым, жергілікті сөздер мен диалекті сөздер жиі ұшырасады. Бөгде тілдік элементтер, орыс тілінен енген сөздер, табу мен эвфемизмдер жиі қолданылады» [13] деп, ауызекі сөйлеу стилінде қарастырып отырған дисфемистік, эвфемистік қолданыстардың жиі кездесетіндігіне назар аударады.

Бұған қоса «табу мен эвфемизмдерді қолдану ауызекі сөйлеу стиліне тән ерекшелік болып табылатындығын көруге болады» [1] – деген Ә. Ахметовтің пікірі де эвфемизмдер мен дисфемизмдердің қолдану аясын нақтылайды.

Сондай-ақ М. Жұмағұлованың «Газет тіліндегі саяси-қоғамдық эвфемизмдер» еңбегінде эвфемизмдердің публицистикалық тіл жүйесіндегі орнын, қызметін, ерекшеліктерін айқындап зерттеуі эвфемия құбылысын танудағы маңызды еңбек деп айтуға болады. М. Жұмағұлова қоғамдық-саяси уәжділікпен (мотивпен) байланысты эвфемизм түрлері арнайы зерттелмегендігін айта келе, оларды қоғамдық сананың бір түрі – саяси-құқықтық санамен байланысты қарайды.

Бұлар белгілі контексте әр түрлі стильдік мән тудырады. Сөздің ұғымы дөрекілеу, қолайсыздау, көңілге тиетіндей болып келген жағдайда да тілде бір сөз бір сөзбен алмастырыла береді. Мұндай жағдайда мағынасы тұрпайы сөздің орнына сол ұғымды жұмсартып, жеңілдетіп жеткізетін сыпайы, жұмсақ сөздер айтылады.

Ғалым эвфемизмдерді зерттеудегі тілдік өріс теориясына негіздей отыра сөздің табу салынған формасын екінші бір формамен ауыстыру коммуникативтік басты принципке қайшы келмей, сөздің табу салынған формасы оның эвфемизм формасымен семантикалық бір өріске жататындығын айтып тұжырымдайды. Сондай-ақ сөздің тыйым салынған формасына эвфемистік формасын тудыратын факторлар болып табылатын тосқауыл-цензураның түрлерін және эвфемистік формамен алмастырудың мотивтерін айқындап топтастырады: «Белгілі бір сөздің тыйым салынған формасына қойылатын тосқауыл-цензура оның эвфемистік формасын тудыратын факторлар болып табылады. Олар атап айтқанда: қоғамдық цензура, әлеуметтік цензура, саяси цензура, идеологиялық цензура.

Сөздің табу салынған формасын эвфемистік формамен алмастырудың мотивтері де әр түрлі болып келеді: мифологиялық мотив, діни мотив, моральдық, этикалық мотив, саяси мотив, мемлекеттік құпияны сақтау, ақиқатты бүркемелеу, ақиқатты боямалау, ақиқатты жасыру» [7, 7]. Сонымен бірге эвфемизмдердің көркем шығарма тіліндегі орны әлі айқындалмағанмен, көркем мәтінде дәстүрлі түрлері және айшықты түрлері де мол кездесетіндігін және сөздерге эмоционалдық мән беру үшін қолданылатын сөз саптау әдісіне жататындығын айтады. Сондай-ақ эвфемистік қолданыстың негізгі қызметі сөзді көріктеу емес, сөздің тыйым салынған формасын тыйым салынбаған бейтарап формамен ауыстыру болып табылатындығына баса назар аударады: «Көркем тіл кестесіне енген тілдік

элементтердің бәрі де көркемдік-эстетикалық принципке бағынады, яғни дыбыстан бастап сөйлемге дейінгі бірліктер текстің бір-бірімен астасып жатқан көркем элементтері болып табылады. Эвфемизмдер де солардың бірі болғанмен, сөзді көріктеу емес, эвфемистік мағына беру мақсатында жұмсалады» [9, 118] деп тұжырымдайды. Алайда кейбір зерттеу еңбектерінде «эвфемизмдер – ойды бейнелеп, көркем түрде жеткізудің негізгі бір тәсілі» деп, эвфемистік мағынаның көріктеу құралы ретінде берілетіндігі де айтылады. Сөздің тыйым салынған формасы табу, эвфемизмдер дегенде ескеретін – бір мәселе мұндай құбылыстағы сөздер (сыпайы немесе, тіпті, стильдік мақсат пен тұрпайы болсын) қалай болған күнде де әйтеуір сөз ауыстырту. Ал сөз ауыстыру табиғатына келсек эвфемизмдер тыйым салынғанда емес, көріктеу мақсатын көздеп сыпайылық мән-мағына қолданады деген ғалымдар пікіріне қосыла отырып, табу шын мәнінде, әдет-ғұрып, салт-сана т.б. ықпалымен мүлдем тыйым салынған сөздерді ауыстыру деген пікірлер біздің ой-тұжырымымызға сай келеді деген ойдамыз. Мысалы, қазақ салтында қайнағасының, атасының атын атамау – табу (тыйым салынған), *«жезөкше»* дегеннің орнына *«көлденең жүрісі бар»* т.б. деп айту тыйым салынғаннан емес, ізеттілікті, сыпайылықты сақтап, тіл мәдениетін ескергендіктен қолданылатын тұлғалар болып табылады.

Эвфемизмдердің қызметі синонимдерді қолданудың бір тәсілі ретінде түсіндіріліп синонимдер сөздігінде мынандай анықтама беріледі: «Мағынасы жағымсыз сөздердің мәнін тыңдаушыларға жеңілдетіп, жұмсартып айту тәсілін тіл білімінде эвфемизм деп атайды. Бұл да тіл мәдениетінің бір тәсілі болып саналады. Мәселен, өсек-аяң дегеннің орнына жаяу почта, ұзын құлақ, сымсыз телефон деп, өтірік сөз дегеннің орнына қоспа деп, өсекші дегеннің орнына жеңіл ауыз деп, пара дегеннің орнына ауыз бастырық деп, ұрлық дегеннің орнына жиендік деп, қартаю дегеннің орнына жасы ұлғаю деп жұмсартып қолдана беруге болады. М. Әуезов «Абай жолы» атты романында Абайдың өлімін мынадай эвфемизмдер арқылы бейнелеген «Осылайша айналасы айықпаған сұр тұман, суық заман ішінде ұлы жан дүниеден көшті. Мағаштың қырқын беріп болған күннің ертеңінде Абай және қаза тапты. Ұлы кеуденің демі тоқталды. Шөл даланы жарып аққан дариядай игілік өмір үзілді. Сонау бір шақта тасты тақыр, жалтыр биік басына жалғыз шығып, зәулім өскен алып шынар құлады. Өмірден Абай кетті...», өлді деген жағымсыз сөздің орнына дүниеден көшті, қаза тапты, демі тоқталды, үзілді, құлады, кетті сияқтанған эвфемизмдер қолданған [14, 311]. Мысалы: Баяғы ашаршылыққа жел аударған қаңбақтай қаңғып келе жатып, осы араға келгенде, дәм-тұзы таусылған болар. (Қ. Ж.), – Аштықтан бұрлығып, боранда қалып, талай боздақ жан тапсырды ғой. (Қ.Ж.). Табу мен эвфемизмдер ауызекі сөйлеу стилінің сөздік қорынан орын алады. «Табу мен эвфемизмдер – сөздік құрамның лексикасының және семантикалық жағынан баюдың бір жолы». Ә.Болғанбаев эвфемизмдерді синоним тудыратын тілдік қатарына жатқызады [15, 55]. Синонимдердің стильдік, коннататитвтік, үдетпелік (градациялық) қасиеттері (қызметтері) бар. Синонимдер контексте мағыналық контраст деп аталатын кереғарлық мән тудырып, оның оқырманға тигізетін әсерін-экспрессиясын күшейту арқылы стильдік жүк арқалайды. Мысалы, Көркем туындыларда, ауыз-екі сөйлеу тілінде болсын, *«осы ауылдан бай таппағандай, бәленшенің қызы ит өлген жерге тұрмысқа шыққаны несі»* деген қолданыстағы алыс, тым ұзақ т.б. сөздерді белгілі бір стильдік мақсатта *«ит өлген жер», «барса келмес жер»* т.б. деп ауыстырып қолдану эвфемизмге жатады. Бірақ, жоғарыдағы мысалда ондай сыпайлық мағына біліне қоймайды. Себебі, «ит өлген жер» тіркесі «бай таппағандай» тіркесінің әсерінен градациялық (үстеме) стильдік жүктеме қызметте жұмсалып, адамның теріс көзқарасын білдіру мақсатында синонимдік қызмет атқару нәтижесінде жағымсыз эмоцияда қолданып тұр. Негізінен алғанда, күнделікті қарым-қатынаста «иек асты», «таяқ тастам жер», «ат шаптырым жер» немесе «ит өлген жер» деген фразеологиялық тіркестерде ешқандай эмоция білінбейді де стильдік қолданыстарда эвфемия құбылысына ене алады.

Синонимдерді таңдауда олардың мағына жағынан нақты немесе жалпылық ұғымдарды білдіруін, мағыналық қосымша реңктерінің стильдік жүк жағынан жоғары (асқақ) не төмен (пәс) қызметте жұмсалу қабілеттерін, экспрессиясы жағынан бейтарап немесе әсерлі болып

келеді. Қазақ әдеби тілінің нормасы тұрғысынан әңгіме болған әйел, қатын, ұрғашы деген сөздерді енді синонимдік қатарлардың қолданысы жағынан қарастырсақ, қазақ жазба тілінде активтене бастаған кірме араб сөзі әйел деген мен байырғы түркілік ұрғашы синонимін көбінесе «әйелзат, әйел атаулы, әйел жынысты» деген мағынада жұмсайды.

Ж. Есімова «Қазақ тіліндегі эвфемизмдер: естірту, көңіл айту сөздері» [16] атты еңбегінде қазаға байланысты қолданылатын естірту мен көңіл айту сөздерінің эвфемистік сипатын тілдік тұрғыдан қарастырып, оның табиғатын ашудағы ерекшеліктерін саралайды. Яғни, автордың зерттеу еңбегінде қазақ тіліндегі естірту мен көңіл айту сөздерінің эвфемистік мәнін аша отырып, қазақ мәдениетінде қазаға байланысты қолданылатын этикеттік белгілер көрсетіледі, коммуникативтік жағдай, стратегия мен тактика қолданысы анықталады, діни ұғымдардың лексика – семантикасына талдау жасалады, көркемдік сипаты, наным - сенімге қатысы талданады, лингво-психологиялық тұрғыдан зерделенеді, гендерлік сипаты сараланып, диалектілік ерекшеліктері көрсетіледі.

Сондай-ақ эвфемизмдер сакральды лексикаға жатқызылып қарастырылады: «Сөздік магия формаларының бірі ретіндегі табу және эвфемизм сакральды сөздердің магиялық күшіне деген сеніммен өзара байланысты» деп, оның себебін былай түсіндіреді: «Тыйым (табу) сөздердің әр түрлі разрядтарын, сондай-ақ эвфемизмдерді біз сакральды лексикаға жатқызамыз, себебі олардың пайда болуы мен қалыптасуы сөздің магиялық күшімен аталатын нысаналардың (денотаттардың) сакральдығына (киелілігіне) деген сенімге негізделген» [17, 25] – деген пікірді де ескерген жөн. Бірақ эвфемизмдерді бүтіндей сакральдық құбылысқа негіздеудің өзі біздің зерттеуімізше асығыстық пікір деген ойдамыз. Мұның басты себебі, айталық *«ұзын құлақтан естуімізше»* (өсекшілерден) дегенде қандай мағына бар, бұл жерде тіл мәдениеттілігі бірінші орынға қойылып отыр. Сондықтан магиа немесе сакральды лексика дегенді біз сенімді түрде табу құбылысына қатысты мәселелер ретінде танимыз. Айталық, *қасқыр шаппасын, жылан шақпасын* деген сенім түсініктерден бірін – «ұлыма», екіншісін – «түйме» деп атау – аса магиялық күштен сақтанғандық деп түсіндірілетін табулар. Бұл мәселе эвфемизмдер тілдің көріктеу сипатына негізделген, басым көпшілігінде эмоционалды-экспрессивті сөздер деген ғалымдар пікірлерін дәлелдей түседі. Сондықтан энциклопедияда эвфемизмдер әдептілікке, сыпайылық мақсатты көздеп: «Ол тілдегі ауыспалы мағынадағы сөздерді толықтырып отыратын көркемдеуіш, бейнелеуіш құралдардың бірі...» [18, 464] – деп тұжырым жасалған. Мысалы: *Жүдеген қу сүйек дене қимылдан қалды, үш ай бойы азап шеккен <u>шыбын жан мәңгілік мекеніне кетті</u>* (Партизан соқпақтары, 87 б.) деген баласынан айрылған әкенің кісі өліміне байланысты қанша жұмсақ, қанша ізеттілік, сыпайылық сақтағанымен жан тебірентерлік қолданыс екеніне ешкімнің де дауы жоқ шығар.

Салихова А.З. эвфемизм құбылысы қазақ тіл білімінде де зерттеліп жүргендігін және комизм тудыруда өзге тілдердегідей, қазақ тілінде де бұл тәсілдің кездесетіндігін көрсетеді. Халық ұғымында үлкенді сыйлау, ата-ене, қайынаға, қайынапа т.б. туыстық атауларға байланысты атын атамай кішілік таныту ежелден бар дәстүр екендігіне тоқталып: «Ұлттық санаға байланысты қалыптасқан қолданыстар тіл табиғатында кездесіп отырады. Сырқаттың ауруын айтуда эвфемизм диалогқа комикалық реңк беріп тұр. Комизм мәтінінде келіп, эвфемизм сөздер көп нәрсені, өмірдегі кейбір келеңсіз жағдай, жағымсыз әдеттерді сықақтайды» [19, 19], комика тудырудағы эвфемизм сөздердің қызметін санамалайды да: «Сөздің ауыспалы мағынасы сөйлеу ситуациясында көрінеді және жеке (индивидуальный) сөйлеуде де көрінеді. Негізгі принциптеріне қарай сөздің ауыспалы мағынасын теңеу, метафора, эвфемизм т.б. комика тудырудағы тілдегі өзге де құралдар жатады» [19, 17] деп тұжырымдайды.

Сондай-ақ ирония мақсатында контекст арқылы эвфемистік мағынаның берілуін кездестіреміз. Мысалы, Түтінге ыстылған, <u>тек жоғарыдағы партия, совет қызыметкерлері ғана жейтін ерекше қазыға қайтадан қол создық</u>. (26 бет). Мысалы, <u>– Жер таянғанша жөн білмейсің, сөмпиіп өзің келгенше, жібермедің бе әлгі «Жібегіңді!».</u> (Беласқан.– 432 б.)

«Бейресми есімдер тобын құрайтын лақап аттардың тууына түрткі болатын негізгі себептердің бірі – этникалық көріністер. Халқымыздың әдет-ғұрпына, наным-сеніміне, салт-санасына байланысты қалыптасқан тілдік табу және эвфемизм деп аталатын құбылыстардың тіліміздегі этникалық көріністері: ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрге және әр түрлі наным-сенімдерге байланысты болып келеді. Қазақ әйелінің ерін, оның туған-туысын есімдерімен атамай, әрқайсысының өзіне лайық ат қоюы (ат тергеу) – табу құбылысының тамаша бір көрінісі» [20, 11].

Эвфемия құбылысы көп қырлы және өте күрделі тілдік қабат. Көркем әдебиет стилінде эвфемистік мағынаның қолдану ерекшеліктері мен қызметін, аясын зерттеу осы құбылыстың тағы бір қырын ашуға көмектеседі.

Эвфемизмдерді жалпы тілдік, жалпы әдеби тіл аясында қарастыру қажет етеді. Ал бұл құбылыстың функционалдық стильдерде қазақ тіл білімінде қолданылуы әлі толық қарастырылмаған мәселе.

Эвфемизм сөздердің прагматикасы деген мәселені қарастыруда ұлттық қасиеттерге тоқталу керек сияқты. Өйткені эвфемизмдер ұлттық тілімізде қалыптасқан тұрақты тілдік бірлік деуге болады. Сөздің табулық және эвфемистік формасы лексикалық жүйенің белгілі бір семантикалық топтарын қамтиды, сондықтан эвфемия құбылысын жүйелеуге келмейтін, кездейсоқ, тұрақсыз деп тануға болмайды.

Көркем әдебиет тілі және оның стилі олардың өзіндік табиғаты мен негізгі функцияларына байланысты айқындалады. Көркем әдебиет тілінің әдеби тілден басты бір айырмашылығы – ол эстетикалық функция атқаруында. Көркем әдебиет тілінің стилі халық тілі байлығының барлық қорын сарқа пайдаланады, ол ең алдымен тілдегі ең мол сала – байырғы сөздерге күш салады, кірме сөздерді кеңінен қолданады, ауызекі тіл материалдары – оның басты бір байлық көзі (қарапайым сөздер, дөрекі сөздер, арголар, жаргондар, архаизмдер мен историзмдер, әр саладағы арнаулы, кәсіби терминдер, неологизмдер, кәсіби сөздер, варваризмдер, диалектизмдер, эвфемизмдер, т.т. да) әдеби тілдің нормасына жатпайтын толып жатқан сөздер осы көркем әдебиет тілінің арқасында күн көреді. Осыдан барып, Е.Несіпбайұлы Жанпейісов айтқандай, “Әдеби тілімізді байытатын ең негізгі фактор – көркем шығарма тілі” деген қағида шығады.

Сонымен, көркем мәтіндерде эвфемистік ұғымдарды қолдануда белгілі бір мақсат көзделеді. Эвфемизмдердің негізгі қызметі табу және дөрекі, жағымсыз, қолайсыз сөздерді алмастырып, бүркемелеп қолдану болса, сонымен қатар, олар сыпайылық, мәдениеттіліктің бірден-бір көрінісі болып табылады. Сондай-ақ, оқырманға айтарлықтай әсерлі болуы да ескеріледі. Біз жұмысымызда эвфемизмдерді қолданудың мақсаты мен олардың жасалу жолдарына қатысты кейбір тұстарын ғана қарастырдық.

Пайдаланылған әдебиет

1 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер (салыстырмалы этнолингвистикалық зерделеу). – Алматы, «Ғылым», 1995. – 176 б.

2 Виноградов В. Языковая ситуация // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 230.

3 Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат, 2003. – 414 б.

4 Ахметов Ә. Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы, 1973. – 164 б.

5 Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997. – 256 б.

6 Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 99 б.

7 Жұмағұлова М.Ш. Газети публицистика тіліндегі эвфемизмдер.– Алматы, 2000. – 111 б.

8 Крысин Л.П. Эвфем. В сов. Рус. Речи. – Москва, 1996. – С. 408.

9 Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. Канд. Дисс. авторефераты. – Алматы, 1998. – Б. 30.

10 Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – Москва, 1965. – С. 251.

11 Үсенбаева Г. Перифраздардың тілдік табиғаты. – Алматы: Санат, 1996. – 214 б.

12 Амандықова Г. Қазақ көркем әдеби тіліндегі перифраздар. – Алматы: Санат, 1996. – 157 б.

13 Сыздықова Р. Бүгінгі көркем проза тілі және әдеби норма. (сәйкестіктер мен алшақтықтар) // Өнер алды – қызыл тіл. Мақалалар жинағы. – Алматы, «Жазушы», 1986. – 81 б.

14 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 110 б.

15 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1975. – 307 б.

16 Есімова Ж.Д. Қазақ тіліндегі эвфемизмдер: естірту, көңіл айту сөздері. Канд. дисс. автореферат. – Алматы, 1998. – Б. 30.

17 Керімбаев А.Е. Қазақ тіліндегі сакральды атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. диссер. автореферат. – Алматы, 2007. – 25 б.

18 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. – 464 б.

19 Салихова А.З. Қазақ тіліндегі комика тудырудың тілдік табиғаты. Автореферат. – Алматы, 2001. – 25 б.

20 Рахымберлина С.Ә. Қазақ тіліндегі бейресми кісі есімдерінің этнолингвистикалық және танымдық сипаты. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. диссер. автореферат. – Астана, 2009. – 24 б.

В данной статье описывается связь эвфемизмов с табу, дисфемизмом, перифразами. Высказывается точка зрения на проблему образования синонимов и прагматики в использовании эвфемизмов в художественном тексте. Определяется функция и особенности использования эвфемизмов в художественном тексте.

In the given article the connection of euphemism with taboo, dysphemism and periphrasis are described. The problem of synonym formation and the pragmatic aspect of euphemism in fiction have been observed. The function and peculiarities of euphemism use are defined.

УДК 81'271; 82.085

Ж.С. Бейсенова, А.Б. Ибраева
Казахский гуманитарно-юридический университет
Астана, Казахстан

О СЛАВЯНО-ТЮРКСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЯХ

Многообразие отношений между естественными человеческими языками (типологические, ареальные и генетические) схематично можно представить в виде трех концентрически расположенных кругов. Большой круг - это типологические отношения, средний круг – ареальные отношения, а малый круг – или ядро (ядерная зона) – генетические отношения. [1, 6]. Каждый из данных кругов важен при изучении языка, так как имеет свою особенную значимость. Типологические и ареальные языковые отношения имеют как прямую, так и косвенную взаимосвязь. Это можно проследить на примере славяно-тюркских языковых контактов, отражающих исторический процесс взаимодействия народов. По нашему мнению, весьма интересным представляется их сопоставительное исследование и изучение лингвистических преобразований. На сегодняшний день вопрос изучения тюркских заимствований в славянском языке, в частности польском, исследован не в полной мере. В статье отражен лексикографический анализ состава польского языка, который в результате исторических условий в разное время весьма активно пополнялся тюркскими заимствованиями.

Ключевые слова: заимствование, польский и казахский язык, тюркизмы, культура, лексическая единица, этимология.

Что такое заимствование? Заимствование разносистемных языков

Заимствование является одним из важнейших факторов в развитии любого языка. Каждое историческое событие, так или иначе, оставляет заметный отпечаток в языке. Заимствования всегда были предметом осмысления в трудах зарубежных языковедов (Ш. Балли, А. Мартине, А. Мейе, Г. Пауль, Г. Шухардт и др.). В исследованиях А. Мартине, В. Розенцвейга, Э. Хаугена первоочередными выдвигаются социолингвистические причины заимствования. По мнению А. Мартине, язык «одолевает» своих соперников не в силу каких-то внутренних своих качеств, а как «побочный продукт военной, политической, религиозной, культурной, экономической или просто демографической экспансии народа, чьим орудием общения и является данный язык» [2, 166]. Говоря о заимствовании, мы имеем в виду прежде всего «лексическое заимствование» - перемещение слов из одного языка в другой с последующей адаптацией заимствованной лексики в системе принимающего языка. Как мы знаем, лексическое заимствование – это естественное, закономерное развитие любого языка. Известно, например, что арабские заимствования в таких языках, как турецкий и персидский, составляют до 70-80% всей лексики данных языков. В современном английском языке от 55 до 75% лексических заимствований из латинского и французского языков. По данным этимологического албанского словаря Густава Мейера, из 5140 содержащихся в нем слов только 430 являются собственно албанскими, а остальные представляют заимствования из романских, славянских, новогерманского и турецкого языков. В словаре Генриха Хюбшмана, включенном в его «Армянскую грамматику», из общего числа 1940 слов 438 являются армянскими, а остальные представляют собой заимствования из парфянского, персидского, арабского и греческого языков. Лексика корейского языка содержит до 75% китайских

заимствований. Интересные подсчеты в «Этимологическом словаре русского языка» М. Фасмера сделаны известным советским этимологом О.Н. Трубачевым. Оказалось, что в этом словаре имеется: 1) общеславянских слов (и ранних заимствований) – 3191; 2) восточнославянских слов – 72; 3) русских слов – 93; 4) поздних заимствований – 6304; 5) экспрессивных, звукоподражательных, неясных по происхождению слов – 1119; собственных имен – 818 [3]. В настоящее время можно считать общепринятым положение о том, что в результате проникновения заимствованных слов язык не теряет своей национальной самобытности, но он совершенствуется.

С появлением работ И.И. Срезневского «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики» (1852-1854), А.О. Мухлинского «Первый этимологический словарь», В.В. Радлова «Фонетика» (1882), Фр. Миклошича «Die turkischen element in den Sudost – und Osteuropaischon Sprachen» (1884-1890) в лингвистике закладываются основы для сопоставления языков, сравнения их лексических, фонетических и грамматических свойств и связей. Данные исследователи подвергли широкому и детальному анализу тюркские слова в русском, польском, греческом, албанском, болгарском, сербском языках.

Польский и тюркские языки принадлежат к типологически неродственным языковым группам. Этим объясняется тот факт, что влияние тюркских языков на польский ограничилось лишь влиянием лексическим (польский язык заимствовал из тюркских языков только слова и корни слов). Аффиксы тюркских прототипов на польской почве, как правило, не выделяются и потому не заимствуются.

На давние связи славянских языков с тюркскими обратил серьезное внимание чешский исследователь Й. Пайскер [4]. Его взгляды были раскритикованы Л. Нидерле, поскольку считалось, что славяно-тюркских контактов быть просто не могло, если речь шла о каком-то “туранском сближении”.

В настоящем исследовании, вслед за такими учеными, как Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, Р.А. Юналеева и др., под *тюркизмами* мы понимаем слова, вошедшие в славянские языки, в частности в польский язык, посредством или непосредственно из тюркских языков. Например, в Современном Большом Польско-Русском словаре издательства Wiedza Powszechna 2006 г., обнаружены следующие тюркские слова: *джигит, киргиз, кумыс, юрта, султан, халупа, степь, арба, мулла и др.* К тюркским мы относим также выражения и сочетания слов, возможно, этимологически восходящие к арабскому, персидскому и др. языкам, но вошедшие в польский язык через тюркские языки. Таковым может являться выражение *Аллах акбар.* В «Словаре по языкознанию» под редакцией Э.Д. Сулейменовой тюркизмы характеризуются как «слова и выражения, заимствованные из тюркских языков и воспринимаемые как иноязычный чужеродный элемент» [5, 390]. Однако, следует отметить, что многие тюркизмы употребляются в текстах польских писателей как экзотизмы, т.е. несут «печать чужеродности», а некоторые усвоены в такой мере, что без этимологического анализа трудно судить о тюркском происхождении некоторых слов в польском языке. Тем не менее, как верно отмечает казахстанский исследователь Г.К. Абдрахман, «тюркизмы – это не только отдельные лексические единицы, но и все элементы тюркского миропредставления: и национальный склад языка, и атрибуты одежды, и «генетические приметы», и традиционные для Востока образы, и цветообозначение, и всевозможные проявления восточного сознания и т.д.» [6, 22].

Появление тюркизмов во многих славянских языках неслучайно, поскольку с самого начала древнерусского и других государств между славянскими и тюркскими племенами существовали тесные связи и велась постоянная борьба. Л.П. Якубинский в небольшой, но очень содержательной статье «Несколько замечаний о словарном заимствовании» высказывает мысль о двух типах заимствований [7, 38]. Первый тип – это заимствования, которые являются результатом обмена предметами и понятиями. Второй тип – это заимствования, которые возникают в результате замены своего слова синонимичным иноязычным словом. Л.П. Якубинский указывает также на заимствования, обусловленные

эстетическими и экспрессивными мотивами. Это заимствования-«эвфемизмы», особенно распространенные при заимствованиях названий некоторых животных и птиц, с которыми в представлении населения соединяются те или иные суеверия или боязнь, вызывающие страх.

Пути проникновение тюркских заимствований в польский язык

Большинство тюркских слов проникает в польский язык через художественную литературу. Польский писатель, описывая жизнь среднеазиатских народов, употребляет в своем произведении тюркские названия свойственной местности реалий. Эти слова, выражая специфические черты жизни и быта народа, придают описанию своеобразный национальный и географический колорит, несут определенную стилистическую нагрузку.

Следует также признать, что в данном случае «мы имеем по сути дела не столько заимствования, сколько местные, областные слова». Сказанное, однако, не означает, что между заимствованными словами, с одной стороны, и местными, областными словами или, как их иногда называют, экзотической лексикой, с другой, нет никаких точек соприкосновения. Иногда можно говорить о словах, занимающих промежуточное положение, что указывает на отсутствие четкой и раз и навсегда установленной границы между заимствованными словами и экзотическими, региональными. Последние в процессе его частого употребления в речи могут превратиться в полноценные, оформленные по принятым в польском языке фонемно-морфологическим моделям и семантически самостоятельные заимствования.

Заимствование иноязычного слова может происходить устным или письменным способом. При устном пути заимствования происходит большее «искажение» слова, а слова, попадающие в язык письменным путем, становятся ближе к оригиналу и по своей формальной структуре, и по значению. При письменном способе заимствования путь иноязычного слова в общее употребление часто оказывается сложнее, чем при устном заимствовании, т.е. в данном случае могут быть «посредники», через которые слово попадает в общий оборот. Однако само слово, как правило, бывает ближе к своему прототипу. Чем древнее заимствование, тем больше ассимилируется оно языком и тем труднее установить признаки его как заимствования. Поэтому заимствования дописьменного периода определить довольно трудно, особенно трудно определить хронологию их вхождения в язык. Дописьменные устные заимствования подвергаются более сильному изменению уже на первых порах своего существования в заимствующем языке. При изучении заимствований важно учитывать, как долго данные народы имели языковые контакты. В течение длительных контактов меняются и заимствующие языки и языки-источники.

В современных тюркских языках не употребляются некоторые, так называемые, общетюркские слова, сохранившиеся как заимствования в других языках. Есть случаи, когда некоторые древние заимствования из тюркских языков не употребляются, утратились, но они сохранились в монгольских языках, которые архаичнее тюркских. История контактирующих языков дает возможность выделить древнейшие заимствования, отделив их от позднейших.

В связи с этим, следует остановиться на основных критериях определения источника заимствованных слов:

1) если корни сравниваемых слов в двух неродственных языках совпадают, можно подозревать заимствование. Необходимо установить, кто у кого заимствовал;

2) совпадение звучания двух слов в разных языках не является обязательно свидетельством заимствования. Это может быть случайное совпадение;

3) различия в значениях двух сопоставляемых слов, звучащих одинаково или близко, не может служить опровержением того, что одно из них является заимствованием (например, слон – из тюркск. aslan «лев»). В древности значения этих слов могли совпадать, а затем одно из них изменило значение;

4) заимствованное слово может сильно отличаться в звучании от своего прототипа в результате фонетической ассимиляции заимствующим языком. Следует учитывать, что наличие большого количества фонетических вариантов слова в языке и его диалектах обычно свидетельствует в пользу неисконности такого слова и заставляет искать источник

заимствования в зависимости от истории и географии его распространения в прошлом и настоящем;

5) заимствование не всегда бывает прямым, оно может произойти через какой-то язык. Языков, через которые проходило заимствованное слово, может быть не один, а два, три и более;

6) звукоподражательные слова, как правило, не являются заимствованием.

Трудно определить, заимствовано ли название некоторых животных, рыб и птиц. Многие из них оказываются общеславянскими или общеиндоевропейскими словами и в различных, похожих друг на друга вариантах, прослеживаются вплоть до санскрита. Такие слова, как справедливо отмечает А.В. Суперанская, вряд ли можно назвать заимствованными даже в самом широком смысле этого слова. При определении источника каждого заимствованного слова и его иноязычного прототипа могут помочь фонетические, морфологические, в целом, структурные признаки слова как элемента, принадлежащего определенной языковой системе.

Обычно заимствованные слова обладают рядом свойств, позволяющих выделять их из общей массы других, исконных слов: наличие определенных фонем в определенных, не характерных для слов исконных, позициях, наличие определенных морфем, не свойственных словам исконным, определенные акцентологические модели, свойственные лишь заимствованным словам. Сетаров Д.С. указывает, что при определении источника заимствованных слов для слависта может быть применен, так называемый способ отрицательной характеристики [3]. Если, например, русские слова *лошадь, сазан* и им подобные отсутствуют в других славянских языках и не имеются в основных западноевропейских, то законно прибегнуть к востоковедной и, в первую очередь, к тюркской экспертизе. Так, считаем возможным определение по этому способу тюркизмов в польском языке.

Заимствование иноязычной лексики польским языком происходило в разные исторические периоды в различных конкретно-исторических условиях, и поэтому при изучении каждого заимствованного слова, каждого термина необходима, прежде всего, его локализация в пространстве, т.е. определение района и времени заимствования, а, следовательно, и определение конкретного языка.

Кроме того, при определении места и времени заимствования данного слова, а также определения языка-источника необходим учет конкретно- исторических условий и культуры народа-носителя языка-источника, так как каждое заимствованное слово усваивалось польским языком вместе с предметом или явлением, которое обозначалось данным словом. Так, из языков народов, основным занятием которых были охота, звероловство и рыболовство, заимствовалась лексика и терминология, связанная с названиями растений, животных, птиц, рыб, а вместе с тем и с названиями орудий промысла и предметов быта, одежды, пищи, жилищ, обычаев и пр. Из языков народов, основное занятие которых составляли скотоводство и земледелие, заимствовались слова и термины, связанные с данными видами занятий.

Исследователь тюркизмов должен также уметь определить дату заимствования тюркского слова. Однако это бывает возможным только тогда, когда тот или иной тюркизм связан с документированным памятником. Разумеется, дата появления того или иного слова в письменном памятнике или в словаре лишь приблизительно отражает время его вхождения в язык.

Большое значение для определения времени заимствования имеет ареал распространения исследуемого слова в современных славянских языках и диалектах. Сопоставление географии слова с историческими данными позволяет приписать слово какому-то определенному тюркскому языку и определить время его заимствования. Мы разделяем мнение О.Н. Трубачева о том, что «проблема славяно-тюркских языковых отношений ранней поры разработана недостаточно, может быть, дальнейшие разыскания

покажут, что их следует датировать гораздо более ранним временем, чем это делалось до сих пор» [8, 416].

Сопоставительный анализ тюркизмов исследуемой тематической группы в восточнославянских языках позволяет установить наибольшую степень соответствия семантического содержания и общей предметной соотнесенности внутри общевосточнославянских тюркизмов, отражающих более древний пласт лексики, отличавшийся меньшей степенью специализации.

Общие для языков тюркские заимствования составили межъязыковой пласт лексики. Однако, попав хотя и в родственные, но неадекватные системы и подчинившись специфическим для каждого конкретного языка потребностям функционирования, они по мере приближения к современности стали все более разобщаться, утрачивая или, напротив, приобретая семантические показатели, продиктованные национальными ассоциативно-языковыми нормами.

Зерттеліп отырған шығыс славяндық тілдері тақырыптық тобындағы түркизмдерді салыстырмалы талдау семантикалық мазмұндағы неғұрлым жоғары деңгейін және жалпы шығыс славяндық арнайлығы төмендігімен ерекшеленетін лексиканың көне қабаты көрсететін түркизмдердің жалпы салалық сәйкестігін анықтауға мүмкіндік береді. Тілдерге ортақ түркілік кірме сөздер лексиканың тіларалық қабатын құрайды. Дегенмен, туыстық, бірақ адекватты емес жүйеге түсіп, әрбір нақты тілге тән қолданыс қажеттілігіне бағынып, олар қазіргі заманға жақындаған сайын ұлттық ассоциациалық тілдік нормалардың ықпалы мен семантикалық көрсеткішін жоғалтып, яки керісінше, қосып алыстап кетті.

Comparative analysis of turkisms of studied thematic group in east-slavic languages shows us the degree of compliance of semantic content and general subject interrelationship among general eastern turkisms. They reflect the oldest sheet of vocabulary, which was reflected by the lowest point of specialization. The common sheet of Turkic borrowings made the inter language sheet of vocabulary. However, some relative systems have inadequate aspects which lead to language disconnection but sometimes getting semantic figures which are under national and associative language norms.

Список литературы

1 Аманжолов А.С. Опыт изучения тюркских языков. Издательство «Фолиант». 2012 г. – С. 6.

2 Леонова Н.И. К вопросу о заимствованиях (на примере заимствований из английского языка в русской языковой культуре) // Славянские и тюркские языки: грани взаимодействия: Сб-к мат-лов круглого стола. – Астана, 2008. – С. 166.

3 Сетаров Д.С. Тюркизмы в русских названиях животного мира. – Алматы, 1972.

4 Peisker J. Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen. – Stuttgart, 1905.

5 Словарь по языкознанию / Под общ. ред. Э.Д. Сулейменовой. – Алматы: Гылым, 1998. – С. 544.

6 Абрахман Г.К. Стилистические функции тюркизмов в творческом контексте Л. Соловьева (на материале дилогии «Повесть о Ходже Насреддине): дис. … канд. филол. наук. – Алматы, 1998.

7 Якубинский Л.П. Несколько замечаний о словарном заимствовании // ВЯ, 1964. – С. 38.

8 Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках (Этимология и опыт групповой реконструкции). – М.: Наука, 1966. – С. 416.

ӘӨЖ 811.512.122'373.45

Б.Б. Динаева
Қазақ гуманитарлық заң университеті
Астана, Қазақстан

ЭКОНОМИКА ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ

Бұл мақалада ағылшын тіліндегі экономика терминдерін қазақ тіліне аудару тәсілдері қарастырылады. Автор аударматанудағы күні бүгінге дейін толығымен шешімін таба алмай келе жатқан мәселелердің бірі термин сөздерді аудару мәселесіне тоқталып, қандай да бір ғылым саласындағы терминдерді аудару бағдарлы білімді қажет ететіндігін атап өтеді. Аударманы қабылдаушыларға аударылатын терминді дәл, сәйкес әрі түсінікті жеткізуде бағдарлы білім түрлі мәдени және тілдік дәстүрлерге, сонымен қатар лингвистикалық себептерге сүйеніп, қосымша түсіндіруді және алуан трансформациялық тәсілдерді қолдануды талап ететіндігіне тоқталады.

Тірек сөздер: терминдер, аударматану, аудармашы, терминдердің көпмағыналылығы, аудару тәсілдері, балама, термин-метафора, термин-идиомалар.

Тіл білімінде терминдердің жасалуын, олардың мағыналарын белгілейтін таңбалардың беретін ұғымдарына сәйкес келуін, өзге тілдерден қабылдануын, тілдік және логикалық тұрғыдан жүйеленуін қамтамасыз ету қажеттілігінен терминтану ілімі пайда болды. Қазіргі таңда терминология жүйесін дамытып отырған салалық терминдер болып табылады. Қазақ тіл білімі саласында 1990 жылдардан бері ұлттық ғылым тілінің үдерісі жаңа деңгейге көтерілді. Бұл үдерістің негізгі себебі – қазақ тілінің ғылым тіліндегі мәртебесін көтеру мен қазақ тілінің ғылым тілі ретінде қызмет атқару мүмкіндігін арттыру. Салалық терминдердің қалыптасуына салалық ғылымдар бойынша басылып шыққан оқулықтар мен сөздіктер негіз болды. Қоғамда болып жатқан үдеріс пен жаңалықтардың құралы тіл болып табылады, сол себепті тілдің қоғамнан тыс қалмай, қоғаммен іргелес дамуы – табиғи құбылыс. Тілдің кейбір қабаттары ғылыми ұғымдық атаулармен толығып, өзгеріп отырады [1, 15].

Аударматанудағы күні бүгінге дейін толығымен шешімін таба алмай келе жатқан мәселелердің бірі термин сөздерді аудару мәселесі болып табылады. Терминдер – тілдің өзіндік құрылымдық, семантикалық, деривациялық, функционалдық ерекшеліктері бар категориясы. Аталған ерекшеліктерді ескерусіз термин жасау, басқа тілден терминдер алу, калькалау, терминдерді ұтымды қолдану мүмкін емес. Термин аударма мәтінінде әрқашан да жеке шешімді талап етеді, әрі аударма бірлігі болып табылады [2, 183].

Аударматану саласының терминологиялық жүйесіне жататын терминдердің барлығына бірдей ортақ сема (архисема) «аудару ісі» болып табылады. Бұл – «аудару» мағынасын білдіретін өзекті сема. Жалпылаушы сема барлық терминдік атауын «аударма» деген жалпы атау төңірегіне топтастырса, даралаушы сема әр терминдік бірліктің «көркем аударма», «сөзбе-сөз аударма», «төлтума аударма», «толыққанды аударма», «еркін аударма», «баламалы аударма» секілді мағыналық ерекшеліктерін көрсетеді.

Қазіргі таңда ғылым, техника, өндіріс, медицина, экономика және тағы да басқа салаларда қолданылатын терминдерді аудару ең маңызды, әрі күрделі мәселе болып табылады. Сондықтан термин сөздерге балама табу үлкен біліктілікті талап етеді, себебі заттарды белгілеуге және ұғымдарды дәл жеткізуге қолданылатын немесе басқа тілден енген сөздер негізінен ақпаратты барынша дәл және нақты жеткізудегі тілдегі ізденіс нәтижесі болатындығына еш күмән тудырмайды.

Аудармашы шетел терминологиясын жетік меңгерумен қатар тілде орынды, дұрыс пайдаланылатын баламалы ұлттық термин табуы тиіс. Ұлттық тілдің бай сөздік қорын жете меңгеру терминнің сапалы аударылуына септігін тигізеді. Сондықтан да терминдерді

аударуда ұқсас мағынадағы балама табу, синонимдік ауыстыру қолданылады. Сипаттамалы аударма тілде сәйкес термин жоқ жағдайда жасалады. Дәл және анық сипаттағы бір мағыналы терминдермен бірге көп мағыналы терминдер де болады. Бір сыңарлы терминдердің көпмағыналылығы оларды түсіну және аудару қиындығын тудырады, ал оған балама табу толығымен алғанда мәтін жағдайына байланысты. Терминді аудару, яғни түпнұсқа тілдегі сөзден оны аударма тілін ауыстыру оңай емес. Сонымен қатар тіларалық балама бола алмайтын терминдер де көп [3, 180].

Отандық ғалым Ә.Тарақовтың пікірінше, терминдерді аударуда аудармашылар кейде шетел терминдеріне орыс материалдарынан әріптік сәйкестік тәсілін іздеулері мүлдем дұрыс емес, себебі егер аударма барысында осындай тәсілдерге жол берілсе, біріншіден, шетелдік болмыс реалийінің қызметі жойылып кетеді, екіншіден, бұл терминдер тек қана шетелдік болмысты сипаттайтын ұғымды беруі мүмкін [4, 184].

Аудару тәсілдеріне тілдің ішкі және сыртқы факторлары әсер ететін болғандықтан, аудармашы терминдерді аударудан бұрын төмендегі аудару тәсілдерінің бірін таңдап алғаны жөн. Аудару тәсілдерін бес факторға бөліп қарастыруға болады. Олар:

- стилистикалық фактор;
- дербес лингвистикалық фактор;
- логика-линвистикалық фактор;
- логикалық фактор;
- ұйымдастырушылық фактор.

Стилистикалық фактор – аударма терминінің түрлі нұсқаларын қарастыру, соның ішінде аударылатын мәтіннің стилі мен жанры айқындалады. Ғылыми мақалалардың немесе монографияның жүйелі терминін аударма тілінде сондай терминмен аудару керек.

Дербес лингвистикалық фактор – аударма тілінің құрылымына қатыссыз, онда қабылданған дәстүрге қарамай-ақ, аударманың сол не басқа тәсіліне артықшылық беріледі. Мысалы, ағылшын тілінде бұл тілдің элементтерінен оның ережелеріне сай терминдерді құрастыру тәсілі басым. Қазіргі қазақ тілінде балама іздестіру шетел тілінен кіріктіру мен синтаксистік түрде құрылымдық калька жасау тәсілімен жүргізіледі. Терминдерді дұрыс аудару үшін түпнұсқа терминіне құрылымдық мағыналық талдау қажет.

Логика-лингвистикалық фактор – аударма тіліндегі күрделеніп қалған термин жүйесіне қатысты. Мұндай жағдайда түпнұсқа тілдегі баламаларды табуда аудармашыда кәдімгі сөздіктер, анықтамалар, энциклопедиялар болады.

Логикалық фактор – ғылым мен техниканың белгілі бір саласындағы ұғымдар жүйесінің күрделену мөлшеріне қатысты. Мұнда түпнұсқа тілі мен аударма тілі терминдерінің баламалылығын табудың үлкен мәні бар. Бұл, көбінесе, электроника, биология, химия және де басқа ғылым саласына байланысты. Аудармашыға да, редакторға да топтастырушы сызбалар және соған сай келетін құжаттар мен материалдар көмектесе алады.

Ұйымдастырушылық фактор – терминдерді қолдануда міндеттелген әрі ұсынылған құжаттар қолданылуы мүмкін. Олар – терминологиялық стандарттар, ұсынылған терминдердің жинағы, оқулықтар мен оқу құралдары, ғылыми-технологиялық сөздіктер. Мұндай құжаттар арқылы түпнұсқа мен аударма тілі терминдерінің баламаларын табуға болады. Олар терминологиялық шығармалар деп те аталады. Ғылыми және техникалық шығармаларды, монография, мақалалар, оқу материалдары, іскерлік, жобалық, конструкторлық құжаттар және т.б. аудару барысында, балама іздестіруде мағыналық және құрылымдық калька жасау кеңінен қолданылады. Ғылыми көпшілік шығармаларда, жарнама материалдарында, өндірістік-бұқаралық мәтіндерді калькалауда сипаттамалы құрылым қолданылады [4, 310].

Қандай да бір ғылым саласындағы терминдерді аудару бағдарлы білімді қажет етеді. Аударманы қабылдаушыларға дәл, нақты сәйкес әрі түсінікті жеткізуде бағдарлы білім түрлі мәдени және тілдік дәстүрлерге, сонымен қатар лингвистикалық себептерге сүйеніп, қосымша түсіндіруді және алуан трансформациялық тәсілдерді қолдануды талап етеді. Ғылымның кез келген саласындағы терминдер аудармасының түрлі тәсілдерінде олардың

қолдану салалары мен жіктелуінің өзіндік мәні бар. Ең тиімді тәсіл – аударма тілінде түпнұсқа тілінің баламалы терминін анықтау. Мұндай тілді қолдану аударма тілі мен негізгі тіл өзара қарым-қатынасындағы елдер қоғамдық дамудың бірдей деңгейіне жеткенде немесе сол ел өз тарихында қандай да бір деңгейді өткергенде ғана мүмкін. Тағы бір аудармаға сәйкеспейтін тәсіл жоғарыда аталған топтардың біріне терминді қате күйінде енгізуден болады. Аудармашының тағы да бір қатесі – сөзбе-сөздік, яғни шетелдік термин немесе оның орыс терминіне ұқсас сыңарлары басқа мағынаны берген жағдайда, сөзбе-сөз аударма жасау.

Шетел тіліндегі терминдерді ұлт тіліне аудару асқан біліктілікті талап етеді. Экономика тақырыбындағы терминдерді, мәтіндерді аудару аудармашыдан тілдің стилін ескере отырып, осы саладағы арнайы салалық білім мен әр елдің экономикалық жүйесін білуді талап етеді. Терминдерді кез келген тілге аудару барысында эквивалент ұғымы, яғни терминнің баламасы негізгі рөл атқарады. Терминнің аудармасы екі тілде де бір-бірімен барлық мағыналық тұрғыда сай келетін болса ғана эквиваленттік болып саналады. Осыған орай, кез келген саладағы терминологияны 3 топқа бөліп қарастыруға болады:

1) шетел тіліндегі термин сөздің қазақ тіліндегі термин мағынасымен толық сәйкес келуі;

2) шетел тіліндегі термин ұғымының қазақ тілінде баламасы жоқ болса да, сол мағынаға сәйкес келетін қазақ тіліндегі өз баламасының болуы;

3) шетел тіліндегі термин ұғымының қазақ тілінде қабылданған ортақ эквивалентінің болмауы.

Қазақ тілінде экономикалық терминдердің эквиваленті, яғни баламасы ретінде ағылшын тіліндегі терминмен формалық тұрғыда сай келетін терминдерді айтады. Бұл жерде біз халықаралық терминдер туралы айтып отырмыз. Бұл лексикалық бірліктер бір-бірімен графикалық тұрғыда және фонетикалық тұрғыда сай келеді. Мысалы, *«auction» - «аукцион», «export» - «экспорт», «import» - «импорт», «inflation» - «инфляция», «addendum» - «аддендум», «agio» - «ажио», «act» - «акт», «allonge» - «аллонж», «blank» - «бланк»* [5].

Әдетте, кәсіби түсіндірме және аударма сөздіктерде осындай басқа тілден енген термин аудармасының екі үлгісін береді, соның бірі калькалау әдісімен, екіншісі транслитерация, транскрипция әдісімен берілген, мысалы:

«*know-how» - 1)кәсіби тәжірибе, өндіріс құпиясы; 2) ноу-хау.*

leasing» - 1) қаржылық несие; 2) лизинг.

«management» - 1)басқарма; 2) менеджмент.

«marketing» - 1) тауарларды нарықтағы қажеттілігін ескере отырып, өнімді өндіретін және өткізетін ұйым; 2) маркетинг [5].

Терминдердің екінші тобына өзінің болмыстық ерекшелігімен ерекшеленетін, бірақ кішігірім айырмашылығымен ерекшеленетін терминдер тобын жатқызамыз. Мұндай терминдер тобына, ұқсастығы бойынша немесе мағынасы сәйкес сөздермен алмастыру арқылы аударылған терминдерді жатқызамыз. Мысалы: *«passing off» - 1) басқа фирмалардың танымал сауда тауарларының символдарын басқа фирмалардың осы символ элементін қолдануды айтады (қатты ұқсастық), 2) жосықсыз бәсеке.* Сонымен қатар аудару барысында аудармашы тап болатын екінші топтағы терминдердің тағы да басқа ерекшеліктерін ескеру керек.

Термин-метафора және термин-идиомалар – бұл терминдердің тобына ауыспалы мағынадағы терминдік тіркестер жатады, яғни термин-метафора, сонымен бірге құрылымы жағынан тұрақты лексикалық тұрғыда бөліп қарастыратын болса, мағынасын жоғалтатын, мағынасы жағынан тұрақты болып келетін терминдік тіркестер жатады, яғни термин-идиомалар. Мысалы: 1) *«hot» issue – (бұл терминнің мағынасын бере алатын балама жоқ)*, егер де сөзбе-сөз аударатын болсақ, *«ыстық» қарыз*, ал түсіндірме аударма тәсілімен аударатын болсақ, бұл терминнің мағынасы – *аса сұра-нысқа ие құнды қағаз. 2) «tombstone ad» - (бұл терминнің мағынасын бере алатын балама жоқ)*, егер сөзбе-сөз аударатын болсақ, құлпытастағы жазба болып таударылады, ал түсіндірме аударма тәсілімен аударатын болсақ, бұл терминнің мағынасы – *қарыз адамдар мен бағалар жайлы арнайы орын-дардағы*

қысқаша хабарлама, атаулы құнды қағаздарға ұсыныс жайлы жарнама мен хабарлама болып табылады.

Экономикалық терминдер саласында имплициттік терминдер, яғни өзін-өзі анықтаушы деген ұғым жиі қолданылады. Терминдердің қасында белгілі бір сөздің болмауына қарамастан, оны аудару барысында мағынасына орай анықтау болып табылады. Егер мысал келтіретін болсақ: 1) *«Financial Fraud Institute» - қаржылық-экономикалық қылмыстықпен күресу институты.* 2) *«defective delivery» - ақаулы тауар жеткізілімі.* 3) *«partnership agreement» - серіктестік құру келісімшарты* [6, 76].

Терминдердің үшінші тобына семантикалық тұрғыда ерекше болып, және де қазақ, орыс тілдерінде баламасы жоқ ағылшын экономикалық терминдерін жатқызамыз. Осы топтағы терминдерді аудару аса қиындықтар туғызады. Аудару барысында осындай қиындықтарға тап болғанда, ең алдымен, осы термин жайлы барлық саладан іздестіру керек, екіншіден, бұл терминнің ана тілімізде мағынасы жоқтығына көз жеткізіп, үшіншіден, жаңа термин құру қажет. Жаңа термин құру тәсілдеріне мыналар жатады:

- транскрипция немесе транслитерация;
- калькалау;
- түсіндірме аударма [7, 129].

«Securitization» деген ағылшын тіліндегі экономикалық терминін аудару барысындағы қолданылатын тәсілдер: транслитерация тәсілі – секьюритизация, калькалау – қағазды құнды ету, түсіндірме аударма – активтермен қамтамасыз етілген, құнды құжаттар шығару арқылы қаржыландыруды жұмылдыру (өзіне тарту), 2) өтімділігі төмен активтерді құнды қағаздарға ауыстыру. Егер де қазақ тілінде мағынасы ұқсас болып келетін балама табатын болсақ, бұл сөздің мағынасы *«қорландыру»* болып табылады.

Ағылшын тіліндегі *«discontinuity»* сөзі күнделікті өмірде қазақ тілінде «үзіліс», «тоқтату», «шекара» деп аударылып жүр. Бірақ бұл сөзді сонымен бірге экономика саласының термині ретінде қарастыруға да болады екен. Көптеген экономикалық сөздіктерде бұл терминнің баламасы берілмеген, электрондық сөздіктерге жүгінетін болсақ, бұл терминнің семантикалық мағынасын беретін аударма нұсқасы берілген. Бұл терминнің қазақ тіліне семантикасын жеткізетіндей *«қызметті тоқтату»* деген тіркеспен аударуға болады. *«On the economic front, the Thai central bank's announcement in early December to impose penalties on international investments held for less than a year with a view to curbing the appreciation of the Thai currency did not go well with foreign investors, resulting in a 15% drop in the benchmark stock index the following day»* сөйлеміндегі «*Benchmark»* терминіне назар аударайық. *«Benchmark»* терминін де семантикалық тұрғыда мағынасы жақын келетін тіркеспен аударуға болады. *«Benchmark» - маркетингтік, өндірістік, қаржылық стратегия құру барысындағы, қандай да бір елдің және де компания басшысының жүгінетін көрсеткіші, яғни өздерінің жетістіктері мен мақсаттарын, бәсекелес елдің немесе компаниялардың көрсеткіштерін салыстыра отырып, өздеріне тұрақты стандарттар қояды.* Бір сөзбен айтқанда *«көрсеткіш»* деп жеке алып қарастыруға болады. Ал енді осы семантикалық тұрғыда мағынасы жақын келетін сөзді үйлестіре сөйлемді аударатын болсақ: *«Экономикалық салаға көз жүгіртсек, желтоқсан айының басында елде тай валютасын шығаруға бір жыл бойына шек қойғандығы үшін Тайландтық Орталық Банкінің халықаралық инвестицияға айыппұл салу жайындағы жазған арызы шетелдік инвесторларға ұнамағандықтан, келесі күні олардың қаржылық биржасының базалық көрсеткіші 15% - ға дейін төмендеп кетті».*

Қазіргі таңда терминология саласын аудару барысында, баламасы жоқ экономикалық терминдер ғана қиындық тудырып отырған жоқ, сонымен қатар экономика саласына жататын лексикалық бірліктердің бірнеше аударма нұсқаларының болуы, яғни терминнің көпмағыналылығы да қиындық тудыратын жағдай болып табылады. Ғалымдар терминология саласындағы терминдердің көпмағыналылығының себебін нақты анықтай алмай келеді. Кейбір ғалымдар терминдердің көпмағыналылығына шек қойса, ғалымдардың көп бөлігі,

соның ішінде С.В. Гринев [8], Д.С. Лотте [9] сияқты ғалымдар терминдердің полисемиялық болмысын қолдайды.

Сонымен қорыта келе, аударматанудағы күні бүгінге дейін көптеген қиындықтар туғызып келе жатқан саланың бірі терминдер екендігін, экономика саласындағы терминдердің нақты аудармасын табу үшін ғалымдардан үлкен ізденістің талап етілетінін атап өткіміз келеді.

Әдебиет тізімі

1 Бейсенова Ж.С. Отраслевая терминология. –Алматы: КМИ «Парасат», 2009. – 228 с.

2 Көкеев Д.М., Қалмағамбетова Ж. Аударматанудағы терминология мәселесі. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №3 (137). – 2012 ж.

3 Латышев Л.К., Семенов А.Л. Перевод: теория, практика и методика преподования. – Москва, 2005. – 260 с.

4 Тарақов Ә.С. Аударма әлемі. – Алматы, 2011. – 317 б.

5 Тоқсанбай С. Орысша-қазақша-ағылшынша экономикалық сөздік. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2009. – 240 б.

6 Федотова И.Г. Юридические понятия и категории в английском языке: Толковый словарь. – Дубна: Феникс, 2008. – 360 с.

7 Федотова И.Г. Юридические понятия и категории в английском языке: Учебное пособие. Изд. 4-е, перераб. и доп./Федотова И.Г., Толстопятенко Г.П. – Дубна: Феникс,2008. – 376 с.

8 Гринев С.В. Введение в терминографию. Как просто и легко составить словарь. – Москва: Либроком, 2009. – 225 с..

9 Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. – Москва: Наука, 1982. – 190 с.

В статье рассматриваются способы перевода экономических терминов с английского языка на казахский язык. Автор отмечает необходимость ориентированного знания для перевода в области любой науки, акцентируя внимание на такой актуальной проблеме современной науки как перевод терминов. Также рассматривается необходимость применения методов трансформации и дополнительного объяснения значения при переводе термина для полного толкования и точного донесения смысла того или иного термина до аудитории, в соответствии с культурными, языковыми традициями, опираясь на определенные лингвистические особенности.

This article discusses ways to transfer economic terms from English to Kazakh language The author notes the need for knowledge-based translation of any science, focusing on such an important problem of modern science as a translation of terms. Also consider the need for a transformation methods and further explanation of the values in the translation of the term for a complete and accurate interpretation of the meaning of the reports of any term to the audience, according to the cultural and linguistic traditions, based on certain linguistic features.

УДК 800879

Г.А. Мукушева[1], Д.С. Рыспаева[2]
№1 гимназия мектебі[1]
Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті[2]
Щучинск, Көкшетау, Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ «FAMILY» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТТАМАСЫ

Берілген мақалада ағылшын тіліндегі «family» концептінің лингвомәдени сипаттамасы берілген. Бұл концептісін зерттеу мақсатында түрлі сөздіктердегі кілт сөздеріне, лексикалық сөз тіркестеріне, синонимдеріне анализ жасалынды.Түрлі үлгідегі лексикографиялық басылымдарына, сонын бірі 2012 жылы жарық көрген Кенбриджідік түсіндірме сөздігіне анализ жасау барысында, «family» сөзі әмбебап мағынаға сай келетіні айқын байқалды (үй іші, бала – шаға, үйелмен, ата – ана, жақын туған-туысқан), сонымен қатар ұлттық-төл, тарихи – мәдени дамуда айқын келетіндігі сөзсіз, алайда тілдік жүйенің әркилығын ескермеске болмақ.

Кілт сөздер: концепт, лингвомәдени, лингвистикалық анализ, жұбайлар, ұлттық – мәдени.

Қазіргі таңда тіл біліміндегі зерттеулердің көбі негізгі категория ретінде концепт ұғымын алуда. Концепт белгілі бір тілде сөйлеуші тұлғаның дүниетанымын қалыптастыратын, универсалды немесе жалпы халықтық ілімдер мен жеке индивидуалды танымның сабақтасуын жинақтайды. Жеке ілімдердің концептісін зерттей отырып, біз оның түп, терең мағынасын аша аламыз.

Концепт ұғымы, негізінен, ағылшын тіліндегі Р. Карнап, Б.А. Рассел, У. Чейф, Н.М. Шенк сияқты ғалымдардың еңбектерінде кездесіп, аталмыш ұғымды дұрыс аудару мәселесі туындағандықтан алынған (1970 ж. ортасы). Ол кезде ағылшын тіліндегі «concept» сөзін «ұғым» деп аудару ұсынылды, алайда қазіргі таңда зерттеушілер «концепт» пен «ұғым» терминдерінің ара-жігін ашуда. Мәселен, филология ғылымдарының докторы, профессор Ю.С. Степанов ұғым мен концептің айырмашылығы туралы айтқанда, біріншісін логика мен философиямен байланыстырып, екіншісін математикалық логикаға жатқызса, кейінгі уақытта концепті «мәдениеттің ұйытқысы» ретінде анықтап мәдениеттанумен де байланыстыруда. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, концепт адамның менталды дүниесіндегі мәдениеттің негізгі ұясы, ол біріншіден, ұғымның мазмұнын қамтиды және оны мәдени факт ететін – этимология, нақты бір концептінің қысқаша тарихы, заманауи ассоциациялар, бағалар, тәжірибе және т.б. қамтиды.

«Концепт – адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі» [1, 58-75].

Филология ғылымдарының докторы А. Исламның айтуынша, концептілерді талдау барысында төмендегідей бірізділік ұсталынады: сөздіктегі анықтамасы; концептің мағынасы мен оның әр түрлі философиялық және діни жүйелердегі орны; концептің адамның күнделікті санасындағы түсінігі; концептің әмбебап белгілері; концептің фразеологизмдердің түзілуіне немесе қолдануына әсері; белгілі бір концептіге байланысты сюжеттің, немесе образдардың пайда болуы [2, 340].

Сонымен концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталатын, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттың мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым [2, 340].

Мақаламызда ағылшын тіліндегі «family» концептісінің ұғымының табиғатын ашуға талпыныс жасадық. Отбасы әлеуметтік институт пен шағын әлеуметтік топ белгілерін иеленетін әлеуметтік жүйе. Отбасы әлеуметтік институт ретінде жұбайларды, ата –

аналардың, балалар мен басқа туыстардың өзара қарым – қатынастарын реттейтін әлеуметтік нормалардың, санкциялардың және мінез – құлық үлгілерінің жиынтығын сипаттайтын концепт болып келеді. Отбасы – некеге немесе қандас туыстыққа негізделген шағын топ, оның мүшелері тұрмысының ортақтығымен, өзара моральдық жауапкершілікпен және өзара көмекпен байланысады.

Отбасының әлеуметтік функциялары оның әлеуметтік институт ретіндегі қоғамдық қажеттіліктері мен өмір сүру сипатын, сондай – ақ отбасы тобының жеке қажеттерінің сипатын көрсетеді. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік – экономикалық өзгерістердің әсерімен отбасының әлеуметтік функциялары мен иерархиясының сипаты өзгереді. Алайда барлық уақытта да бала өсіру, тәрбиелеу функциялардың маңыздылығы өзгеріп отырады [3, 9].

Қазіргі социологиялық зерттеулер нысаны ретінде отбасы функиясын зерттеуге аса зор назар аударады. Отбасы мүшелерінің белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандырумен тығыз байланысты отбасының өмір сүру салты «отбасы функциясы» деп аталады. Отбасы қанша қажеттіліктерді тұрақты қанағаттандырса, сонша функциясы болады. Дәстүрлі түрде зерттеушілер келесі функцияларды бөліп көрсетеді: репродуктивті, экономикалық, тәрбиелік, демалыс пен сауықты ұйымдастыру [4, 43].

Отбасы функцияларына қазіргі көзқарасты педагогика ғылымдарының докторы, психология - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор В.С. Торохтийдің пікірінен көреміз: «Жалпы орта азиялық отбасы үшін өмірлік маңызы бар функциялардың белгілі бір санының болу сипаты, олар жоқ болса, отбасының өмір сүру мәні де жоғалады. Жіктеудің ешқайсысын отбасының барлық өмірлік цикліне қатысты қолдануға болмайды, себебі уақыт өткен сайын отбасы функцияларында өзгерістер пайда болады: кейбірі жоғалады, кейбірі жаңа әлеуметтік жағдайларға сәйкес өзгереді, үшіншілері көмекші болып қалады. Сонымен қатар толыққанды отбасының өмірлік циклінің бойына қандай да бір түрде нақты немесе күш – қуат түрінде сақталатын функциялар болады» [5, 220].

Европалық ғалымдар да қазіргі заманауи отбасыларға аса көп назар аударуда. Ағылшын халқының «family» концептісін қалай ұғынатынына көз жүгіртсек. Отбасылық міндеті ағылшын халқы өте қатаң қадағалайды. Ағылшын әдебиетінің XIX ғасырдағы еңбектеріне шолу жасап, сол кездегі отбасы міндеттермен қазіргі уақыттағы отбасы міндеттерге деген көз қарастарды салыстыратын болсақ, көз қарас өзгерген жоқ, сол мәселелерді шешу жолдары өзгерді. Уақыт өте келе Британия халқының жастардың некеге деген көз қарастары өзгерді, яғни, олар отбасыны жоғалтып алудан қорықпайды. Жас британдықтар бір – бірін мейірман қатынастармен алдамай, ажырасқанды жөн көреді. Егер өткен ғасырда ажырасу дегенде ағылшын халқының шашы тік тұрса, қазіргі кезде мұндай іс – шара күннен күнге өсіп барады. Ажырасу іс – шарасына балаларда ылғи да қатысты келеді. Осылардың салдарынан тілде жаңа ұғымдар пайда болады, сонын бірі «жексенбілік әке» – «Sunday Dad'V'weekend dad». Британияда жалғыз басты әке аз емес. Жас қыздар «жалғыз басты ана» атағына ие болуға қорықпады. Осылардан «ажырасу» деген сөздің өте көп осал жақтары бар екені айқын: отбасының бұзылуы, бұзылуға таяу қалған ата – аналар мен балалардың арасындағы қарым – қатынасы және т.б. [6, 69-90].

Ағылшын тіліндегі "family" концептісін зерттеу мақсатында түрлі сөздіктердегі кілт сөздеріне, лексикалық сөз тіркестеріне, синонимдеріне анализ жасалынды. Түрлі үлгідегі лексикографиялық басылымдарына, сонын бірі 2012 жылы жарық көрген Кенбриджідік түсіндірме сөздігіне анализ жасау барысында, «family» сөзі әмбебап мағынаға сай келетіні айқын байқалды (үй іші, бала – шаға, үйелмен, ата – ана, жақын туған-туысқан), сонымен қатар ұлттық-төл, тарихи – мәдени дамуда айқын келетіндігі сөзсіз, алайда тілдік жүйенің әрқилығын ескермеске болмақ.

«Family»:

1. a group of one or usually two adults and their children living in the same home;
2. one's parents, grandparents, brothers and sisters, uncles, aunts, etc.;
3. all those people descended from a common person (ancestor).

«Family» концептісіне анализ жасау негізінде бұл сөздің келесідей мағынаны білдіретінің біз көре аламыз: 1) әке – шеше және олардың бір шатырдың астында тұратын бала – шағалары; 2) ата – аналар, ата мен әжелер, аға мен қарындастар, аға мен тәтелер; 3) бір адамға туыстық қатысы бар адамдар.

Бірақ «family» сөзі ауыспалы мағынаға да ие:

1. a group of people joined by general interests;
2. a group of similar types of animals;
3. a group of languages.

Ауыспалы мағынасында бұл сөз мынадай мағынаны білдіреді: 1) ортаққызығушылықтарыменбіріккенадамдартобы; 2) ұқсасжануарлартобы; 3) тілдертобы.

Осыдан қорытынды жасасақ, ең алдымен «Family» концептісі әке –шеше және олардың бір шатырдың астында тұратын бала –шағаларының көрінісіне сәйкес келеді. Сонымен қатар бұл сөз даму процесінің салдарынан әр түрлі топтарды бейнелегенде қолдануға ешбір қиындықты тудырмайды, мысалы: «family of plants», «family of animals»). Сөйтіп, «family» сөзі кең қолданысқа ие [7, 645].

Берілген концептінің лингвистикалық анализі тек қана сөздіктерде берілген сөздерге анализ жасаумен ғана шектелмей қоймайды. Айтылымдарда, сөз тіркестерінде бұл концептінің қаншалықты дамып, мағынасын кең түрде қолданылуын көруге болады. Ең алдымен «Family» концептісі әке – шеше және олардың бір шатырдың астында тұратын бала – шағалары мен туған туыстарының көрінісіне сәйкес келеді. Ағылшын халқы үшін бұл тағы ая болып келеді, яғни, өз әлеменің орталығы, дегенмен, отбасылық қарым – қатынас сырт көзден бой тасалтатын халық.

Ата –ана және бала –шаға –parents and children.

Бөлектікпен сыбайлас тәуелсіздік – міне Британия халқының адами қарым – қатынасының негізі болып келеді. Туыстар мен достар ғана емес, тіпті ата – аналар мен бала – шағада да бір – біріне деген қарыздық пен жауапкершілікті сезінбейді. Ата – ана мен балалардың арасындағы суық ара қатынастар жастайынан тәрбиеленеді, сол себептен ата – аналарға өзінің өмірін жалғыздықта шегуге тура келеді.

«In his great chair with the book-rest sat old Jolyon, the figure –head of his family and class and creed, with his white head and dome-like forehead, therepresentative of moderation, and order, and love of property. As lonely an old man as there was in London» [8, 28].

Бірақ мұндай тәуелсіздікке қарамастан ағылшын халқының отбасылық байланысы өте мықты. «The outward relations between James and his son were marked by a lack of sentiment peculiarly Forsytean, but for all that two were by no means unattached. ...Something beyond the power of word-analysis bound them together, something hidden deep in the fiber of nations and families — for blood, they say, is thicker than water...» [9, 54].

«Family»концепінің бастапқы ұғымының шеңберінде "father'V'mother", "son'V'daughter", "brother'V'sister" концептуалды қалыптың анализын жасап көрелік.

Әке\ шеше – mother\ father.

Егер түсіндірме сөздіктің көмегіне жүктелетін болсақ: «mother» – 1) a female parent of a child or animal; 2) the cause and origin, сонымен қатар мынадай сөз тіркестері: mother country, Mother Goose, Mother Nature, бұл сөздің келесідей мағыналарын көре аламыз: 1. өмірдің бастауы және өзінің бала – шағасының барлық өмірлік қажеттілігінің бастауы, 2) күштің, қайрат, мейірімділік, нәзіктік, қамқорлықтың бастауы [10, 722].

«Father» – 1) a male parent of a child; 2) father figure an esp. older man on whom one depends for advice, help, moral support, etc., бұл сөздің келесідей мағыналарын көре аламыз: 1) баланың әкесі; 2) әке - ақыл, көмек үшін тәуелді болатын және моралдық сүйеніш болатын тұлға [11, 732]. «Father» деген ағылшын сөзі сәл астам оғаш, сәл астам ресми мағынаға ие. Орыс, не басқа тілдердегі «әке» деген мәртебеге қарағанда ағылыш тіліндегі «father» неғұрлым сыйлы келеді.

Ұл\қыз – son/daughter

Ағылшын классикалық әдебиеттердің мәтіндерінің мысалдарына жүгінсек, отбасыда жастайынан қыз балаларға қарағанда ұл балаларға көп көңіл бөлінеді. Оның тәлім – тәрбиесіне күш, қайрат және ақы – пұл көбірек жұмсалады. «Daughter» сөзімен жасалынатын сөз тіркестері өте көп, мына сөз тіркесінен бастауға болады: «daughterhood» - «қыздың жағдайы». Айта кететін жайт: «sonhood» деген сөз жоқ, бұл сөзге тәріздес «sonship» сөзі қолданылады. Ship – жалғау статусты, алатын лауазымды, яғни, адамның қандай да бір жетістіктерге жеткенін көрсетеді. Сөз тіркестерінің жасалуы отбасыда әр жынысқа қанынастарының айнасы деп болжам жасауға болады [12, 745].

Аға\ сіңілі – brother/sister

Ағылшын отбасындағы аға мен сіңілінің арасындағы қарым – қатынас ерекше жақын, әрине сырттай емес – рухани жағынан. Қазірін өзіңде бұл байланыс бар. «Brother» және «sister» деген сөздердің семантикасымен танысқан соң, бұл сөздер арасында қандай да бір тартулы күш бар және бір – бірінен өте тәуелді екенін атап айту болады.

Айта кететін қызықты жайт: «house», «home» және «family» деген сөздердің эмоцианалдық жағынан бір – біріне өте жақындығы. Үлкен ағылшын тіліндегі Кембридж түсіндірме сөздігі «house» сөздің мынадай мағынасын береді:

1. өз үйін, отбасы, отан, шарушылық; «noisy house» -шулы отбасы; «to receive smb into one's house» – біреуді өз отбасына қабылдау; «to keep house with smb» – біреумен бірге үй шаруашылығын жүргізу, жасау\ біреумен бірге бір отбасы болып өмір сүру;
2. үйдік (домашние, домочадцы);
3. ру, бала- шаға; an ancient house – ежелгі ру;
4. әулет [13, 746].

Өзге сөзбен айтатын болсақ, «house» денег концепт «қамал», «жанұя», «отбасы» денег концептілермен өте тығыз байланысты. Ол жеке адам өмірінің патшалығы және сол патшалықтың ұраны «My house is my castle» болуы әрине ықтимал.

Ағылшын халқының сөздеріне сенетін болсақ, олар сапарға шыққанды сүйеді, бірақ қандай да бір келенсіз жағдайлар бола қалса, олар демалып қайту үшін алыс сапара шықпай, үйде қалғанды жөн көреді. Мұндай жағдайларда тыныштықты және жайлылықты сезіну мақсатында үйде қалғанды ұнатады. «Үй» деген концептінің мағынсын ағылшын мақал – мәтелдерінде өте дәл бейнелейді:

1. East or West home is best.
2. There is no place like home.
3. Home is home be it never so homely (home is home though so homely)[14].

Сонымен мынадай тұжырым жасасақ артық болмас деп ойлаймын: «house» деген сөз «family» сөзімен қойын –қолтық байланысты келеді, яғни, бұл мынадай сызбаға келіп тіреледі: «house ↔ home ↔ family». Ағылшындардың отбасылық қарым –қатынастары олардың тұратын жерлері сияқты өзге көздерден өте жасырынды.

Табиғатқа сай ағылшын адамдары өте тұйықшыл халық болып келеді, тіпті олар өздерінің жұбайларының жеке өміріне қол сұғуға бел байламайды.

Ерлі –зайыптылар - husband (man) and wife

Отбасыдағы қарым – қатынасты бақылай келе, ағылшын отбасындағы ерлі – зайыптылар бір – бірінің жеке өміріне араласпайтыны анықталды, дәл сол уақытта басқа елдердің ерлі – зайыптылар керісінше келеді. Олардың отбасылық ішкі атмосферасы ұстаныммен ерекшеленеді. Ағылшын халқының мінездегі басты абзалдықтар байсалдық пен сыйымдылық болып келеді. Jhoп Galsworthy айтқандай: «...for married woman should never love...».

Жоғарыда айтылған көптеген мағлұматтарға сүйенетін болсақ, лингвомәдени «family» концептісі ұлттық – мәдени және ұлттық – лингвистикалық өзгешелікке ие болып келеді. Ол қазіргі Британдық отбасысының тұйық микроәлемді құрайтынына сәйкес келеді және мұндай отбасының құпиясын ашуға қиынға соғады.

Отбасы мүшелерінің арасындағы ең басты принціп бұл үлкенді ардақтау, аялау, құрметтеу болып келеді. Отбасы деген сөздің әр тілде өзінің ауыспалы мағынасы болса да,

оның басты тура мағнасында бұл принціп негізге алады. Өкінішке орай қазіргі қазақтың лингвомәдениетінде бұл принціп байқалмайды, алайда үлкендерді қадірлеу, құрметтеу қазақ халқының басты құндылығы болып есептелген.

Әдебиеттер тізімі

1 Степа́нов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. –М.: 2007. 58 – 75 б.

2 Ислам А. Ұлттықмәдениетконтекстіндегідүниеніңтілдіксуреті. Фил.ғыл. док. дис. қолжазбасы. – Алматы.: 2004. – 340 б.

3 Баймұқанов М.Т. Отбасымен әлеуметтік – педагогикалық жұмыс. –Астана.: 2005. –9 б.

4 Баймұқанов М.Т. Отбасымен әлеуметтік – педагогикалық жұмыс. –Астана.: 2005. – 43б.

5 Торохтий В.С. Психология взаимоотношений в семье военнослужащего. –М.: 1995. – 220 б.

6 Терпак М. А. Специфика коннотативного содержания единиц английского лингвокультурного концепта «Семья» // Электронный Вестник ЦППК ФЛ, e-mail: info@evcppk.ru, июнь 2006. 69 –90 б.

7 Кембриджский толковый словарь. 2012. –645 б.

8 John Galsworthy. The Forsyte Saga. –28 б.

9 John Galsworthy. The Forsyte Saga. –54 б.

10 Кембриджский толковый словарь. 2012. –722 б.

11 Кембриджский толковый словарь. 2012. –732 б.

12 Кембриджский толковый словарь. 2012. –745 б.

13 Кембриджский толковый словарь. 2012. –746 б.

14 http://massaget.kz/bilim/englishkz/7497

В данной статье рассматривается лингвокультурный анализ концепта «family» в английском языке. Для исследования концепта «family» в английском языке, был использован анализ ключевых слов в различных словарях, анализ лексической сочетамости, анализ синонимов. В Кембреджском толковом словарье концепт «family» определяется в следущим образом: дом, родители, дети, близкая родня. Так же делая анализ на разные лексикографические издания, было выделено что концепт «family» является универсальным. Нельзя не отметить что система языка очень разнообразно.

The article deals with the linguistic and cultural analysis of concept "family" in English. The analysis of key – words in the different dictionaries, the lexical combinations, and synonyms were used for research of concept "family". The concept "family" is defined in Cambridge explanatory dictionary as follows: house, parents, children, close relatives. During the ananalysis of the different lexicographic editions, it was shown that the concept "family" is universal. It is important to mark that the system of the language is very different.

УДК 81'373.611=111=161.1

И.Д. Орынбасарова[1], А.Р. Сулькарнаева[2]
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева[1]
КФ МГУ им. М.В. Ломоносова[2]
Астана, Казахстан

АФФИКСАЛЬНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ЭМОТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

В работе предлагается лексико-семантический и словообразовательный анализ английских и русских эмотивных фразеологизмов. Описываются особенности указанных единиц с точки зрения их словарной структуры и значения. Сравниваются способы словообразования в английском и русском языках.

Ключевые слова: эмотивный фразеологизм, английский/русский языки, словообразование, лексические и семантические особенности.

Данная публикация выполняется в рамках диссертационного исследования, посвященного эмотивным фразеологизмам, рассматриваемым с лингвокогнитивного ракурса. Здесь авторы предлагают вниманию лексико-семантический и словообразовательный анализ ряда английских и русских эмотивных фразеологизмов. Считаем использование термина “фразеологизм” более адекватным в настоящей работе, так как он более точно передает значение феномена, в котором “целостное значение доминирует над значениями составляющих их компонентов и не является простой суммой таких значений” [1, 503]. Принимая во внимание, что работа выполняется на материале трех языков, где метаязыком выступает русский, в нашем анализе используется традиционная терминология.

Фразеологизмы, как широко известно, обладают большими выразительными возможностями. Целостные по своему значению и устойчивые по структуре, они в большинстве своем очень образны и делают речь более яркой и выразительной. В связи с этим, необходимо отметить главенствующую роль эмотивного компонента в содержании эмотивных фразеологизмов. Автор «Курса фразеологии современного английского языка» А.В. Кунин (1972) говорит об эмотивности как об «эмоциональности в языковом преломлении, т.е. чувственной оценке объекта, выражении языковыми или речевыми средствами чувств, настроений, переживаний человека» [2, 178]. Поддерживаем мнение о том, что эмотивный компонент есть ядерная составляющая эмотивного фразеологизма, являющаяся кульминацией оречевления мотивационно-целевых компонентов речевой ситуации [3, 28]. Это позволяет нам определять (классифицировать) подобные фразеологизмы как эмотивные.

Роль словообразовательных морфем во фразеологии безусловно велика. На наш взгляд, на сегодняшний день уже назрела необходимость выделения фразеологических единиц с эмотивным компонентом в отдельный пласт фразеологизмов (с учетом их наличия в каждом языке); последние возможно обозначить как *эмотивные фразеологизмы*.

Необходимо отметить существование трех способов словообразовательных связок: синтаксический, аналитический и синтактико-аналитический. Синтаксический способ выражается в построении слова посредством морфем. Аналитический способ предполагает широкое использование служебных слов, а также фонетических средств и порядка слов для образования форм слова и форм словосочетания. Синтактико-аналитический сочетает в себе элементы как синтаксического, так и аналитического способов.

Словообразовательные средства – морфемы, выражающие оценку положительную или отрицательную, используемые при образовании слов с экспрессивным (оценочным или эмотивным) значением. К примеру, такие эмотивные фразеологизмы как “острый языч*ок*”,

“кроткий как ягнен*ок*” имеют в своей структуре суффиксы с уменьшительно-ласкательным значением **–ок.** Или, по аналогии, рассмотрим фразеологизмы: “крепкий орешек”, “маменькин сын*очек*” с суффиксами **–ек** и **–очек**; “закрывать лав*оч*ку”, “сматывать уд*оч*ки” с суффиксом –**оч**. Помимо сообщения о малости размера, эти суффиксы несут эмоционально-оценочную нагрузку, выражая любовь и ласку, жалось и нежность, умиление и покровительство. К примеру, фразеологическая единица “трезвый как стекл*ышк*о” содержит суффикс **–ышк**, данный фразеологизм выражает степень трезвости, прозрачность стекла. Семантика прозрачности передает высокую степень уверенности говорящего о ком-то или чем-то.

Примечательно, что в английском языке имеется лишь несколько суффиксов для передачи небольшого размера или презрительного отношения: **-let:** is*let* – островок, king*let* – царёк; **-kin**: lamb*kin* – ягнёнок; **-ette**: kitchen*ette* – кухонька; **-ock:** padd*ock* – лужок [4, 47]. В основном малый размер передают сочетанием прилагательных *little, small, tiny* с существительным. К примеру, old ***little*** lady – старушка [5, 18]. Таким образом, в нашей работе подтверждается аналитический строй английского языка, отличный от других языков (здесь – русского) своей сравнительной "бедностью" на аффиксальное словообразование; в нашем случае, на материале эмотивных фразеологизмов.

Роль фразеологизмов в тексте велика. Использование фразеологизмов позволяет усилить наглядность и образность текста: Больно много дают, *не сдерут ли* потом *три шкуры*; [6,75]. Они создают нужную стилистическую тональность торжественности, возвышенности или сниженности: *Черт его,* дурака, *подери!* Помогают более ярко выразить отношение к сообщаемому, передать авторские чувства и оценки: *Боже мой!* Как жить - то теперь!

Выразительность фразеологизмов может усиливаться в результате таких преобразований, как расширение, снижение, замены слов и превращения из общеязыковых в индивидуально-авторские: “В тридцать девятом году родились – *ироническая усмешка небес!* – одноядцевые близнецы, классический объект исследования генетиков”.

Проанализируем словообразовательную приставку **вы–** во фразеологизмах с эмотивным компонентом [7,17]. Эмотивный фразеологизм “*выплакать все глаза”* имеет лексико-семантическое значение “долго и безутешно оплакивать кого-л., что-л.” Словообразовательным средством является приставка **вы-**, имеющая значение “исчерпанности действия”. Английский эквивалент этого фразеологизма *“to cry one’s eyes out”* не имеет аналогичного словообразовательного средства.

Фразеологизм “*вытаращить глаза*” означает “уставиться на кого-либо широко раскрытыми глазами (в изумлении, страхе, гневе и т.п.)”. Словообразовательным средством является приставка **вы–**, имеющая значение “движения изнутри”. Фразеологизм “*выходить сухим из воды*” имеет семантическое значение “избегать заслуженного наказания; оставаться безнаказанным (о хитрых, ловких людях)”. Английский эквивалент этого фразеологизма *“to land on one’s feet”* не имеет в своем составе словообразовательные средства.

Фразеологизм “*выбрасывать из головы”* обозначает “забыть, перестать думать о ком-либо или о чем-либо”. Его английский эквивалент –*“to get something out of one’s mind”.* Эмотивный фразеологизм “*вылетать из головы”– “to sleep someone’s mind”* означает “совершенно, совсем забылось что-либо”. Употребляется с существительными со знач. отвлеченного предмета: правило, стихотворение, задание, поручение. Фразеологизм с эмотивным компонентом “*выводить из себя” – “to get someone’s goat”* имеет значение – приводить в состояние крайнего раздражения, негодования, лишать самообладания [8,159].

Следующая приставка **в–**, имеет значение движения изнутри, направленности движения внутрь. Например, “*вбивать себе в голову” – “to get it into one’s head”* означает “упрямо держаться какого-либо мнения”. Фразеологизм *“вгонять в краску” – “to male someone blush”* обозначает “приводя в смущение, заставлять покраснеть”. Сочетается с существительными со значением лица или отвлеченного предмета: юноша, отец, вопрос,

похвала. В английских вариантах эти фразеологизмы не имеют в своей морфемной структуре словообразовательных единиц.

Эмотивный фразеологизм *"вгонять в пот"* имеет два лексико-сематических значения: 1. Заставлять много, напряжённо работать. 2. Расстраивать, пугать, волновать. Фразеологизм *"впадать в девство" – "to be in one's second childhood",* также имеет два коннотативных значения: 1. Терять рассудок от старости. 2. Поступать неразумно, как дети. Фразеологизм *"всыпать по первое число" – "to give someone hell"* имеет семантическое значение: 1. Жестоко наказать, отругать кого-либо. 2. Нанести тяжёлое поражение в бою; разбить, разгромить. Примечательно, что английские эквиваленты не несут в своей структуре словообразовательных морфем. Во всех вышеизложенных примерах, словообразовательное средство – приставка – несет значение движения изнутри, направленности движения внутрь.

Такой фразеологизм как *"доводить до белого каления"* содержит другое словообразовательное средство – приставку **до –**, обозначающее доведение действия до конца, до определенной границы. Сам фразеологизм имеет значение "приводить в состояние крайнего раздражения, полной потери самообладания". Английский эквивалент "*to make someone's blood boil"* не имеет словообразовательных средств в своей структуре.

Рассмотрим словообразовательную приставку **за–** в наших фразеологизмах. Например, фразеологизм *"затрагивать за живое" – "to cut someone to the quick"* означает "глубоко волновать". Имеется в виду, что услышанное или увиденное связано с дорогими для лица или для группы лиц воспоминаниями, касается их пристрастий, интересов и вызывает у них глубокие чувства, искренние переживания. Говорится с одобрением. Приставка **за–** передает значение движения за предмет или вглубь. В данном случае, вглубь, глубоко волновать.

Следующий фразеологизм, *"задать взбучку" –"to give smb. a dressing down"* имеет два семантических значения: 1. Побои, трепка. 2. Употребляется в переносном значении– грубый выговор, нагоняй. *"Заблудиться в трех соснах" – "to be confounded by the simplest problem"* означает "не суметь разобраться в чем либо простом, несложном; не найти выход из самого простого затруднения".

Эмотивный фразеологизм *"заговаривать зубы" – "to spin someone a yarn"* имеет коннотацию "отвлекать внимание, забалтывать, отводить от сути разговора на второстепенные темы, много говорить не по существу". Фразеологизм *"задирать нос" – "to put on airs and graces"* имеет значение "держаться надменно, важничать, зазнаваться". Обычно подразумевается, что кто-либо прежде имел неформальные отношения или равный социальный статус с кем-либо другим. Имеется в виду, что лицо (X) ведёт себя высокомерно по отношению к другому лицу или группе лиц (Y), кичится своим социальным положением, успехами, знаниями. Говорится с неодобрением. Лексико-семантическое значение фразеологизма *"заткнуть за пояс" – "to put someone to shame"* выражено коннотацией "сделать лучше чем другие, оказаться первым, победить". Словообразовательное средство, приставка **за–**, во всех вышеизложенных примерах имеет значение движения за предмет или вглубь.

Такой фразеологизм, как *"излить душу" – "to pour one's heart"* означает "рассказывать о сокровенных мыслях, чувствах". Подразумевается, что у кого-л. возникла непреодолимая потребность поделиться с кем-либо тем, что его волнует, мучает. Имеется в виду, что лицо (X) обычно в личном, доверительном общении рассказывает другому лицу или группе лиц (Y) о тех переживаниях, которые переполняли его душу. Приставка **из–** обозначает "распространение действия на всю поверхность предмета или ряда предметов, полноты действия".

Фразеологизм *"набивать руку" – "get one's hand in"* означает "научиться делать что-то хорошо и ловко". *"Набивать себе карман" – "to line one's pockets"* означает "быстро (обычно нечестным путем) обогащаться". Словообразовательное средство, а именно, приставка **на–**, имеет значение "постепенно накопить какое-то количество предметов, достигнув полноты действия".

Приставка **на–** означает и направление действия на поверхность. Эмотивный фразеологизм *“навострить уши” – “to prick up one’s ears”* можно рассматривать с двух позиций: 1. Насторожить слух (о животных). 2. Напряженно, с интересом прислушиваться; напрячь слух. *“Надрывать сердце” – “to break someone’s heart”* означает вызывать сильные душевные страдания. Фразеологизм *“находить общий язык” – “to find common ground”* можно интерпретировать как достижение взаимопонимания. Имеется в виду, что лицо, группа лиц (X) находит способ договориться, прийти к согласию с другим лицом, с другой группой лиц (Y) в оценке людей, событий, в линии поведения, в принятии решений.

“Называть вещи своими именами” – “to call a spade a spade” обозначает высказывать свои мысли, не подыскивая смягчающих слов, выражений. Фразеологизм *“наступать на пятки” – “to be hard on someone’s heels”* имеет две семантики: 1. Преследуя кого-либо или двигаясь за кем-либо, догонять, настигать. 2. Быстро и хорошо работая, догонять кого-либо в том же деле. *“Нащупывать почву” – “to get the lay of the land”* означает осторожно выяснять, разузнавать заранее что-либо, определять возможность сделать что-либо. Важно отметить, что английские эквиваленты не содержат в структуре своей словообразовательных средств. Здесь прослеживается аналитический способ образования фразеологизмов.

Фразеологическая единица *“отбиваться от рук” – “to get out of hand”* обозначает “переставать подчиняться кому-либо, вести себя независимо, непокорно, значение аннулировать результат предшествующего действия, отказаться или заставить отказаться от чего-нибудь”. Эмотивный фразеологизм *“отправляться на тот свет” – “to go to other side”* обозначает “умирать”. Приставка **от–** обозначает удаление на расстояние.

“Подливать масла в огонь” – “add oil to the fire” имеет значение “какими-либо действиями, поступками обострять отношения, усугублять какие-либо настроения, чувства (чаще отрицательные)”. Словообразовательная приставка **под–** имеет значение “добавления”.

Фразеологизм *“подложить свинью” –“queer smb.’s pitch”* означает готовить втихомолку и незаметно неприятность, гадость. Приставка **под–** в данном примере означает “совершить действие скрытно”.

Словообразовательная приставка **пере –** имеет значение направления действия через предмет. К примеру, *“перевернулся бы в гробу” – “to turn in one’s grave”* значит “предельно возмутился бы, пришёл бы в ярость, негодование, если бы узнал, увидел то, что произошло, случилось”. Говорится об умершем. *“Пересчитать ребра” – “to knock the stuffing out of someone”* означает “побить сильно кого-либо”. В этом эмотивном фразеологизме приставка **пере–** имеет коннотацию “совершить повторное действие, или сделать иначе, по-новому”.

Приставка **при–** означает присоединения, непосредственного сближения предметов. Это доказывает следующий пример фразеологизма *“пристать как банный лист” – “to stick like a leech”*. Это значит, навязчиво, назойливо. Имеется в виду, что лицо или группа лиц (X) постоянно и надоедливо обращается с просьбами, требованиями, придирками, издёвками к другому лицу, к другой группе лиц (Y), а также неотступно их преследует и непрерывно пытается завладеть их вниманием. Преимущественно о мужчинах. Говорится с неодобрением.

Эмотивный фразеологизм *“приходить в себя” – “to come to one’s senses”* имеет два семантических значения: 1.Выходить из обморочного состояния. 2. Успокаиваться. Словообразовательная приставка **при–** обозначает “доведение действия до конечного пункта, полное сближение с целью”. А, в следующем примере мы видим совершенно иную интерпретацию этой приставки. *“Прикусить язык” – “to come to one’s senses”,* то есть “резко, внезапно обрывать речь; воздерживаться от высказывания”. Имеется в виду, что лицо (X) неожиданно замолкает, обычно когда кто-л. требует замолчать, подаёт какой-л. запрещающий знак или неожиданно поняв, что уже проговорилось, или из опасения проговориться, сказать лишнее. Здесь, приставка **при–** приобретает значение неполноты действия.

Фразеологическая единица *“промокнуть до нитки” – “to be soaked to the skin”* означает “насквозь”. Подразумевается, что человек попал под дождь или упал в водоём, будучи

одетым, или сильно вспотел. Имеется в виду, что одежда, обувь или какая-либо часть тела (Z) лица (X) стали целиком и полностью мокрыми. Словообразовательная приставка **про–** означает “действия, осуществляемые в один прием”.

Итак, всего было проанализировано 68 фразеологизмов с эмотивным компонентом; из них в английском языке – 34, в русском языке также – 34. Отметим, что ровное число фразеологизмов объясняется их семантическим / переводным соответствием друг другу в обоих языках. Все проанализированные русские фразеологизмы образованы аффиксальным путем (с помощью приставок). Авторы целенаправленно подвергли анализу эмотивные фразеологизмы, образованные приставочным путем, поскольку он является доминирующим в словообразовательном корпусе эмотивных фразеологизмов. Эквиваленты вышеописанных фразеологизмов в английском языке образованы аналитическим способом (см. диаграмму 1).

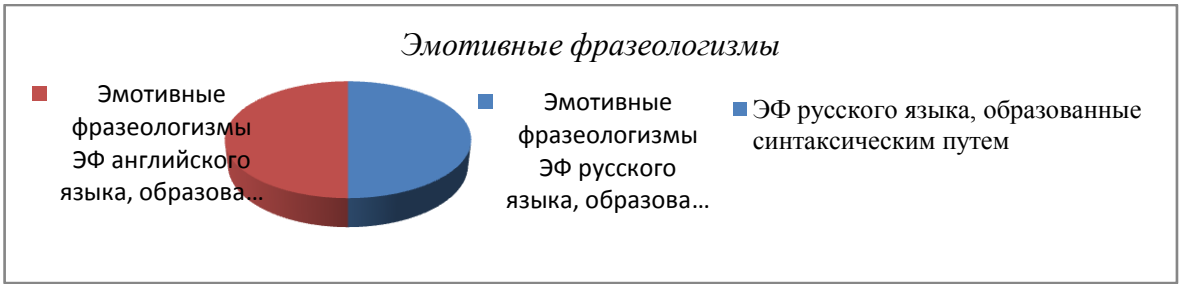

Рисунок 1 – Эмотивные фразеологизмы

Исходя из вышеизложенного анализа, сделаем вывод о том, что в проанализированных нами русских фразеологизмах чаще преобладает синтактический способ словообразования (50%), поскольку имеются различные морфемы. В английском же языке, преобладает аналитический способ словообразования (50%), поскольку связь значения внутри фразеологизма осуществляется с помощью глагольных связок «to get, to give, to come» и других.

Наиболее существенную роль в словообразовании подвергнутых нашему анализу фразеологизмов играют суффикс и приставка. Роль суффиксов важна, поскольку они не только помогают более точно выразить свои мысли, но и придать речи нужную эмоциональную окраску. Суффикс позволяет отразить более точное семантическое значение, в том числе коннотативное, и отношение говорящего к тому, о чем он сообщает. Это отношение может быть положительным, отрицательным, грубым, ласкательным или насмешливым. Говоря о приставках необходимо признать, что чаще всего они встречаются в эмотивных фразеологизмах, содержащих глагол, где этот аффикс выполняет словообразовательные функции.

Английские и русские эмотивные фразеологизмы образованы разными словообразовательными путями, в частности аналитическим и аффиксальным способами соответственно. Вопросы о том, насколько аффиксальное словообразование эмотивных фразеологизмов исследовано в других языках, и какое оно занимает место в системе словообразования в целом, остаются предметом широкого лингвистического обсуждения.

Список литературы

1 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – 503 с.

2 Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 488 с.

3 Телия В.Н. Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М.: Книга по требованию, 2004. – 254 с.

4 Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Флинта, 2010. – 295 с.

5 Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2009. – 210 с.
6 Улицкая Л. Е. Казус Кукоцкого. – М.: Эксмо, 2012. – 75 с.
7 Барыкина А.Н., Добровольская В.В., Мерзон С.Н. Изучение глагольных приставок. – М.: Русский язык, 1989. – 6-62 с.
8 Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь. – М.: Русский язык-Медиа, 2005. – 1214 с.
9 Тихонов А.Н. Фразеологический словарь современного русского языка. – АСТ, 2004. –С. 101- 639.

The article deals with affix word-formation of sixty-eight emotive phraseological units in English and Russian. Much attention is given to word-formation analysis of the given phraseological units. The authors come to the conclusion that emotive phraseological units in English are formed analytically, whereas the Russian ones are formed with the help of affixes. The purpose of the article is to give the reader some information about the results of this small-scale research.

Мақалада ағылшын және орыс тілдеріндегі 68 эмотивтік фразеологизмдердің қосымша сөз жасалуы қарастырылады. Аталған тілдердегі фразеологизмдердің сөз жасалуы анализіне ерешке назар аударылады. Мақаланы қорытындылай отырып, авторлар келесі нәтижеге келеді: ағылшынтіліндегі эмотивтік фразеологизмдер талдамалы әдіспен құрастырылады, ал орыс тіліндегі эмотивтік фразеологизмдер – аффикстік әдіспен, яғни префикстік түрде. Мақаланың басты мақсаты зерттеудің нәтижесімен оқырманды таныстыру.

ӘӨЖ 82.07:802.0:809.434.2

Ф.А. Оспанова
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда, Қазақстан

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ ТІЛДІК ҚАТЫНАСЫ

Ағылшын сөздерін қолдану сәнге айналды, ол жастар қоғамындағы жасалған стреотиптермен, идеалдармен түсіндіріледі. Біздің біріміздің осындай стреотипі болып өмір сүру деңгейі біршама жоғары және техникалық прогресінің жоғары қарқыны бүкіл дүниежүзінде алда келе жатқан идеалдандырылған ағылшын қоғамының образы табылады. Өз сөздеріне осы кіріккен ағылшын сөздерін қоса отырып, жастар американдық мәдениетке, өмір стиліне еліктейді, осы стреотипке жақындайды. Бірақ осыған қарамастан күнделікті қолданылатын сөздерде шет тілінен енген сөздер көп емес. Ағылшын терминологиясына, әсіресе жаңа терминологияға деген көзқарастардағы әлеуметтік ерекшеліктері байқалады.

Тірек сөздер: тілдік қатынас, терминология, лингвистикалық феномен, англицизм, ақпараттық даму, интернационал, жаһандану, мәдени қатынас.

Көрші елдермен мәдени қарым-қатынастың кез келген халықтың қалыпты дамуына қажетті екені бәріне белгілі. Лексиканы кірме сөздермен, терминдермен, тіпті есімдермен өзара молайту заңды құбылысқа айналды. Біздің планетамызда көптеген халық тұрады. Олар әртүрлі тілде сөйлейді, бірақ бір-бірін түсінуді үйренуге болады. Ағылшын тілі жер бетіндегі ең көп тараған тілдердің бірі болып саналады. Ол тілде Ұлыбританияда, АҚШ-та, Жаңа

Зеландияда, Канадада сөйлейді, оны басқа да көптеген елдерде үйренеді. Қазіргі күні лингвистика тарихына орыс-ағылшын тілдік қатынастарына қызығушылықтың арту кезеңі тән, оның өз себептері бар.

Ағылшын тілін «XX ғасырдың латыны» деп атайды. XX ғасырдың аяғында орыс тіліне барлық кірме сөздердің 3\4 ағылшын-американдық сөздерге тиесілі.

Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, мен орыс тілінде аылшын тілінен енген сөздің көптігі, әр адам күнделікті сол сөздің көптігі, әр адам күнделікті сол сөздерді бірнеше айтады деп тұжырым жасауыма болады.

Оған көз жеткізу үшін, азық-түлік дүкеніне кірейік. *Bacon – бекон, chocolate – шоколад, hot dog – хот – дог, cheeseburger – чизбургер, гамбургер – hamburger, fishburger – фишбургер, barbecue – барбекю, попкорн, (orange) fresh juice – фреш джус, yogurt – йогурт, pudding – пудинг, fast food – фаст – фуд, lunch – ланч* сөздері аударманы талап етпейді.

Ғаламдық дамудың жылдамдығы еселенген сайын жаңалықтардың енуі молаюда. Сол сияқты тілдерде өзгеруде, оның лексикасы барлық сөздік қоры өзгеруде. Дегенмен тарихи өзгерістерде адамзат қашанда бір – бірімен тілдік қатынас жасауда. Көптеген шет ел тілдерінің кірме сөздерінің енуі қоғам мен ғылыми өмірдің де жеделдете дамуын көрсетеді.

Ақпараттық дамудың оның ішінде компьютерлендірілу, яғни ғаламтордың дамуы ағылшын тілінен кірме сөздер тасқынын молайтуда. Бұл халықаралық қатынас, нарықтың экономика дамуы, ақпараттық технология, олимпиадаға қатысу, халықаралық фестивальдар, сән үлгілерін көрсету мұның барлығы да жаңа сөздердің ену себептеріне жатады.

Мұндай ашықтық білім көкжиегінің, сана-сезімінің дамуына жаңа шет ел тілдерінің сөздерін ұсынуға жетелейді. Қазақстанда іскерлік, сауда, мәдени байланыс, туризм, тіпті бірлескен іскер фирмалар мен шет ел өндіріс орындарымен қатынас жасау жолдарының кеңеюі де әсер етуде.

Кірме сөздерінің енуінің негізгі өзекті себептері деп мынаны айтуға болады:

- Қандай тілдік құбылыс кірме сөздер деп аталады;
- Кірме сөздердің ену себептері ;
- Көшпелі сөздердің түрлері мен жүйелері;
- Кірме сөздердің енген тілде сан қырлы жағынан жақындасуы.

Кірме сөздердің енуінің негізгі өзекті себептері деп мынаны айтуға болады:

1) Фонетикалық, орфографиялық, грамматикалық, семантикалық жағынан бейімделуі;
2) Идеографиялық жағынан талдануы;
3) Тілдік қатынастарды зерттеуі т.б.

Кейбір ғалымдардың түсінігінше, кірме сөздер өзара қарым-қатынас салдарынан бір тілдің екінші тілге өткен сөздері (сөздер, морфема, синтаксистік құрылымдар т.б.). [1, 2, 3].

Ал енді бір шығармашылық байланыстар салдарынан енген сөздер боп саналады.

XX ғасырдың басында туған тілдеріне шет ел тілдерінің сөздерінің енуі көптеген лингвистерді қызықтырды. Ол түрлі сипаттарда болды: тілдік, әлеуметтік, психологиялық, эстетикалық, т.б. Барлық ілімдері талдай келе кірме сөздердің ену себептерін анықтады:

- Жалпы интернационалды лексикалық сөздер. Мысалы: ноутбок, органайзер, сканер т.б.;

- Алмастыратын қажетті мағыналы сөздердің болмауынан, 15пайызды іскер тілден енгендер. Мысалы: спонсор, спрей, дайджест, прайс-лист, виртуал;

- Англицизм көмегімен түрлі мағыналарды білдіру, мысалы: термопот, пиллинг– крем, тостер,квиз т.б.

- Шет ел тілдері сөздерінің айтылуының әсемдігіне қарай қолдану. Мысалы прайслист, хитпарат, саунд трек, презентация, эксклюзивті т.б.

- Сөз мағыналарын нақтылау. Мысалы: гамбургер, фишбургер, чисбургер т.б.

Тілдердің бір-бірімен экономика, саяси, мәдени қатынастары арқылы көптеген жаңа сөздердің пайда болуына әсер етті. Негізі ағылшын тілі қазақ тіліне XIX ғасырдан бері енуде техникалық, спорттық терминдерден басқа тұрмыстық сөздерде кеңінен қолданыла бастады. Мсыалы: *leader – лидер, a department – департамент, boycott – бойкот, parliament –*

парламент, lift – лифт, dock – док, beefsteak – бифштекс, budget – бюджет, square – сквер, cottage – коттедж т.б.

Неміс ғалымы Э. Хаунгемнің пікірі бойынша, кірме сөздер өз тілдеріндегі сөздер мағынасын шет ел тілдерінен көшіріп пайдалану, -деп айтып кетеді.

Кірме сөздер туралы орыс ғалымы А.И. Смирницкий: «Басқа тілдер жүйесіндегі сөздер келесі тілдер жүйесіне еніп, мағынасы жағынан дәл сол тілдің ережелеріне лайықталып қолданылуда»[4, 58] , - деп айтады.

Орыс ғалымдары Ю.А. Жлуктенко және Л.И. Ильиннің еңбектерінде «Кірме сөздердің лексикалық қолданылуының шет тілдердегі үлгісін дәл солай қайталануы», [5, 11] - деп көрсетілген.

Басқа тілден енген кірме сөздер кітап сөзінің жанрларында, ғылыми және техникалық сипаттағы мәтіндерде кеңінен қолданылады. Соңғы кездері тілдік материалдың негізгі көзі болып, қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары болып табылады. Газет және журналдардың беттерінде күнделікті кездесетін сөздерді үш топқа бөлуге болады:

1.Қазақ тілінде синонимдері бар, бірақ көбіне адамдарға түсініксіз сөздер, мысалы: мониторинг-monitoring- «бақылау» синонимі. Көп жағдайда бұл сөздерді пайдалану қажет емес және мәтінді түсініксіз етеді.

2.Қазақ тілінде синонимдері жоқ сөздер. Олардың сіңіп кеткеніне көп болған, көп адамдар ол сөздердің ағылшын тілінен енгенін білмеуі де мүмкін, мысалы,спортсмен-sportsman, футбол-football, проблема-problem,сплит система-split system, модельдік бизнес-model business, имидж-image, лифтинг-lifting, пилинг-peeling,персинг-piersig,скраб-skrub,стилист-stylist,тоник-toner,кастинг-casting, фэнтези-fantasy, блютуз-bluetooth,PIN-код-PIN-code, реалити-шоу-reality shows, веб-дезайнер-web designer, веб-мастер-webmaster, программист-programer, хакер-hacker, аккаунт-account, блог-blog, блогсфера-blogsphere, браузер-browser, веб-web, веб срвис-web service, гугл-google, интернет-internet, портал-portal, пост-post, сервер-serber, трафик-traffic, файл-file, флеш-flash, чат-chat, интерактивтік-interactive, тренинг-training, тьютор-tutor, спрей-spray, йогурт-yogurt, барбекю-barbecue, поп-корн-pop-corn, хот-дог-xot dog, чизбургер-cheeseburger, гамбургер-hamburger, сноуборд-snowboarding, боулинг-bowling, тренинг-training, онлайн-брокер-online broker, менеджер-manager, брокер-broker, дилер-dealer, дистирбьютер-distributer, маркетинг-marketing, сканер-scanner, тюнер-tuner,т.б.

3.Газеттерде ағылшын тілінде ағылшын әріптерімен жазылатын сөздер.Бұл сөздерге мүлдем таныс емес,мысалы,поп-stop. Бірқатар газет материлдарына сүйенсек, ағылшын сөздері экономикалық және саяси тақырыбына арналған рубрикаларда, әуен, ғылым мен техника туралы мақалаларда қолданылады екен.

Англицизмдермен (ағылшын сөздерін) қолдану сәнге айналды, ол жастар қоғамындағы жасалған стреотиптермен, идеалдармен түсіндіріледі. Біздің біріміздің осындай стреотипі болып өмір сүру деңгейі біршама жоғары және техникалық прогресінің жоғары қарқыны бүкіл дүниежүзінде алда келе жатқан идеалдандырылған ағылшын қоғамының образы табылады. Өз сөздеріне осы кіріккен ағылшын сөздерін қоса отырып, жастар американдық мәдениетке, өмір стиліне еліктейді, осы стреотипке жақындайды. Бірақ осыған қарамастан күнделікті қолданылатын сөздерде шет тілінен енген сөздер көп емес. Ағылшын терминологиясына, әсіресе жаңа терминологияға деген көзқарастардағы әлеуметтік ерекшеліктері байқалады. Біздің елімізде шетел тілінде сөйлейтін адамдар саны көбейген. Жастар кейбір ағылшын тіліндегі англицизмдерді өз орталарында өз түсініктерімен қолданылады. Кейбір қате сөздер көпшілікке таралып кетеді. Мысалы,әдем, керемет, тамаша, сөздерінің түбірі ағылшын тілінен шыққан, «clever»-әдемі, керемет, тамаша, «parents»-ата-ана. Сөздер дыбсталуындағы ұқсастыққа байланысты мағынасының өзгеруіне байланысты мағынасының өзгеруіне байланысты пайда болады.

Компьютерлік технологияның дамуына қарай ағылшын оқушылардың сөздік қорын толытыра бастады. Кейбір сөздер күнделікті қолдануға және ыңғайсыз. Сондықтан оларды

қысқартып жатады. Мысалы,«motherboard»-аналық жады –«мамка», «CD Rom Drive» (лазерлік дисктерде жинақтағыш)-жастар оны «сидюшник»деп атап алған.

Соңғы жылдары компьютерлік ойындардың көбеюі және оларға жастардың қызығушылығының артуы жаңа сөздердің пайда болуына себеп болды. Жастар арасында таңырқау ненмесе қуануды білдіретін «wow»-вау! сөзі пайда болды. Ағылшын лексикасының ену процесуінің дамуына әйгілі адамдардың белгілі бағдарламаларда сөздерінде қолданылуы түрткі болуы мүмкін. Мысалы, (КВН)1999 жылы КТК ойынының бірінші маусымында ОРТ каналының басшысы «драйв» сөзін энеретика,залал деген мағынаны білдіреді.Одан кейін бұл термин студенттік ортада кеңінен қолдныла бастады.

Ағылшын сөздері кез-келген жерде кездеседі. Ағылшын тілін біле отырып,басқа елдерден құрал,киім,заттарды олардың жазуларын оңай түсініп сатып ала аламыз. Мысалы, «Made in Chaina»-Қытайда жасалынған; «100% cotton»-100% мақта; «Wash 30-40» - 30-40 жуу; «Price»-баға; «Size»-өлшем; «No smoking»-темекі шекпеңіз-дер; «Exit»-шығу; «Open»-Ашық; «Push»-өзінен әрі қарай; «Pull»-өзіне қарай.

Журналдардың мұқабалары ағылшын тіліндегі атауларға толы. Мысалы, «Yes», «Cosmopolitan», «Glamour», «Men's health».т.б. Әртүрлі журналдарды зерттей отырып,біз англицизмдер көбіне жастарға арналған журналдарда кездесетіндігі байқалды, ағылшын тілінен енген сөздер олардың тіліне еніп көп қолданатын сөздеріне айналғанын білдіреді деген сөз. Бірақ ерлермен әйелдерге арналған журналдар да жеткілікті.

Елімізде өмір күнде өзгеріп жатыр, жаңа экономикалық қатынастар пайда болуда. Жаңа ұғымдарды сипаттау үшін жаңа сөздер қажет. Бірақ олар ағылшын тілінен еніп отыр. Ағылшын сөздерінің енуіне компьютерді кеңінен қолдану ықпалын тигізіп отыр, өйткені ондағы бүкіл терминология ағылшын тілінде.

Жүргізілген зерттеудің маңыздылығы кірме сөздердің теориясы мен практикасымен байланысты мәселені қарастыру, әсіресе қазіргі заманда маңызды, өйткені қазақ тілінің құнсыздануына әкеп соқтыру қаупі бар кірме сөздердің өте көп пайда болуы туралы пікірлер айтылып жүр. Бірақ тіл өздігінен дамитын механизм, ол өзін-өзі қорғай алады, қажет емес артық дүниелерден арыла алады.

Жалпы шет тілінің терминологиясы қазақ тілінде орасан зор қызықты лингвистикалық феноменді білдіреді. Ағылшын-қазақ тілдерінің тілдік қатынасы, әрдайым шет тілінің лексикалық қазақ тіліне енудегі жалпы ағымын зерттеуге бағытталған зерттеушілер назарын аудартады.

Тақырыпқа мәдениеттанушылық тәсілді қолдану бізге басқа мәдениетті танып қана қоймай, сонымен қатар оның ана тілі диалогында жаңа мәдениеттің негізінде рухани жетілуімізге мүмкіндік береді. Зерттелетін тілдің мәдениетімен танысу бұрынғы білімді, ана тілдің сөздік құрамы туралы, ағылшын сөздері арқылы толықтыру және оның қалыптасу көздері туралы жаңадан алынған біліммен салыстыру арқылы жүреді. Әсіресе білімнің қазіргі жағдайын көрсететін терминдердің және меңгерудің әртүрлі кезеңіндегі терминологиялық емес, лексикаға аса назар аударуға болады. Ана тілін басқа тілмен салыстыра отырып, ортақ және ерекшелікті табуға болады, ол елге деген достық қарым-қатынастың дамуына, бірігуіне, жақындауына ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Борисова-Лукашенец Е.Г. О лексике современного молодежного жаргона (англоязычные заимствования студенческом сленге)// Литературная норма в лексике и фразеологии. – М.,1983. – 106 с.

2 Исабеков С.Е. Основы когнитивной лингвистики. – Астана, 2010. – 402 с.

3 Тиббенам П. К вопросу о стилистической маркированности англицизмов в современном русском употреблении//Сборник филологического факультета. – Красноярск, 2011. – 246 с.

4 Смирницкий А.И. Морфология английского языка. – М., 1959. – 440 с.

5 Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. – Киев, 1997. – 174 с.

В связи с историческим положением англицизмы внедряются в наш язык с помощью языков посредников. Появлений многочисленных информационных течений, усиливание государственных и международных отношений, мирового рынка, экономики, развитие информационных технологий являются причины внедрения иностранных слов. Заимствованные слова в казахском языке появляются из за влияния языков. В будущем в процессе глобализации, чтобы сохранить государство нужно уделить особое внимание проблемам родного языка.

The historical position of Anglicism embedded in our language using intermediaries. Emerging of numerous informational trends, acceleration of public and international affairs, global market economy, development of information technology are the reasons for introducing foreign words. Loan-words in Kazakh appear from for influences of languages. In the future in the process of globalization, to save the state it is needed to spare the special attention to the problems of the mother tongue.

УДК 82.3(0):81.033:81.2

А.Р. Сулькарнаева[1], З.Р. Кайроканова[2]
КФ МГУ им. М.В. Ломоносова[1]
Городской департамент образования[2]
Астана, Казахстан[1]
Павлодар, Казахстан[2]

ФОЛЬКЛОРНЫЕ СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ЧЕТЫРЕХ ЯЗЫКОВ)

В статье приводится анализ результатов проведенного исследования, посвященного фольклорным соматическим фразеологизмам (ФСФ) английского, немецкого, казахского и русского языков. Описываются основные данные лексических, семантических и структурных сходств и различий ФСФ. Констатируются данные социолингвистического анализа.

Ключевые слова: соматизм, фольклорные соматические фразеологизмы; лексические, семантические и структурные особенности; социолингвистический анализ.

Фольклорная соматическая фразеология является одной из самых интересных, но недостаточно изученных областей языкознания (особенно в отношении гетероморфных языков). Она помогает глубже понять культуру и историю народа сквозь призму национального языка. Во фразеологической картине мира, как очевидно, отражаются различные стороны жизнедеятельности человека: эмоции, качества характера, внешние и внутренние особенности, физическая и психическая деятельность. Антропоцентризм таких выражений на лингвистическом уровне проявляется в употреблении компонентов, описывающих сферу деятельности человека как живого существа, и репрезентируется с помощью различных культурных кодов.

Наиболее частотный культурный код (наряду с числовым) во фразеологизмах, описывающих человека и его деятельность, – соматический. Его продуктивность обусловлена тем, что окружающие предметы, явления жизни человек сравнивает, прежде всего, с самим собой, с тем, что ему хорошо известно и постоянно находится перед глазами, что является убедительным свидетельством антропоцентричности фразеологии. Широкое употребление соматизмов в составе фразеологических единиц в значительной степени обусловлено тем, что

соматизмы представляют собой один из древнейших слоёв в лексике различных языков и входят в ядро основного состава словарного фонда языка.

Изучение *фольклорной соматической фразеологии* в ее сопоставительном аспекте в настоящее время представляется авторам необходимым с теоретического и прикладного ракурсов. Значительный пласт соматических фразеологизмов в каждом языке и проведенных на их материале моно- и сопоставительных исследований за последние тридцать лет на советском, постсоветском и зарубежном пространстве [1-16] позволяет нам говорит о назревшей необходимости выделения пласта соматических фразеологизмов в отдельный подраздел фразеологии. Помимо этого отметим, что обилие соматических фразеологизмов в фольклоре делает наше исследование более привлекательным с точки зрения сопоставительной лингвистики, поскольку для анализа нами были привлечены английские, немецкие, казахские и русские фольклорные произведения.

Прикладной ракурс изучения фольклорно-соматических фразеологизмов очевиден: реализуемая в РК программа триязычия на всех уровнях среднего, профессионального и высшего образования вкупе с введенной программой раннего обучения иностранного (английского) языка требует знания, владения и сопоставления основного лексического вокабуляра родного (казахского / русского) и иностранного (английского и/или немецкого) языков. Известно, что соматические фразеологизмы, также широко употребляемые в фольклоре, составляют весьма значительную часть этого лексического вокабуляра.

Практический аспект проведенной работы заключается в том, что результаты нашего исследования могут быть использованы: в создании учебников и учебно-методических пособий по лексикологии и фразеологии четырех языков; в разработке курсов по сопоставительной типологии; в теории и практике перевода; в составлении фразеологических словарей. Материалы исследования также могут быть использованы в качестве базы для дальнейших научных изысканий в области сопоставительной фразеологии. Собранный фактический материал был положен в основу глоссария соматических фразеологизмов казахского, русского, английского и немецкого языков. Забегая вперед, отметим, что по результатам этого исследования в свет вышли: 1) авторский проект – методическая разработка элективного курса для языковых специальностей бакалавриата "Фольклорная соматическая фразеология" (Астана, 2014) [17]; 2) "Глоссарий соматических фразеологизмов (англо-немецко-казахско-русский)", содержащий более 600 фразеологизмов (Астана, 2014) [18].

Теоретико-методологическую основу нашего исследования составили труды отечественных и зарубежных известных ученых: К. Кенесбаев, М. Балакаев, М.Х. Абилгалиева, Ш.К. Курманбаева и др. – на казахском языке; Н.Н. Амосова, В.Н. Телия, В.В. Виноградов, В.М. Мокиенко, А.В. Кунин и др. – на русском языке; А. Маккай, Р. Глейзер, Л. Смит, У. Макморди, Б. Фрейзер и др. – на английском языке; Т. Шиппан, Дж. Хаузерман, У. Флайшер, А. Райхштейн и др. – на немецком языке.

Акцентируем внимание читателя на том, что в данной статье авторы стремятся к более тезисному описанию полученных результатов исследования. Подробно с работой можно ознакомиться в библиотеке ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (Астана).

В целом, авторы подвергли исследованию более 600 соматических фразеологизмов английского, немецкого, казахского и русского языков, извлеченных методом сплошной выборки из (примерно) пятидесяти фольклорных произведений (преимущественно, народных сказок) [19-31]. Для чистоты исследования корпус выбранных единиц был перепроверен на наличие и фиксацию в авторитетных лексикографических источниках по фразеологии [32-41].

Цель исследования состояла в том, чтобы на основе сопоставительного анализа фольклорных соматических фразеологизмов казахского, русского, английского и немецкого языков выявить их основные лексические, семантические и структурные сходства и различия. Авторам представлялось важным провести и социолингвистическое исследование с целью выявления сходств и различий значений соматических фразеологизмов (по мнению респондентов) казахского, русского, английского и немецкого языков для определения их лексического и семантического пространства.

Проведенный *лексический анализ* показал, что во фразеологических подсистемах четырех языков наблюдаются как сходства, так и различия. Так, 27%-ное совпадение лексических эквивалентов обнаруживается в четырех языках народов с разными путями культурно-исторического развития и менталитета. 32% лексических эквивалентов совпадает в большей степени в трех исследуемых языках. Каждая лингвокультурная общность, таким образом, в определенной степени по-своему расчленяет и классифицирует окружающий мир. Об одном и том же явлении реальной действительности у одного народа может быть общее понятие, нечленимое на части и обозначаемое одной единицей более широкой семантики, в то время как другому народу свойственны более узкие понятия о разновидностях этого явления, его частях, осознаваемых как отдельные феномены и обозначаемых отдельными лексическими единицами. 30% лексических эквивалентов совпадает наполовину, т.е. в двух языках. Лексические различия проявляются и в том, что разноязычные слова, совпадающие по денотату, могут различаться своими эмоциональными, оценочными оттенками, т.е. коннотацией. В лексическом составе любого языка есть слова, служащие обозначениями специфических явлений данной культуры. Хотелось бы отметить, что в исследуемом материале есть лексическое несовпадение соматических фразеологизмов. Так, 11% лексических эквивалентов являются уникальными для каждого определенного языка, тем самым, они образуют пласт языковых трудностей при межъязыковой и межкультурной коммуникации. Национальная окрашенность универсальных категорий в конкретных языках не в последнюю очередь связана с национальным менталитетом – с «манерой понимать вещи». Именно этим, видимо, обусловлено формирование какой-либо категории в одном языке и ее отсутствие в другом.

Исходя из проведённого *семантического анализа* соматических фразеологизмов, очевидно: фразеологические подсистемы четырех языков обнаруживают значительное количество сходных значений, нежели различий. Так, 79% семантических эквивалентов обнаруживаются в четырех языках. Это с определенной долей уверенности позволяет нам говорить о достаточно универсальном лингвокогнитивном восприятии/выражении как самого организма, так и обозначающих его соматизмов. 20%-ное соотношение эквивалентных значений, т.е. значений, имеющих идентичные эквиваленты в трех исследуемых языках, свидетельствует о наличии специфического, культурно обусловленного, исторически сложившегося восприятия организма и собственно соматизмов для каждого языка. Это соотношение указывает нам на необходимость более тщательного исследования специфического отражения реальности в соматических фразеологизмах казахского, русского, английского и немецкого языков. *В дальнейшем это определяется как перспектива настоящего исследования.* Следует обратить внимание и на 1%-ное соотношение семантических значений, которое показывает уникальное восприятие окружающей действительности каждым народом, что отражается в соматических фразеологизмах. Причины такого уникального восприятия, анализ их лексической фиксации и семантического пространства в каждом языке может также стать предметом отдельного изучения и *перспективой этой работы.*

Как показывает *синтаксический анализ*, в исследуемом материале казахского, русского, английского и немецкого языков существуют не только наиболее и наименее часто употребляемые синтаксические конструкции соматических фразеологизмов, но и единичные конструкции, которые присущи только определенному языку. В исследуемом материале казахского языка (из числа 150 соматических фразеологизмов) есть наиболее частотные

синтаксические конструкции – 96 (64%), в русском языке – 92 (61%), в английском языке – 40 (27%) и в немецком языке – 70 (47%). Эти показатели дают четкое представление о том, что количество наиболее частотных синтаксических конструкций соматических фразеологизмов преобладает в данных языках, и они имеют характер постоянства в структуре. Количество менее частотных синтаксических конструкций казахского, русского, английского и немецкого языков ниже 40%. Единичные синтаксические конструкции соматических фразеологизмов в казахском языке – 20 (13%), в русском – 38 (25%), в английском – 78 (52%) и в немецком языке – 50 (33%).

Проведенный *анализ сказок* исследуемых языков показал, что каждый народ по-разному и разными средствами фиксирует свое индивидуальное восприятие действительности, которое связано с историческими факторами, национальными особенностями, культурой данного социума, то есть с картиной мира. Изучение фольклорной картины мира строится на выявлении представлений человека о мире через призму его собственной культуры и традиций. Важно иметь в виду, что фольклорная картина мира отличается структурированной и внутренне организованной системностью, которая характерна только для данного явления. Как уже отмечалось, ее можно рассматривать не только как феномен статический, но и как динамически развивающийся.

Результаты *социолингвистического исследования* показали, что 41,74% респондентов с казахским языком обучения и 50,76% респондентов с русским языком обучения отметили 100% соответствие семантических значений соматических фразеологизмов вышеуказанных языков. Это свидетельствует о том, что гипотеза социолингвистического исследования «*Семантические значения соматических фразеологизмов казахского, русского, английского и немецкого языков совпадают в большей мере, чем различаются*» полностью подтвердилась. Это объясняется тем, что когнитивное восприятие внеязыковой действительности, основанное на сравнении с телом человека (его частями), является универсальным, независимо от языка, культуры, религии, социального и экономического параметров развития языка и общества. Поясним, что степень совпадений / различий соотносилась в процентах: 50 % - для двух языков, 75% - для трех языков, 100% - четырех языков. 25%-ное соотношение не принималось в расчет по причине наличия семантического значения только в одном языке.

Соматический код во фразеологии ярко демонстрирует универсальность и своеобразие языка, впитавшего национальные традиции понимания и осмысления человека и явлений окружающей действительности. Этот пласт фразеологии является языковой универсалией и присутствует во всех языках, что объясняется известной эгоцентричностью человека – в лингвистической литературе уже неоднократно указывалось на то, что человек осваивает окружающую действительность «от/через себя».

Важность настоящего исследования обусловлена отсутствием суммарных знаний о фольклорных соматических фразеологизмах и их четко выделенного корпуса, встречающихся в казахском, русском, английском и немецком фольклоре, малой изученностью их лексических, семантических и структурных свойств. Широкий подход к рассмотрению фольклорной соматической фразеологии дает возможность исследовать своеобразие фольклорных соматических фразеологизмов, поскольку именно в них можно увидеть картины социально-экономической жизни, материальной и духовной культуры народа.

Список литературы

1 Fleischer W. Die Modellierbarkeit von Phraseologismen Möglichkeiten und Grenzen Текст. / W. Fleischer // Kontroversen, alte und neue: Akten des Inernationalen Germanistenkongresses. – Bd. 3. – Gottingen, 1985. – Tübingen: Niemeyer, 1986. – 412 s.

2 Fraser B. Idioms within a transformational grammar. Foundations of Language. – 1970. – 194 p.

3 Вайнтрауб Р.М. О соматической фразеологии в русском языке. // Лексические единицы русского языка и их изучение. – Ташкент, 1980. – 356 с.

4 Вакк Ф.О. О соматической фразеологий в современном эстонском языке: Автореферат: дис. канд. … филол наук. – Таллинн, 1964. – 13 с.

5 Гак В.Г. Национально-культурная специфика меронимических фразеологизмов/ В.Г.Гак // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 278 с.

6 Данилов Б.С., Куницкая Н.В. Образование соматических фразеологизмов на основе семантических сдвигов составляющих компонентов//Современные проблемы романистики: Функциональная семантика. Т.1. Калинин, 1986. – 269 с.

7 Кириллова Н.Н. Компонент фразеологической единицы и слово (на материале соматических фразеологизмов современного французского языка) Текст.: дис. … канд. филол. наук / Н.Н. Кириллова. Д., 1975. – 163 с.

8 Куницкая Н.В., Мельник В.Ф., Данилов Б.С. Функционально-семантическая динамика соматических лексем в составе фразеологических единиц//Дериватология и динамика в романских и германских языках. Кишинёв, 1989. – 347 с.

9 Мордкович Э. М. Семантико-семантические группы соматических фразеологизмов: Актуальные проблемы фразеологии / Э. М. Мордкович. – Новосибирск, 1971. – 429 с.

10 Рахштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии: учеб. пособие/ А.Д. Рахштейн – М.: Высшая школа, 1980. – 143с.

11 Ройзензон Л.И. Внутренняя форма слова и внутренняя форма фразеологизма. Вопросы фразеологии Текст. / Л.И. Ройзензон. Ташкент: Изд-во РАН Узб. СССР, 1965. – 290 с.

12 Смит Л.П. Фразеология современного английского языка. Пер. с англ. Текст. / Л.П. Смит. М.: Учпедгиз, 1989. – 208 с.

13 Сулькарнаева А.Р. Отсоматическая вторичная номинация в технической терминологии: Монография. – Астана, 2009. – 199 с.

14 Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.,1996. – 516 с.

15 Шубина В.П. Заметки о полевой организации семантической фразеологии в немецком языке//Функциональный синтаксис немецкого языка. Челябинск, 1977. – 357 с.

16 Эмирова А. М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии (опыт семантического анализа фразеологических единиц). / А. М. Эмирова. – Самарканд, 1972. – 298 с.

17 Кайроканова З.Р., Сулькарнаева А.Р. Фольклорная соматчиеская фразеология. Методическая разработка элективного курса: авторский проект. – Астана: ИП "Сотниченко Е.В.". – 2014. – 19 с. ISBN 978-9965-31-532-9.

18 Глоссарий соматических фразеологизмов (англо-немецко-казахско-русский) / Сост. Кайроканова З.Р., Сулькарнаева А.Р.; под ред. А.Р. Сулькарнаевой. – Астана: ИП "Сотниченко Е.В.". – 2014. – 19 с. ISBN 978-9965-31-533-6.

19 Grimm Jacob and Wilhelm. Collection features: 52 of Grimm's fairy tales. – Dover Publications, New York (Macmillan & Co, London), 1963. – 320 p.

20 Ауэзов М. Сказки // История казахской литературы, 1 т., А, 1948. – 465 б.

21 Типология казахского фольклора. – Алма-Ата, 1981. – 457 с.

22 Аникин В.П. Русский фольклор. – М.: Худ. Лит., 1985. – 375 с.

23 Феноменова К.Н. Русский советский фольклор. Антология. – Л.: Изд-во “Наука”, 1968. – 478с.

24 Қазақ ертегілері. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1957 ж.

25 Қазақ ертегілері. 2 том. – Алматы: Жазушы, 1962 ж.

26 Қазақ ертегілері. 3 том. – Алматы: Жазушы, 1964 ж.

27 Қазақ ертегілері. 5-6 том. – Алматы: Жазушы, 2000 ж.

28 Жанузакова Ф. Казахские народные сказки. – Алма-Ата: Жазушы», 1977.

29 Афанасьев А.Н. Народные русские сказки. Полное издание в одном томе. – М.: Альфа-книга, 2010.

30 Аникин В. Русские народные сказки. М.: Издательство Детская литература, 1978.

31 Верхогляд В.А. Английские народные сказки. – М.: Просвещение, 1986.

32 Concise Oxford Russian Dictionary (Russian-English & English-Russian) – Oxford University Press, 1998 – 1008 pp.

33 Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. International Students' Edition/ A. S. Hornby – Oxford University Press, 1998. – 865 p.

34 Англо-русский словарь устойчивых словосочетаний // Collins COBUILD Dictionary of Idioms. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004. – 751с.

35 Большой немецко-русский словарь / Составили Е.И. Лепинг и др. под рук. проф. О.И. Москальской. – ТТ.1-2. – Москва, 1969.

36 Большой немецко-русский словарь / Составили Е.И. Лепинг и Н.П. Страхова. М., 1971.

37 Кенесбаев И. Фразеологический словарь казахского языка. – Алматы: Арыс, 1997. – 698 с.

38 Кожахметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожахметова Ш.О. Казахско-русский фразеологический словарь. – Алма-Ата: Мектеп, 1988. – 244 с.

39 Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. – 3-е изд., стереотип.– М.: Русский язык, 2001. – 401с.

40 Немецко-русский фразеологический словарь. / Составили Л.Э. Бинович и Н.Н. Гришин. Под ред. Малиге-Клаппенбах и К. Агрикола. –Изд. второе испр. и доп. – Москва, 1975.

41 Шкляров В.Т., Эккерт Р., Энгельке Х. Краткий русско-немецкий фразеологический словарь. Москва, 1977.

Фразеологиядағы соматикалық код қоршаған болмыстың құбылыстары мен адамның ұлттық дәстүрлерінің мәнін түсінуін мен аңғаруын сіңірген тілдің өзектілігін мен жан-жақтылығын айқын көрсетеді. Соматикалық фразеологизмдер жоғары өнімділігімен, кең фраза жасаушы потенциялармен, адам өміріндегі референттік өрістің маңыздылығымен түсіндірілетін соматикалық фразеологизмдер қандай да бір тілдің көлемді бір топты құрайды. Зерттеудің маңыздылығы қазіргі заман лингвистикадағы фольклорлық соматикалық фразеология бойынша жалпы жиынтық білімінің аз болуымен, қазақ, орыс, ағылшын және неміс тілдерінің фольклорында кездесетін фольклорлық соматикалық фразеологизмдердің корпусы айқындалмағандығымен, олардың лексикалық, семантикалық және синтаксистік ерекшеліктерін зердемелегендігімен ескертіледі. Фольклорлық соматикалық фразеологияны қарастырудың кең амалы фольклорлық соматикалық фразеологизмдерінің өзектілігін зерттеуге мүмкіндік береді, өйткені тек қана олардың көмегімен халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірдің көріністерін, материалды және рухани мәдениетін көруге болады.

Somatic code in phraseology clearly demonstrates universality and originality of a language, which absorbed human understanding and comprehension of national traditions and phenomena of reality. This layer of phraseology is considered to be a kind of universal code represented in all languages, interpreted as human egocentricity, which in linguistic literature has been repeatedly pointed out that a person explores the surrounding reality "from/through himself". The importance of this research is determined by the lack of summarized knowledge about folklore somatic phraseologisms, its unrevealed corpus in Kazakh, Russian, English and German folklore as well as a small study of their lexical, semantic and structural properties. A broad approach to the consideration of folklore somatic phraseology gives the opportunity to explore the uniqueness of folklore somatic phraseologisms, which reveal pictures of socio-economic life, material and spiritual culture of the people.

ӘОК 821.512.122.

С.Д. Дәрібаев
Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

АҚЫН-ЖЫРАУЛАРДЫҢ ӨЛЕҢ-ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ НҰХ (Ғ.С.) ЖӘНЕ АЮБ (Ғ.С.) ПАЙҒАМБАРЛАРДЫҢ ТАРИХЫ

Ислам дінінің тарихы XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы ақын-жыраулар поэзиясының негізгі арнасы. Бұл мақалада ақын-жыраулардың өлең-толғауларындағы Нұх(ғ.с.) және Аюб (ғ.с.) пайғамбарлардың шежіресі баяндалған. Сөз зергерлері ұлттық құндылықтарды Құран аяттары арқылы жыр арқауына айналдырады. Дәстүрлі жыр мектептерінің барлығында да ислам тарихына, пайғамбарлар тарихына ерекше көңіл бөлінді. Ақын-жыраулар пенденің Алла алдындағы парыздарын жырлай отырып имандылық, адамгершілік мәселелерінде пайғамбарлар өмірін үлгі етеді.

Тірек сөздер: пайғамбарлар тарихы, парыз, дін, құндылық, сабыр, дәстүр.

Жаратушы Иенің жердегі елшілері саналған пайғамбарлардың өнегелі өмірі мен дүнияуи тіршілікке көзқарастарын қалың бұқараға үлгі ету Қожа Ахмет Ясауидің «Даналық кітабы», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Рабғузидың «Қисса сул-әнбия» секілді ортағасырлық әдеби жәдігерлердің негізгі арнасы болса, бұл дәстүр кейін хандық дәуірдегі ақын-жыраулар поэзиясында да жалғастығын тапты. XVIII ғасырда өмір сүрген Үмбетей жыраудың:

Мен пайғамбардан бастасам,
Әңгімеге кетермін [1, 75], –

деп пайымдауы да пайғамбарлардың адамзат баласын тура жолға бастаған игілікті істеріне қатысты айтылғаны ақиқат. Бүгінде барша мұсылманның жүрегіне орныққан Алланың хақ діні исламның кеңінен қанат жаюына олардың сіңірген еңбегі ұшан - теңіз.

Ислам философтары да Алла елшілерінің ізгі амалдарына ерекше мән бере отырып, иллаһи өмірдің үлгісін көрсеткен пайғамбарлық жолды зерттеу нысанына айналдырды. Мысалы, пайғамбарлық туралы тұжырымда ислам әлеміндегі ғұлама ғалымдардың бірі Әл-Кинди былай дейді: «Құдіретті білімнің мысалы – Алланың (ол ұлы һәм құдірет иесі) өзінің елшілеріне (оларға Алланың шапағаты жаусын) берген білімі, бұл білім ізденісті де, еңбекті де, зерттеуді де, математика мен логикаға зеректікті де, уақытты да қажет етпейді, оған (елшіге) қайырымды Һәм мейірімді Алланың бұйрығымен, соның жәрдемі, оқытуы әрі зердесіне байлауы арқасында өздерінің жүрегін ақиқат нұры тазартуы арқылы жетеді. Бұл білім қарапайым адамдарға емес, тек елшілерге ғана тән (Алла оларды рақымына бөлесін). Бұл (білім) пайғамбарлардың ерекше қасиеттерінің, яғни оларды жай адамдардан оқшауландырып тұрған кереметтерінің бірі, өйткені жай адамдар ізденіссіз, логикаға және біздер тізіп өткен математика ғылымдарына арнайы уақыт сарп етпей-ақ, бірінші сезімдік және екінші субстанция білімдерін, сондай-ақ соңғыларында ұшырасатын білімдерді де білуі мүмкін емес. Хақ Тағаланың елшілері (Алланың рақымы жаусын) мұның ешқайсысын қажет етпейді. Ешқандай ізденусіз, Хақ Тағаланың бұйрығымен білім алады. Білімнің осындай түрі бар. Сонда біз Алла Тағаланың кереметтеріне иланамыз. Ал жай адамдар мұндай білім ала алмақ емес, бұл білім олардың табиғи қабілетінен тыс. Адамдар бұл білімді аса қастерлейді, Жаратушының осы білімді сыйлаған елшілерінің сөзіне иланады» [2, 269]. Пайғамбарлардың

адамзат баласына үлгі болған өнегелі өмірлері еуропалық ғалымдардың назарынан да тыс қалған жоқ. Көрнекті ғалым Ф. Шюон өзінің «Исламды ұғыну» атты еңбегінде Алла елшілері туралы: «Рухани принцип ретінде Пайғамбар - өзіміз жеке-жеке бөлшектері болып табылатын Күллі тұтастық қана емес, өзіміз ауытқып, алыстап бара жатқан Әдепкі Бастау; өзгеше айтқанда, Пайғамбар Үлгі бола тұрып, тек «Кемел адам» (әл Инсан әл Камил) ғана емес, «Ежелгі адам» (әл Инсан әл Қадим) ретінде көрінеді. Бұл тұста кеңістіктік және уақыттық символиканың ұласып кетуі көрініп тұр: «Кемел адам» деңгейіне жету (немесе Толық адам деңгейіне көтерілу) дегеніміз өз мүмкіндіктеріңнің шегінен шығып, өз еркіңді «өзге» абсолютке тигізу, күллі ғарыштық өмірге, күллі тіршілікке сіңіп кету; ал «Ежелгі» немесе «Әуелде жаратылған Адам» болу дегеніміз мәңгілік сәбилікке оралу, өз архетипіңмен бірігіп кету, әдепкі және мінсіз пішінмен, тәңіртекті субстанциямен ұласып кету» [3, 380] деген пікір айтады.

Ақын-жыраулар толғауларында көп баяндалатын қисса – Нұх (ғ.с.) пайғамбар заманында болған топан су апаты. Нұх (ғ.с.) қауымы да Алла Тағаланың бірлігіне, Оның күллі Ғалам Иесі екендігіне мойынсұнбағандардың қатарынан болды. Пайғамбарымыз оларды райларынан қайтаруға қанша тырысса да жүректерінен иман нұры өшкен пенделер оған құлақ аспады. Пайғамбар Жаратушы Иенің бұйрығымен кеме жасаған сәтінде оған күле қараушылар көп еді. Алла Тағала бұл турасында Нұх сүресін түсірді. Бұл сүре тура жолдан адасқан қауымға қатысты оқиғаларды былайша ескертеді: (Нұх ғ.с.):«Раббым! Расында мен елімді күндіз-түні шақырдым».(5); Бірақ шақыруым, олардың қашуын ғана арттырды.(6); Расында мен оларды Сенің бағыштауың үшін шақырған сайын, олар саусақтарын құлақтарына тығып, киімдерін бүркенген бойда, қасарысып, паңданған сайын паңданды» (7).

Алашқа сөз оздырған Тұрмағамбет шайыр Нұх (ғ.с.) пайғамбардың алдағы апаттан аман қалу үшін Алла әмірімен кеме жасауы мен оның жолын мансұқ еткен кәпірлердің күдігіне:

Үйреткен Жебірейіл жөн-жобасын,
Жасауын жоқ еді бұрын ешкім білген.
«Ақыры ағашты ермек еттің бе?», - деп,
Кәпірдің кәрі-жасы көріп күлген.
Бірі астын, бірі үстін, бірі орта
Бұл кеме болып үш қат түзетілген [4, 334],- деп жоғарыдағы сүре аяттары арқылы тәпсір жасайды.

Нұх (ғ.с.) дұғасы қабыл болып, жер бетін топан су баса бастаған сәтте, адасқан қауым шын нәубеттің жеткенін түсінді. Олар тәубаға келіп, Нұхтан (ғ.с.) жәрдем сұрай бастады. Бірақ бәрі кеш еді. Алла олардың дұғасын қабыл алмады. Қамар сүресінің: «Сонда ол Раббына: «Күдіксіз мен жеңілдім, маған мұрсат бер» деп жалбарынған.(10); Сондықтан көктің есігін құйылған жаңбырмен аштық.(11); Жерді жарып, қайнарлар шығардық. Сонда су өлшеулі әмір бойынша қосылды.(12); Оны (Нұхты) шегеленген тақтайлы кемеге орналастырдық.(13); Қарсы келгендерге жаза түрінде Нұх (ғ.с.) тың кемесі көз алдымызда жүріп бара жатты.(14); Расында оны ғибрат қып қалдырдық. Сонда түсінуші бар ма?»(15) деген аяттары осы оқиғаға дәлел. Сол секілді Һуд сүресінің 40 аятында бұл туралы: «Ақыр әміріміз келген заманда, тандырдан су қайнады. Нұх (ғ.с.)қа: «Ол кемеге әр нәрседен бір жұп және бұрын үкім етілгеннен басқа семьяңды орналастыр. Әрі иман келтіргендерді де ал» дедік. Негізінде онымен бірге иман келтірген өте аз ғана еді» делінген.

Пайғамбар өміріне қатысты оқиғаны Құран сүрелеріне сүйене отырып толғаған ақын-шайырлар да жыр сүйер жамағатқа терең ой тастап, сабақ алуға шақырады:

Нұхының наласымен жердің жүзін
Қаптап ед топан суы дұға айбаттан [5, 53].
Шораяқтың Омары

Мәшүріп Мағрұппен толған адам –
Көп қауымы Нұх пайғамбардың қайда кетті? [6, 67]
Қарасақал Ерімбет

Заманында Нұхының
Топан судың тасқанын,
Тау мен тастан асқанын... [7, 278]
Түмен Балтабасұлы

Жоғарыдағы мысалдарда Түмен ақын мен Шораяқтың Омары Һуд және Қамар сүресіндегі оқиғаларды сол қалпында жеткізуді мақсат етсе, Ерімбет шайыр пайғамбар уағызына құлақ аспаған пенделердің қияметтегі мекені тозақ екенін тәпсір етеді. Ал Нұх (ғ.с.) кемесіне мініп аман қалған аз ғана қауым тіршіліктің қайта түлеуіне негіз болғанын Наурызбек жырау:

Хазіреті Нұхының
Уақытында топан су басып
Қырық жылға дейін болмады
Қара жердің құрғағы.
Бұзылғасын діндері
Сол күндегі пендені
Әмірімен Алланың
Су жіберіп қырғаны.
Ақыл да беріп Нұхыға
Сексен мың түрлі мақұлық
Кемеменен дарияға
Содан да қалған тұқым дейді
Осы күнгі тұрған жаһанды
Сапырған мұхит, көк теңіз
Сол топанның сарқыны.
Солардың аққан толқыны
Кемеге мінген болмаса
Жоқ қылған дейді жалпыны.
Кемені сонда шығарған
Содан да бері бұл кеме
Кереметпенен келеді
Су бетінде қалқып-ай
Түсінсең сөздің парқын-ай [8], – деп жырға қосқан.

Қазақ халқының аңыз-мифтерінде Нұх (ғ.с.) кемесі Қазығұрт тауына тіреледі. Оған қатысты «Қазығұрттың басында кеме қалған, ол әулие болмаса неге қалған» деп басталатын аңыз өлең де сақталғаны белгілі. Адамзат баласы Нұхтың балаларынан тарапты-мыс деген аңыздар көптеген халықтарда кездеседі.

Алланы шын жүрегімен сүйіп, Оған бар ықыласымен берілу нағыз мүмін үшін – ең бірінші парыз. Иманы кәміл адам Алланың берген несібесіне қанағат етіп, байлықты да, кедейшілікті де Жарататушының сынағы деп қабылдайды. Осы ретте ақын-шайырлар да өз толғауларында төзімділік пен сабырлылықтың өлшемі ретінде Құрандағы Аюб (ғ.с.) пайғамбардың өмірін мысалға ала отырып өрнектегенін аңғарамыз. Алланың ауыр сынағына төзе отырып, сабырлылықтың ерен үлгісін көрсеткен пайғамбар өмірін жырлаған ақын-жыраулар тыңдарманға терең ой салуды мақсат еткені анық. Себебі, сабырлылық – Алланың сүйген құлдарының қатарынан болсам деп тілеген мұсылман баласы үшін ең ардақты қасиет. Құранда жиі тоқталған ең ұлық қасиет туралы Бақара сүресінде «Әй, мүміндер! Сабыр мен намазбен (Алладан) жәрдем тілеңдер, күдіксіз Алла (Т.) сабыр етушілермен бірге» (153 аят) деп тарқатылады.

Құран Кәрімнің Әнбия сүресінде пайғамбардың ауыр кеселге душар болғаны баяндалады: «Аюб (ғ.с.) те Раббына: «Маған бір пәле келді. Сен мәрхамат етушілердің абзалысың» деп жалбарынды» (83 аят). Пайғамбардың денесін құрт жеп, орнынан тұра алмайтын халге жетті. Көзі көр болып, қамкөңіл көңіліне тағы бір ауыртпалық салды. Бірақ ол барлық қиындыққа шыдап, Раббысынан күдерін үзбеді. Оны жұқпалы ауру деп ойлаған

адамдар енді олармен араласпайтын да болды. Төменде беріліп отырған жыр жолдарында жоғарыдағы аятта баяндалған пайғамбардың ауыр кеселге душар болу оқиғасы жырланған:

Аюбтың көзі көр болды
Күйініп ашу дертіне [9, 84].

Базар Оңдасұлы

Құдайдың, ойлап тұрсам құдіреті көп,
Аюбтың тәнін құртқа қорек етті [6, 67].

Қарасақал Ерімбет

Қырық жылдай құрт жеді
Денесін Аюб пайғамбар.
Қыңқ деместен сонда да
Мойынсұнды Аллаға.
Қабағын бір де шытпады.
Ісіп-кеуіп жылаумен
Пенденің бар ма ұтқаны?
Шүкірлік етті пайғамбар
Сол жатқанның өзіне.
Алла салып назарын,
Саулығын қайта нықтады [7, 359].

Түмен Балтабасұлы

Алланың сүйген құлы Аюб (ғ.с.) пайғамбардың сынақ кезіндегі салиқалы қалпынан танбаған сәтін ұлы ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсарин да тәлім алушыларға тәрбие негізінде тарқатқан :

Аюбты сегіз жылдай мың құрт жеді,
Болыпты бөлек-бөлек соның тәні...
Мал-жаннан, ру, туған бәрі безіп,
Далада жалғыз жатып «Алла» деді.
Малды алды, баланы алды, сабыр етті,
Дұшпандар мысқыл атып жәбір етті.
Разымын не берсең де Құдайым деп,
Бәрін де қабақ шытпай қабыл етті.
Қорлама кем адамды, болсаң дана,
Кәріпті Құдай сүйсе не еді шара? [10, 15]

Берілген мысалдарда Аюб пайғамбарды қанша жыл ауру меңдегені туралы Ыбырай Алтынсарин сегіз жыл десе, Түмен ақын қырық жыл деп түйіндейді. Әрине, бұл туралы нақты мәліметтер болмаған соң, ақындық қиялға ерік берілгені сөзсіз. Сөз зергерлері бұл ретте пайғамбар өмірін өз оқушысы мен тыңдарман қауымға үлгі етуді басты мақсат еткен. «Пайғамбарлар қиссасы» атты еңбекте Алланың ауыр сынағына ерекше шыдамдылықтың, Оған шынайы махаббаттың үлгісін көрсеткен Аюб (ғ.с.) жөнінде: «...Ол өз ауруынан ешкімге, тіпті әйеліне де шағымданбайтын. Бір күні әйелі оған: «Егер Раббыңа дұға қылсаң, сені бұдан құтқарар еді», – дейді. Аюб Аллаға шипа сұрап дұға қылмайтын, Оның тағдырына разы еді. Сонда ол: «Біз қанша жыл молшылықта өмір сүрдік?» деп сұрады. Әйелі: «Жетпіс жыл», - деп жауап берді. Сонда ол: «Мен молшылықта өмір сүргенімдей сынақ мерзімі өтпейінше Аллаға шипа сұрап дұға қылуға ұяламын»,- деді. Сонда әйелі үмітсіздікке салынып: «Бұл сынақ қашанға дейін созылады?» [11, 140] деп қалды. Аюб ашуланып, осыдан жазылса оған жүз дүре соғуға Алламен ант ішеді» деген дерек беріледі.

Аюб (ғ.с.) пайғамбар барлық ауыртпашылыққа төзіп қана қоймай, ешқашан Раббысынан үмітін үзген жоқ. Ислам дінінің ең басты құндылығы, имандылық бастауы болып есептелетін сабырлылық қасиеті пайғамбар бойынан қай кезде де табылып жататын.

Тұнық ойдың қазынасын Құраннан қозғаған Тұрмағамбет шайыр пайғамбардан үлгі болған осы асыл қасиет туралы:

Не өнер мүсибатқат мұңайғаннан?

Шүкір етер, шытпас қабақ мұны ойлаған.
Сабыр етіп Саттар Хақтың бәлесіне,
Артықша Аюб нәби шырайланған [4, 85],–

десе, әр сөздің асылын саралап, шырайын кіргізген Шораяқтың Омары:

Бәлеге Аюб нәби сабыр ойлап,
Бәдәны саһатланды жарақаттан [5, 53],–

деп өрнектейді. Ал, XIX ғасырда дүйім жұртты аузына қаратқан Дулат Бабатайұлы пайғамбардың қиналған кезінде жанына сүйеу болған жарын да:

Тілеуі дұрыс пенде жоқ
Аюб пенен Сақыптай [11, 140],– деп жырға қосады.

Ауруы асқынып, әл-дәрменнен айырылған сәтте де Аюб (ғ.с.) Алланың жіберген ауыртпалығына налымады. «– Е, раббым, – деді ол, – жаныма қатты зақым жетті, ең рақымды шапағатшым. Сол тұста оның иман-итыхаты ең шырқау шегіне жеткен еді. Ол әзәзілдің уәсуәсәсін тойтарды... Алла Тағала оның мінәжатын қабыл алды, оның аризасына құлақ асты. Алдыңа қарай жүгір, – деген уәһи келтірді Алла оған, – алдыңнан шапшыма бұлақ кездеседі, оның суынан ішіп, жуын. Сонда ада-күде жазыласың. Күш-қайратың баяғы қалпына келеді. Аюб солай істеп, құлан-таза сауығып шыға келді» [12, 220]. Пайғамбардың Алла рақымшылығымен ауруынан айығуы Сад сүресінің аяттарында: «Оған: Аяғыңмен жерді теп. Міне саған шомылатын әрі ішетін суық су» (дедік) (42) деп жазылған. Осылайша Аюб (ғ.с.) Алла құдіретімен жанына шипа тауып, балалы болып, мұратына жетеді.

Ақын-жыраулар Алла елшілері болған пайғамбарлар өмірінің мән-мағынасына тереңдей дендеп, олардың сауапты амалдарын, ғибратты істерін үлгі етуді басты парыз етті. Бұл ретте сөз зергерлері көркемдеу тәсілдеріне көп бой алдырмай Алла Тағаладан келген нақты аяттарды тәпсірлегені ақиқат.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Бес ғасыр жырлайды. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
2 Әлемдік философиялық мұра. 5 том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 558 б.
3 Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. 3 том. – Алматы, Жазушы, 2005. – 504 б.
4 Ізтілеуұлы Т. Шығармалары. – Алматы: Дешті Қыпшақ, 2007. – 588 б.
5 Шораяқов О. Сөйле, тілім, жошылып. – Алматы: Рауан, 1995. – 301 б.
6 Қарасақал Е. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Астана: Фолиант, 2009. – 408 б.
7 Көне күннің жыр күмбезі. – Алматы: Жазушы, 2007. – 496 б.
8 Наурызбек жырау. Келдіңдер бүгін топталып. Үнтаспа. – Алматы: Дастан, 2010.
9 Базар жырау. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
10 Жеті ғасыр жырлайды. II том. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
11 Құран хикаялары. – Алматы: Жалын, 1992. – 220 б.
12 Бабатайұлы Д. Шығармалары мен тағылымы. – Алматы: Раритет, 2003. – 288 б.

В статье исследуются исторические корни сказаний о Ное и Иове в лирических толгау акынов и жырау. Мастера словесного искусства, взяв за образец праведную жизнь пророков, возводят гуманизм и духовность как долг земной души перед Творцом.

The article examines the historical roots of says of Iova and Noya in lyrical tolgau ofakyns and zhyrau. Masters of verbal art, modeled on a righteous life of Prophets erect humanism and spirituality as a duty of the Earth's soul before the God.

ӘОЖ 0-01-1

Т.О. Есембеков[1], Ж.Т. Қадыров[2], Ә.Қ. Шапауов[3], Ж.С. Таласпаева[4]
Әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті[1]
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті[2,4]
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті[3]
Алматы, Петропавл, Көкшетау, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ КОМПОЗИЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУ АМАЛДАРЫ

Бұл мақалада көркем мәтіндегі уақыт пен кеңістік жүйесінің ортақ, әмбебап қасиеттері бар екендігі, сонымен қатар ол жүйе құрылым автордың дүниетанымына, әдеби жанр түріне қатысты жеке сипаттары жайлы сөз болады.

Түйін сөздер: мәтін, шығарма жүйесі, стиль, шығарма дүниетанымы, композиция

Көркем шығарманың жазылу тарихына қатысты материалдар мен негіздер анықталғаннан кейін олардың көркем мәтіндегі түзілімін, құрылуын, ұйымдастырылуын, орналастырылуын қарастыруға, яғни композициялық бітім, композициялық құрылым, архитектоника, сұлба, монтаж, конструкция, жүйе, структура, рәсім сияқты ұғымдарға сүйене отырып, олардың мәтіндегі нақты бейнелену түрлерін саралауға кірісуге болады.

«Композиция» да «образ» ұғымы сияқты барлық өнер түрлеріне тиесілі категория. Әр өнер үшін композицияның ең кішкене құрамдас бөлігі бар, ол - музыкада - такт, архитектурада - тік және көлбеу сызықтар, ал суретте бояу мен түс деп анықталған екен. Ал әдеби шығармалардағы әмбебап ең кіші құрылымдық бөлшекті табу қиынның қиыны. Егер әңгіме туындының оқиға құрылымы жайында болса, ең кіші бірлік қимыл сәті деп белгіленеді. Ал назар образдарға ауса, онда микро және макрообраздар /образ - сезімдер, образ - персонаж, пейзаж, портрет/ жөнінде сөз қозғау керек. Поэзия, драматургияның ең кішкене құрылымдық бірліктері өзінше бөлек.

Жеке шығарманың сыртқы құрылымына көз салсақ, оның түрлі құрамдас бөліктерден тұратынын (бөлім, тарау, кітап) байқау қиын емес. Ал, композицияның ішкі элементтерін сөз еткенде ойға оралатын алғашқы пікірлер негізінен характерге байланысты болмақ. Оның адами, тұлғалық, т.б. табиғатын таныту үшін авторға кейіпкерінің мінез-құлқының әр түрлі қасиеттерін көрсету қажет болады. Жазушы оның сырт бейнесін, түр-түсін /портрет/ сезімдерін эмоция, экспрессия/, сөйлеуін /монолог, диалог, полилог, ішкі ойын, ол қатысқан оқиғаларды /эпизодтар/, табиғат суреттерін /пейзаж/, іс-қимылдарын көрсете отырып, ортамен, оның әлеуметтік басқа персонаждармен қарым-қатынасын айқындайды. Зер сала қарағанда, аса күрделі құрылым арқылы автор образға байланысы бар күрмеуі қиын өмір құбылыстарын барынша толық қамтуға тырысатынын байқауға болады.

Композицияны - бейнелеу құралдарының мәтіндегі орналасу тәртібі деп қана түсінетіндер де бар, олар бейнелеу құралдарының құрамы, қызметіне қарап шығарманың жанрын айқындауға күш салады, бұл кейде сәтті де шығуы мүмкін.

Жалпы композиция ұғымы әдебиеттануда әр түрлі мағынада қолданылады дегенмен, оның көп мойындаған анықтамалары бар. Оларды энциклопедия, әдеби терминдер сөздігінен, глоссарийлерден іздеп тауып, мұқият танысып, әр студент өзіне мағынасы түсінікті анықтамаға сүйенгені жөн, бірақ басқа көзқарастарды да біліп отыруы керек.

Шығарма композициясының тұтастығы сюжетке, образдардың орналасу қатарына, баяндау, суреттеу, хабарлау, әңгімелеу сияқты формалардың табиғи ауысуына, орналасу ретіне тәуелді деген пікірдің орынды жақтары көп, ойлана қарайтын тұстары да баршылық.

Әдебиеттануда аяқталған туындының бір кезеңде тұйықталған композициясымен қатар бітпей қалған нұсқасын («Ақбілек») немесе схема-жоспарын да зерттейді, ол шығарманың сұлбасын, жұмыстың әрбір варианттарын арнайы қарастыруға байланысты болады.

Сюжет құрылымы, әрбір образ, сурет, сәт, эпизод, деталь, портрет, пейзаж, ретордация, лирикалық шегініс, монолог пен диалог, жеке сөз – композиция түзетін бейнелеу құралдары. Жас зерттеушіге шығарманың композициясын талдауды олардың қайсысынан, неден бастау керек деген ой келетіні анық. Тиімді әрі оңтайлы жолдың бірі - туындының құрылымын біртіндеп, сатылай отырып талдаудың реті мындай болуы ықтимал:

а) сырткы композиция компоненттерін анықтау
ә) сюжет пен фабуланың құрылымын талдау
б) идеялық-тақырыптық жүйенің композициядағы қызметін
в) образдар құрамы мен қатарының жүйесін айқындау
г) уақыт пен кеңістік, мекен шақ композициясын көрсету
д) баяндау түрлерінің мәтіндегі ұйымдастырылуы.

Сыртқы композиция автордың көркем мәтінді мағыналық тұрғыдан әдіптеп, реттеп, жүйелеп орналастырып рәсімдеуі. Әдеби шығарманы бөліктерге ажырату, олардың шекарасын белгілеу, пішіндік тұрғыдан жіктеу барысында мәтінге эмоциялық-экспрессивтік мән, астарлы мағына үстеледі. Автор өз кітабының безендірілуіне, яғни графикалық суреттері мен бояуларына, метографиялық кескіндерге қатысты өз ойларын баспагерлерге білдіріп отырады, яғни кітаптың сырты мен ішінің ортақ мазмұнға сәйкес болғанын қалайды. Мұқабадағы автордың аты-жөнінен бөлек алғашқы беттерден бастап бірден көзге шалынатын сыртқы композицияның элементтері мыналар:

а) шығарманың атауы;
ә) авторлық арнау;
б) эпиграф;
в) алғысөз, кіріспе;
г) бөлімдер, тараулардың атаулары;
д) прозалық мәтінге енгізілген өлең, құжаттар;
е) эпилог, соңғы сөз.

«Абай» эпопеясының төрт кітабы, «Қан мен тердің» үш кітабы, «Көшпенділер» трилогиясының кітаптарының әрқайсысының да өзіндік жеке сыртқы композициясы бар деп есептеледі. Лирикалық цикл, жинақтар, топтамалар да осы есепке кіреді. Дерекке жүгінсек, жазушылар өз туындыларының атауына ерекше мән беріп, тіпті ұзақ уақыт дәл атауын таба алмай қиналатындар да бар екен. М. Әуезовтің «Абайы» - «Абай жолы», С. Мұқановтың «Адасқандар» деген алғашқы аталуының кейін «Мөлдір махаббат» болып өзгеруінің себептері туралы қызғылықты зерттеулер бар. Демек, шығарманың аталуына автордың идеясы мен ұстанымынан біршама хабар беретін, туындының жанрын, стилін анықтауға себі бар, автор мен оқырман арасындағы диалогқа жол бастайтын алғашқы мағлұмат деп қарау керек. Әр жазушының атауға қояр өз талабы бар, туындысына ат қоюда өзінің дағдысы мен дүниетанымына сәйкес белгілі бір шығармашылық пәлсапа ұстанатын қаламгерлер бар, сондықган әр кезеңдегі шығарма атауларының поэтикасын жүйелеп арнайы зерттеу де керек сиякты.

Қазақ прозасындағы шығарма атауы сан алуан, бірақ тиянақтап қарағанда оларда белгілі бір ортақ заңдылықтар, жүйелер байқалады. Прозалық мәтіннің атауларының жиі кездесетін түрлерін былайша жіктеп көрсетуге болар:

Кейіпкердің аты, жөні, лақап аты, кәсібі, шығарманың атауы ретінде алынуы мүмкін, мұндайда көркем мәтін құрылымы моноцентристік сипатқа ие болады, яғни басты оқиғалардың дені негізгі кейіпкер арқылы өрбіп, дамып отырады. - «Абай», «Ботакөз», «Азамат Азаматыч», «Ұлпан», «Сүйекші», «Дарабоз».

Ұлттық прозада анималистік атаулар жиі кездеседі. «Кербұғы», «Жетім бота», «Көксерек», «Қараторғай». Мұндай атауларда астарлы мағына, меңзеу, ишара сипаты мол болады.

Оқиғаның мезгілі мен мекені - «Орманда», «Таудағы шайқас», «Мезгіл жаз еді», «Шыбынсыз жаз», «Тал түс еді», «Қыс суреттері», «Дауылдан кейін», «Он бес жыл өткен соң».

4. Шығарманың атауында басты тақырып айқындалып, негізгі проблематика белгіленеді. «Әке мен бала», «Қан мен тер», «Мансап пен ұждан», «Тар жол тайғақ кешу», «Қасеннің құбылыстары», «Оқыған азамат».

5. Атау - сұрақ түрінде кездесіп тұрады. - «Кім кінәлі?», «Қайдасың, қасқа құлыным?», «Кім менің әкем?».

6. Туындының тақырыбына, сюжетіне автордың берген бағасы атауға айналады. - «Іш пыстырар оқиға», «Көңілсіз қуаныш», «Қазақи оқиға», «Өмірде не болмайды».

7. Көркем мәтіндегі ерекше мәні бар сөз, сөйлем, мотив шығарма атауына бекітіледі. - «Ұйқым келмейді», «Күт мені», «Шолпанның күнәсі», «Күнікейдің жазығы», «Кінәмшіл бойжеткен».

8. Атау ретінде пейзаж немесе портреттік белгі алынуы мүмкін. - «Боран», «Шатқалаң», «Бадырақ көз», «Асау арна», «Жансебіл», «Галстук».

9. Мәтін аталуы оның жанрын белгілейді. - «Тергеуші күнделігі», «Аңшының жазбалары», «Автобиографиялық әңгіме», «Әзімханның әңгімелері».

10. Меңзеу, ишарат, символ мәніндегі атаулар. «Жаңғырық», «Өмір жорығы», «Алдаспан», «Әурелең», «Қahар», «Ымырт», «Сергелдең», «Күйреу».

11. Юмор, сатиралық мәндегі атаулар. - «Талпақ танау», «Жаман-жәутік», «Дөкей келе жатыр», «Талтаңбайдың тәртібі».

Атау ретінде белгілі бір оқиға алынады. - «Көктебедегі кездесу», «Жекпе-жек», «Соңғы көш», «Күткен күн», «Отырар ойраны».

Басқа мәтіндерден алынған үзінділер, мақал-мәтелдер де атау бола алады. - «Махаббат, қызық мол жылдар», «Созақтан шыққан Гамлет».

Негізгі және қосымша атаулар қатар жүреді. - «Атаукере» (Қауіпті будан).

Көркем мәтіннің жалпы атауымен қатар ішкі бөліктерінің де атауы болуы мүмкін, олардың арасындағы қисындық, мағыналық байланыстарға назар аударудың қажеттілігі бар. «Абай жолы» эпопеясының әр бөлімінің атаулары бар: «Қайтқанда», «Өрде», «Ылдида» т.б. Олар ақын Абайдың жүріп өткен өмір жолының кезеңдерін сипаттап тұрғанымен қоса эпопеяның жалпы атауына да тікелей қатысты. Сонымен қатар әр жазушының шығармасын атауда өзіне ұнайтын атау типтері болады. Б.Майлин, Д.Исабеков, О.Бөкеев шығармаларының аталу себептерін, өзгеру сипатын, тарихын арнайы қарастыруға болады, өйткені бұлар көркем мәтіннің жалпы жазылу тарихын анықтауға да тікелей байланысты.

XX ғасырдың басындағы прозалық туындылардың атауларын жинақтап, жүйелеп отырып салыстыра талдаудың ғылыми-ақпараттың маңызы зор.

Сыртқы композицияның көзге түсетін келесі элементі - эпиграф. Көне Грек елінде құлпытастағы, ескерткіштердегі жазуларды эпиграф деп атаған. Эпиграф барынша қысқа әрі нұсқа алынады. Егер шығарманың аталуы -автордың тақырыпты белгілеуі болса, онда эпиграф - автор идеясының астарлы түрде меңзелуі деген пікірге ден қоюға болады. Эпиграф кітаптан, кез келген басқа мәтіннен, ойдан шығарылған негізден алынуы мүмкін, сонымен қатар бұған хаттар, әңгіме-сұхбаттар да пайдаланылуда. Бір шығармада бірнеше эпиграф та кездесе береді, бұл жағдайда олардың логикалық, көркемдік байланысына мән беру көп нәрсені айқындайды.

Шығармадағы эпиграфтардың тақырыптық, мағыналық, стильдік ұқсастығы мен бірлігін аңдаған жөн, кейде олар бір-бірімен әдейі кереғар мәнде берілуі мүмкін. Эпиграф пен мәтіннің аталуының арасындағы осындай күрделі мазмұндық байланыстарға назар аудару арқылы туындының авторлық идеясына жақындайтын негізгі жолды табуға болады.

Егер эпиграф басқа көркем мәтіннен алынса, екі шығарманы қатар оқып, салыстырған пайдалы. Мүмкіндік болса, жазушының эпиграфты алуының себебін анықтайтын өзінің немесе замандастарының куәліктерін іздеп көру керек. Мысалы, «Анна Каренина» романындағы көпке мәлім эпиграфтың сырын Л. Толстойдың өзі айтып кеткен, замандастары, туған-туыстары да сол мазмұндас жазбалар қалдырған.

Қазіргі казақ жазушыларының ішінде эпиграфты жиі қолданғандардың бірі - Оралхан Бөкеев. «Қар қызы», «Атаукере» сияқты шығармаларында қаламгер басқа мәтіндерден,

жазбалардан үзінді келтіреді. Аталған шығармалардың композициясында, образдарды түсінуде, тақырыпты танытуда бұл эпиграфтардың орны ерекше. Бір қарағанда оқуға ауырлау, тығыз мағыналы мәтіндер эпиграфтағы ойлармен байланыстыра оқылса, бұл туындылардағы авторлық концепция айқындала түсіп, көркем мәтін оқырманын тартып әкетеді.

Орнымен алынған эпиграф - шығарманың идеясын, образдар табиғатын, жазушы стилін айқындау құралы, ендеше әдебиетшінің оған да ерекше мән бергені абзал. Автордың эпиграфты алып тастауы, орын ауыстыруы да оның көркемдік шешімінің дамуынан хабар беретін ақпар. И.Тургенев «Әкелер мен балалар» романына эпиграф ретінде мына бір диалогты бір енгізіп, бір алып тастап отырған:

«Жас жігіт орта жастағы адамға: «Сізде мазмұн бар, бірақ күш жоқ. Орта жастағы адам: Ал сізде мазмұны жоқ күш бар». /Қазіргі әңгімеден/ Осы эпиграфтың романның идеясын тереңірек түсіндіретін кілт екеңдігін байқаған зерттеушілер көп болған.

Туындыдағы авторлық арнаудың тарихын, себебін, мағынасын талдау да қызықты ойларға және шығарманың проблематикасы мен идеялық ерекшелігін айқындауға жетелеуі мүмкін. Әдебиеттануда И. Чернышевскийдің «Не істеу керек?» романы жан-жақты зерттелген, көптеген ғалымдар оның жазушының әйеліне арналғанын шұқшия талдаған. Әйелі бір кезде жазушыға екеуі де сүйіп оқитын Кольцовтың өлеңдер жинағын сыйлаған екен. Автор романда осы жинақтан үзінділер келтіреді, яғни ол осы арқылы сүйікті жарына, қамқоршы адамына өзінің сезімдерін жеткізуге тырысқан, әрі өз көңіл-күйінен хабар беруді мақсат еткен. Қазақ жазушылары Ғ. Мүсіреповтің, С. Мұқановтың т.б. шығармаларындағы арнаулар әлі күнге дейін ғылыми тұрғыдан сөз етілмей отыр.

Әрине, арнау кейде көркемдік мазмұнмен байланысты болмауы да ғажап емес, бірақ әдебиетші арнауды талдау назарынан тыс қалдырмауға міндетті, ол шығарманың жазылу тарихын нақтылай түсетін ақпарат болуы әбден мүмкін.

Сыртқы композицияның келесі екі құрамдас бөліктері пролог /алғысөз/ пен эпилог /соңғысөз/ прозаға драматургиядан енген деген пікір бар. Алғысөз роман, повесть, драма оқиғаларымен үнемі тікелей байланыса бермейді, ол кейде баспаның, кейде баяндаушы автордың атынан беріледі, онда жалпы оқиғаға, болмаса кейіпкерлер мен шығарманың жанры, стилі, мақсаты сияқты мәселелерге сипаттама берілуі мүмкін. С. Сейфуллин «Тар жол тайғақ кешудің» алғашқы басылымының алғы сөзінде өз туындысының жазылу мақсатын айта келіп, оны көркем шығарма қатарына қоспайды, әрі оны роман деп те айтпаған. Аталмыш туындының жанрлық ерекшеліктерін зерттегенде осы пікірге ерекше назар аударған жөн.

Ө. Қанахиннің «Қарт сарбаз хикаясы» атты романының 1983 жылы баспадан шыққан 20000 данасы замана қайшысымен туралып кеткен. Аман қалған жалғыз данасы автор дүниеден озған соң 1994 жылы «Жұлдыз» журналының № 1 санында бас редактордың алғы сөзімен басылған, онда шығарманың жазылу тарихына қатысты ақпараттар көп.

Соңғы сөз, әдетте, романдарда жиі кездеседі, ол көбінесе шығармадағы оқиғалардан уақыт жағынан алшақтатылады.

Эпилогтарды мазмұны мен құрылымы тұрғысынан ашық және жабық деп ажырату қабылданған. Жабық эпилогта шығармадағы оқиғаның толық аяқталуы, образдың жеріне жеткізе суреттелуі, оқиғалардың тұйықталуы заңды. Эпилог кейде күтпеген шешім ұсынуы да мүмкін. Мысалы, С.Көбеевтің «Қалың мал» романының эпилогы шығармадағы қым-қуыт тартыстардың күтпеген шешімі ретінде түсіндіріліп жүр. Қожаш пен Ғайшаның шығарма соңындағы бақытты идиллиялық тұрмысын бейнелейтін көріністер жазушының негізгі идеясын басқаша бағалауға жетелейді. Эпилогта көбінесе оқиға барысы тез өзгереді, басты желілер ғана әңгімеге арқау болады.

Ашық сипаттағы эпилогтар оқиғаның толық дамуын беріп қана қоймай, оның жаңа сапаға ауысуын, әрі қарай жалғасуын да көрсетіп, оқырман назарын оқиғаны басқа қырларына аударуға бағытталады. Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы эпилог осындай.

Автор өз шығармасының соңғы тұстарындағы эпилогтың қызметін атқаратын бөліктің атын атап, түсін түстеп бөліп көрсетпеуі жиі кездеседі. Мұндайда соңғы тарауға барынша байыпты талдау жасау қажет. «Он бес жыл өткен соң» шығармасында автордың эпилог пен негізгі оқиғаның орын алмастырулары сияқты шешімдері зерттеуші үшін қызықты сұрақтардың бірі болуы керек.

Шығарманың жалпы мәтіні тарау, бөлім, кітап, том сияқты автор белгілеген бөліктерден де тұратыны бар. Тараулар бірігіп бөлім құрайды. Кітап бөлімдерден тұрса, том құрамына бірнеше кітап кіруі де кездеседі. Талдау барысында қаламгердің саналы түрде атап көрсеткен сыртқы композиция белгілерін, яғни оның көркем мәтінді тарауға, бөлімге бөлудегі ұстанған мақсатын, олардың оқиға өрбітудегі рөлін анықтау - шығарма композициясын зерттеудің басты шарттарының бірі.

Прозалық мәтіннің сыртқы құрылымының ең кішкене бөлігі абзац болып саналады, оны кейде «прозалық шумақ» деп атау да кездеседі. Бұлай деуге негіз де жоқ емес: әр абзацтың көлемін автор белгілейді, абзац та шумақ сияқты аяқталған ойды білдіретін синтаксистік, ырғақтық, мазмұндық тұтас құрылым. Зерттеушілер көбінесе шығарманың бастапқы және соңғы бөліктеріне назар аударады. Ал текстегі абзацтардың мөлшері, олардың шеңдестіріле, қапталдастыра орналастырылуы қаламгердің стилі мен оның прозасының дағдылы ырғағы жөнінен толымды мағлұмат бере алады. «Абай жолы» эпопеясының алғашқы кітаптарында бас кейіпкер қысқа сөйлейді, соңғы кітаптарда ақын ұзақ-ұзақ ой толғайды, айтары да көбейген, ойлары да күрделі. Демек, М. Әуезов кейіпкерінің өсуін, дамуын көрсетуде абзацты да өте ұғымды пайдаланған.

Прозалық және драмалық шығармалардың құрылымында поэзиялық үзінділер, хаттар, құжаттар, суреттер сияқты автор бөліп көрсеткен, өз алдына мағынасы бар мәтіндік фрагменттер жиі кездеседі. Қазақ романдары мен пьесаларындағы бұл құбылыстың төркіні түсінікті, (С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» романындағы өлеңмен жазылған хаттар шығармаға әрі жинақылық, әрі керемет эмоциялық мән беріп тұр. «Шұғаның белгісі», мен «Тар жол тайғақ кешуде» де бұл компонеттер белсенді қызмет атқарады.

Жазушы көп жағдайда әңгімелер циклын, шығармаларының жинағын өзі құрастырады. Материалдарды орналастыруда автор белгілі бір мақсат ұстанады. Мысалы, О. Бөкеев «Қар қызы» повесін 1968 жылы жазған, ал «Сайтан көпірі» 80-жылдары жарық көрді. Кейін жазушы екеуін біріктіріп «Біздің жақта қыс ұзақ» деген атпен бастырды, онда «Сайтан көпір» бірінші, «Қар қызы» екінші қойылған. Жазушы осы басылымға «Роман-диптих» деген анықтама берген. Шығарманың соңындағы авторлық түсініктеме мен ескертулердің де семантикалық қызметі назардан тыс қалмағаны жөн. Міне, осы өзгерістердің астарына үңілу талант иесінің творчестволық ізденістерінің дамуын анықтайтын зерттеу жұмысына ұласқаны орынды. Мәтіндерді жүйелі қарай отырып олардағы реттілікті, бір мақсатқа бағытталғандықты байқау қиын емес.

М. Әуезовтің «Қыр суреттері» шығармасындағы бөліктер шеңберлене орналасқан, осының ортасында қалған, шығар жерін таба алмай жүрген қазақ елінің тағдырын көрсетуге автор ішкі мазмұнмен қатар сыртқы құрылымды да тиімді қолданған.

Зерттеуге таңдап алынған көркем мәтіннің сыртқы құрылымының ерекшеліктерін ғылыми ой-елегінен өткізген соң оның ішкі композициясын, яғни көркем мәтіннің мазмұнына тікелей байланысты негіздердің ұйымдастырылу заңдылықтарын зерттеуге кірісуге болады. Көркем мазмұн -өте күрделі ұғым, кең мағынада алғанда, мазмұн-пішінмен тығыз бірлікте болатын эстетикалық категория. Тар мағынада алғанда мазмұн ұғымы бір көркем мәтін төңірегінде әңгіме етіледі, бірақ ол мәтіндегі сюжет, образ, тақырып, идея сияқты түсініктердің қай-қайсысынан болсын ауқымды, өйткені олардың бәрі бірігіп барып көркем мазмұн құрайды.

Сюжет пен фабула ұғымдарының ара-қатынасы, байланысы жөнінде әдебиеттануда тұрақты пікір қалыптаспай отыр, оған себеп те көп. Бір топ ғалым сюжет терминінің семантикалық өрісін кеңейтіп қолдануды, сондықтан фабуланы ғылыми айналымнан шығарып тастауды ұсынған болатын. Кейбір зерттеушілер екі терминді де сақтай отырып,

бірақ әркайсысының ұғымдық шекарасын нақтылап, қолдану аясын анықтауды жақтайды. Қазақ әдебиеттанушылары өз еңбектерінде сюжетті жиі қолданады, жекелеген еңбектерде екі терминді синонимдік мағынада қолдану да байқалады.

Аздаған айырмашылықтары ғана болмаса, орнықты ғылыми пікірлердің дені сюжет терминінің мазмұндық ауқымы, колданылу өрісі фабуладан кеңірек дегенге тоқтайды екен. Тарихи тұрғыдан қарағанда ғылымда фабула (латын) ұғымы сюжеттен (фр) көп бұрын қолданыла бастағаны белгілі.

Фабула туралы бұрын-соңды айтылған пікірлерді жинақтап сараптасақ, олар мынадай үш түрлі негізгі көзқарастың төңірегінде топтасқан:

а) фабула -көркем мәтіндегі оқиғалардың ретті қатары;

ә) фабула - себеп-салдарлық қисынға тәуелді негізгі оқиғалардың ретті орналасуы;

б) фабула - динамикалық мотивтердің тізбегі (Томашевский Б.В.) Ғалым көркем мәтіндегі жағдайды (ситуация) өзгерте алатын сарынды динамикалық мотив деп есептейді, яғни ол - тартысты дамытатын, оқиғаны ілгерілететін, кейіпкерді жаңа қырынан танытатын белсенді көркемдік күш. Прозалық туындыда оқиға барысына елеулі өзгеріс енгізе апмайтын статикалық сарындар (табиғатты көрсету, портретті суреттеу, ретордация, лирикалық шегініс т.б) болады. Б.Томашевский прозалық мәтінде еркін және байлаулы мотивтер бар екенін дәйектеген болатын. Көркем мәтіннің жалпы мазмұнын баяндап беру кезінде еркін мотивтерді тастап кеткеннен оқиғаның реті, себебі, уақыты көп өзгере қоймайды, ал байлаулы мотивті ұмыту оқиғаның ретті байланысына нұқсан келтіреді, мәтінді осы тұрғыдан да талдап, мотивтерді жіктеп қараған артық емес. Соңғы кезде интегративтік және дисперстік мотивтердің сюжет құрылымындағы белсенді қызметі жиі айтылып жүр.

XX ғасырда сюжет термині төңірегіндегі ғылыми ізденістер күрт өсіп, сюжетология ғылымы қалыптаса бастады, ол негізінен мынадай тезистерді зерттеуге ден қойды:

а) сюжет - ең алдымен бейнелеу құралы;

ә) сюжет -шығарманың нақты мазмұны;

б) сюжет - мотивтердің көркем мәтіндегі ретті байланыстары;

в) сюжет - оқиғалар мен оларды баяндау мен суреттеудің жүйелі бірлігі;

г) сюжет - оқиғалардың даму барысы.

Прозалық мәтінді талдау барысында оқушылар оның сюжетіндегі динамикалық мотивтерге көбірек назар аударатыны байқалып жүр. Шығарма қызметі өзгермелі, жылжымалы мағына мен мәндерден тұратынына ден қойғанда оқиғаның даму ретіне қарай мотивтердің де қызметі, мазмұны өзгеретінін ұмытпау керек. Т. Ахтановтың «Боран» романында табиғаттың бұл құбылысы статикалық сипатта бейнеленеді, бірте-бірте ол адамдардың қарым-қатынасына әсер ете бастайды. Қоспанның алай-дүлей бораған ішкі сезімдері, адамдардың тағдырын қарша үйірген оспадар шешімдер мен қарарлар бораны, айналаға адамша қарауға, өзгені көруге мүмкіндік бермейтін үндеулер бораны мен бұйрықтар ызғырығы оқиға дамуына ерекше әсер ете бастайды. Боран образы әрі статикалық, әрі динамикалық қызмет атқарып, көркем мазмұнға айналады, автордың өз романын осылайша атауының бір себебі мазмұнға айналады, автордың өз романын осылайша атауының басқа себептері де бар. Прозалық мәтінде сюжет құрылымы мен фабуланың барысы әр түрлі бола береді.

Мәтіндегі сюжет пен фабуланың композициялары бір-біріне сәйкес келмей калуы да мүмкін. Детективтік сииаттағы шығармаларда, әдетте, біз ең алдымен қылмыстың болғанын білеміз, одан кейін тергеу жұмыстарының жылжуы арқылы қылмыстың себебі мен жағдайын бірте-бірте біле береміз. Атақты Ш. Холмс жайындағы әңгімелердің көбінің композициясы осылай құрылған. Кейде бір мотив шығарманың аяғына дейін құпияда ұсталады, оқырманның назарын, ойын аудару үшін жазушылар бұл әдісті жиі қолданады. Осы туындының фабуласын айту үшін алдымен құпияны ашу керек, ал сюжетте оқиға түзілісі оның соңынан басына қарай жылжытылған.

Сюжет барысы фабуланың дамуымен ыңғайлас та бола алады. «Абай жолы» эпопеясында оқиғаның даму логикасын бұзу жоққа тән. Сюжет пен фабулаға негіз болған

өмір - өз еркімен ағып жатқан судай көп ауыстырусыз, оқиға көп алмастырылмай, алға-кейін жиі жылжытылмай негізінен өз ағынымен берілген.

Әңгіме, повестерде жиі кездесіп жүрген тағы бір әдіс - мәтінде алдымен оқиғаны баяндаушы таныстырылады, қалған уақытта әңгімеші өз қалауынша өткен-кеткенді еске түсіріп отырып, тұтас оқиға құруға тырысады, автор оған бірде көмекші, бірде ақылшы болып отырады.

Бірнеше сюжеттік желісі бар романдарда оқиғалардың уақыт жағынан бірізділігін сақтау автор үшін оңай емес. Жазушы олардың біреуін үзіп қойып, екіншісін баяндап болғасын оған қайта ауысады, сөйтіп мәтіндегі оқиға жалғасып кете береді. Кейде ықшамдылық үшін автор оқиғаларды суреттемей, олардың қысқаша мазмұнын ғана айтып кетеді. Фабулалық уақыт қысқарып, шығарманың көлемі азаяды, оқырман назарын ең басты, шешуге сәттерге бағыттауға мүмкіндік туады.

Сюжет композициясы дегеніміз - оны құрайтын негіздердің мәтіндегі ұйымдастырылуы, орналастырылуы. Антитеза мен шендестіруді, баяндау ырғағын, суреттеу сипатын күрт ауыстырып отыру, оқиғалардың хронологиясын өз қалауынша өзгерту арқылы жазушы шығарманың мағынасын тереңдетеді. Оқулықтарда композиция құрайтын элементтер қатарына суреттеу, әуезе, әңгімелеу, баяндау, әңгімешінің интригасы, қыстырма эпизодтар, микро және макросюжеттер, негізгі және қосымша сюжеттік желілер, лейтмотив, көркемдік дәлелдеу мен нақтылауға байланысты компоненттер т.б. жатқызылған. Кейде автор мәтінінің бір бетінде бір мезгілде әр жерде өтіп жатқан оқиғаларды баяндауға мәжбүр болады, мұндайда оқиғаларды монтаждау әдісі қолданылады. Сюжетке тығыз байланысты тартыс, интрига, перипетия, коллизия, қимыл, әрекет сияқты ұғымдар оқиғаның дамуына тікелей әсер етеді. Студент бұл терминдерді жеке-жеке де, белгілі бір байланыста да қарастыру арқылы мәтіндегі сюжеттің даму өрісін нақты көрсете алады.

Сюжеттің Аристотель белгілеген бес элементі - экспозиция, оқиғаның байланысы, дамуы, шарықтау шегі, шешімі ғасырлар бойы ғылыми зерттеулерге негіз болып келді. Олардың ішінен Гегель триадасын, «Фрейтаг схемасын» т.б. бөліп атауға болады. Қазіргі кезде сюжет элементтерінің катары молықты. Оған қоса сюжеттердің бей-берекет араласуы (контоминация), ұзаруы, қысқаруы, қосарлануы, трансформациялануы, күрделенуі, қирауы оның элементтерін нақты зерттеуге жол сілтейді. Сюжет тек мәтін ішіндегі құбылыстарды ғана сипаттамайды, бір жазушының негізгі шығармалары бірігіп бір ортақ сюжет құрауы мүмкін (Достоевскийдің бес романы сияқты).

Сюжеті күрделі көркем мәтінде байланыс, кульминация, шешілу бірнешеу болуы мүмкін, бірақ айналып келгенде бәрі қосылып ортақ сюжет құрайды. Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романында космонавтарға, Найман анаға, Едігей өміріне қатысты сюжеттік желілерді жеке-жеке де, тұтастырып та қарастыруға болады.

Сюжеттің шешілуіне финал, эпилог, соңы деген ұғымдар мағыналық тұрғыдан жақын. Финал – көркем мәтіннің аяқталар сәті, ал соңы - мәтіндегі соңғы абзац, сөйлем не сөз. Бұлар жөніндегі толық мәлімет беретін зерттеу ретінде «Сюжет және көркем жүйе» (Даугавпилс. 1983) деген жинақтар шоғырын қарау керек. Осы элементтердің әрқайсысының көркемдік қызметін арнайы зерттеу обьектісі етіп алуга болады.

Уақыт пен кеңістік категориялары - әдеби туындыдағы автор, образ, сюжет, стильмен тығыз байланысты. «Авторлық кеңістік», «сюжеттік уақыт», «уақытқа тән стиль», «образ өмірі мен ортасы» сияқты тіркестер әдебиеттануда жиі қолданылатынының себептері жетерлік. Соңғы кезде «авторлық уақыт», «шығармашылық кеңістік» деген ұғымдар жан-жақты зерттеле бастады. Көркем темпорологая деген арнаулы пән де өзінің зерттеу ауқымын кеңейте түсуде.

Адамзат тіршілігі, әлем қозғалысы, адам өмірі екі тұрақты координат – уақыт пен кеңістік аясында, арасында өтіп жатады. Көп жылдар бойы уакыт – негізінен тарихи және биографиялық мағынада, ал кеңістік географиялық, топонимикалық тұрғыда қабылданып келді. Уақыт пен кеңістікті түйсіну, түсіну қабылдау жөнінде де әр ілімнің өз бағыты бар. Психология, дінтану, пәлсапа мен физика, геология, биология аталмыш категорияларды өз

мақсат-мүддесіне сәйкес зерттеуде. Өнертану уақыт пен кеңістікті бейнелеудегі амал-тәсілдерді өзінше қарастырады.

Әдебиетшілерге лингвистикадағы уақыттың грамматикалық және көркем болып жіктелуіне қатысты пікірлер мен таластарға зер салған тиімді.

Әдебиеттану мен аударматануда уақыт пен кеңістік түйсікпен сезілген, санамен өрілген, автор қиялымен, интуициясымен, білім-білігімен құрастырылкан, баяндалған, суреттелген, жүйеленген көркемдік негіздер деп қабылданғаны көп болды. Бұкар жырау, Махамбет, Абай шығармалары аркылы олар өмір сүрген уақыт пен орта туралы біраз ақпарат алуға болады, сонымен қатар озі өмір сүрген уақыт пен орта жайлы олардың бағамы мен түсінігін тануға мүмкіндік бар, яғни осы орайда жалпы уақыт, шетеулі өмір, интимдік түйеік жайында да мәлімет іздеп табудың талай жолы, амал-тәсілі табылады. «Қозы көш жер», «бие сауым уақыт» - ұлттық-мәдени ұғымдар болумен қатар нақты өлшем және көркем образ деңгейіндегі реалийлер, бұларды ұлттық мекеншақ түрлері деп қарастырудың қисыны бар.

Жеке зерттеуге болатын көркем мәтіндегі кеңістіктің мынадай түрлері мен сипаттарын бөліп көрсетуге болады:

а) жоғары, орта және төмен әлемдерден тұратын вертикаль кеңістіктер

ә) дүниенің төрт бұрышына (оңтүстік, солтүстік, шығыс, батыс), оңы мен солына, алды мен артына катысты бағыттар, олардың шекараларын қамтитын нақты, шартты бейнелер. Мысалы «Алдың – жалын, артың – мұз» (Абай) деген жолда неше кеңістік бар екені жөнінде кезінде талас туған болатын. Көркем мәтінде бұлардың бәрін горизонгальдық кеңістіктер деп атау қалыптасқан;

б) геометриялық фигуралар пішіндес кеңістіктерден әдеби мәтінде жиі кездесетіндері – шеңбер, үшбұрыш, квадрат, шар, т.б.; оларды қолданудың астарлы, шартты мәндері көп.

в) алыс және жақын кеңістіктер. Көркем шығармада алыстың – жақын, жақынның алыстап кетуі сияқты құбылыстар автор мен көркем образдың заттар мен құбылыстарға көзқарасына, екі ұғымның мәтіндегі қарым-қатынасына байланысты;

г) шексіз немесе тұйықталған кеңістіктер;

д) динамикалық (жол, өзен), статикалық (тау, көл, мола) кеңістіктер;

е) фантастикалық, көзге көрінбейтін (рухани әлем, сезім кеңістігі), виртуалдық және т.б. кеңістіктер (Ш.Айтматов «Боранды бекет», О.Бөкеев «Сайтан көпір»);

д) онейрикалық кеңістіктер (адамның түс көруі, қиял элемі, жаннъщ әр түрлі күйге енуі).

Көркем мәтіндегі кеңістіктер жүйесін талдаудың мынадай оңтайлы жолын ұсынуға болады:

1) кеңістіктер түрін, олардың арасындағы бинарлық, оппозициялық байланыстарды (жоғары-төмен, шығыс-батыс, қала мен дала, өлілер мен тірілер) анықтау;

2) көркем кеңістіктердің мәтіндегі орналасу ретін, қозғалыстарын;

3) әр образға тән кеңістік әлемін айқындау, әр кеңістікке сипаттама беру;

4) ұлттық-мәдени кеңістіктерге сай белгілерді жіктеу;

5) «пейзаждық ойлаудың» мәтіндегі көріністерін зерделеу, тұрғылықты мекеннің іші мен сыртына («Қорғансыздың күніндегі» үйдің іші мен маңайы) назар салу.

Көркем уақытты зерттеудің бірнеше бағыттары бар. Біреуі – автордың көркем мәтінді жазу уақыты, яғни шығармашылық тарихы, биографиялық кезең. Екіншісі – көркем мәтіннің оқырман санасына әсер ететін ішкі уақыт.

Уақыттың қыр-сырын ашық (өзі өмір сүрген уақыт) және жабық (қиялдан туған уақыт көрінісі) сипаты арқылы бейнелеудегі авторлық ізденісті де жеке қарастыруға болады. Прозалық мәтіндерде жиі кездесетін көркем уақыт түрлерін қысқаша былай санамалап көрсетуге болады:

а) тарихи, реалды, уақыттар, олар өткен, осы, келер шақ түрінде көрінеді.
ә) қоғамдық-әлеуметтік уақыт, олардың қалыптасу, өзгеру, ауысу барысы;

б) мифологиялық-фольклорлық уақыт;

в) фантастикалық, онейрикалық уақыттар;

г) сюжеттік-фабулалық уақыт, персонаждық уақыт;

д) жанрлық уақыт (романдық, эпостық);

е) уақытсыздық.

Сюжеттік уақыт дегеніміз – автордың сюжет барысында бейнеленген, суреттеген уақыттарының белгілі бір ретпен орналастырылуы болса, фабулалық уақыт – белгілі бір уақыт аралығында өткен оқығаларды қамтиды. Жазушы мәтінде уақыт ағымын өзгертіп, ауыстырып, кейде әдейі бұзып отырады. Ол үшін ретроспекция (лирикалық, пецзаждық, оқиғалық шегіністер) ен ретордация (уақытты баяулату, созу) қолданады,

Ретродация авторға сюжеттік уақыт ағымының ырғағын өзгерту үшін керек. Табиғат пен айналаны тамсана суреттеу, кейіпкер ойы мен қиялының шартараптарын кезіп өту, кеңістікті шолу сюжеттік уақытты соза тұру үшін де пайдаланады. Жазушының оны не себепті істегеніне ой жүгіртіп отырған адамның көп нәрсеге көзі жетеді. «Абай жолы» эпопеясында фабулалық уақыт негізінен өте ұщқыр, бір- екі бетте талай оқығалар суреттеліп, оған авторлық баға беріліп отырады. Бірақ, М. Әуезов кез келген сәтте уақытты созуға да шебер. Мысалы, Біржан салдың Абай ауылына келгенде күндеріне эпопеяның бірнеше беті берілген, ұлы әнші мен ұлы ақынның кездесуінің әрбір сәті жазушы үшін аса қымбат, сондықтан романда Абай аулы ғана емес, бүкіл табиғат, тіпті уақыттың өзі де Біржан әндерін тоқтап тыңдап тұрғандай болады. Сюжеттік уақытты баяулата отырып сюжетті дамытудың әдемі мысалы осы шығар.

Хат, құжат, өлең үзіндісі сияқты қыстырма конструкциялар да фабулалық уақыттың қозғалысына тікелей қатысты, олардың көркемдік фуекциясын арнайы қарастырған зерттеулер бар.

Көркем мәтіндегі оқығаның кейбір тұстары сюжеттік уақытта бірнеше рет қайталануы да мүмкін... Эпопеяда Қодар мен Қамқаның өлімі үш мәрте қайталанады. Автор бұл трагедияға бола Абайдың жігіт Абайдың, ақын Абайдың көкарасын білуді мақсат тұтқан. Әрине, көз алдында өткен қатыгездіктің шын мәнін бала Абай толық білген жоқ, ол жігіт шағында көп нәрсеше көзі жетті, ақын Абай Қодар мен Қамқаның мойнындағы тұзақ өз мойнына түскегндей қиналды. Фабулалық уақыттағы бір сәтті сюжетте бірнеше қайталану арқылы жазушы абай образының, ақын дүгиетанымының дамуын да көрсеткен.

Көркем уақыт тек үш өлшемнен \өткен,осы,келер \ шақтардан тұрмайды, ол реальды және фантастикалық бола алады. Фантастикалық уақыттың өзі кезінде ертгілік, түс көру, елес, армандау деп бөлініп отыр. Сонымен қатар, кейде көркем шығармада автор уақытты жоқ етіп суреттеуі, болмаса мәңгілік уақытты бейнелеуі де мүмкін.

Әдеби композицияның әрқайсысы көркемдік кеңістік пен уақытты әрқилы ұйымдастыруға мүдделі. Оқиғалар, образдар автор жасаған әдеби кеңістікте өмір сүреді. Олар нақты немесе қиялдан шшығарылған болады. Көркем мәтіндегі нақты кеңістік пен уақыт шектеулі, автор оқиғаны бір сағатта бір бөлме ішінде өткізуді мақсат етсе, онда ол сюжет құру мен кейіпкер таңдауға осыған сәйкес ерекше қарауы керек. Нақты кеңістік ретінде үй, ауыл, қала, дала, ел таңдап алынады, ал нақьты уақыт есебінде сәт, күн, ай, жыл, ғасыр алынуын автор шешеді, оларға мән мен маңыз берілітінінн есте сақтаған жөн

Нақты кеіңістікте үш мөлшер бар\жоғары, орта, төмен\, ал фантастикалық кеңістік бір өлшемнен, не сансыз көп мөлшерден тұрады. Образдың, оқиғаның кеңістікте орын ауыстыруы дәлелді болуына тікелей автор жауапты, ол шын дәлел\ қайта оралу, жұмыцс бабы, көңіл сыры\ және шартты түсінедіруді\ солй боп көрінді\ падаланады. Көркем әдебиетте көркем және фантастикалық кеңістіктер араласып кететіні де жеткілікті. \ Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романы/.

Көркем мәтіндегі уақыт пен кеңістік жүйесінің ортақ, әмбебап қасиеттері бар. Сонымен қатар ол жүйен құрылымсының автордың дүниетанымына, әдеби жанр түріне қатысты жеке сипаттары да болады. Соңғы кезде «уақыттық- кеңістіктік континуум» деген ұғым көркем мәтінді интерпретациялау үшін жиі қолданылып отыр. Уақыт пен кеңістік белгілерінің қабыса, матаса, меңгеріле байланысуын зерттеу үшін «мекеншақ» (хронотон) ұғымы қолданылады. Мекеншақтың циклдық, түзк сызықты, міңгілік түрлері жөнінде

арнайы зерттеу бар. Көркем мәтінде бұлар араласып жүре береді, бірақ кей шығармада біреуі басыңқы болып, қалғандары оған бағыныңқы болуы да кездеседі. Календарлық, биологиялық, әлеуметтік, психологиялық хронотоптар прозалық мәтіндерде авторлық ұстанымға байланысты белгілі бір жүйе құруыны назар аударып отыру – көрөркем мәтінді тереңірек талдауға көмектесетініне дау жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1 Алпысбаев Қ. Көркем мәтінді талдау әдістері. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 298 б.
2 Ақшолақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты. – Алматы: Ғылым, 2002. –192 б.
3 Ахундов М. Концепция пространства и времени. – М.: 1982. – 265 с.
4 Ананьева С.В. Время – пространство – автор. – Алматы, 2003. – 213 б.
5 Атымов М. Идея және композиция. – Алматы, 1970. – 214 б.
6 Әбдезұлы Қ. Қазақ прозасы және ұлттық идея. – Алматы, 2005. – 266 б.
7 Ахметов К.К. Әдебиеттануға кіріспе. – Қарағанды, 2004. – 198 б.
8 Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы, 1975. – 255 б.
9 Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: 1988. – 235 с.
10 Бодрияр Ж. Система вещей. – М., 1995.
11 Бахтин М. М. Эстеика словесного творчества. - М.: 1986. – 258 с.
12 Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов. - М.: 2000. – 267 с.

В данной статье с точки зрения научной стороны раскрываются общие и универсальные черты системы время и пространство в художественном тексте, а также анализируется мировозрение автора.

This article describes the the research problem of the composition of the artistic text. In this article from the point of view of scientific side of раскрываеться general and universal lines of the system time and space in artistic text, and also analysed мировозрение author.

УДК 822.151.212.2

А.Ф. Зейнулина
С.Торайғыров атындағы ПМУ
Павлодар, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК АСПЕКТІСІ

Аталмыш мақалада көркем әдебиеттегі гендерлік саясаттың әлеуметтік жағдайы мен көркем туындыларда суреттелу ерекшелігі қарастырылады. Сонымен қатар қазақ әдебиет тарихында ер адам мен әйел-ананың жан дүниесі, қоғамдағы ролі және көркемдік келбетінің танылу тарихына талдау жасалынады. Тарих толқынында гендерлік саясаттың айырмашылықтары мен ұқсастықтарына сипаттама беріледі.

Тірек сөздер: көркем әдебиет, қазақ әдебиет, гендерлік саясат.

Қоғамдағы әйелдің рөлі мен орны туралы пікірталастар өз бастауын антикалық кезеңінен алып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда, себебі гендерлік зерттеулер қазаргі заманның ең өзекті мәселесі болы отыр.

Ерлер мен әйелдер бастауы өмір дамуының көзі, бірлік пен қара-қайшылықтың жарқын көрінісі болып табылады.

Қоғамның әйелге деген қатынасы ешқашан да біркелкі болған жоқ. Ежелгі дерек көздеріне сүйенетін болсақ, әйелді адам деп санауға болар ма екен деген сияқты ойлар жиі туындады. Гуманизм негіздері пайда болған әйгілі грек философиясының өкілдері Платон мен Аристотель әлеуметтік иерархияда әйелдің орны ер адамнан кейін деп санады Мәселен, Аристотельдің дәлелдеуінше, баланың тууы мәселесінде әйел тек қана материалдық роль атқарады, ал ер адам баласына жан-тәнін бере алады, сондықтан да ол әйел адамнан жоғары тұрады. Оның ойынша, әйел өсіп, дами алады. Оған рационалдық те тән, бірақ осы рационалдықтың күші жоқ. Аристотель тақырып аясында ойлана отырып, әйелде балаға жан беретін энтелехия жоқ, сондықтан да ол тек уақытша жаңа өмір сақталатын қорап болып табылады. Ғалымның пікірінше, тән, рух – белсенді күш, ер адамның рухы ғана өмір тудырады, ал әйел балаға жақсы қасиеттер мен қабілеттерді бере алмайды.

Осы бастапқы жетілмегендік баланы жетілдіру мүмкіндіктерін шектейді, ал жетілудің нағыз деңгейі баланың әкесіне байланысты болып, одан ғана беріледі. Аристотельдің ойынша, әйел баланың өмірге келу кезіндегі уақыша панасы және оның бойындағы материалдылық баланың адамгершілік жетілмегендігінің себебі. Сондықтан да әйел ер адамға бағынып, оның нұсқауларын орындау қажет. Аристотель қоғамдағы әйел мен ер адамның осындай жағдайын әлеуметтік теңсіздік деп бағаламай, керісінше, осындай жағдай қалыпты деп санайды [1, 340].

Данышпан Сократ әйел роліне мынадай түсінік береді: «Үш затты бақыт деп бағалауға болады: хайуан емессің, варвар емес грексің, әйел емессің еркексің». Солай әйел адамға өзінің менсінбеушілігін білдіреді. Антикалық философтардың, әсіресе Аристотельдің осындай ойлары орта ғасырлық діни философтардың қоғамдағы әйел туралы түсініктерін қалыптасытруға мәнді әсер етті. Олар әйелге жетілмеген жан ретінде қарап, нәпсіқұмарлық объект ретінде санады.

Бостандық мәселесін қарауда озық көзқарастарымен ерекшеленетін жаңа заманның әйгілі философия өкілі Рене Декарт дұрыс ойлау әдісін ашық түрде шығара отырып, осы әдістің әйелдерге сай келетіндігін көрсетті (оны әйелдер түсінетін жағдайда). Оның әдісі жалпыдан жеке әр жақтылыққа қорытылып, таза санаға негізделеді. Декарт әйелдің санасы да бар дегенді теріске шығармайды. Бірақ философтар арасында әйелдердің жоқтығына назар аудартып, нағыз философ – мәселен, Сократ сияқты, өз өмірін философияға арнаған адам болуы тиіс, ал әйел адам осындай қылық жасай алмайды.

Өз шығармаларында тамаша әйелдер бейнесін жасаған әлемдік деңгейдегі классик Лев Толстой әйелді биологиялық зат ретінде қарастырады. Оның ойынша, өркениет құдайшыл ақиқат пен адамзаттық табиғатты бұрмалап, осындай құлаудың метафизикалық бастауы құлшылық пен ләззат алу объектісі болған әйелдің кек алушылығы болып табылады. Толстой ерлердің әйелдерді ләззат алу үшін қолдануын әйелдер құлшылығының басты себебі де санайды [2, 129].

Ер адамдардың осындай қатынасы үшін әйелдер олардан кек алып, өзінің сезімтал табиғатымен басын айналдырып тастайды. Толстой осындай жыныстық махаббаты адамның жетілмегендік қасиеті деп санап, оны жою қажеттігін айтады. Толстойдың осы пікіріне қарағанда, әйел белгілі бір зұлымдық ретінде көрінеді. Ер адамдардың миллионы өз әйелдерінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін фабрикаларда жұмыс істейді, ал әйелдер құлшылық пен ауыр жұмыстарға адамзат тегінің оннан тоғызын тұтқында ұстайды [2, 17].

Бостандық белгісі саналатын қазіргі Еуропа әйелдердің кемсітушілігімен ерекшеленеді. XXI ғасырда осындай тосын пікірді байқауға болады: әлемдік саяси үрдістерде әйелдердің белсенді қатысуынсыз кез келген істі жасай алады.

Негізі, жеке тұлғалық әлеуеті бойынша да, интеллектуалдық әлеуеті бойынша да әйел ер адаммен бірдей, оның интеллектуалдық және дене-күшілік жұмыс жасауға толық құқығы бар.

Әлемдегі көптеген елдер осы салада үлкен жетістіктерге жетті. Америка, Германия, Франция, Испания сияқты елдерде әйелдер мемлекетті басқаруға белсенді қатысады, Қазақстанда осындай тұжырым байқалады. Қазақ даласының әйгілі әйелдері: Томирис, Айша Бибі, Домалақ Ана, Айғанымдар қазіргі қазақ әйелдерінің іс-әркетінде өз жалғасын табады.

Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңін есімізге алатын болсақ, осы жылдары экономикалық қиыншылық туындап, отбасына қамқорлық жасау әйел қолында болды.

Әйел мәселесі жалпы адамзат деңгейінде де, біздің елімізде де өз шешімін таппай, философия ғылымының өзекті мәселесі болып отыр.

Гендерлік зерттеулер жайлы мәселелер батыс елдерінде де, шығыс елдерінде де, Отандық философияда да көтеріліп жатыр. Ғалымдардың кейбіреулері әйел адамға философия субъектісі емес, объектісі ретінде қарайды. Алматыда өткізілген ғылыми конференцияда қайсыбір философ әйел адамдары арасында философтардың пайда болуы туралы сөз етіп, бұны болмашы құбылыс деп атады. Біздің ойымызша, осындай пайымдар, дәлелсіз және орынсыз болып табылады. Өз ойымызды қазақ даласының ойшыл ақын-жыраулар шығармаларындағы әйел бейнелерін зерттеу арқылы дәлелдегіміз келеді.

Қоғамдағы әйел адамының ролі туралы ойлағанда, Маркстың адамның жалпы мәдениетін оның әйел туралы түсініктерінен білуге болатындығы есімізге түседі. Энгельс оны қостап, қоғамдағы әйел эмансипациясының деңгейі жалпы эмансипацияның табиғи көрсеткіші болып табылады дейді.

Әйгілі қазақ жазушы-философы Мұхтар Әуезов марксизм негізін салушылардың ойларын толықтырады. Қоғадағы ер адамның ролін анықтай отырып, кез келген заманда, кез келген халықтың білім жолындағы жоғары деңгейге жетудің қажетті бір шарты батыр ерлердің болуы қажет деп жазады. Олар халықты даму жолына апарып, оларсыз мақсатқа жету жоқ. Бірақ халық өміріндегі әйелдер ролін осыдан да жоғары бағалайды.

М.Әуэзов адам әрекетінің екі түрін жіктеп көрсетеді. Біріншісі – салахият, бұл әрекет пайда мен мақтанышты көздейді, екіншісі – инсаният, адамгершілік жолы. Екінші жолды таңдаған адам мейрімділікке ынталанып, мейірімділік көзі болып саналады. Осындай адамның мақсаты – мүмкіндігінше, барлық адамзатқа көмектесу.Заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтың ойынша, егер де осы жолға түспесең, барлық мейірімділік зұлымдыққа айналады. Әйел адам ғана баланы адамгершілікке үйретіп, хайуаннан адамға айналдыра алады [3, 327]. Сондықтан да баланың тәрбиесімен қаншалықты білімді болса да, де әке емес, ана айналысады.

Әлеуметтік тақырып болып саналатын қоғамдағы әйел ролі мен адамдардың тең құқықтары озат зиялыларымен құрастырылған «Айқап» пен «Қазақ» баспалардың беттерінде өз бейнелеуін тапты. Мемлекет, шаруашылық, білім мен ғылым, денсаулық, мәдениет мәселелерін талқылаумен қатар олар ең бірінші болып қазақ әйелінің мәселесі жағдайын көтерді. Осы мәселе халық назарынан да шыққан жоқ, осыған дәлел ретінде олардың көптеген хаттары.

Осы мазмұнды хаттарды оқу кезінде, әйел мәселесі білімді қазақ зиялыларын ғана емес, жалпы қоғамға ой салғанын байқауға болады. Мәселен, оқырмандардың біреуі былай деп жазады: «Вы обучаете только мальчиков, утверждая, что образование портит девочек. Разве образование может испортить человека? На самом деле, именно девочек надо обучать, так как она в будущем станет матерью семейства. Если мать необразованна, она не сможет дать хорошее воспитание» [4, 33].

Әйгілі қазақ ақын-жыраулары өз шығармаларында әйел адамды әлеуметтік зат ретінде қарастырды. Олар жырлаған әйел, ең әуелі, сұлу әйел. Сөз жоқ, сұлулық – әйелдің табиғи қасиеті. Қазіргі қазақстандық философ Ғарифолла Есім: «Бытие женщины заключается в ее существенном отличии от мужчины. Если рассуждать о том, где же отражается такое отличие, находим, что оно в красоте женщины и в ее бесконечном стремлении быть красивой. В этом она похожа на ребенка. Женщина, не стремящаяся к красоте, выступает против своей природы. Некрасивых женщин не бывает» деп жазады [5, 76].

Осындай түсінік антикалық кезеңінен өз бастауын алатын әйел адамының натуралистикасы не биологиялық трактовкасымен үндеседі. Осы бағыт адамға материалдық мазмұнынан ғана тұратын жан ретінде қарайды, осыдан табиғат заңдары дүниедегі барлық тірі жандарға таралып, сондықтан да олармен адамгершілік деңгейі анықталады. Олардың ойынша, адамның рухани қасиеттері сезіну қасиеттеріне байланысты, сондықтан да әйел ең біріншіден, сұлылық пен ләззат алу объектісі болып, соған қарап ғана ер адам әйелге өз назарын аудартады.

Қазақ поэзиясындағы ұқсас көзқарастарға назар аударайық. Қазақ ақын-жырауларының барлығы дерлік, оның ішінде Мұрат Мөңкеұлы, Доспамбет, Ақтамберді да, әйел сұлулығын жырлап, Ресей саясатына байланысты әлеуметтік мәселелерді өз туындыларында паш етеді. Қазақ тарихында батырлар мен хандардың көбі өз әйелдерін жау елдерінен алды, осыған мысалдар ұшан-теңіз. Бұл әйел адамға биологиялық жан ретінде қараудың дәлелі.

Бірақ қазақ ақын-жыраулары әйел сұлылығын ғана жырламай, сонымен қатар оны қара шаңырақ қамқоршысы, ұлттың болашақ ұрпағын тәрбиелеуші ретіде де жырлаған. Қазақ халқы жоғарыда аталған әйел қасиеттерін жоғары бағалап, ұлттың болашағы, туысқандар арасындағы өзара түсінішілік, ел бірлігі, осының барлығы жалпы әйел адамға байланысты деп білді. Жырулар әйел – қоғамның белсенді азаматшасы, сондықтан да оның әлеуметтік іс-әрекеті өте маңызды болып келеді деген.

Қазақ ұлтының түсінігінде, әйел – ең біріншіден, сенімді серік, қара шаңырақ қамқоршысы. Өмір серігін таңдау, отбасы құру – адамгершілік қатынастардың маңызды саласы, сондықтан да оған баса назар аударылған. Сол себепті қазақ жыраулары өз шығармаларында ер адамдарға сенімді серігін таңдауда талай кеңес берген. Олардың ойынша, ең әуелі әйелдің мінезіне қарау керек. Қазақ отбасында жұбайлардың құқықтары тең бөлінген. Ер адам – отбасы иесі, ал әйел – оған кеңес беріп отыратын, ұдайы қостайтын ақылды көмекшісі. Жақсы мінезді әйел осындай болуы тиіс. Ол – тәрбиелі, мәдениетті, ақылды жан, ер адамның жұмысына көбінесе араласпай жүреді.

Осындай бейнедегі қазақ әйелі әйгілі данышпан жырау – Шал ақынның жырларында сөз етіледі. Оның туындылары: «Қыздар туралы», «Әйел мінезі», «Шал мен қыз», «Екі келін» осының дәлелі.

1748 жылы Көкшетау даласында дүниеге келген Шал ақын кедейлікте өмір сүрген. Жақсы әйел өрге тартады, жаман әйел көрге тартады» қазақ мақаласын есімізге түсіріп, өмірдегі оның сәтсіздіктер себебі жақсы әйелдің болмауы деп байқауға болады, сондықтан да ол осындай әйелді армандап, өз шығармаларында оның бейнесін жырлаған.

Біздің ойымызша, ол түрлі әдістерді қолдана отырып, қазақ әйелінің мәнін тамаша көрсеткен.

Ол отбасы мен ұлттың сәні - келін, яғни ұл баланың әйелі дегенді жақсы түсінген. Бірнеше ұрпақ өкілдері тұратын отбасы үшін басты міндет – жақсы қызды, болашақта біреудің келінін тәрбиелеу болып табылады. «Әйел туралы» шығармасында әйелдің бірнеше түрін бөліп көрсетеді: «сезімтал әйел», «шебер әйел», «жалқау», соңғы аталған әйелмен некелескен ер адам бақытсыз болады деген.

Адам қасиеттеріне сипаттама беру үшін, ол «мейрімділік» пен «зұлымдылық» ұғымдарын қолданған. Осы ұғымдарды оның әйелге мінездеме берген шығармаларынан көреміз. Оның ойынша, жақсы, мейірімді әйел жермен тең, сондай құнарлы, берік, мықты. Қазақтың сенімді серігі тұлпар секілді жүйрік. Жақсы әйел байлығыңды арттырады, қонақтарды шын пейілмен қарсы алады, кек сақтаймады. Жаман әйел ер адамның істеріне араласып, итке тең болады.[6, 126].

Әйгілі жырау Майлықожа отбасының экономикалық жағдайы қара шаңырақ қамқоршысына байланысты, «ол былтыр сыйға тартылған инені де сақтап қояды» деп бейнелі суреттеген [7, 38].

Қазақ халқында қыз балаға деген қарым-қатынас өзгеше. Қатал тәрбиені сақтаумен қатар, қазақ халқы тұрмыс құрмаған қызға және жеке отбасын құрып кеткен қызға үлкен сыйластықпен қараған. Мысалы, қазақ халқындағы «төркіндеп кету» дәстүрі бар. Бұл дәстүр

бойынша басқа үйдің табалдырығынан аттаған қыз өз үйіне әдейілеп келеді. Бұл дәстүрге екі жақ та тиісінше дайындалады. Қыз бала, өзге рудың жас келіні өз үйіне барарда оның жаңа туыстары сыйлықтар дайындап жібереді, ал өз туысқандары қыздың балалық шағын еске түсірерліктей қалып әлпештеп, аялайды.

Қазақ халқындағы «Қосағыңмен қоса қартай» деген ізгі тілектер де әйел адамына деген сыйластығын білдіреді. Ерте кездегі жыраулардың өзі де соғысқа аттанған ерлердің әйелдерінің қиын өмірін жырлған, майданға кетіп қайта келмеген ерлердің әйелдерінің жалғыздығын жырлаған [7, 83].

Абай өз шығармаларында қазақ әйелін отбасы ұйытқысы, оның ана ретінде өзін құрбандыққа шалуын, жан-тәнімен берілген достығында даналығы мен табандылығын, тамаша, сенімді рухының мінезділігін жырлайды. Абай ыза мен әуесқойлық сезімімен қалым институтын масқара етіп, өз өлеңдерінде әйел адамның қоғамдағы тең құқықтылыққа ие екендігін ұдайы дәлелдейді.

Қазақ әйелінің әлеуметтік жағдайы мен тағдыры С.Торайғыров шығармаларында ерекше орын алады. Осында қазақ әйелін азат ету мәселесіне баса назар аударылады.

"Қамар-сұлу" романы – заңсыздық пен озбырлыққа қарсылық. Демократ-ақын әйел құқығын қорғайды. Ақылды, сұлу қыз – Қамардың трагедиясын суреттей отырып, адамзаттың мейірімділікке ынталануына қарсы патриархалдық-феодалдық құрылысты ызалылықпен кінәлайды.

С. Торайғыров діни жәдігөйлік пен ескі наным-сенімді масқара етеді. Аллаһтың атымен жамылып, молдалар мен ходжалар қара істер жасайды. Қамарды шамалмен емдеу картинасы сұмдық. Қайғы мен дерттен күшін жоғалтқан қызды балгер көз-бояушы наным-сенімге сенетін жұрт алдында есінен тандыртады. Романның көптеген сюжеттері, соның ішінде надан «емдеуі» да діни кертартпа мен соқыр нанымға қарсы автордың басқа да шығармаларымен үндеседі.

Қамар – бұл Жібек пен Баянға ұқсайтын, жас ұрпақтың рухани сұлулығын паш ететін батыл, тәкаппар қыз. Еріксіздікте махаббатсыз өмір сүруден гөрі Қамар өлімді артық көреді.

Осылайша, «Қамар сұлу» романында қазақ қоғамының ең өзекті мәселелердің бірі – әйелдің құқықсыз жағдайы суреттеледі. С.Торайғыров патриархалдық-феодалдық қоғамның адамгершіліксіз тәртіптерін, қатаң салт-дәстүрлерін көрсетеді. Болыс билеушісі Нұрым, Оспан би, Қалтан қажы – романдағы қайырымсыздық пен жауызыдқ күші, ар-ұятсыз адамдар бейнесі. Сонымен қатар, жазушы Қамарды жақтай алмаған ауылдың басқа да тұрғындарын, оның ішінде әкесін де кінәлайды.

Әдебиттегі әйелдер бейнесіне деген ықылас шет елдерде ғана емес, біздің елімізде де едәуір өсті. Қазіргі қазақ прозасында әйел-Ана бейнесінің бүгінгі сомдалуы әдебиет сүйер қауымды ойландырып, алаңдатары сөзсіз. Әлемдік деңгейге көтерілген қазақ әйелінің ұлттық бейнесі әдеп пен әдеміліктен, адал махаббаттан, биік рухтан, ұрпағына деген ғажайып сезімнен, телегей теңіз адамгершілік пен мейірімнен туындаған. Сондықтан да қазақ әдебиеттануында әйел-Ана бейнесі - таптаурын болған тақырып емес, әр жазушы, әр оқырман өз заманында ғылыми мәселе ретінде көтеріп, өзіндік жаңаша ойлармен, көзқарастармен толықтыра беретін, арнайы зерттеуді қажет ететін тақырып.

Қазақ әдебиетінде әйел-Аналар туралы халқына эстетикалық құнды, көркем деңгейі жоғары туындылар берген қаламгерлер: І. Есенберлин, Ә. Әбішев, Ә. Әлімжанов, З.Ақышев, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, С. Сматаев, С. Жүнісов, Қ. Жұмаділов шығармаларындағы ықылым замандағы бабаларымыз ғұмыр кешкен қиын ғасырлар шеруі, қоғам дамуында айрықша орын алатын дүбірлі дәуірлер тынысы, елі үшін отқа түскен ерлер ерлігі мен аналар бейнесі тарихи романдардың берік арқауы болды. Дегенмен, ұлттық әдебиеттану ғылымында әйел образын бөле-жара қарасытырып, авторлық ұстаным мен көркемдік ізденіс сипаттарына үңілген еңбектер аз, тек қазақ әдебиетінің табиғатына сипаттама беріп, поэтикасын, көркемдік қасиеттерін талдап, қарастырған М. Қаратаев, З. Қабдолов, З. Ахметов, М. Мырзахметұлы, Т. Кәкішев, Ш. Елеукенов, Б. Шалабаев т.б. ғалымдардың еңбектері бар.

Кейіпкер жан дүниесінің құндылығына көз жүгірту, талқылау, эстетикалық қатынасы мен сезімі тұрғысынан бұрыннан қалыптасқан біржақты бейнелеу шеңберінен шығу қазіргі заман әдебиеті өкілдерінің үлкен жеңісі болды. Өз қолтаңбаларында олар адам болмысы, әйел тағдыры, неке, шаңырақ, қазіргі қоғамымыздың тіршілік тынысы, психологиялық келбеті туралы кеңінен толғанады. Әйелдің жаңаша бейнесін сомдаған Т. Ахтанов, Ш. Бейсенова, К. Құдабаева, Б. Нұржекеев, Ш. Құмарова сияқты жазушылар қатары өсе бастады. Ауыз әдебиетінен бастау алып, «Совет дәуіріндегі қалам ұстаған ақын-жазушылардан әйел тақырыбына қалам тартпағаны кемде-кем. Оған С.Сейфуллиннің «Айшасы», Б. Майлиннің Шұғасы мен Раушаны, С.Мұқановтың Сұлушашы мен Ботагөзі, М. Әуезовтің Зересі мен Ұлжаны, Тоғжаны мен Әйгерімі, Ғ. Мұстафиннің Ардағы мен Шолпаны, Х.Есенжановтың Мүкарамасы мен Шолпаны, Т. Ахтановтың Айшасы мен Сәулесі, Ә. Нұрпейісовтің Ақбаласы, Ш. Айтматовтың Жәмиләсі, М.Сүндетовтың Жазирасы, Ә. Кекілбаевтың Ақтамағы, Т. Әлімқұловтың Гүлнашы толық дәлел бола алады. Қазақ әдебиетінде бұл образдардың да өзіндік шығу тегі, өсу жолы, ер жету, есею, кемелдену тарихы бар» [5, 33]. Ал, М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Ж. Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы», М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» т.б. туындыларындағы әйел бейнесі - замана ағысымен түрленіп, жаңарып, қазіргі қазақ прозасының қуат алатын бастауы болып қала береді.

Қоғамда әйелдер орны тек ынтымақтастыру, мейірбандық, сезімталдық, болжампаздық, шыдамдылықпен шектелмейді. Тарихқа үңілсек, өмір өзенінің ағысын өзге арнаға бұрып, тарихи оқиғаларды жасаған тұлғаларға көзіміз түседі. Түркі, оның ішінде қазақ даласында әлемді таңдандырған абзал аналар мен үкілі қыздар, қадірлі әжелер аз болған жоқ. Олардың бірсыпырасы қиын кезеңдерде ер азаматтармен бірге қолына қару алып, жауға аттанды. Халық жүріп өткен тарихқа барлау жасап қарап отырсақ, Гауһар батыр - Арғын Бәсентиін Малайсары батырдың туған қарындасы, Қаракерей Қабанбай батырдың жары. XVIII ғасыр басында қазақ-жоңғар соғысында қанды жорықтарға қатынасып айрықша ерлік көрсеткен. Назым – Қабанбай батыр мен Гауһар батырдан туған қаһарман қыз. Әкесімен бірге XVIII ғасырда қазақ-жоңғар соғысына қатынасып, отанын қорғаған. Назым қыз есімі және оның ерлігі жұртқа аңыз болып тараған. Айтолқын – Абылай ханның қызы, XVIII ғасырдағы соғыстарға қатысып ерлік көрсеткен. Бопай – Қасым ханның қызы, Кенесарының апасы. 1837-1847 жылдары Кенесеры, Наурызбай бастаған азаттық көтерілісте ерекше топты басқарған батыр әйел.

Ж. Тұрлыбайұлы «Райымбек батыр» романында күллі қазаққа аты жайылған Райымбек батырдың нағашы әжесінің құдіреті, әйел-Ананың сыны туралы тереңінен толғайды [4]. Шынында да, әйел - адамзаттың көркем жартысы, ал ана - қоғамның белсенді мүшесі ретіндегі аса маңызды рөлін сөзбен сипаттап беру мүмкін емес.

Фариза Оңғарсынованың шығармаларында әйел бейнесі тамаша суреттелген. Ол батыл, шын жан-тәнімен берілетін, тұрмыстық қиындықтар мен мұңдарын мойындайтын тұлға. Өзгенің жарғысына көнбейтін бейне – бұл Фаризаның және оның лирикалық қаһармандарының шынайы мінезі. Ол адамгершілік қарым-қатынастың тазалығы мен бекзаттылығын суреттеп, ер адамға батырлық пен рухани күшті, ал әйел адамға – нәзіктік пен сүйетін жарына тамсандыратын билігін қайтарады.

Бір күні Фариза Оңғарсынова былай дейді: “Ақын болу оңай емес, ал әйел ақын болу – екі есе қиын...”. Фариза өленderіндегі әйел - батыл, шын жан-тәнімен берілетін, тұрмыстық қиындықтар мен мұңдарын мойындайтын тұлға. Фариза және оның лирикалық қаһармандарының мінез ерекшелігі – өзгенің жарғысына көнбейтін бейне. Поэзия мұзбалағы Мұқағали Мақатаев қазақтың жігіттеріне жан дүниесін түсіндіре алмай, осы ер мінезді, қазақ қыздарының бірегейі Фаризаға мұң шақса, ал сол Фариза бүкіл қазақ қыз – келіншектерінің жігер – қайратын мықты екенін мына бір жыр жолдарымен танытса керек:

Көміліп көк теңіздей мұңға жаным,
Бойымда кейде менің тулар ағын.
Сыйлымын, сонда дағы өкінішті – ақ

Өзімнің жігіт болып тумағаным.
Қашан да намыссыздың кек пе теңі,
Пысықай бала да оны шеттетеді.
Жер шұқып інім кейде отырғанда
Өзімнің жігіт болғым кеп кетеді.
Жасықтық қояды ердің бағын байлап,
Біразын шынықтырса – ау жалынға айдап...
Аузынан сөзі түскен жігіт үшін
Отырам намыс қысып, қаным қайнап.
Ел десе өз басының жыры қалып
Жүретін жігіт қайда нұры жарық.
Басыма өзім кигім кеп тұрады
Қалпағын кейбіреудің жұлып алып.
Көпір боп жалғасқанмен келешекке,
Жіңішке қыздың жолы не десек те.
Тумаппын жаман ер боп, тым құрыса
Жүретін жайдақ мініп көк есекке.
Кей ерде өз – өзінен үміт солып,
Бүрсиген шуақта да бұғып, тоңып.
Қыз болып туғаным да артық екен
Жүргенше намысы жоқ жігіт болып!

Сөз жоқ, ұлтымыздың ырысты ынтымағын, береке - бірлігін,туыстың татулығын іске асыратын да ұйымдастыратын әйел - ана. Әйел - Ана ұстанымы арқылы қазақ қыздарының адал, пәк, шешен, парасатты, инабатты, ұлтжанды, отаншыл және заманға сай іскер екенін бүкіл әлемге мойындату, отана дәстүрін сақтау сияқты зор мақсат - міндеттерімізді жүзеге асырып отырған.

Билік пен тереңдік, кеңдік пен теңдіктің өлшемі – әйел – ана бейнесінің баламасы.Әу баста жаратылысы нәзік, сезімтал, секемшіл,кінәмшл, кірпияз әйелді еркекке теңестіруге әрекет ету әйелдің бойында дөрекілік, қарадүрсіндік пен еріктен тыс еркіндікті қалыптастырады. Еркек өз табиғатындағы айырмашылықтардан адаса бастайды.Әйелге тек әріптес деп қарайды. Өйтіп – бүйтіп керегіне жарайды. Әліне қарамаған әйел сілелейді, жүрісінен жаңылған еркек жүрелейді. Әйел әдептен озса жолсыздық болып, еркек едіреңдей берсе арсыздыққа апарады. Ең бастысы, ару қыз, келісті келін, асыл жар, әйел – ана мәртебесінің тұғырына отыру үшін ер адамның қадір – қасиетін ұмытпайтын, жаманын жасырып, жақсысын асыратын,ер адамның ғұмыр табиғатын жетік білу жолында барынша еңбек етуде жанын салу қажет. Қазақ әдебиеті тарихында осы қағидаттарды шығарма көркемдігіне басты арқау етіп, түрлі тағдыр тоғысы мен заман келбеті тұтастығында шебер суреттей білген.

Әдебиеттер тізімі

1 Женщины, познание, реальность. – М.,2005. РОССПЭН. – 444 с.
2 Толстой Л. Н. Собр. соч. – М., 1985. – Т. 11. – 485 с.
3 Әуезов М. Таңдамалы. – Алматы, 1997. – 512 б.
4 Айқап. Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – 367 б.
5 Есім Ғарифолла. Адам-зат. – Алматы, 2002. – 312 б.
6 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989, – Т. 2. – 496 б.
7 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989, – Т. 1. – 384 б.

В статье рассмотрено социальное положение гендерной политики в казахской литературе. Автором сделана попытка анализа внутреннего мира мужчины и женщины в истории казахской литературы, их роль в обществе, а также истории распознавания художественного образа. Кроме того, дана характеристика сходства и различия гендерной политики в историческом контексте.

The article deals with the social position of gender politics in Kazakh literature. The attempt of man's and woman's inner world analysis in the history of Kazakh literature, its role in the society and also the history of artistic image. Besides the characteristics of similarity and differences of gender politics in the historical context is given in this article.

УДК: 101.1:314.952 (=512.122)

А.Т. Кажыбай
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

«ТЕОРИЯ, МОЙ ДРУГ, СУХА, А ДРЕВО ЖИЗНИ ВЕЧНО ЗЕЛЕНЕЕТ» ИЛИ ФАУСТ КАК ГЕРОЙ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ЭПОХИ МОДЕРНА

Основной задачей автора данной статьи является исследование влияния герметической литературы эпохи Возрождения и Нового времени на символику «Фауста». Наиболее полно интеллектуальная традиция герметизма воплотилась в алхимии как важной составляющей европейской культуры эпохи Средневековья и Возрождения. Интерес Гете к этому оригинальному явлению культурной жизни, в котором смешались естественнонаучные, религиозные и философские представления прошлого, отразился в его литературных произведениях и научных трудах: в «Поэзии и правде», в «Учении о цвете», в философской лирике и, главное, в трагедии «Фауст».

В самом начале данной работы было заявлено, что без анализа символов и аллегории в художественном пространстве и учета глубокой специфики явления, а также, функционирования мифологических структур в «Фаусте» невозможно проникнуть в авторский замысел, а значит, приблизиться к полному пониманию трагедии. В связи с чем была сформулирована исследовательская цель – анализ проекций архаических мифологических структур в «Фаусте» Гете в единстве их эстетико-философского и художественного значения для формирования известного эстетического кредо автора – «Миф – это Поэзия». Изучение герметических представлений, повлиявших на формирование мировоззрения Гете и отразившихся в «Фаусте», должно стать законной темой гетеведения, поскольку это позволяет обнаружить в великом произведении Гете новые смысловые и эстетические оттенки и открыть полифоническое звучание «Фауста» для более полного восприятия.

Ключевые слова: фаустианская тема, метафизика добра и зла, фаустовское начало в Ницше, новое средневековье, Фауст как субъект интерпретации, Мефистофель как субъект интерпретации

В мировой литературе существуют герои, подобные Прометею, Гамлету, Дон Кихоту, Дон Жуану, выходящие благодаря своему общечеловеческому содержанию далеко за пределы породившей их конкретно-исторической эпохи. «Литературные типы огромной обобщающей силы», они, по словам Е. Мелетинского, «сами стали своеобразными образцами (наподобие мифологических парадигм) для последующей литературы». К этому же ряду «вечных образов» относится и Фауст – смелый искатель истины, подписавший договор с сатаной во имя знания и прогресса, ставший одной из определяющих вершин в развитии европейской художественной культуры.

Легенда о Фаусте возникла в Германии эпохи Возрождения и подытожила в своем сюжете многочисленные европейские средневековые истории о союзе человека с дьяволом и о магии, основанной на этом союзе. Однако ядро фаустовского сюжета зародилось много

раньше и напрямую связано с ветхозаветным мифом о грехопадении человека, с мифологемой утрачиваемого и вновь обретаемого рая.

Фауст, стремящийся к познанию любой ценой, и первые люди, занятые загадкой древа познания добра и зла, типологически близки. Недаром и дьявол сыграл в их судьбах роль не только роковую; они утеряли единство с Богом и стали странниками, – но и счастливую: дух отрицания привел в движение шестеренки механизма человеческой истории; грех, покаяние, искупление греха – эти категории с той поры стали определять моральные нормы поведения человека, который мечтает о совершенстве и неизменно стремится к нему. Таким образом, архетипическим прообразом Фауста служит библейская мифологема Эдема, которая трактуется на рубеже XV–XVI вв. с позиций возрожденческой картины мира и включается в ренессансный космос.

Чтение исторических и легендарных сведений о докторе Фаусте, проживавшем в Германии в первой половине XVI века, откровенно говоря, обескураживает. Перед нами не просто чернокнижник, маг, астролог, продавший душу нечистой силе, но и откровенный плут, пустослов, бродяга, трикстер, мошенник, весьма напоминающий современных «астрологов», «магов» и «экстрасенсов», обещающих лекарство от всех болезней и такую власть над миром, о которой простой смертный может только мечтать. XVI век удивительным образом входит в резонанс с современностью.

Итак: «Восемь дней тому назад в Эрфурт прибыл некий хиромант, гейдельбергский полубог, истинный хвастун и глупец. Он столь же нелепо чванился своим искусством, называя себя величайшим из всех доныне живших алхимиков, и уверял, что может и готов выполнить все, что угодно». С помощью врага рода человеческого ему доступны невероятные вещи. В Венеции он взлетает в небо, но тут же, едва живым, падает на землю; верхом катается на винной бочке, выкатывая ее из знаменитого лейпцигского погреба Ауэрбаха; своей магической силой сотрясает дома простолюдинов и замки высокопоставленных господ; в прямом смысле награждает императора Фридриха оленьими рогами и совершает множество прочих проделок, подобных тем, что два века спустя, в эпоху Просвещения, будет совершать неподражаемый барон Мюнхгаузен. Но при одном существенном отличии: у современников доктор Фауст не вызывал ничего, кроме страха и отвращения, как и все прочие колдуны, маги, ведьмы и некроманты, которые в те времена водились в неизбывном количестве. «Маг этот Фауст, гнусное чудовище и зловонное вместилище многих бесов, в хвастовстве своем дошел до такой нелепости, будто только ему и его чарам императорские войска обязаны всеми своими победами в Италии», – передает слова соратника Лютера Филиппа Меланхтона Иоганн Манлиус.

Иными словами, в образе чернокнижника Фауста очень мало общего с великими герметистами и алхимиками Средневековья и Ренессанса: Альбертом Великим, Роджером Бэконом, Раймондом Луллием, Николя Фламелем, Джоном Ди, об алхимических занятиях и связях с ифернальными силами которых хоть и ходили всевозможные слухи, но тем не менее некоторые из них были даже канонизированы Церковью. В памяти потомства они оставили самые лучшие воспоминания прежде всего потому, что свою мудрость они использовали во благо (Фламель строил больницы, церкви, приюты для бедных), чего никак нельзя сказать об историческом Фаусте, по отзывам современников – подлинном «исчадии ада».

В народной книге о Фаусте, изданной в 1587 году, ситуация существенно меняется. И хотя по долгу службы и следуя веяниям времени анонимные создатели-протестанты этого «жития» вынуждены осуждать ужасные проделки доктора, сам Фауст со своей свитой – сонмом бесов, демонов и духов, окружающих его, – неизмеримо более привлекателен, нежели добропорядочные (или не очень) обыватели: доктор со своим окружением – это как раз те, кто по преимуществу «творят добро, всему желая зла».

Жизнь доктора Фауста – это фантасмагорический роман, по сравнению с которым во многом меркнут и подвиги Дон Кихота, и деяния многих шекспировских героев. Народная книга, осуждая Фауста, на самом деле прославляет его. В первую очередь Фауст необыкновенно умен, мудр, талантлив, привержен наукам, при сдаче экзамена на степень

магистра он победил всех и стал доктором богословия еще до совершения сделки. Но при всем том, изучив все предметы, он обладал «дурной, вздорной и высокомерной головой», за что все его звали «мудрствующим». Как сказали бы современные философы, Фауст – трансгрессивен, его не удовлетворяет сущее, ему нужно преступать все и всяческие границы, он вне добра и зла, по ту сторону этого мира, кстати говоря, во зле и лежащего.

Помимо успехов в богословии Фауст, как полиглот, овладел «халдейскими, персидскими, арабскими и греческими словами, письменами, заклинаниями, волшебством», но из-за «вздорной и высокомерной головы» попал к князю мира сего в расставленные им сети.

Жизнь Фауста в отпущенные ему Мефистофелем двадцать четыре года ошеломляюща. Он то спускается в преисподнюю, то путешествует по звездам, то, оказавшись на Кавказе, видит очертания рая; оседлав Мефисто, превратившегося в крылатого коня, облетает весь подлунный мир – от Азии до Португалии; составляет самые точные гороскопы и предсказания, чем, надо подчеркнуть, приносит немалую пользу народам и правителям. Но попутно совершает как благие, так и зловредные проделки и, что ужаснее всего, пускается во все тяжкие. Разумеется, Мефисто поставляет ему самых красивых женщин, с каждой из которых доктор вступает в преступную связь, не исключая и прекраснейшей Елены греческой, которая от него даже имела ребенка.

Он расплачивается в трактирах деньгами, которые тут же превращаются в труху, злонамеренным путем опустошает погреба епископов и князей, перемещает благородных графов по воздуху на свадьбу, наказывает грубого мужика, съедая его лошадь вместе с сеном, насылает порчу на перепившихся в кабачке крестьян, которые слишком громко орали свои песни, и т.д. Иными словами, наш удивительный доктор, чернокнижник и некромант, переворачивает устоявшийся и благопристойный мир обывателей наизнанку – четыре века спустя в советской Москве то же самое будет проделывать булгаговский князь тьмы – мессир Воланд и его свита.

Он крайне непристойно ведет себя в Ватикане, при папском дворе, где он увидел «высокомерие и чванство, гордыню и дерзость, пьянство, обжорство, прелюбодеяние и все безбожное распутство папы и его прихлебателей». (папа, с точки зрения протестантов, – исчадие ада.) Но и здесь наш герой, до смерти напугав первосвященника, вышел сухим из воды, основательно «подчистив папскую снедь и питье».

И уж совсем неполиткорректно Фауст проявил себя в Константинополе, не только учинив над султаном всяческие «проказы и обезьянства», но, приняв образ самого пророка и проявив недюжинную мужскую силу, за одну ночь многократно оприходовал весь сераль, о чем жены и наложницы с восторгом сообщили своему повелителю.

Иначе говоря, народный Фауст – это не только маг, злодей и чернокнижник, но и Дон Жуан, барон Мюнхгаузен и сверхчеловек одновременно, чьей фантастической жизни современники могли только позавидовать. Недаром книжка была невероятно популярна, как и кукольные комедии о Фаусте (хотя они намного беднее по содержанию), где в конце черти всегда тащат его в ад, но очевидно, что его бурная жизнь не могла не вызывать у зрителей скрытого восхищения.

Фауст Гете разительно отличается от Фауста исторического и «народного»: перед нами разочарованный герой эпохи Просвещения и одновременно романтик, переживающий глубокий кризис, – alter ego самого Гете, как, впрочем, и Мефистофель. Если Фауст XVI века, подобно своим великим предшественникам, обладал целостным магическим знанием, которое еще до сделки открыло ему бесконечность мироздания и власть над миром, то Фауст Гете – раздробленное и разочарованное существо, которое только и делает, что проклинает «книжную мудрость», бессмысленность знания, тщету человеческого ума: «Я на познанье ставлю крест, / Чуть вспомню книги – злоба ест»; «Я богословьем овладел, / Над философией корпел, / Юриспруденцию долбил / И медицину изучил. / Однако я при этом всем / Был и остался дураком».

Это не только личная драма Фауста, но и традиция, которая была хорошо известна Гете: в Средневековье и Возрождение выходили трактаты, чей смысл очевиден из названий, – «Об ученом незнании», «О бесплодии наук», «О недостоверности знания» – христианский нарратив, напоминающий о тщете и суетности познания, восходящий к Екклесиасту и Новому Завету.

«Пролог на небесах», где всемогущий Господь обсуждает с Мефисто судьбу своего несчастного героя, который, как и все человечество, запутался и находится на грани гибели, – откровенно ироничен. Но за иронией – гетевское решение проблемы зла, мучившее богословов со времен Августина. Если Господь всемогущ и сатана бессилен, тогда откуда Зло? Если же дьявол способен свободно творить свои темные дела, значит, Господь не всемогущ, – мы впадаем в страшную ересь, и не миновать нам костра. Но, по Гете (или, скажем, по Гурджиеву), ленивый род людской пребывает в поднебесной в летаргическом сне. Чтобы разбудить его, и нужен такой симпатяга, «плут и весельчак». Поэтому Господь и благословляет черта на славные дела: «То-гда ко мне являйся без стесненья. / Таким, как ты, я никогда не враг. / Из духов отрицанья ты всех мене / Бывал мне в тягость, плут и весельчак. / Из лени человек впадает в спячку. / Ступай, расшевели его застой, / Вертись пред ним, томи, и беспокой, / И раздражай его своей горячкой».

Гетевский Бог и Мефисто почти друзья-товарищи, просто они отвечают за разные стороны бытия, за светлую и темную соответственно. Более того, именно Мефисто автор доверяет свои сокровенные мысли – про «сухую теорию» и «зеленеющее древо жизни». А ирония естественна, ибо в эпоху Просвещения, после Канта, верить в реальность сил ада, духов, демонов просто неприлично, тем более для «олимпийца и пантеиста» (Хосе Ортега-И-Гассет) Гете. Поэтому Фауст и Мефисто неразлучны как Дон Кихот и Санчо, они близнецы-братья, выражающие разные стороны души их создателя. И вполне закономерно, что при переводе первой части Фауста на русский (Э. Губер) в 1838 году цензура выкинула триста строк – и прежде всего богохульный «Пролог на небесах».

Страстный моралист Гилберт Честертон в известном эссе причислил гетевского Фауста к «хорошим сюжетам, испорченным великими писателями» (попутно досталось Мильтону, Вагнеру и Оскару Уайльду). Честертон откровенно предпочитает народные кукольные комедии, где черти тащат Фауста в ад, ибо тот «предал душу вечному злу, чтобы обладать первой красавицей в мире». «Тот, кто получил удовольствие, еще и очистился, – говорит Честертон, – ибо жертва отстрадала за него. Значит, все равно, жесток ты или добр».

В этом ригористическом осуждении католика – своеобразный ключ не только к гетевскому Фаусту, но и во многом ко всему последующему искусству романа, да и жизни многих исторических персонажей XIX–XX веков, выбравших «путь левой руки» и отправившихся в странствие «по ту сторону добра и зла».

Вопреки Честертону, мы думаем – в этом удача Гете: в Фаусте вместе с Мефистофелем (Фаустофелем) он, используя исторический образ, создает нового героя, который не только во всей последующей литературе, но и в новейшей истории станет в некотором смысле определяющим. Отчаявшийся умник – инфернальный, демонический, тоскующий – какой угодно! – утративший живое дыхание жизни, с горних высот в поисках спасения отправляется в мир, где вольно или невольно губит все, что попадается на его пути. В своем отчаянии он готов вступить в союз с любыми силами ада или рая (чаще – с первыми), ибо другого выхода у него нет. Тут важны мысли самого Гете о «демоническом» в диалоге с Эккерманом:

«– Демоническое – это то, чего не могут постигнуть ни рассудок, ни разум. Моей натуре оно чуждо, но я ему подвластен.

– В Наполеоне, – сказал я, – надо думать, было заложено демоническое начало.

– Несомненно, – подтвердил Гете, – и в большей мере, чем в ком-либо другом...

– Мне думается, – сказал я, – что и Мефистофелю присущи демонические черты.

– Нет, – сказал Гете, – Мефистофель слишком негативен. Демоническое же проявляется только в позитивной деятельной силе. В артистической среде оно скорее свойственно

музыкантам, чем живописцам. Наиболее ярко оно выражено в Паганини, отчего он и производит столь огромное впечатление. И, разумеется, оно присутствует в Байроне, отчего он и был неотразимо привлекателен, и никто, и прежде всего женщины, не мог пред ним устоять».

В 1816 году Байрон пишет своеобразное подражание «Фаусту» – поэму «Манфред», понравившуюся Гете, где в уста страшно демонического героя вкладывает строки о познании, еще более усиливающие важный фаустовский мотив, идущий еще от Екклесиаста: «Скорбь есть знание: / Кто глубже всех познал, / Тот горько плачет над роковою истиной: / Древо познания – не есть древо жизни».

У Гете удивительным образом переворачивается система ценностей: демоничен не черт, а скорее сам Фауст (Мефисто – это лишь его тень) или байроновский Манфред; демоничны стихийные герои новейшей истории – Наполеон, Паганини, Байрон и т.д., одержимые культом утверждения собственного «я», своей сверхчеловечности и богоподобности. Логика Гете понятна, но возникает вопрос: зачем тогда собственно сделка, если новейшие герои, титаны вполне самодостаточны в своем «демонизме» и потусторонняя поддержка им не особенно нужна, разве что иногда, в самые критические моменты?

Тут уместно заметить, что многие «сатанисты» XX века, вроде какого-нибудь Ла Вея или Рональда Хабарда несмотря на все свои «черные мессы» (это всего лишь театр), откровенно заявляли, что всерьез ни в какого дьявола не верят, разве что для эпатажа, их «демонизм» – это именно самообожествление, абсолютный культ «я».

Фридрих Ницше, в жизни человек совсем не «демонический», а скорее «кроткий», из романтизма Байрона, культа Наполеона и метафизического пессимизма Шопенгауэра сотворит весьма демоническую «философию жизни», где стихийная, варварская «живая жизнь» будет противопоставлена аналитическому уму, спонтанный порыв – рассудку и разуму, а грядущий идеал сверхчеловека будет существовать по ту сторону знания, по ту сторону добра и зла. По Бертрану Расселу – это уже следующий этап «большого пути»: «Байрон, хотя он чувствовал себя равным сатане, никогда не отваживался ставить себя на место Бога. Этот следующий шаг в самовозвеличивании был сделан Ницше, который писал: «Если бы существовали боги, как бы я мог вынести, что я не бог! Следовательно, боги не существуют». Ницше, подобно Байрону, получил благочестивое воспитание, но, будучи более интеллектуальным, он нашел лучший выход, чем сатанизм».

Ницше нашел идею, которая потрясет не только всю Европу, но и всю интеллектуальную ойкумену рубежа XIX–XX столетий. И хотя, как справедливо заметил Петр Успенский, идея сверхчеловека стара как мир, и только благодаря тупой стерилизованной европейской мысли последнего времени, поставившей своей целью всего лишь человека, «идея Ницше оказалась новой, оригинальной и неожиданной». Так или иначе уходящая корнями в глубины «Фауста» ницшеанская философия жизни, созданная человеком «высшего типа», через четверть столетия взорвет не только сонное благополучие Германии, но и всей Европы, наводнит ее бесчисленными «демоническими» персонажами и ввергнет ее в хаос катастроф.

Автор книги «Разговоры с Гитлером» Герман Раушнинг пишет: «Я не люблю Гете. Но ради одной фразы я готов простить ему многое. «В начале было Дело». Только действуя, человек проникает в сущность мира. Люди злоупотребляют своим разумом». Александр Мейер в 1920-е годы описал этот отказ от «Слова» в пользу «дела» как смысл не только «Фауста», но и всей новоевропейской фаустовской цивилизации: «Проблема, которую я имею в виду, – проблема Слова, – поставлена сценой перевода Фаустом первых слов Евангелия от Иоанна. В поисках пути к жизни он готов обратиться к Откровению. Но как раз то в Откровении, что могло бы служить ключом к жизни, представляется ему недостаточным. После нескольких попыток заменить чем либо «Слово», он наконец находит выход».

Таким образом, речь идет об отказе от Сакрального Слова христианской средневековой культуры, и поэтому у Гете «развертывается драма сознания, потерявшего связь со Словом и

ищущего жизни вне этой связи. Мир перестал быть космосом, а сделался только «природой». Образы вещей не говорят уже ни о чем: они только «факты», – и никакой связи между ними не оказывается. Мефистофелю остается лишь подчеркнуть «мудрость» такого совета и несколько точнее обозначить содержание нового мира.

«Слышишь, какой «мудрый» совет они дают, Они призывают к наслаждению и к делу».

Вся история Фаустовских «исканий» есть следование этому совету духов. Он хочет приобщиться к дыханию жизни через наслаждения и дела».

Прав ли Мейер, приписывая именно Гете отказ от сакрального «Слова» во имя «дела», которое станет сущностью Новейшей истории? И да и нет. В реальности, не говоря уже о фаустовской «магической реальности», противопоставление «Слова» и «дела» весьма условно. Можно вспомнить хрестоматийное:

«В оный день, когда над миром новым
Бог склонял свое лицо, тогда
Солнце останавливали словом,
Словом разрушали города.
Но забыли мы, что осиянно
Только слово средь земных тревог,
И в Евангелии от Иоанна
Сказано, что слово – это Бог.
Мы Ему поставили пределом
Скудные пределы естества,
И, как пчелы в улье запустелом,
Дурно пахнут мертвые слова».

Но, увы, мы знаем – казалось бы, мертвые слова и мертвые идеи могут «оживать», причем внезапно, катастрофически, меняя свой изначальный смысл на противоположный, по-мефистофельски превращаясь в оборотней. «Идеи, долго спящие в пыли библиотек, рано или поздно взрываются», – когда-то написал Генрих Гейне. И эти взрывы, начиная с 1914 года или раньше, подорвут новую Вавилонскую башню, строившуюся так долго и так тщательно.

Что же касается литературы, то классический сюжет об искушении человека дьяволом переворачивается: в своей изощренности во зле жители земли все чаще превосходят посланников ада. В предсмертном романе Леонида Андреева «Дневник Сатаны» (1919) Люцифер от тоски и одиночества вочеловечивается на Земле; но в конце концов, в силу своей старомодной наивности, влюбляется в подставленную ему «Маргариту» и оказывается жестоко обманут неизмеримо более инфернальными земными обитателями: «Но так ты опоздал. Надо было приходить раньше, а теперь земля выросла и больше не нуждается в твоих талантах... – подводит итог в романе его человеческий антагонист Фома Магнус. – Но посмотри на этих скромных маленьких друзей моих и устыдись: где в твоем аду ты найдешь таких очаровательных, бесстрашных, на все готовых чертей? А они даже в историю не попадут, такие они маленькие».

От неосторожного и смелого обращения с химией и физикой люди, увлеченные оргией изобретений, сделают наконец такую исполинскую физическую ошибку, что и «воздух как свиток совьется», и «сами они начнут гибнуть тысячами».

В XX столетии в традиционно «демоническое», желающее обладать властью над миром, включается, на первый взгляд, нечто принципиально новое, возникшее из духа Просвещения – позитивистская наука и техника, с помощью которых можно неизмеримо эффективнее покорять и подчинять себе мир.

Но техника и наука вырастают не только из рационализма и Просвещения, но и в равной степени из средневекового и возрожденческого герметизма и магии, где алхимия превращается в химию и физику, магия – в технику, а герметизм – в формулы и функции, столь же непонятные для непосвященных, как и каббалистические знаки. О параллелях новейшей техники с «белой» и «черной» магиями написано немало.

В 1924 году выходит самая известная (на Западе) книжка Бердяева «Новое Средневековье». Естественно, что для христианского мистика Бердяева Средневековье это ни в коем случае не «мракобесие», а констатация положения, когда на новом витке происходит частичное повторение определенной исторической ситуации. За достижениями новейшего прогресса Бердяев обнаруживает старые как мир архетипы: «Сама наука возвращается к своим магическим истокам, и скоро окончательно выявится магический характер техники»; «В машине есть и начало темной магии. За современной техникой скрыта та же психология, которая была у черных магов, та же корыстная жажда власти над природными силами с помощью внешних средств. Позитивная наука и техника имеют большую связь с магическими корнями мира, чем это сегодня представляется». Люди забывают «свое происхождение и свое родство. Техника и есть современная магия», – говорит об этом еще раньше Бердяев в своей книге «Философия свободы» (1923).

Что на это может сказать большинство нормальных, позитивно настроенных ученых? Писал об этом не только Бердяев, об этом говорят и сегодня.

Но, в сущности, на подобные аналогии никто всерьез не обращал и не обращает внимания: мы получаем власть над пространством и временем, над народами и государствами, все остальное – от лукавого. Каковы же корни и последствия этого процесса в эпоху безграничной веры в науку, интересовало лишь очень немногих. Конечно, Первая мировая война несколько охладила слишком горячие головы, но так или иначе Европа полностью, с помощью «новейшей магии», подчиняет всю ойкумену – весь «дремлющий» Восток – от Индии до Африки, от Китая до Океании.

Не за горами создание ядерного оружия и знаменитый первый взрыв в пустыне штата Нью-Мексико, о последствиях которого не мог с точностью ничего сказать никто (существовали реальные опасения, что цепная реакция может не ограничиться исключительно ядерным зарядом, а породить взрывную волну, которая способна уничтожить все).

«При чем тут совесть?! В конце концов, это и есть настоящая физика!» – как рассказывают, воскликнул один из создателей атомной бомбы Энрико Ферми после первого взрыва (по другой версии – после бомбардировки Хиросимы), когда у некоторых создателей ядерного оружия возникли сомнения в «позитивном» характере их деятельности.

Собственно, именно так, как и Ферми, наука отвечала на все сомнительные вопросы на протяжении нескольких столетий: мы получаем власть над пространством и временем, а значит, и над миром, а все остальное – лишь эмоции.

Со второй половины XX века из деятельности самоотверженных одиночек, открывающих новые горизонты, научное знание превращается в коллективное творчество, а наука как таковая становится похожей на куртизанку, обслуживающую тех, кто больше заплатит. А самое прибыльное дело в этом мире – как все знают, вооружения и война.

Имеет ли это нечто общее с фаустовской (в высшем смысле) традицией? Поверхностные параллели между физиками и фаустами 1960-х связаны исключительно с наивной верой во всесилие научного знания, которая к концу XX века полностью исчезнет. Если нет сопряжения «научного» с «метафизическим», если нет проблемы познания не в позитивистском, а в более глубоком смысле, если нет осознания проблемы зла, которое может порождать «новейшая магия», а зло будет творить еще большее зло, о каком «фаустовском» духе может идти речь? И одновременно, согласно диалектике Мефистофеля, невольно творить добро в падшем мире. И здесь «зло» может обернуться «добром». Ядерное оружие – несомненное «зло» – становится сдерживающей силой, спасающей человеческий род от новых войн и самоуничтожения.

Конечно, в XX веке кроме физиков вроде Ферми существовали совсем другие люди, занимавшиеся созданием новой картины мира, – Вольфганг Паули, Нильс Бор, Вернер Гейзенберг, Дэвид Бом и другие, которых очень беспокоила происходящая в мире научная и антропологическая революция. Можно вспомнить и о Никола Тесле, не столько теоретике,

сколько изобретателе, ныне необыкновенно популярной и загадочной личности, которого именовали не иначе как «черным магом» и чья смерть по сей день овеяна легендами.

Но речь идет не только об этом. Природа – всегда языческая стихия, и, проникая в ее тайны, ученые мужи вольно или невольно вызывают на свет божий ее духов и демонов. Ее неведомые разрушительные силы, как Голем, на наших глазах выходят из-под их контроля. Они уже не управляемы, стихийны, «демоничны». И невинные эксперименты могут породить то, что не может присниться и в страшном сне.

В каком облике предстает доктор Фауст в XX веке? У нас есть замечательный литературный ориентир: роман Томаса Манна. Здесь история Ницше с использованием всех подробностей его внешней биографии и отсылкой к «слезинке ребенка» Достоевского становится историей гениального композитора и христианского мыслителя Адриана Леверкюна. Очень важно, что филолог и философ Ницше превращен автором именно в композитора, ибо музыка со времен греческих мистерий, по крайней мере потенциально, считалась наиболее опаснейшим и «демоническим» из искусств, способным сильнейшим образом действовать на человека и полностью овладевать им. Недаром Л. Толстой в «Крейцеровой сонате» писал, что музыка, как в древние времена, должна находится под контролем, ибо ее воздействие непредсказуемо. Ныне мы наблюдаем полное подтверждение этому: в современных рок-мистериях соединение техники с музыкой опьяняет, подчиняет и зомбирует сотни и тысячи людей, являясь своеобразной пародией на экстатические мистерии древности. Поэтому у Манна композитор Фаустус с первых же страниц «демоничен». Он шаг за шагом отрешается от всего «человеческого, слишком человеческого» и возносится на подлинно «инфернальную» высоту. Это и есть в своем роде идеальный Фауст – романтик, аскет, провидец, существующий вне добра и зла. Он вполне сознательно, никак не ради удовольствий или власти и даже не ради бесконечности познания (как у Гете во второй части) вступает в сделку и возвращает Творцу билет по той простой причине, что этот мир не удался. Мир никуда не годится, не говоря уже о всех видах гуманизма, «Девятой симфонии» Бетховена, которую он хочет отнять у прогрессивного человечества, и прочих давно минувших благоглупостях. Новейший Фауст завершает свою жизнь – в противоположность, скажем, всеспасительной «Мистерии» Скрябина – гипертрагическим «Плачем доктора Фаустуса» и полным безумием, подводящим последний итог гностической неудаче Творения и его ужасающей судьбе.

Кто в реальности, кроме Ницше, подобен этому вымышленному образу и его жизни? Почти никто. Но, разумеется, это совсем не единственный, а лишь один из возможных образов Фауста, созданный писателем с изрядной долей вымысла. Реальные же «фаусты» в XX столетии совсем другие, к тому же они мало похожи и друг на друга. Это писатели, мистики, философы, психологи, метафизики, алхимики, маги и, наконец, ученые – представители точного знания. Кто хотя бы отчасти напоминает доктора, когда-то вступившего в сделку? Густав Майринк с его «Големом», «Ангелом Западного окна» и темной алхимией? Рудольф Штайнер, когда-то издававший теософский журнал «Люцифер», а затем в своей антропософии пытавшийся соединить духовность Запада и Востока? Карл Густав Юнг, от психоанализа пришедший к оккультизму и в конце жизни веривший, что является реальной реинкарнацией Гете, а до этого Парацельса? Мартин Хайдеггер с его фундаментальной онтологией и совсем не случайной связью со зловещей романтикой национал-социализма? Или скорее Рене Генон с его абсолютным метафизическим пессимизмом по поводу фатальной деградации человечества и верой в Кали-югу?

Или последний алхимик, таинственный Фулканелли, который, как утверждают адепты, не только пишет удивительные книги («Тайна соборов», «Философские обители»), но и продолжает скитаться по планете уже больше сотни лет?

Перечень можно продолжать долго – от Георгия Гурджиева, человека Востока, воспитанного в православной вере, глубоко презиравшего западного человека, подчинившего себе мир, но утратившего самого себя, до какого-нибудь «черного мага» Алистера Кроули, стремившегося быть «самым отвратительным человеком на земле» и

ставшим через несколько десятилетий после смерти символом молодежной антикультуры, heavy metall и психоделической революции.

С одной стороны, мы уже давно вступили в эпоху, когда фаустианство, магия, чернокнижие стали разменной монетой. Тысячи людей пытаются призвать на помощь инфернальные силы, но они уже не удостаивают их своим вниманием, поэтому люди вынуждены имитировать магию, астрологию, оккультизм, которые на самом деле не имеют к ним никакого отношения. Байроновскому Люциферу (как и Сатане Леонида Андреева) тут явно делать нечего, ибо все богоборческие проекты цивилизацией уже осуществлены. Запад предложил миру силу, власть, скорость, комфорт, благополучие, удобства. Противостоять этому не в состоянии никто: ни арабские шейхи, ни индусские махараджи, ни христианские епископы, ни китайские партработники. Человек подчиняет себе все мироздание, но по-прежнему не является хозяином в своем собственном доме.

С другой стороны, homo faber все равно хочет знать, кто он такой, в чем его предназначение и как ему справиться с самим собой. Прежние философские, научные и религиозные ответы уже не устраивают.

Как у ангелов существует своя иерархия, аналогичная есть и у сил тьмы. Наука и магия, несмотря на принципиальные различия, придется повторить, во многом схожи. И здесь, на первый взгляд, возникают фантастические, но на самом деле вполне закономерные сочетания: «Среди ужаса и хаоса Зла в мегаполисе зарождается новая порода людей. Они вскормлены смесью старого и нового – высокой технологии и древних верований. Они создают компьютерные программы днем и занимаются магией ночью, – пишут в книге «Вуду в мегаполисе» С.Д. Блэк и К.С. Хайатт. – Есть среди них и вудуисты. Днем они изучают физику, а ночью практикуют вудуизм, или, как некоторые это называют, занимаются «черной магией». Мы называем этих людей вуду-техами».

Их можно называть будда-техами или техно-каббалистами, не важно. На самом деле ничего нового в этом нет – это совсем недавнее, но уже забытое прошлое. Их количество во всем мире множится с начала 1960-х годов: «научное мировоззрение» устраивает, пожалуй, только динозавров от науки, а магическое и мистическое брожение захватывает большую часть человеческого пространства. В дневное время люди по долгу службы занимаются «научной магией», а в ночное – обращаются к магии архаической, ибо чисто научная их уже не удовлетворяет.

Но, увы, древняя магия – вроде магического танца зикира дервишей, вуду, сантерии, бразильской макумбы или славянских языческих практик – сегодня, попав в сердцевину техногенной цивилизации, превращается во все те же разновидности духовного материализма, причем – в отличие от фаустовского духа – крайне примитивного уровня. Такие книги, как «Вуду в мегаполисе» и им подобные, ужасно разочаровывают: магические ритуалы направлены на насылание порчи на врага, соперника, начальника, получения небольшой суммы денег (в случае миллионов ритуалы уже не срабатывают), мести любовнику и т.д. Этот духовный материализм повсеместно встречается и в мировых религиях, когда молитва направлена на достижение столь же элементарных целей. Мы живем во времена мутной мистической эклектики – New Age – эпохи «новых религий», где восточные и западные учения, языческие культы и традиционные религии, черная магия и утонченный мистицизм смешиваются в некое сумбурное целое. Широкому распространению термина «New Age» не более пятидесяти лет, но его корни уходят в теософию Блаватской, Анни Безант и Алисы А. Бейли, провозгласившей после Второй мировой войны наступление новой мировой религии, объединяющей все существующие. В астрологическом плане она соответствует переходу от эпохи Рыб (длившейся 2000 лет) к эпохе Водолея, где, согласно предсказаниям ортодоксов, будут разрешены основные фундаментальные проблемы и должно наступить процветание человечества. И как прежде, старым будет бредить новизна и в новое средневековье, и в новые темные века.

Что означает переходный период и влияет ли он на интеллектуальный климат сегодня?

Можем ли мы исключить возможность того, что известная ныне наука не превратит человека в монстра? Можно ли исключить возможность, что это будет ущербный человек, превращенный в убогий, угрюмый, самонадеянный механизм, лишенный обаяния и чувства юмора?

В 1975 году в Лондоне вышла книга «Дао физики», сразу же переведенная на основные европейские и восточные языки. Ее автор – Фритьоф Капра, австрийский физик-теоретик, в 1960-е годы близкий к хиппи и молодежной культуре. Пройдя довольно витиеватый путь от занятий физикой элементарных частиц до увлечения восточным мистицизмом, различными формами медитации и психоделической революции 1960-х, он обнаружил непосредственные параллели между современной квантово-релятивистской картиной мира и идеями, высказанными индуистскими, буддистскими мыслителями, дзен-буддистами и даосами. В этой и последующих книгах («Поворотный пункт», «Неведомая мудрость») Капра увидел возможность синтеза западного знания и восточных учений, религии и науки, связывающих человека, природу и технологии в некое единое не-саморазрушительное целое.

Удивительны не только эти параллели, которые Капра пытался провести, но и его встречи и беседы с самыми различными людьми – физиками, философами, психологами, мистиками, экологами, экономистами – Вернером Гейзенбергом, Джеффри Чу, Дэвидом Бомом, Грегори Бейтсоном, Аланом Уотсом, Джидду Кришнамурти, Станиславом Грофом, Робертом Лейнгом и другими, пытавшимися найти новые парадигмы и для homo sapiens, и для пожирающей самое себя цивилизации.

Показателен в этом смысле диалог между физиком и мистиком – Капрой и Кришнамурти, состоявшийся на рубеже 1970-х. Идеал восточного мудреца – молчание ума и созерцание Целого; парадигма науки – анализ, мысль и действие. Как преодолеть это противоречие? «Я был очень взволнован, – говорит Капра, – когда наконец лицом к лицу оказался с Учителем, но я знал зачем я пришел. «Как я могу быть ученым, – спросил я, – и вместе с тем следовать вашему совету остановить мысль и достичь свободы от известного?“ Кришнамурти не задумался ни на мгновение. Он ответил на мой вопрос за десять секунд так, что это совершенно разрешило мою проблему. «Прежде всего вы – человек, – сказал он, – а затем уже вы – ученый. Сначала вам нужно освободиться, и эта свобода не может быть достигнута посредством мысли. Она достигается лишь медитацией – осознанием целостности жизни, в которой любая форма разделения прекращается». Достигнув этого понимания жизни как целого, сказал он, я смогу специализироваться и работать как ученый без всяких проблем. Переходя на французский, Кришнамурти добавил: «Я обожаю науку. Это чудесно».

Следует добавить, что до Капры еще более интенсивные беседы с Кришнамурти вел классик квантовой физики XX века, высоко ценимый Эйнштейном, Дэвид Бом. И эти диалоги, позднее собранные в книгу, по собственному признанию Бома, оказали сильнейшее воздействие на его творчество.

«Дао физики» стало интеллектуальным бестселлером, но «нормальные ученые» восприняли идеи Капры весьма сдержанно. Почему бы не полистать Лао-цзы, Бхагаватгиту или Гераклита – это, несомненно, может способствовать возникновению новых идей, но, увы, материалистическая наука, где главное все подсчитать и измерить, остается наукой, а любой мистицизм – мистицизмом. Он не поддается измерению и формализации.

Но знаменательно, что в этом же году появился скандальный трактат (сегодня, можно сказать, почти классический) философа и теоретика науки Пола Фейерабенда «Против метода. Очерк анархической теории познания». Фейерабенд продемонстрировал, что жесткие правила принуждения губят интеллектуальную свободу и многие научные революции начинались с отказа от подобных правил; он призвал безжалостно разрушать устоявшиеся научные догмы и ориентироваться на фантазию, игру, искусство, мифотворчество. Фейерабенд обладал интеллектуальным авторитетом, и его книга стала плодотворным скандалом «в благородном семействе».

Что же касается интеллектуальной утопии Капры, являющегося физиком, католиком и буддистом одновременно, и его сторонников (их иногда именуют «учеными эпохи Нью-эйдж», а Фейерабенда – «постмодернистом от науки»), провозгласивших другой стиль мышления, другую экологию, другой взгляд на человека и мироздание, то она вполне соответствовала методологическому анархизму Фейерабенда. Она вдохновила очень многих и породила немало новых идей на стыке различных областей знания. Вместе с тем «путь с сердцем» (название первой главы «Дао физики») для современной науки, что называется, «чересчур»: подобные люди стали персонами non grata для подавляющего большинства ученых, по-прежнему остающихся материалистами.

Но очевидный сдвиг произошел: окончательное крушение идеи прогресса и веры в раз и навсегда установленные научные догмы за последние сорок лет серьезно изменили интеллектуальный климат в мире. Когда-то невозможно было себе и представить, скажем, Клода Бернара, плодотворно беседующего о природе нервной системы со Штейнером, или Резерфорда, обсуждающего с Успенским и Гурджиевым метафизические и психологические проблемы. Сегодня речь идет не просто об академическом, но и экзистенциальном интересе ко всем формам вненаучного знания. Серьезные мыслители говорят об идее альтернативной науки – не только в физике, но и в экономике, биологии, истории, психологии, психиатрии, экологии, антропологии и т.д. О том, что еще недавно считалось если не «мракобесием», то заблуждением наших предков – шаманизме, алхимии, архаической магии, герметизме, древней (а не современной) астрологии, – каждый год выходят десятки фундаментальных исследований: люди вчитываются в древние письмена, прекрасно осознавая, что истоки кризиса уходят в забытое прошлое.

Мы все так же пребываем в кошмаре абсолютно раздробленного мира, где каждое возможное решение рождает сотни вопросов, а они, в свою очередь, порождают неубедительные ответы.

Чем, в конце концов, занимался доктор Фауст в «идеальном» смысле? Он – по-прежнему герой нашего времени. Фауст пытался соединить несоединимое и выйти за пределы раз и навсегда данного нам мира. Мы хотим преодолеть его границы и бьемся головой о непроницаемые стены. Мы разбиваем головы, но ничего не меняется. Мы воздеваем руки к небу и молим о чуде. Но Бог молчит, молчим и мы.

Список литературы

1 Гете И.В. Страдания юного Вертера. Фауст. Стихотворения. пер. с нем. /И.В. Гете. – М.: Пушкинская б-ка: АСТ, 2003. – 752 с. – (Золотой фонд мировой классики).

2 Легенда о докторе Фаусте. /Под ред. В. Жирмунского. – М.: «Наука», 1978. – 430 с. – (Серия: Литературные Памятники).

3 Эккерман И.-П. Разговоры с Гете. /Пер. с нем. Н. Ман., вступит. статья Н. Вильмонта, коммент. и указатель А. Аникста. – М.: Изд.-во: Худож. лит., 1981. – 687 с.

4 Рассел Б. История западной философии. В 3 кн.: 3-е изд., испр. /Подгот. текста В.В. Целищева. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во; Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 992 с.

5 Успенский П.Д. Новая модель Вселенной. – М.: «ФАИР-ПРЕСС», 2010. – 560 с.

6 Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества /Н.А. Бердяев; вступ. ст., сост., подгот. текста, примеч. Л.В. Полякова. – М.: Правда, 1989. – 607 с.

7 Бердяев Н.А. Новое средневековье: размышления о судьбе России и Европы /Н.А. Бердяев. – М.: «Феникс:ХДС-пресс», 1991. – 81 с.

8 Мейер А.А. Философские сочинения. – Париж: La presse libre, 1982. – 477 с.

Мақала авторының негізгі міндеті Қайта өрлеу дәуірінің және Жаңа кезеңнің герметикалық әдебиеттің «Фауст» трагедиясының символикасына әсерін етуін жете зерделеу. Герметизмнің толыққанды санаткерлік дәстүрі ортағасырлардағы Қайта өрлеу дәуіріндегі европалық мәдениеттің пәрменді құрамдасы әрі негізі алхимиялық ілімде көрініс тапты. Нақтыжаратылыстану, діни және философиялық түсінік пайымдаулардың мәдени

өмірдің осынау салиқалы құбылысында аралас-құраласып, Гетенің ынтазарлық ықыласын оятқан, оның философиялық лирикасында, әсіресе негізгі туындысы «Фауст» трагедиясында кеңінен сөз болады.

«Фауст» трагедиясындағы көркемдік кеңістіктің ішара белгілері мен аллегорияларын жете танымай, мифологиялық құрылымдарына терең барлау жасамай авторлық ойды түсіну мүмкін емес, демек трагедияның түпкілікті мазмұнын ашатын егжей-тегжейлі ерекшелік қырларын айқындау де қолымыздан келмейтініміз анық. Бұл тұрғыдан келгенде, зерттеу мақаласының басты мақсаты болып, Гетенің тұжырымдамасындағы «Миф – бұл поэзия» сублимациясына негізделген «Фауст» трагедиясының архаикалық мифологиялық проекциялардың анализін жасау болып табылады.

The main objective of the author of this article was to investigate the influence of the Hermetic literature of the Renaissance and modern times on the symbolism of «Faust». The most complete intellectual tradition embodied in the Hermetic alchemy as an important component of European culture from the Middle Ages and the Renaissance. Goethe's interest in this original phenomenon of cultural life, in which mixed scientific, religious and philosophical ideas of the past, reflected in his literary works and scientific works: in «Poetry and Truth» in «color theory», in philosophical lyrics and, more importantly, in the tragedy «Faust».

At the beginning of this paper, it was stated that no analysis of symbols and allegories in art space and accounting deep specificity phenomena and functioning mythological structures in «Faust» is impossible to penetrate the author's intent, and thus closer to a full understanding of the tragedy. In connection with what was stated objective research – analysis of projections archaic mythological structures in the «Faust» by Goethe in the unity of their aesthetic and philosophical and artistic importance for the formation of well-known aesthetic credo – «Myth - It is poetry». Study of the Hermetic ideas that influenced the formation of the world and to reflect in Goethe 's «Faust», should become a legitimate topic getevedeniya because it reveals a great work of Goethe new semantic and aesthetic shades open and polyphonic sound of «Faust» for a more complete perception.

ӘОЖ 0-01-1

Ж.Т. Қадыров,[1] Ж.С. Таласпаева,[2] Ә.Қ. Шапауов[3]
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті[1,2]
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті[3]
Петропавл, Қазақстан[1,2]
Көкшетау, Қазақстан[3]

МҰСА АСАЙЫНОВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

Бұл мақалада қазақ поэзиясының белгілі тұлғасы Мұса Асайыновтың шығармашылық шеберлігі замандастарының поэзиясымен салыстырыла зерделенеді.

Тірек сөздер: ақындық шеберлік, Мұса Асайынов, Көкен Шәкеев, өлең өрнегі

«Ақындық сөзге шіркін ұста болды,
Білгенге айтқандары нұсқа болды» -

деп, ақын Көкен Шәкенұлы Мұса Асайыновты «сөз ұстасы» деп таныса, оны ақын өлеңдерін оқып, талдауда аңғаруға болады. Ақын Мұса Асайынов сан қырлы өлеңдер мен поэма, толғаулар туындап, әр тақырыпқа бой сүйеп, ой – толғанысын, арманын, көз қарасын, сезімін аса бір тебіреніспен мәнерлі де көркем образ күйінде ұсына білген. Бұл орайда ғалым Сыдиқов Қ. «...көркемдік өрнек ерекшеліктер ақын, жыраулардың жан сезімі мен ой –

қиялын, арман мұратын өз дәуіріне, сол кезеңдегі тарихи елеулі оқиғалар мен белгілі адамдарға деген көз қарасын, сайып келгенде, суреткер мұрасын шынайы танып – білуімізге мүмкіндік береді» [3, 239] – дейді. Ендеше Мұса Асайынов поэзиясының тілдік қуатын сезініп, ой – түйсігіне, танымына тоқталғанымыз жөн.

Ғалым С.Негимов «Поэзиялық образ дәлдікке, шынайылыққа, нанымдылыққа негізделеді. Көркем безендіру - әдіптемелер мағына мен мәнерліктің үйлесуінен туады» [4, 23-24] – дейді, яғни бұдан аңғаратынымыз; ақынның өмір шындығына негізделген тақырыбы, идеясы және белгілі бір тақырыптық идеяны көркем етіп жеткізу. Әрине бұл қасиеттер ақын шеберлігін қажет етеді.

Мұса Асайынов жасынан сөз зергерлік кәсіпке үйреніп, машықтанып өссе, еліне «ақындық сөздің ұстасы» болып та танылды.

Ақын шеберлігін өлеңдеріндегі көркемдегіш құралдар болып табылатын эпитет, теңеу, метафора, метанимия, параллелизмдер, аллегория т.б. тәсілдердің сәтті, мәнді қолданысынан – ақ байқауға болады. Мысалы:

Үлпектер алтын жібек түбіттері,
Келеді жеті нүкте жүзіп бері,
Қала ма жеті сәби жетім болып,

Маржандай қирап қалған жүзіктегі – деп, ақын оқиға желісіне өз жан дүниесінің көңіл – күйін, сезімін қоса баяндайды, яғни «үлпектер», «алтын жібек», «жеті нүкте» деп эпитет, теңеулер арқылы сүйіспеншілігін білдірсе, «маржандай қирап қалған жүзіктегі» деген жолдардан автор мен тыңдаушыға ортақ қабылдауды да байқаймыз. Сонымен бірге бұл көрініс оқырманның сезім дүниесіне әсер етіп, эстетикалық нәр беретіні де күмәнсіз. Оқырманның көз алдына елестете алатындай шынайы сурет туғызу үшін алдымен ақын өзі көріп, сезініп, өзі толқуы керек. Бұған қоса табиғат көрінісінің әр түрлі рең-бояуы, күйі толығып отырып, оқиға желісінің шиеленісіп, кейіпкердің психикасын, жан дүниесін ашып көрсетуде үлкен әсері болады.

Мұса Асайынов поэзиясында табиғат көріністерін оқиға желісімен өрбіте, жарыстыра үндес етіп суреттеуі – ақын шеберлігінің бір тұсы болып табылады.

Ақын поэмасын:
Сызылып құланиек алауланып,

Нұрланды құба жиек жалауланып – деп, бастауының өзі бір қатердің болатынына мегзеп, сездіртіп тұрғандай. Ақын осы бір көріністерді оқырмандарға әсер беріп, ойын жетелеп отыратын параллелизмдер арқылы көркем етіп суреттейді. Мысалы:

«Қобыз күй қаңқылдаған дауысынан
Ұршықтай бұлт төбеде иірілген.
Қаз кейде елегізіп шошынады,
Немесе:
Сұм ажал аямады құтқармады,

Түнеріп судың бетін бұлт шарлады – деп, табиғат көрінісі мен ішкі тебіреніс егіздеу тәсілі арқылы үйлестіреді. Мұндай қолданыс эпостық жырларда айрықша орын алса, Мұса Асайынов поэзиясы да авторлық суреттеу мен қаһармандардың диолог – монологтарына құрылған эпостық баяндауы арқылы ерекшеленеді. Бұл орайда оның «Аңшы аңызы» поэмасын атауға болады. Поэмадағы басты кейіпкер – адам емес, оқиға, іс-қимыл болып табылады. Ғалым З.Сейтжанов эпостық туындылардың ерекшеліктерін анықтауда өз ойын айтып, тұжырымдайды. Ол: «Негізгі ерекшелігі сол – нақты тарихи эпоста жыршы басты оқиғаны көрсетуді мақсат етеді. Ал қаһармандық эпостардың сюжеттік желісінде эпикалық батырдың ғажайып туысынан хабардар ететін кіріспе болады» [5, 82] – деп жазады. Мұса Асайыновтың «Аңшы аңызы» поэмасында З.Сейітжанов – анықтаған нақты тарихи эпосқа тән ерекшеліктерді анықтауға болады. Яғни нақты тарихи жырда кейіпкерлердің күші, батырлығы айтылмайды, оның қимыл, іс-әрекеті анық көрсетіледі. Және поэмада нақты өмір құбылысындағы қатардағы адам бейнесі

беріледі. Яғни, ақын аңшы Қонақбайдың аңға шығуын, көл бетіндегі сусып жүзген қазға кезігуін, аңдып, жеті балапанына қарамастан мылтықтың шүріппесін басып, атқан оғынан жараланып, жанашырлық күй кешуін, таңдайға татырлық істі, сонымен бірге табиғат өзгерісін оқиға желісінде өрбіте суреттеп, баяндайды. Көркем құралдардың бір түрі – қайталау тәсілі эпостық жанрға тән болса, поэмада – негізгі тәсілдердің бірі болып табылады.

Мәселен:

Оңаша айдынды еркін тойлап жүрген.
Дара қаз емес екен бойдақ жүрген.
Бар екен жеті бірдей балапаны -
Қамыстың тасасында ойнап жүрген.

Немесе:

Сол кезде қамыс жақтан шу да шықты,
Жарық етіп қаз жарықтық суға шықты.
«Аңдаусыз ажал» деген осы екен ғой,
Мылтыққа маңдай тосып тура шықты.

Жалпы Мұса Асайынов поэмасының өн бойынан қайталау тәсілін жиі ұшыратуға болады.

Екі затты салыстыру арқылы олардың көркемдік мәнін ашып, эстетикалық әсерін арттыруда теңеудің қызметі ерекше болып келсе, поэтикалық өрнектің осы бір түрі де ақын қолданысында шебер беріледі. Мәселен, ақын:

Жүгіріп аңдай орғып, оқтай ұшып,
Ісі жат қауіп – қатер жоқтай күшті.

Немесе:

Қала ма жеті сәби жетім болып,
Маржандай қирап қалған жүзіктегі – деп бейнелі суреттейді.

Жалпы Мұса Асайынов поэзиясында кездесіп отыратын эпитет, теңеу, инверсия т.б. тәсілдер образдылық жүйеде бірін-бірі толықтырып, сән беріп, әсерлі үн қосады. Мысалы:

«Мұқалмапты жүзі алмас қылыштың,
Ашып еді-ау талай бетін ұлы істің
Болашаққа бара жатқан сияқты
Үлкен ойлы, ақылды ұлы шығыстың.

Немесе:

Қуанышта, жанарына қарашы,
Жас көрінді ақ меруерт біріндеп» - деген жолдарда Шоқан Шыңғысұлын алмас қылыш бейнесінде, көз жасын ақ меруертке ұқсата бейнелі, образды түрде көрсете білген. Ғалым Негимов С. «Сөздің поэзиялық, көркемдік қасиеттері айтыс текстерінде айрықша байқалады. Ана тілінің әшекей – кестесін жіті аңғартып, сөздің мағыналық байланыстарының тексіздігін, халық тілінің шалдар байлығын, ұлттық игіліктердің қоңыраудай күмбірлеген түйдек-түйдек, кесек-кесек оралымдарын, сөздік – бейнеліліктің өлшеусіз мүмкіндіктерін эстетикалық, творчестволық тұрғыдан танып, қажетке жарату – халық өнерінің өкілдеріне тән ерекшеліктер» дей келе, Мұса Асайыновтың:

«Уа, менің республикам – гүлістаным!»

немесе:

Қадірлі шопан, ерлерім –
Падишасы даламның.

Бозала таңнан қой жайып» -көріністеріндегі поэзиялық лексикалар арқылы ақынның ерекше сөздерді іріктеп алудағы шеберлігін көрсетеді.

Мұса Асайынов туындыларының қайсысынан болмасын көркем сөздің шебер қолданысын байқауға болады.

Мына өлең шумақтарынан келтірілген жолдардың өзі-ақ осыны аңғартқандай:

Тау басынан тасқын атқан бұлақтай,
Шабытым тың ала қашар құр аттай.

Немесе:

Мырзашөлдей кең жайылып құшағым,

Ақ көңілмен ақ мақтаңа ұқсадым – деп келген өлең жолдарында теңеуді сәтті, үйлесімді етіп қолдана білген.

Жалпы ақын поэзиясынан теңеулерді анықтауға сызба түрінде көрсетуді жөн көрдік. Мәселен, Мұса Асайынов поэзиясында «тіршілік» сөзі мына сөздердің қолданысында берілді.

Яғни, ақын қазақтың халық поэзиясында бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі сөз нақыстарына сүйенеді. Ал,

Белгілі күйші, дана жыр тануың,

Көз тартар Көкшегүлдің қылтаңымын – деп, шабытын, ақындығын, өзін бейнелі сөз өрнегімен таныта білген.

Ассалаумағалейкум күй атасы,

Тебіренді Сырымбеттің қия тасы.

Сексен көл сексен рет аунап түсіп,

Көкшенің қол сілтеді түйе тасы.

Немесе:

Қарт Айыртау ақсақалы желбіреп,

Ол да жетті сені есен келді деп.

Петербургтен оралғанда апаңдай

Туған елің шықты алдыңнан елжіреп –және де

Көгілдір Көкше мұнартып,

Жамылып соған жатады,

Кең кеудесі күмбірлеп

Мың түрлі күй тартады – деп, бейнелі, бедерлі жыр шумақтарын тізбектейді.

Ақын шығармашылығындағы образ үнемі қозғалыста, қимыл - әрекер үстінде көрінеді. Әрбір көркем сөз бөлшегін барынша шынайылық тұрғысында пайдалануға тырысады.

Ақынның өлең, поэма, толғауларының тілі көркем образды, сырлы сөздерге өте бай, яғни жансызға жан бітіріп, сезім толғаныстарымен береді, көз алдымызға, ой-сана әлеміне елестете біледі. Ол дәстүрлі суреттеу, әсерлеу құралдарын орынды пайдалана отырып, жаңа образды мол кіргізген ақын.

Мысалы:

Күндік ғашық – жұтым су,

Онда қандай ләззат бар – деген үзіндіде, ақын бір күнгісін ойлағандардың махаббатын «жұтым суға» балап, көркем символмен күшейте түседі.

Біз ақын туындыларынан Мұса Асайыновтың үнемі тың ойлар, көркемдеу құралдарының жаңа бояуларын табуға тырысып отыратындығын аңғарамыз.

Мысалы:

Бауырында сексен көл күлімдеген,

Мөлдірі лайланып бүлінбеген.

Арудың төсіндегі қос анардай,

Қос шалқар қос қолтықта дірілдеген – я болмаса:

Жүрегімді менің де жалын бойлап,

Отырғанда тұйықтан әнімді ойлап.

Бөлектенген бір үйір ақ бөкендей

Көз алдымда кетті ғой сағым ойнап - деген өлең шумақтарындағы «сексен көлі күлімдеген», «қос анардай қос шалқар» қолданысындағы теңеулерді бірінен соң бірін тоғыстырып, сұлу табиғат көрінісін ару қызға балап, образды түрде ұсынса, өз сөзімен «бөлектенген бір үйір ақ бөкенге» теңеп, шынайы суреттеу арқылы жан-жаққа бытыраған өз сезімінің пернесін дөп басады.

Мұса Асайынов өлеңдерінде де туған жеріне деген пәк сезім байқалады. Ақын «Теңіз» деп аталатын өлеңінде:

Асау толқын көбік атып еліріп,
Жар қабақты мылжалайды кеміріп.
Қара деген теңіздері көк екен
Қиял тербеп көп отырдым телміріп – деп келсе, осынау жолдардан асау толқындай аласұрған ақынның көңіл-күйін аңғарамыз. Себебі, сағыныш сезімінен туған жыр шумақтары ақын жүрегін мазалайды.

Ол:
Хал сұрайды алдымдағы тал шыбық,
Мен отырмын ауылды ойлап жан шығып.
Жүрегімді мазалайды сағыныш,
Теңіз көріп, жырға тұрдым малынып – деп, тебіренеді.

Ақынның туған еліне деген ыстық сезімі табиғат лирикасымен ұштасып жатады. Ол: «Көгілдір Көкше» толғауында:

Сұлулық, байлық кернеген,
Көркем Көкше бауырын.
Мақтауға тіл жетер ме,
Сарыарқаның сауырын.
Көкорай шалғын қойыны,
Тіл үйірген мойылы – деп тебіренсе,
Шақырып шабыт, толғанып,
Бурабайдай балқиын,
Оқжетпестей өрлейін,
Сырымбеттей шалқиын,
Сексен көлдей тебіреніп,
Жыр асылын қалқиын – деп, шабыты өсіп, туған жерінің, небір әсем жерлерін жырға қосып төгілтеді.

Аққу ұшып, қаз қонған
Айдын да шалқар көліме
Ғашық болған көрген жан
Жеріме әлде еліме – деп, жан көрсе, сұлулығына қызығар тау – тасы мен ағаш, көлін айтып мақтан етеді.

Одан әрі Кербез Көкшенің бұлбұлдары Үкілі Ыбырай, Біржанды, ғұлама ғалым Шоқанды, Арқаның көркі – Көкшені әлемге танымал еткен ақын-жазушыларды айтып, еңсесі көтеріліп, ақындық шабыты шарықтай түссе,

Еңбектегі ерлерім,
Ел сенімін ақтаған
Соларға толғау арнаймын
Көңілімдегі сақтаған - деп, еңбегі мен елінің босағасын жайнатқан халқын жырға қосып тебіренеді.

Мұса Асайыновтың «Тың толғауы» өлеңінде: елінің елеулі оқиғаларын, жетістіктерін айтып жігерлендіреді, «жерім», «елім» деген үні асқақ шығады.

Ол:
Әлемге үлгі болған елімді айтпай,
Еңбекте үздік шыққан ерімді айтпай
... ...
Советтік космонавтика пионері
Юрий Гагариндей серімді айтпай,
Тау-тау боп тың өлкемде алтын дәннен
Күн сайын артып жатқан өнімді айтпай,
Толқыны түйдектеліп тулап аққан

Мұхиттай кең пейілді кенімді айтпай,- деп тасқындаған елді, ашылып жатқан кенді, еңбектегі ерлерін айтып құйқылжытады. Ақын осынау толғауында Көкшенің сұлу табиғаты мен біте қайнаған адамдардың тіршілігін де айтып суреттейді.

Ол:

Өркенді гүл жайнаған Көкшетауым
Ерге азық, тарыққанға болған сауын
Туғызып талай батыр саңлақтарды,
Ән-күйден алқа жапқан омырауын дей келе,
Бес түлік жайлауымда мамырлаған,
Өсімі жылдан-жылға қалыңдаған.
Түгінен көк майсаға майы тамып,
Өмірі бір күйінен арылмаған.
Жайнай бер, таусылмайтын әнім – далам!- деп, көңілі өссе,
Құлдырап шыңнан құзға бал бұлағы,
Құйылып қайрақтымен сән құрады.
Шілде де сол бұлақтың тәттісінен
Бір жұтсаң тарқағандай жан құмары – деп көңілдегі бар ойын, сезімін осы бір мөлдір бұлақтай пәк етіп бейнелейді.

Мұса Асайыновтың лирикасындағы туған жері Көкшенің ой-қыры, сай-саласы, өзен көлі, зеңгір тауы, қалың орманы, төрт түлік малға толы байтақ жері түгел өз суретін табады. Ақын жаңа құрылысты, жаңа заманды, оның ырысы мен байлығын, еңбек адамдарының жарқын келбетін ардақтап, әрдайым өлеңдеріне арқау етіп отырады.

Халық поэзиясындағы патриоттық арнау көбіне – үндеу, шақыру түрінде болып келеді. Патриоттық арнау – қазақтың халық поэзиясында Ұлы Отан соғысы кезінде кең өрістеген халық лирикасының түрі [6, 129].

Мұса Асайыновтың эпикалық күш арыны ағынды жыр үлгілерінен мұрат тұтатын, осынау қазыналардың бірі «Батырларға мың алғыс» толғауы. Бұл толғауын ақын Ұлы Отан соғысы жылдарында ер атанған батырларына арнайды. Ел тыныштығы үшін кескілескен қанды шайқасқа барған, аянбай тер төккен батырлар образы суреттеледі. Бұл толғау ақынның патриоттық санасының жемісі. Ерлікті үлгі ету, ерлер ісіне сүйсіне білу, ақын толғауларының негізгі нысанасы болып табылады.

Ол:

«Оқжетпестей өр тұлға
Батыр Мәлік Көкшелік
Қаптаған жауды еңсеріп,
Қайратын көкке жаныған
Ардагер батыр ерлігі
Қан майданда танылған» - деп, батыр Мәлік Ғабдуллиннің бейнесін берсе,

Отан үшін, ел үшін,
Туып өскен жер үшін,
Арайлап атқан таң үшін,
Ақ сүт берген ана үшін.
Бесіктегі бала үшін.
Жау үрейін ұшырып,
Қайырып кейін ысырып,
Жалын атып от ұшқан
Көкшетаулық Рамазан
Алысқан жаумен жас қазақ – деп, Рамазан Елебаевтың ер атанған тұлғасын батыр бейнесінде бейнелі етіп көрсетеді.

Ақын толғауын шындыққа сай, терең идеямен ақындық шеберлікті қабыстыра, жаңа шабытпен жырлаған. Ол батырлардың ерлік дәстүрін дәріптеп, кейінгілерге үлгі етеді.

Мұса Асайынов толғауларындағы батырлар образы нақты тарихи эпос жырларындағы мазмұндау үлгісімен берілген, яғни өз заманының ақиқат оқиғалары мен нақты кейіпкерлер бейнесі баяндалады.

Дәстүрлі жалғастық тапқан өзіндік ерекшеліктері бар мұндай жырлардың тәрбиелік те, эстетикалық та мәні болғаны сөзсіз.

Мұса Асайыновтың арнау өлеңдерінің бір тобы ұстаздарына, халық таланттарына арналады. Жамбыл Жабаевтың 125 жылдық тойына Мұса Асайынов та «Арнау» өлеңін бағыштайды. Ақын:

Армысың, Жамбыл ата тойындағы
Жер – жерден мол жиылған туысқаным!
Тебіренбес қандай ақын Жәкең десе,
Жараспас қайсымызға әкең десе,
Қолымды төбеме ұстап өтер едім,

Сенімі ақын баба өтелмесе – деп, келсе, мұндағы «тебіренбес қандай ақын Жәкең десе» деген жолдар арқылы халқының Жамбылға деген сый-құрметін, ықыласын білдірсе, «жараспас қайсымызға әкең десе» деген жолдарда «біздерді тәрбиелеп, өнеге көрсеткен ақын Жамбыл әкеміздей» деген ойын білдіреді.

Мұса Асайыновтың ұстазға деген ілтипаты «Ұстазға алғыс» өлеңінде ұстаз ағасы Молдақмет Тырбиұлына арналады.

Ол:
Қиналғанда көзіме анам келген,
Жыр түсірер ақ қағаз қаламменен,
Домбыра да қол тимей ыңылдайды
Қиянатты бөлісіп маған деген.
Ақ сағымда сондайда тізіп көрген,
Е, Молдеке, өзіңсің жүзіп келген
Ұстаз кезің кетеді еске түсіп,

Өмірімнің бір шетін үзіп берген – деп, жырға қосса, ақынның өнерге бой ұрып, осынау бір сара жолға түсуі – алдымен осындай ұстаздарының болуы деп түсінеміз. Ақын ұстаз жолын жалғастырып, осынау өнердің жалғас табатынына кейінгі ақын інілерінен үміт етеді. Ол «Ақын інілеріме» деген өлеңінде:

Кешігіп қайда жүрсің, Жұмабайым,
Тербелген алдымдағы құба қайың
Советжан, Тұяқ қалқам, келіңдерші,

Төсекте көңілді бір жұбатайын – деп, ақын інілерінің ортасында бір сергіп қалса,

Өнерлі інілерім іріктелген,
Айтыста талай жүлде іліп келген
Қуанам бүкіл дүние менікі боп,

Көргенде бастарыңды біріктелген – деп, атадан берілген дәстүрді өзінен кейінгі жалғастырар өнерлі інілерінің бар екендігіне қуаныш сезімін білдіреді.

Мұса Асайынов «Редакторға» деп аталатын өлеңінде Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай сияқты алыптардан үйренгендігін айтады.

Ол:
Мен үйрендім өлеңді атандардан –
Заңы берік өнерге қаталдардан.
Сал-серілік дарыды бала жастан
Үкілі Ыбырай, Біржан сал, Ақандардан – деп келсе,
Тұлпар тұяқ қашанда мұқала ма,
Ақын көңіл көк қылыш жұқара ма
Өмірімді айтады өлең досым
Түзеп, күзеп, мәнерлеп жұқалама – деп толғанады.

Мұса Асайынов туындыларынан сұрай арнауға құрылған өлеңдерінің өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады. Мәселен, «Өлең керек» өлеңінде:

Ақын болу – көп өлең жолында ма?

Бұрқыраған жылма-жыл томында ма? – деп, сауал арқылы бастап, өзі соған жауап беруде шешендікке толы сөз оралымдарын жасайды. Яғни,

Өлең керек ақ ниет жаратылған,
Қиналғанда серік боп ара тұрған.
Ұя басқан қамысты қимай ұшып,
Аққу-қаздай қаңқылдап қанат ұрған.
Өлең керек қиянат көрмейтіндей,
Көңілдерде құс болып көлбейтіндей – деп, жан дүниеңді тебірентер, көңілді шалқытар, үміт беріп тіріліер әсем де құдіретті өлеңнің керектігін айтады. Сонымен қатар, бұл соңғы өлеңдерінен ақынның жаны күйзеліп, терең ойға шомылған жабыққы көңілін де байқауға болады. Осындайда таза да әсем өлең ақын жанының сырласы, жұбанышы, үміті болып қолдау табады.

Ол:

Өлең керек, батырым, өлең керек,
Ауру адам оқыса өлмейтіндей – деп, поэзияға қоятын талабын айқындай түседі. Яғни, сұрау арнауға құрылған туындылар ақындық болмысты танытатын кесек-кесек терең ойлармен көркем етіп беріледі.

Қорыта айтатын болсақ, ақын Мұса Асайынов әр тақырыпқа ой қозғап, өлең поэма, толғаулар туындатқан. Атап айтсақ, арнау өлеңдері «Жамбылға», «Еңбек ері Еркінге», «Ақын інілеріме», «Құттықтау» (Ахмет Жұбановқа), «Шоқан ескерткішіне», «Ұстазға алғыс» (халық ақыны Молдақмет Тырбиұлына); табиғат, туған жер туралы «Көгілдір Көкше» толғауы, «Аңшы аңызы» поэмасы, «Тіршілік», «Шабытым», «Теңіз», «Жүрек ұшқыны» атты т.б. шағын өлеңдері ақын поэзиясынан орын алады.

Ақынның байқағыштығы мен тапқырлығы, көркемділік шеберлігі – бәрі бір жерден келіп тоғысқан, яғни поэзиясының тілі соны аңғартады. Ақын эпитет, теңеу, метафора, инверсия т.б. тәсілдерді образды бейнелеуде үйлестіре, жүйелі, мәнерлі етіп қолдана білген.

Мұса Асайынов туындыларынан көркемдік құралдың ғажап үлгілерін ұшыратуға болады. Демек, ақын Мұса Асайынов – көркем сөздің шебері.

Әдебиеттер тізімі

1 Сыдиқов Қ. Ақын-жыраулар. – Алматы, 1974. – 239 б.
2 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991.– 174 б.
3 Сейтжанов З. Тарихи эпос. – Алматы: Ғылым, 1994. – 82 б.
4 Тебегенов Т. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1999. – 205 б.
5 Сейдеханов К. Қазақтың Ұлы Отан соғысы кезіндегі халық поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1974. – 310 б.
6 Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956. – 332 б.
7 Пернедегі термелер. Халық ақындарының шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1965. – 269 б.
8 Қазақтың қазіргі халық поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 136 б.
9 Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: 1963. – 442 б.
10 Жұмағалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: 1974. – 162 б.
11 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 154 б.
12 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
13 Негимов С. Өлең өрімі. – Алматы: Ғылым, 1980. – 135 б.
14 Есекеев Ж. Асқақ әнші, дарынды ақын. – «Көкшетау» газеті, 1994. 26 мамыр.
15 Асайынов М. Аңшы аңызы. – Алматы, 1978. – 88 б.

В данной статье описывается поэтическое мастерство видного акына казахской поэзии Мусы Асаинова. В его лирике особое место занимает образ лирического «я». Национальные мысли народного поэта подтверждаются конкретными примерами из его поэзии. Через свой образ, мысли он создает в своих произведениях национальный характер, национальный колорит эпохи народа.

This article describes the poetic mastery of modern bard prominent Kazakh poetry Musa Asainova . Poetic mastery of visible акына of the Kazakh poetry of Мусы of Асаинова is described in this article. In his lyric poetry the special place occupies character of lyric "я". The national ideas of folk poet are confirmed by certain examples from his poetry. Through the character, ideas he creates in the works national character, national colour of epoch of people.

ӘОЖ 821.512.122

Нағбду Қамарова
Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан

ТЕРЕҢ СЫРЛЫ ПОЭЗИЯ

Қазақтың белгілі ақыны Фариза Оңғарсынованың поэзиясы – қазақ сөзінің қайталанбас құдіреті. Ақынның ішкі терең сырлары лирикалық өлең арқылы аңғарылады. Ф. Оңғарсынова поэзиясындағы лирикалық «Мен» кейіпкер пішініндегі ақын бейнесінде көрініс табады. Ақын өлеңдеріндегі тура психологизм мен жасырын психологизмге таладаулар жасалады. Ақынның ішкі монологы тұтас поэзиясының көркемдік ерекшелігі екендігі дәлелденеді. Ұлттық ойлау ақын поэзиясының өн бойында желі тартып жатқандығы нақты мысалдармен айтылады. Ақын өзінің бейнесі, ойы, сезімі арқылы өлеңдерінде халқының ұлттық мінезін танытады.

Кілт сөздер: Фариза Оңғарсынова, поэзия падишасы, лирикалық өлең, лирикалық «Мен», ішкі монолог, ұлттық көркем ойлау, өлеңдегі ұлттық мінез.

Кейде нәзік, кейде қайсар, кейде томаға тұйық, кейде шалқыған шалқар сезімдердің иірімдері ақын қыздар поэзиясында мейлінше шынайылықпен жырланады. Ал поэзия падишасы Фариза әлемі мүлдем бөлек. Әсемдіктің үлгісі әйел боп ғұмыр кешіру қасиетті де қадірлі, күрделі де қиын екені белгілі. Ал ақын боп ғұмыр кешіру, Төлеген ақын айтқандай: «...Аузында болу бұл өзі сыздаған барлық жараның...» [1, 120] немесе «...Қалдырмау үшін ұятқа күнәсіз мынау дүниені, Жамау қып басу өзіңді аузына барлық жыртықтың» [1, 121]. «Жыр жазу деген – азап, от, Әйел боп туған болмысқа»... [2, 83] – деп жырлайтын Фариза ақындықтың азап отының ортасында өтсе де, ақындық пен азаматтықты қатар алып жүрді.

Адамның тылсым сырларын нағыз лирика ғана ашып көрсетеді. Лирикалық «Мен» арқылы терең түйсік аңғарылады. Кейде тұтас бір буынның өзекжырды сыры ақын тебіренісімен жарыққа шығады. Ф.Оңғарсынова терең сырлы өлеңдерінде тура психологизммен бірге жасырын психологизмге көп ден қояды. Бұл тәсіл – ақынның ерекше шеберлігі. Ақын жанының тереңінде тұнған сезімді тек көкірек көзімен ғана көру керек:

Елесің қуантардай,
сен жайлы ой кешемін.
Өзіңе дым да айта алмай,
Құрбыңмен сойлесемін.
Қолыңды алам да мен,
Қысуға қысыламын.

Гүлімді саған деген,
Мен оған ұсынамын [2, 282].

Мұнда бозбала психологиясы жасырын психологизм арқылы ашылады. Ғашығының елесі қуантып тұрған бозбаланың кездескенде ештеңе айта алмай, құрбысымен сөйлесетіні қалай? Немесе алған гүлін басқаға ұсынатыны несі? Бұл – нағыз ғашық халі.

Кездесем жеке мүлдем,
Кетер деп сыр жалғасып,
Байқамай өтемін мен,
Жаныңнан жылдам басып [3, 205].

Алдыңғы шумақтардан жігіт жанын байқасақ, бұл шумақтағы сезім –қыз сыры. Қанша көруге ынтықса да, жанынан жылдам басып, байқамай өту де – қыздың сүйген жігітіне сыр бермеуі. Қыз жанының жұмбақ сырын мына мысалдардан да аңғарамыз:

Жиында жұртқа жарқылдап,
Көзге ілмей сені тұрамын [4, 49], немесе
Қыздардан өрлік қалған ба -
Құлай сүйсе де шектелген:
Сен алғаш сүйіп алғанда,
Ашуланған боп кеткем мен...[4, 50].

Бойжеткен қыздың пәк көңілі, ақ жүрегі көрінеді. Ол бірақ сыртқа байқалмайды. «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл, көзбен көр де, ішпен біл» деген Абай афоризмінің көрінісі.

«Әр ақынның өз дарыны, өз интеллектісінің дәрежесіне орай шығар биігі бар. Құс қанатының қуаты жеткен жеріне дейін көтеріледі десек, ақын да сондай» [5, 42] - деп көрнекті зерттеуші М. Дүйсенов жазғандай әр ақынның дүниетанымы оның адами кейпін, азаматтық позициясын, ішкі жан дүниесін танытады. Сондай-ақ әр қаламгердің өз шама-шарқына қарай дараланған стилі де айқындалады. Ал дара стильдің поэтикасы Ю.И.Минералов көрсеткендей «ішкі қозғалыс кешені» [6, 32]. Адам жанына қабылданған нәрсенің бәрі қозғалысқа негізделеді. Лирикалық өлеңнің ішкі қозғалысы – адамның сезім құбылыстары, эмоциясы, жалпы ішкі әлемі. Ішкі әлем ақын жасаған астарлы образдармен астасып жатады. Ақынның ішкі дүниесіндегі құбылыстар ғайыптан пайда болмайды, ол – өмір құбылыстарының әсері. Лирикадағы тартыс, драматизм, психологизм өзге жанрлардағыдай сюжеттік ситуация арқылы көрінбесе де, ақынның, лирикалық «Меннің» күйініш-сүйініші, ой-сезімі арқылы көрінеді. Лирик ақын ішкі әлемнің ерекше ырғағын, сұлу қозғалысын тудырады.

Ішкі монолог тәсілінің әдебиеттің барлық жанрында да белгілі бір көркемдік қызметі, өзіндік ауыр жүгі бар. Ал лирикалық өлеңдегі көрінісіне Фариза ақыннан бір мысал алайық:

Мен қашанғы ішімнен шыңғырамын,
Қашан, қашан басылар бұл құмарым.
Ей, адамдар, айтсаңшы біреуің кеп,
Қандай емнен жазылар жынды жаным? [3, 303]

Ақын алай-дүлей сезімін осылай өлеңге түсірген. Ішкі монологты лирикалық «меннің» баламасы деуге де болады. Фариза ақынның тағы бір өлеңіндегі ішкі монологқа құлақ түрейік:

О, жасаған! Сүйе алар жүрек беріп,
Неге маған сүюді мұң еткенің,
Дәл осындай қасірет тілеп пе едім? [3, 279].

Мұнда ақынның лирикалық «Мені» мұң шағып тұр. Осылайша лирикалық өлеңдердің көбінесе ішкі монологқа, кейде ішкі диалогқа құрылу себебі, бұл – автордың өзгеше өрелі тыңдаушысын іздеп шарқ ұрғаннан туындайтын құбылыс. Лирикадағы мұң барлық ақында бірдей болғанымен, оның жеткізілуі әр қалай. Қазіргі қазақ әдебиетінің кемелденуіне байланысты, көркемдеу құралдарының, бейнелеу үлгілерінің молаюына байланысты ішкі монолог түрленіп қолданылып, шығармаға көркемдік нәр береді. Бұл тәсіл көбіне психологиялық талдау ретінде беріледі. Ф.Оңғарсынованың «Әйелдің монологы»,

«Бақыттының монологы», «Бойжеткеннің сөзі», «Жастық шақ монологы», «Қоштасу» («Қыз Жібектің соңғы сөзі); «Жантолының монологы», «Жастық шақ туралы элегия», «Кек немесе келіншектің ызасы», «Аңсау немесе жесірдің зары», «Мұқтаждық немесе жетімнің монологы» сияқты лирикалық өлеңдердің сезімдік психика циклі – эстетикалық өріс емес, зерттеу. Ақын өзін ғана зерттеп қоймайды, жалпы адам жанын зерттейді, лирикалық кейіпкерін де танытады. Жоғарыда аталып өткен ақынның монологтары – лирикалық кейіпкердің, атап айтсақ, бойжеткеннің, Майраның, Жантолының, Қыз Жібектің, т.б. атынан айтылады. «Әйелдің монологынан» үзінді келтірейік:

Сенің от құшағыңда
дүнинені ұмытып талықсыдым.
Жүрегімді өртеді жан ыстығың...
Бірақ өзің айныдың.
Ұмыттың да жастықтың жұмақ күнін,
сен мысқылдап, мен дағы жылап тұрдым.
Өмір деген бұрқанған дарияға
бұрымымнан ұстап ап лақтырдың.
Сонда ғана есейіп бұл жалғанда,
Бәрі алдамшы екенін бір-ақ білдім [7, 68].

Лирикалық кейіпкердің жан айқайын ақын дөп басып, дәл көрсете білген. Алдамшы сезім жетегінде кеткен әйел үні ақын жүрегінен сүзіліп шыққан. Бұл – кейіпкер пішініндегі ақын сөзі. Сонымен бірге лирикалық кейіпкердің ішкі рухани дүниесі лирик ақынның дүниетанымын да байқатады. Кейіпкер психологиясын танымдық тұрғыдан тану өлең өрімін табиғи тұтастықта талдауда шеберліктің шынайылық сипатына саяды. Бірсыдырғы мазмұндау, қарадүрсін, қарабайыр жүйелеу жыр әлемінің жүйесін жасытып, жемісін желілей алмайды. Нағыз психологиялық өлең – шын ақынның өмірден көрген-түйіндерінен туған терең толғаныс, әсерлер.

Фариза Оңғарсынованың өзі туралы монологының тағы бірі мынадай:

Жұрт мені қатал дейді,
Найзағайдай мінезі шатырлаған,
Біреулері айтады ақыл маған:
Өркөкірек, тәкаппар, менменсіген...
Ұнатпайды дәл мұндай ақынды адам,
(Одан сайын мен шіркін қатуланам).
Біреулер қиялдайды,
Мұндай адам ешкімді сүйе алмайды,
Өтірік өлең жазады талықсыған,
Қайдан ғана бал сезім таныс бұған?
(Түсініксіз қалпыммен байғұстарды,
Ойларымен өздерін алыстырам) [4, 165].

Лирикадағы монолог – ақынның шынайы да мөлдір жаны, ішкі тынысы, ішкі демінің дірілі. Фариза ақынның кейіпкер психологиясын дәл ашуы бозбала атынан үн қатуы «Мен өмірді сен деуші ем» (бозбаланың күнделігінен) циклді лирикасынан аңғарылады:

Асықтым әр таңға мен,
Жүзіңді көрем бе деп.
Бұл қайғым тарқар демен,
Өмірде сенен бөлек.
Тіл қатсаң жігіттерге,
Қызғандым аласұрап.
Күңкілшіл күдіктен бе –
Сенделдім дара шығып... [4, 95].

«Қыз сыры» аталатын лирикасында да бойжеткеннің ішкі жан-дүниесі әдемі өріледі. Бұл айтылған лирикалық кейіпкер жанының толқындары – ақынның өз басынан кешірген сезім сәттері.

Ұлттық көркем ойлау – қазақ поэзиясында дамыған тәсілдердің бірі. Фариза поэзиясында ұлттық ойлау, ұлттық мінез көбіне төрт түлікті образға айналдыру арқылы танылады. Ақын жырларында ең көп кездесетін ұлттық образ – жылқы түлігі.

Арман деген елесті қуып келем,
Алып-ұшқан жастықтың тұлпарымен… [8, 30].

Адам көңілін жылқының ең асыл тұқымды түріне, дүлдүліне, жүйрігіне балау – қазақ поэзиясында әуелден қалыптасқан дәстүр. Алып-ұшқан, көтеріңкі көңіл-күйді бейнелейтін осындай лирикалық туындылардың басым бөлігінде арғымақ, тұлпар образдары ілесіп жүреді.

Өзімді-өзім қайраумен, тістенумен,
Қуат сорып, ұшқын ап іштегі үннен.
Табанымнан тілінген шөңге жұлып,
Сәйгүлік күшке мінем [9, 170], - немесе:
Сонысымен тәтті де өмір деген,
тұралаған өмірді өмір демен.
Құлазисың, құлайсың, тағы тұрып,
Тағы ілгері желеді көңіл-дөнен [3, 253], -

деп бірде көңіл күйін сәйгүлікке баласа, біресе дөненге телиді. Сәйгүлік күшке міну, желген көңіл-дөнен – оптимистік сарындағы бейне. Бұл жердегі сәйгүлік те, дөнен де – ақынның ұшқыр қиялы, оттай ыстық сезімінің көрінісі.

Құпиясы мол ақын жанының күрделілігі мына бір жолдардан да байқалады:

Менде бір толғаныс бар,
(Кейде өзім де түсінбеймін),
Дауыл күнгі дарияның күшіндей бір.
Сонау біздің қырдағы тұяқ тілген,
Бәйге алаңы сияқты дүсірлеймін [8, 31].

Қырдағы дүсірлеген бәйге алаңы – ақын басындағы әрқилы көңіл-күйлер, психологиялық драматизм, сезім-қиял шиеленісуі мен шарықтауы. Қандай да болмасын күрделі ой мен сезім күйлерін осылайша қарапайым, көзге елестетерліктей бейнелі жеткізе білу – Фариза ақын қаламына тән қасиет.

Жыл сайын, ауыл, сендегі,
Қымбаттарыма оралам.
Сақталған көңіл- теңдегі,
Сырды ақтаруға оралам [3, 76].

Тең – ұлттық өмірімізде ата-бабаларымыздың көшпелі өмірінен қалған мұра, көлікке арту үшін буып-түйген жүк болса, ақынның көңілді теңге балауы, жүрекке артатын сыр толы «теңі» – ұтқырлықпен бірге ақын жан-дүниесінің байлығы, қымбат қазынасы.

«Жайлауға келгенде» деген өлеңде жайлауға сағынышпен келген, бірақ ауылда туып, қалада өскен, қала сәнімен киінген ақынның жан дүниесі жайлаудай шалқи жөнеледі:

Жоқ, менің жаным – қазақтың жаны кіршіксіз,
Бал қымыз қайда – әкелші, қалдық күнсіп біз.
Келдім ғой мұнда (қарама, жеңге,аңырып)
Тезекке піскен таба нан иісін сағынып...
Домбыра бар ма? Берейін әсем ән салып,
Қазақтың әнін тыңдайсыңдар ғой тамсанып...
«Қалада өстім, бәрі ерсі мұнда», - демейін,
Қол тимей жатса, сиыр да сауып берейін... [2, 220].

Нағыз ұлттық психология. Ауылын аңсап келген, қалада жүргенде жүрегі «ауылым» деп соғатын әрбір қазақтың жүрек түкпіріндегі алып-ұшқан сезімді дөп басып көрсеткен. Сәні қалалық болғанмен, жаны далалық ақынның шынайы толғанысы бұл өлеңде әдемі өрілген. Атамекенге сағынып жеткенде ақын жаны әсем күймен күмбірлеп кеткендей күй кешеді:

Сағынып жеткен шағында,
Жаз жайлау – атамекенге.
Дала боп дарқан жаның да,
Жадырап қалады екен де...
Ән-күйің қымбат мұнда аса,
Күтпейді сізден сый бөтен,
(домбыра төрде тұрмаса.
Қазақтың үйі үй ме екен!) [8, 18]

Ақын өзінің бейнесі, ойы, сезімі арқылы бұл шумақтардан халқының ұлттық мінезін танытады. Әр тармақты сипаттап жатудың өзі артық. Қарапайым жолдарға мол сыр ұялатып, оқырманын ғажайып сезім әлеміне жетелей жөнелтетін Ф.Оңғарсынованың лирикасындағы ұлттық бояу мына өлеңдерден де танылады: «Жаулықтар», «Түс», «Жайлау. Той», «Жерошақ», «Боздақ», «Ертегі елестері», «Туған ауыл», «Киіз үй», «Оюлар», «Ер-тұрман», «Айналайын ауылдың адамдары-ай!», «Тілеу», «Қазақтың дәстүрлері», «Қырдағы бәйге», «Жайлау таңы», «Қыз қуу», «Тағдыр», «Қыр қазағының қартайғандағы сөзі», «Арғымақтары қайда екен бұл даланың», «Жаралған деп жат үшін», «Ауыл қызы» және т.б.

Жақсы болып көріну – мақсат емес,
ар аттамау – мен үшін басты мұра [8, 254], –

деп ақын өзі жазғандай жан сұлулығы, шынайылық, арлылық – ақынның өмірде ұстанған басты мақсаты. Бұл мақсат – күллі оқырманына өсиет.

Фариза Оңғарсынованың терең сырлы поэзиясы әлі талай іргелі зерттеулерге құнды дүние болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Айбергенов Т. Таңдамалы өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1997. – 256 б.
2 Оңғарсынова Ф. Он томдық шығармалар жинағы. – Астана, 2004. – Т.1. – 324 б.
3 Оңғарсынова Ф. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1978. –Т. 1.
4 Оңғарсынова Ф. Ғашық сезім. Лирика. – Астана: Фолиант, 2013. – 224 б.
5 Дүйсенов М. Қазақ лирикасындағы тақырып пен көркемдік шешім // Кітапта: Жанр сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971.
6 Минералов Ю.И. Поэтика индивидуального стиля. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Москва, 1986.
7 Оңғарсынова Ф. Мен саған ғашық емес ем. – Алматы: Білім, 1999.
8 Оңғарсынова Ф. Он томдық шығармалар жинағы. – Астана, 2004. – Т.2. – 328 б.
9 Оңғарсынова Ф. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1978. –Т. 2.
10 Оңғарсынова Ф. Қыз-ғұмыр. – Алматы: Шартарап, 1996.

В этой статье анализируется психологизм поэзии известной поэтессы Фаризы Онгарсыновой, раскрывается красота и идейный смысл ее лирических произведений. Ее поэзия - неповторимый шедевр. Глубокие тайны души акына становятся понятными через его лирическую песню. В его лирике особое место занимает образ лирического «я». В своих творениях Онгарсынова создает предпосылки для развития прямого и скрытого психологизма. Через внутренний монолог целиком раскрываются художественные особенности ее поэзии. Национальные мысли поэтессы подтверждаются конкретными

примерами из ее поэзии. Через свой образ, мысли, чувства она создает в своих произведениях национальный характер народа.

This article analyzes the poetry psychology of known poetess Fariza Ongarsynova, reveals the beauty and meaning of her ideological lyrical works. Her poetry is a unique masterpiece. Deepest secrets of akyn's soul become clear through her lyrical song. The image of the lyric "I" occupies a special place in her lyrics . Ongarsynova creates prerequisites for the development of direct and hidden psychology in the works. Through inner monologue reveals the entire artistic features of her poetry. National thoughts of poetess are confirmed by specific examples from her poetry. In her works she creates the national character of the people through her image, thoughts and feelings.

ОӘК:82-1/-9

Г.Ж. Мауленова
Қазақ гуманитарлық заң университеті
Астана, Қазақстан

Е. БУКЕТОВТІҢ «ЖАС ҚАНЫШ» ХИКАЯТЫНДА ҚОЛДАНЫЛҒАН КӨРКЕМДЕГІШ ҚҰРАЛДАР МЕН АМАЛ-ТӘСІЛДЕР

Мақалада Е. Букетовтің «Жас Қаныш» хикаятында көркемдегіш құралдар мен амал-тәсілдердің қолданылуы туралы айтылады. Сондай-ақ, хикаяттың стильдік ерекшелігі, шығармада қазақ халқының салт-дәстүрлерінің суреттелу ерекшеліктеріне назар аударылады.

Тірек сөздер: қазақ халқының салт-дәстүрлері, көркемдегіш құралдар, амал-тәсілдер, жанрлық ерекшелік, мақал-мәтелдер т.б.

Көркем туынды ретінде тарихи оқиғалар мен қоғам қайраткерлерінің өмірінен дерек бере отырып, белгілі бір дәуір шындығын айқындауда үлкен рөл атқаратын ғұмырнамалық шығармалар.

Қазақ әдебиетінде ғұмырнамалық туындылар жанр ретінде өз даму жолында айтарлықтай жетістікке жеткені талассыз. XX ғасырдың бас кезінде қазақ прозасының қалыптасып, дамыған кезінен бастап-ақ біртуар тарихи тұлғалардың өмірінен дерек беретін ғұмырнамалық шығармалар да өркендеп, қанат жая бастады. Олардың алғашқылары С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С. Мұқановтың «Өмір мектебі», Ғ. Мұстафиннің «Көз көрген» тағы басқа шығармалар. Алайда қазақ әдебиетінде деректі туындылар осы XX ғасырда туып қалыптасты десек ағаттық жасаған болар едік. Себебі, XIX ғасырда өмір сүріп, артына мол мұра қалдырып кеткен қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың құнды еңбектері - мемуарлық үлгідегі естелік (күнделік) туындылары бұған дейін қазақ әдебиетінде нақты дерек көзі ретінде қаралатын еңбектер болғанының айғағы. Сонымен қатар, қазақ энциклопедиясында: «М. Дулатовтың XX ғасыр басындағы ғұмырнамалық мақалалары, М. Әуезовтің Абай, А. Жұбановтың Құрманғазы мен шығармалары туралы жазған кітаптары қазақ әдебиетіндегі ғұмырнамалық жанрының кемелденуіне ықпал етті» деген пікір де жоғарыдағы ойымызға дәлел бола алады.

Қаламгер Е. Букетовтің «Жас Қаныш» деректі хикаяты – белгілі тұлға Қаныш Сәтбаевтың балалық, жастық кезеңдерін қамтитын шығарма. Хикаяттың алғашқы тарауынан-ақ қазақ халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы мол көрініс береді. «Аттың жалы, түйенің қомында» деп аталатын алғашқы тараудың өзі-ақ таза қазақы болмыс пен дүниетанымынан хабардар етеді.

Қаныштың өмірге келуі, ат қойылуы былайша суреттеледі: «Доңыз жылында, яки, жаңа есеппен 1899 жылдың наурыз айында, яки марттың 31 жұлдызында, жаратқан ием Имантай деген пендесіне ұл береді. Нәрестенің есімін Ғабдұл-Ғани қойдық. Құдай-тағалам бергеннен жазбасын. Аллахуакбар. Әмин!». Имантай ақсақал бұл сөздерді жай қағазға емес, құран кітабы мұқабасының астар бетіне жазып қойғанында мән бар: ол кезде бір жерге түртіп қою қалыпта жоқ, әрі киелі кітапқа жазылған сөз сол киелі кітаппен бірге сақталып, бірге жасамақ. Жарықтық әулие кісі екен, Имекеңнің сол ықтияттығының арқасында біз болашақ ұлы ғалымның нақ қай күні туғанын нақтылы біліп отырмыз [1, 3].

Халқымыздың тұрмыс –тіршілігіндегі көптеген құбылыстар олардың санасында сіңісті болып, күнделікті өмірінде қолданыс тапты. Жас сәби өмірге келгеннен бастап, оған есім беру, осыған қатысты түрлі ырым-дәстүрлерді орындау қажет болған. «Жас Қаныш» еңбегінде халықтың осы дәстүрі егжей-тегжейлі баяндалады.

Қаламгер Е. Букетовтің балаға ат қоюдың мәнісін негізді түрде түсіндіріп: «қазақ балаға ат қоюда ешқашан немқұрайды қарамаған. Керісінше, бұл рәсімге ерте дайындалған, той-томалақ жасалып, ат қойған адамға сый көрсетілген. Әдетте, мұның бәрін молда атқарған, араб есімдері қойылған» деп бұл рәсімнің мәнін ұғындырады.

Тарихи тұлғаларды, оларды тарихи-әлеуметтік оқиғаларға, өз ортасындағы, айналасындағы сан алуан құбылыстармен тығыз байланыста ала отырып, олардың рухани жан дүниесінің өсіп жетілуі мен жеке көзқарасының қалыптасуын, қоғамдағы өз орнын тұлға ретінде иеленуін көрсете отырып, айдарлы азаматтардың өмірін, тағдырын бейнелеу арқылы белгілі бір дәуірдің, белгілі бір кезеңнің шындығын таныту ғұмырнамалық шығарманың басты ерекшелігі. Бұл туралы зерттеуші С.Розанова: «Тарихи-әдеби және өмірбаяндық мәліметтерге жанама құжат ретінде қызмет атқарған естеліктер, енді сөз өнерінің дербес жанры ретінде, жеке тұлғаны танып-білуде әдебиеттің өзіне ықпал ете бастады» , - деген пікір айтады [2, 249].

Е. Букетов өз шығармасында қазақ халқының түрлі табиғат құбылыстарына байланысты ырымдар жасауы, жас баланы назарланудан, тіл-көзден қорғаштай білу сияқты наным-сенімдері де орын алған. Мұндай ерекшелік хикаятта Қаныш өзен бойында ғажайып оқиғаға тап болуы тұсында байқалады. Жас баланың адам бойындай балықты олжалауы, «Қуанышы қойнына сыймай тұрған Нұрым әже: «Бұл жақсы ырым болды - жарығымның әмісе жолы болады екен!» [1, 78] деп жақсылыққа жорып, ырымдауы осынау қыр қазағының көреген, даналығын айқындайды.

Шығарманың әр тұсынан қазақ халқы ардақ тұтатын Абай Құнанбайұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров және Шоқан Уәлиханов сынды тарихи тұлғаларды кездестіріп отырамыз. Бұл алып тұлғалар өздеріне тән қадір-қасиетімен халқымыздың көкейінен орын алған бейнелері қандай болса, Е. Букетов шығармасынан да дәл сол қалпында, сондай кейіпте көрініп жатады. Мәселен, С. Торайғыров өткір тілді ақын ретінде көрінсе, көшпелі қазаққа ғана емес, мәдениеті озық орыс халқы мойындаған жас саяхатшы ғалым Ш.Уәлиханов құйрықты жұлдыздай жарқ ете түседі.

Деректі шығарманың «Бір ғылым болып іңкәрі» атты тарауында болашақ академиктің жас шағында-ақ адамдық, азаматтық және қайраткерлік сипатын ашуда қаламгер шеберлік танытқан. Қаныштың молдаға барған күнінен бастап білім алу жолындағы қадамдары сөз етіледі. Шорман ауылындағы мектепке баруы, одан соң Семейдегі орыс мектебін тәмамдауы тізбектеліп айтылады.

Повестегі басты мақсат жас Қаныштың өмірін ашып көрсету болғандықтан, үлкен, келелі оқиғалар жоққа тән. Мәселен, Қаныш Имантайұлының жастық шағы «1916 жылғы прием», 1917 жылғы Қазан төңкерісі, одан кейінгі азаматтық соғыс жылдарымен тұспа-тұс келді. Бірақ шығармада мұндай ірі оқиғаларды тәптіштеп суреттемейді, баяндау желісімен айтып өтеді. Сондай-ақ, ел бағына туған азаматтың туған өлкесі, қанаттанған ортасы және қазақ халқының өмірін, салтын еркін сарынмен баяндау көрініс береді. Ал Қаныш Имантайұлының туған сәтінен бастап, жастық шағы және ересек болған кезеңіне дейінгі

уақытты, сонымен қатар академик өмір сүрген сол кездегі дәуір шындықтарын шағын повеске сыйдырып жіберу Букетовтің стиліне тән тағы бір ерекшелік екенін айта кеткен жөн.

Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде: «Диалог, сөйлестіру (грекше – dialogos) – әдеби шығармада екі кейіпкердің немесе бірнеше адамның сөйлесуі, оларды сөйлестіру тәсілі» деп анықтама берілген. Көркем шығармаларда шынайы образдар ашылуы үшін өмір құбылыстары мен оқиғаларын терең, тартымды тілмен жеткізу диалог арқылы жүзеге асады. Көркем шығармадағы диалогта кейіпкерлерді жай бір-бірімен сөйлету арқылы емес, керісінше, адамдардың қарым-қатынасы, мінез-құлқы, эмоциясы, психологиясы, шығарманың сюжеттік-композициялық жүйесінде диалогтың атқаратын рөлі зор.

Әдебиеттанушы ғалым Л.Боровой көркем шығармадағы диалогтың қызметіне: «...адам қалайша бұлтарыс жасайтыны немесе тасаланып бағатыны, нені түгел айтып, нені бүгіп отыратыны, оның ұғымынша қандай нәрсені атамаса да түсінікті екені, сөйлеу жүзінде ол қандай мүмкіндіктер байқататыны аңғарылады» деген.

Диалог пен монолог – әдебиеттанудағы тірек түсініктер. Сонымен бірге ол өнертануда, философияда, мәдениеттануда кең қолданылады. Диалог – бұл адамның тікелей қарым-қатынас жасауында жүзеге асатын ауызша сөз. Ол қысқа, үзік болып келеді. Кейде диалогқа бірнеше адам да қатысып, әңгіменің аясы кеңіп жатады. Диалогты да, монологты да өзара мәнді қасиеттер біріктіреді. Екі сөз бірлігі деавторлықты (ұжымдық, жеке) білдіреді. Монолог пен диалогтың әр түрлі формасы көркем әдебиетте қолданылады. Ақын А.Белый: «Проза мен поэзия автор сөзін берудегі дауыс ырғағын естімесе, нашар болғаны», - дейді.

Кейіпкерлерді бір-бірімен сөйлестіру, ойландыру тұстары стильдік амалдардың ең көп қолданылатын түрі. Кез келген жазушы диалогты орынды пайдалана білгенде ғана кейіпкердің мінез-құлқын толық аша алады. Әсіресе, көркем шығармада кейіпкердің ауызекі сөйлеу тіліне тән сөздермен, ретіне қарай көбіне қысқа, шағын сөйлемдермен диалог берілсе, бұл жазушының тіл өрнегінің бір қыры.

Е. Букетовтің «Жас Қаныш» деректі хикаятында диалог құру шеберлігі байқалады. Имантай ақсақалдың ізетті баласының жолаушымен кездесуіндегі көргенділігі мен естиярлығын таныту үшін жақсы диалог келтірілген:

- Сізді жақсы білемін ғой. Әкем сіз жайында ылғи айтып отырады. Сіздің арғы атаңыз менің арғы атаммен қол бастап қалмақты бірге шапқан дейді. Сіздің әжеңіз, естуімше, сондағы тұтқын қыздардың бірі болса керек...

- Әй, қарағым-ай, әкең оны да қалдырмай айтқан екен-ау, сен де құлағыңа құйып ала қойыпсың, енді келіп менің түбімнің қалмақ екенін мегзеп тұрғаның мынау. Мен де қарап қалмай сенің арғы түбіңді қазбалар-ақ едім. Әттең, әкең жақсы кісі, қайтейін...

- Кешіре гөріңіз, ағатай, әншейін сөздің реті келіп қалған соң... әрі арғы атамның батыр болғанын айтқым кеп... – деп бала қызарыңқырап қалды. Бұл диалогтан қандай-қандай замандар өткенін, Имантайдың кенжесінің болғалы тұрғанын ұққан шал көргенді баланың қылықтары мен сөздеріне іштей сүйсінгенін байқаймыз. Бұл жерде Қаныштың «мірдің оғындай» тілінен, жаны таза баланың адалдығы мен шындықты бетке айтатын қайсар мінезін байқаймыз. Жазушы тағы бір тұста Қаныштың бала күнінде-ақ оза туғанын, тең құрбысының алды болып келе жатқанын мына диалог арқылы байқауға болады.

- Имеке, мына бала, шамасы, кенжең болар? – деп сұрайды қонақ.

- Иә, құдайға шүкір, кенжеміз осы, - дейді әкесі мақтаныш сезімін жасыра алмай.

- Алла тағалам жүрімін берсін, болғалы тұрған бала көрінеді.

Әке үшін бұдан артық не керек. Бала қонақтың да көңілінен шығыпты, тек тіл-көзден сақтасын деңіз. Сонда да Имантай ақсақал ішкі сезімін сыртқа шығармай, жайбарақат қана:

- Қайдан білейін, әйтсе де осылардан бір көшелі кісі шығады дегенге сене бермеймін, ендігінің адамдары тым ұсақтап барады ғой. Біздей болмақ қайда бұларға... – деп қана қояды» [1, 85]. Қонақтың сөзі әкесінің құлағына жағып бара жатса да Имантай ақсақал айтқаны құдайдың құлағына жетсін деп тілеп, баласының ауыл-аймаққа сүйкімді, көргенді бала болып өсіп келе жатқанын іштей мақтан тұтатыны тағы бар-ды. Немесе:

Е.Букетовтің «Жас Қанышында» көрсетілгендей, Қаныш алғаш молда алдына барғанда «Иманшартты» жатқа үйреткен молдамен арасында болған диалог өте тартымды, жазушы жас баланың зеректігін сұрақ-жауап ретінде ұтымды бере білген [1, 145].

Басты кейіпкердің жас кезінен бастап шығарма соңындағы ересек Қаныштың кескін-келбетін суреттеуде де қаламгердің жетістігін көреміз. Мұнда автор түрлі диалогтар мен еркін баяндау тәсілін орынды қолданған.

- Қаныш, - деді молда қатқыл үнмен. Бала оң қолының алақанын көкірегіне басып, ілтипатпен басын иеді. - Сен мұсылмансың ба?

- Әлхамдилла, мұсылманмын.

- Мұсылман екеніңе шәгім бар.

- Шәгіңізге шәхитім бар.

- Қандай шәхитің?

- Құдай біреу, Мұхаммед оның елшісі.

- Қай кезден мұсылмансың?

- Әлмисақтан.

- Әлмисақтың мәнісі не?

- Адам жаратылғаннан бері.

- Иман деген не?

- Иман дегеніміз Алланың бірлігіне, Мұхаммедтің әулиелігіне күмәнсіз шын берілгендік.

- Кімнің құлысың?

- Бір Алланың құлымын. [1, 67]

Қаныштың жастайынан дін қағидаларына сауатты, иманшартты жаттап өскен сұңғылалығы көрінеді. Тіпті Жұмаш досына араб әліппесінің әріптерін үйретудегі шеберлігін жеткізуде керемет шеберлік танытқан: «Әрі өзінің миы жаңа нәрселерді бұған дейін көрген-білген, оқыған жайларымен салғастыру арқылы қабылдайтын, жаңаның мәні мен мазмұнын оңай түсінетін және түсінгені мен түйсінгенін мәнерлеп, бейнелі түрде айтып бере алатын сирек қасиетке ие екенін де... Ол және өзінің балаң пайымында қалыптасқан қарабайыр бейнелерді Жұмаш досына көрсете тұрып, соның өзімен-ақ Нығметолла молдадан бір бәс жоғарылап кеткенін білген де жоқ». Осы мінездемеден Қаныштың ерекше зерек, ақылды, ғылымды қабылдап, меңгерудегі қабілетінің жоғары екендігін еш қиындықсыз таныта алады.

Қаныш бала күнінен-ақ неге? Қалайша? деген сұрақтармен ересектердің басын қатырып, солардай еңсесін көтеріп, байсалды әңгіме айтатын да дәреже жетіп қалған шағында әкесіне қойған мына сауалдарының мәні ерекше. Осы диалог арқылы жазушы жас Қаныш пен әке арасындағы қарым-қатынасының ерекше екендігін танытады.

-Әке, - деді ол жақында, екеуі оңаша қалғанда, - біздің дінімізді құдай оңынан жаратқан ақиқат дін, сондықтан біз барлық істі оңынан бастауымыз керек дейсіз. Не алсақ та оң қолмен аламыз, шалбарды да оң аяқтан киеміз, қасиетті кітаптар да оңынан ашылады. Бірақ та атқа сол жағынан мінетініміз қалай?

- Сол ыңғайлы ғой балам, - деді сасып қалған Имантай.

- Егер оң жағынан мініп дағдылансақ, ол да ыңғайлы болар ма еді?

- Иә, солай болуы да мүмкін.

- Онда істің бәрін оңынан бастау міндетті емес болғаны ғой?

- Солай, балам!

- Алла тағала ренжімей ме?

- Ренжімейтін болар.

Сөзді Қаныш бастап, өзінің алғысы келген жауабын алған болды да шықты» [3, 80]. Осындай өзара әңгімелерден кейін Имантай ақсақал шын мәнінде ақылдан ақсайтын бәтуасыз жандай сезінеді.

Жазушы бұл диалог арқылы Жас Қаныштың мінезіндегі байқағыштық ерекшелікті ғана алып, сол арқылы белгілі ситуацияны, әрі кейіпкерлердің сырт пішіндері мен психологиялық сәттерін де ерекше жағдайда бейнелейді.

Қаныш бала күнгі досы көшекпен кездескендегі диалогы өте қызықты және құрдастардың өзара әзіліне құрылған.

- Қақпаға кіріп келе жатқан теке сақал кім десем, сен екенсің ғой, Көшек! Кеше жұмыс қауырт болып еді, жолдастарым әлі ұйықтап жатыр. Самауырынның қайнап тұрғаны мынау. Екеуміз шай ішеміз, - деп Қаныш арқа-жарқа.

- Мен жаңа ғана ішіп ем. Рахмет, Қаныш.

- Рахметіңді кейін айтарсың. Бұрынғылар: ертеңгі асты тастама, кешкі асқа қарама демеп пе еді. Жеңгеміз тәуір адам еді, тастап кетіп жүрер. Айтпақшы балаларың нешеу?

- Аллаға шүкір екі жаманымыз бар.

- Аз екен. Жаңа өмір басталып жатқаны мынау, оған көп-көп жігіттер керек. ...

Жазушы Е.Букетов «Жас Қаныш» деректі хикаятында академик Қаныш Сәтбаевтың небір қимас естеліктері Шөптікөлмен байланысты болғанын, кішкентай Қаныштың өкініш, сәтсіздік, уайым атаулының бәрі осы жайлаудың алуан түрмен жайнаған қызықтарының арасында қалып қойғандай суреттейді.

«Иә, шіркін, Шөптікөл... Бұл жерге үйлер мықтап тігіледі, ауылдар ұзақ отырады. Сәтбай ауылдары бір жарым ай бойы осы Шөптікөл басында болады. Мұндағы жайлауға табиғаттың өзі сондай жағдай жасаған сияқты: көлден әрірек жарты шақырымдай жерден жұрт аузында Нияздың тауы деп әспеттеліп кеткен жатаған шоқылар басталады, ал шоқы-шоқының арасында әредік өскен қайың мен теректің көлеңкесіндегі тұтасқан жасыл шалғын ең бір қуаңшылық жылдардың өзінде жігін ашпайды» (7,33). Жазушы адам мен табиғатты бетпе-бет ала отырып, қарапайым адамдардың тіршілігіндегі табиғаттың орны мен жайма шуақ қазақ тіршілігін қатар суреттейді.

Шығармада көп болмаса да, кей тұстарда керемет табиғат көріністері – пейзаж байқалып қалады. «Пейзаж – әдеби шығармадағы жаратылыстың, яки табиғаттың әсем көрінісі, көркем бейнесі. Жазушы әдеби шығармада көркем ойлардың ажары ретінде, жаны есебінде, образдың – метафора жүйесінің арқауы сипатында табиғат келбетін ұсталықпен пайдаланады».

Пейзажды біз, әдетте, көркем шығармада суреттелген табиғат көріністері дейміз. Рас, пейзаж – табиғат. Бірақ бұл жеткіліксіз. Нағыз пейзаж – бұл табиғат! Бұл характер, бұл адам. Неге? Неге десеңіз, адамның тағдырынан, сезімінен, көңіл күйінен тыс табиғат суреті – пейзаж емес. Пейзаж жазушының стилін де белгілейді. Ал, стиль – адам!» – дейді академик З. Қабдолов [4, 147]. Е. Букетов шығармаларында түрлі тірлік дүниесі табиғатпен үндесіп, жанды адамдармен байланыстырыла суреттеледі.

«Қаныш жарық дүниеге рақаттана қарап жүреді де қояды. Жылуы шамалы болғанымен, даланың біртегіс ақ көрпесін сиқырша құлпыртып, салқын нұрын төккен жарытусыз күнге рахаттанады. Аяғына оралған екі тазының еркелігіне рахаттанады, сонадайдан өзіне барлай қарап отырған Алыпсоққа рахаттанады...» - осы табиғат көріністерінің барлығы да Қанышқа көңілдің базарындай әсер етеді, сауығуына септігін тигізеді. Осы үзіндіде жансыз табиғат емес, адамның жан толқыны, жүрек лүпілі, өмір сүруге деген жас адамның иірім сезімдері шебер берілген.

Стиль – грекше stylus – таза, әдемі сөйлеу мағынасын білдіреді. Стиль – талант өлшемі. Өмірдің әр саласында жұмыс стилі, газет стилі, ғылыми стиль, т.б. жиі қолданылады. кез келген әдебиетке байланысты монографиялардың бәрінде де стильге бір тоқталмай кетпейді. Қазақ әдебиеттану ғылымында стиль туралы қомақты еңбек жазған Қ.Жұмалиев ақын-жазушылардың көркем мәнері мен шеберлігін, талантын кеңінен қарастырған. «Стиль дегеніміз – әр жазушының өзіне тән шығармашылық ерекшеліктері және бір жазушының екінші жазушыдан айырмашылығы, өзіне ғана тән сипатын аңғартатын жиынтық болса керек. Стиль жазушының барлық шығармасын қамтып, олардың бір-біріне жақындығы мен бірлігін зерттейтін сала» - дейді академик З. Қабдолов [4, 152]. Қазақ әдебиеттану

ғылымында да стильдік ізденістер туралы мол пікір, ізденістер айтылған. Стильдің не екенін, оның ерекшелігін М. Әуезов былай түсіндіреді: «Әдебиеттік ұлттық түр мәселесінің бір іргелі үлкен мәні – стильде. Теңеу тілі, әр алуан көркемдік шеберлікпен келетін сөз кестесі түгел құрала келіп жазу стилін қалыптастырады. Әдебиеттің ұлттық ерекшеліктері жайын алғанда, тіл – бұл стильдің өзі емес, құралы, қоры ғана. Екінші бір үлкен стиль – сөздік, ақындық теңеу кесте мағынасынан басқа екінші мағынаны жеке тудырады. Ол – ұлттық мінез, бейне жасаудың стилі. Міне, ұлттық түрдің жайына ауысқанда осындай ірі белгілер тілден гөрі артығырақ орны бар, өзгеше сипат болатын жайлар бар».

Көркем шығарма стилі ұғымына жазушының тілі, сөйлем құрауы, мәнері, шығарманың композициясы, оқиға дамыту үрдістері, тақырып таңдау, жанрлық ерекшелік т.б. компоненттері кіреді. Шығармадағы орталық мәселе идеялық мазмұнға келіп тіреледі. Идеялық мазмұн түр болғанда, түрдің мазмұнға сәйкес болған кезінде ғана өз орнын тауып, түр мен мазмұн бірлігі туады. Жазушы көкейінде туған идеяны қалай жеткізу, оқырман сана-сезіміне әсер ету жолдары, көздеген мақсатты орындаудағы жазушының шеберлік әдістері, өзіне ғана тән шығармашылық ерекшеліктері арқылы жүзеге асады. Жазушының өзіндік ойы, өмірге көзқарасы, айналада болып жатқан құбылыс пен оқиғаларға берген бағасы, оны сезіп-түюінен келіп өзіндік стильдік ерекшелігі туады.

Стиль туралы М. Қаратаев: «Стиль – атаулы құбылыс, бір заматта қалыптаспайды және бір қалыпта қатып-семіп қалмайды, ол бірте-бірте даму процесінде жетілетін құбылыс. Осылай деп білсек, қазақ әдебиетінде стиль дамуының тарихын танытатынын көреміз. Стиль талантты да, тәжірибелі жазушының табысы десек, дара стиль мен стильдік ағымдардың көбеюі – кемелденген көп жанрлы әдебиеттің табысы» [5, 79]. Қазақ әдебиетінің өсіп-өркендеу жолына көңіл бөлсек те, жеке жазушылар шығармаларына зер салсақ та, көңіл аударатын ортақ жайт – бір жазушының бірнеше шығармаларында қайталанып отыратын, басқаларға ұқсамайтын өзіне ғана тән ерекшелік байқалады. Демек бұл – жазушының стилін танудағы шешуші жағдай.

Белгілі бір қаламгердің шығармаларындағы тілдік құбылыстарды қарастырудың негізгі бір саласы оның стильдік ерекшеліктерін тану мәселесімен байланысты. Алдымен, белгілі бір туындының стильдік арналарын көрсету сол автордың тілдік компоненттерді қолдану мүмкіндіктерін саралауға жол ашса, екіншіден, стильді қарастыру тілдік тұрғыдан алғанда, кешенді зерттеу болып табылады.

Е.Букетов шығармаларын оқып отырғанда мынадай ерекшеліктер айрықша көзге түседі. Оның ең біріншісі – сөйлемдердің өте қысқа, нақты келіп отыруы. Мысалы «Әкесі бес уақыт намазын қаза қылып көрмеген», «Түске дейін бидай себіліп болды», «Иә, шіркін, Шөптікөл...», «Сол жылы қыс суық, қар жұқа болды», «Ақсақал бүгін терең ой құшағында», т.б. осындай нақты айтылған қарапайым сөйлемдер жазушы шығармаларында жиі кездесіп отырады.

Шығарма көркемдігін арттыру үшін қаламгер түрлі көркемдегіш тәсілдерді: “Өлгенде көрген бір қуаныш”, “мойын ұсыну”, “қысыр жыл”, “үні шықпас”, “жел соқпаса шөптің басы қимылдамайды”, “сағы сыну”, “арқасын кеңге салу”, “қайыршының қанағатындай”, “арамтер болу”, “көкірегі қарс айрылу”, “досқа күлкі, дұшпанға таба болу”, “ит өлген жер” секілді тұрақты тіркестерді ұтымды қолданған.

Добалдай, жуас ақ мысықтың әуестігі өзінің сорына шықты – бір аяғының шеңгелін мысыққа салып, екінші аяғымен керегеге жабысқан ителгі мысық бейшараны өзіне қарай тартып, енді болмаса темірдей тұмсығын іске қосқалы жатыр екен. Осы сөйлемдегі теңеулер сырт қарағанда бір-бірінен мүлдем алшақ жатқан нәрселер болса да жақындастыру арқылы салыстыруға мүмкіндік туғызған. «Киізбен қымтап тастағанның өзінде сабадағы қымыздың ашып үлгермейтін киіз үйдегі тірліктен кейін қыстаудың ұядай жылы бөлмелері қандай рахат». Ұя мен үйді теңестіруден, олардан ортақ ұқсастық таба отырып шебер суреттелген.

Жазушы стиліне тән тағы бір ерекшелік – қазақтың бай ауыз әдебиетінің материалдарын өз шығармаларында кеңінен пайдалануды үрдіске айналдырған. Және өмірде жиі айтылатын мақал-мәтелдердің шығармада орынды пайдалануында. Мысалы, «Әке балаға

сыншы», «Жаман адам біреуден көрген жәбірін ұмытпайды. Жақсы адам әлдебіреуге жәбір көрсеткенін есте сақтап, өз айыбын қалай өтеуді ойлай жүреді», «Көңілдегі көрікті ойдың ауыздан шыққанда өңі қашады», «Сөз тапқанға қолқа жоқ», «Адам бір боқ көтерген боқтың қабы», «Көзбен көріп, қолмен ұстағандай» т.б. мақал-мәтелдер жазушы шығармаларын шырайландырып тұр.

Портреттің көркем шығармада алатын орны айрықша. Портрет ең алдымен көркем туындыдағы адам болмысын, мінез-сипатын ашады. Қаламгер портрет жасау арқылы кейіпкерлерінің мінез-құлқы мен дүниетанымын сипаттауда, жеке ерекшелігі мен адамдық сипатын ашуда шеберлік танытқан. Жазушы мейлінше қамқор, әділ, еңбегі адал ауыл ақсақалы ретінде суреттелетін Имантай қартты: «Қаныш әлі қуаныш құшағында келеді. Дәл қазір ол мынадай денесі зор, бойы биік, қалқасы сенімді адамның жетпістен асқан жасы шашын ағартып, қимылын баяулатқаны болмаса, дене бітімі мен ширақ жүрісіне қылау түспеген, ал шешек дағы тарғылдаған қоңырқай жүзіндегі кішілеу қой көздері нұрын жоғалтпаған әкенің соңынан келе жатқанына қуанды» деп суреттесе, «...мені білейін десеңдер бұлтиған екі ұртыма, жайылып жатқан мұрныма емес, тынымсыз қозғалатын қап-қара қалың қасыма, тікірейген жалпақ мұртыма және, қыл аяғы, қарашығы найзадай қадалатын қиықша көзіме қараңдар, сонда менің кім екенімді танисыңдар дейді» деп Уахиттың портретін ұтымды жасаған.

Мінез – адамның ішкі болмысы, белгілі қоғамдық жағдай қалыптастырған қоғамдық құлқы, барлық психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы. Осы мінездің өзін жазушы әр түрлі тәсілмен жасайды. Мысалы, бірі тура мінездеу, бірі – жанама мінездеу.

Мінездеу, жанама мінездеу, адамға тән сүйініш, күйініш, сезімдерді суреттеу, адамның өз сөзін (монолог), немесе өзгемен сөйлесуін (диалог) келтіру – осылардың бәрі жеке-жеке тұрған, бір-біріне жеке, дара мақсатты нәрселер емес, керісінше бірін-бірі толықтырып, бірінен-бірі туып, жалғасып жатқан дүниелер. Мұндай бірліксіз бұлар адам мінезін де, тұлғасын да жасай алмайды.

Қандай да көркем туындының сипаты оны оқу, түйсіну үстінде айқындала түседі. “Жас Қаныш” повесі өзінің көркемдік те, тағылымдық та қасиетімен ерекшеленеді.

Әдебиеттер

1 Букетов Е. Жас Қаныш. Қарағанды
2 Гинзбург Л.О психологической прозе. – Ленинград: Ленинградское отделение, 1971.
3 Розанова С. Издаются мемуары. Вопросы литературы. – 1976. – № 8.
4 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті. 1992.
6 Қаратаев М. Стиль зерттеу принциптері // Стиль сыры. – Алматы: Жазушы,1974.

В статье рассматривается проблема использования художественных деталей и приемов в повесте Е. Букетова «Жас Қаныш». Автор показал, что особенность повести заключается в специфике описания традиций казахского народа.

The article is devoted to the problem of poetic detalis and devices in the E.Buketov’s work “Zhas Kanysh”. The works stylistic peculiarity is in focusing on the specifics of describing of the kazakh people’s traditions.

ӘӨЖ 82.512.122

А.Н. Мукушева
Қазақ гуманитарлық заң университеті
Астана, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАНЫМ - ТҮСІНІГІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ МАЛЫНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН РӨЛІ

Мақалада қазақ халқының таным - түсінігіндегі жылқы малының маңызы мен рөлі туралы жазылған. Қазақпен бірге жасасып, оның өмірі мен тұрмыс-тіршілігінің бір бөлігіне айналған жылқы малының арғы-бергі қалыптасу тарихы мен ғалымдардың пікірлері берілген.

Тірек сөздер: жылқы, ауыз әдебиеті, әдет-ғұрып, халық әдебиеті, миф, аңыздар, тотемизм, мифологиялық наным, тұлпар.

Жылқы жөніндегі таным-түсініктің де тарихы тым тереңде іgmжатыр. Алматы маңындағы Есік үйігінен табылған сақ оғланының (”Алтын адамның“) бас киімінде ешкі мүйізі, алтын қанатты (крылатый конь с козинным рогом) екі аттың кескіні бар, олардың арқаларынан ”төрт алтын жебе“ өсіп шыққан [1, 67].

”Алтын адамның“ бас киіміндегі мүйізді аттың (крылатый конь с козлинным рогом) қанаттылығы жөнінде әңгіме айтпай-ақ, ”бұл көрсеткіш түркі мифологиясында бар“ дей салуға болады, өйткені қанатты ат бейнесі қазақ ертегілік, жырлық дәстүрінде де жеткілікті. Ал ”аттың ешкі мүйізділігі“ мәселесіне келсек, қазақ (түркі) фольклорынан осыған сәйкес мысалдарды іздеп табумен қатар жалпы аттың құбыжықтық (атқа басқа мақұлықтардың дене мүшелерін беру) сипаты жөніндегі мәселені қарастыруға тура келеді.

Нақты ”ешкі басты“ (”мүйізді“ деп нақтыланбағанына қарамастан) тұлпар бейнесі ”Қорқыт ата кітабы“ циклінде сақталған: ”Бейрек“ туралы жырда қарындасы Бану – Чечекке құда түспек болған Қорқыт атаға Қарашар (Карчар) бір ”ешкі басты“ мен бір ”қой басты“ екі аттарды әкеліп бер дейді. Қорқыт осы екі атты әкеліп береді. Қарашар оны өлтірмек болып қуғанда қорқыт әуелі қой басты атқа мінсе, артынша ешкі басты атқа мінеді. Міне, мұндағы ”ешкі басты ат“ пен сақ ханзадасының бас киіміндегі ”ешкі мүйізді ат“ бірдей кескінді деп есептеуге болады.

Сақ ханзадасының баскиіміндегі аттың екеу болуы себептерін де қазақ (түрік) фольклорының материалдары негізінде түсіндіруге болады.

Қарапайым түсінікпен берсек, бұларды аспандағы Ақбозат және Көкбоз жұлдыздары деп қайыра салуға болар еді, бірақ аттың кейіптену мысалы қазақ мифологиясының күрделі екендігін көрсетеді.

Аңыздарға қарағанда түркі көк жүзінен жер жүзіне атпен түскен жартылай ат денелі бір нәрседен жаратылғанына сенетін еді. Тәңірмен хабарласы атпен барып жүргізілетін-ді.

Түркі аңыздарында ат үлкен орын алады. Аңыз түрінде берілген үлкен бөлім дастандарда да ұшырасады.

Жылқы малының пайда болуы жайлы мифологиямен қатар адам өмірінде жылқыға байланысты көптеген наным-сенімдер мен салт-дәстүрлер де бар.

Ертеректе әйелдер қатты жаны қиналып, толғақ қысып, босана алмай жатқанда, үйдің іргесіне ат байлап немесе аттың үстіне мінгізіп, жылқыларды үйірілген екен. Немістің оқымыстысы Шиле өз еңбектерінде табыннан алынатын жылқы ұнамды, отты жанарлы ат болатындығын жазады [2, 15].

Табыннан көз жанары үлкен атты әкеп, аурудың кеудесіне басын иіп иіскетеді. Бұнда қара күш иесі үлкен жанарлы көздерден қорқып, өз қазасын жіберетіндігін айтады.

Қазақ бақсыларының арасында адамдарды емдеуде жылқыны қолданатындар да болған. Ертеректе бақсылар зікір салып аруақтарын шақырған кезде киіз үйге білдірмей,

алдыңғы аяқтары бүгулі ақ ат кіріп, аурудың басын иіскеп, оның кеудесіне өз тұяғын қояды екен. Келтірілген деректерге қорытынды жасасақ, мынадай тұжырымдарға келуге болады: емдейтін жылқы асыл тұқымды, таза қанды және өз ерекшелігі мен қоса бұндай істерде жалды, қоңыр, үлкен, әдемі көзді ат болу керек деп есептеген. Емдеу барысы бірнеше бөлімнен тұрады. О.А.Сухарева жылқы (айғыр) әйелді әртүрлі аурулардан сақтауда, қара күштерден қорғап, магиялық қызмет атқарады, - дейді. Сондай-ақ: ”Жылқы жүрген жерде, жын-шайтан болмайды“, - деп қазақ мақалында да айтылған.

Қамшы – ат үстіндегі адамның қаруы. Оған аттың тері сіңгендіктен, сол қамшыға жындар мен неше түрлі қара күштер жақындауға қорқады екен. Сондықтан қамшыны жас әйелдердің бас жағына ілетін болған. Қамшылардың ішінде ерекше магиялық күші бар сары қайыспен өрілген сабы Тобылдан жасалған қамшы саналатын болған. ”Шайтан қызыл сапты қамшысы бар адамнан қорқады“, - деп Тувалықтар айтса, қазақтар: ”Сарыала қамшыға сайтан жоламайды“, - дейді. Халқымыздың түсінігінде қайыс – тазалықтың белгісі болып есептелген.

Қазақтар жаңа туған ер баланың кесілген кіндігін шүберекке орып аттың жалына немесе қой бастайтын қошқардың мүйізіне байлаған. Бұл баланың ата-анасына малды өсіріп өндіре алатын адам болсын деген мағынаны білдірген. Жылқыға байланысты, ”Үзеңгіден өткізу“ салты Шығыс Қазақстан, Алтай, Тарбағатай өңірлерінде көптеп кездесіп, оған аса мән берілген. Бала өскен кезде: ”Үзеңгіден өткізілген бала бақытты болады“, - деген. Көшпенділер біздің заманымызға дейінгі II ғасырда атқа үзеңгісі бар ет салып жүрген. Бұдан бұл дәстүрден Шығыс Қазақстан регионында ертеден үзеңгінің пайда болғанын дәлелдейді.

Ертеректегі ұғымда ”періштенің ізі“ – деген ұғым болған. Бұлай аттың ізі қалған топырақты атап, оны бесікте жатқан бала жастығының астына салатын болған. Егер бала шошыма болып ауырса, оны ат тұяғының ізі қалған емдік қасиеті бар топырақ қосылған суға шомылдырған.

Қазақстанның әрбір регионында аттың тұяқ суреті бейнеленген тастар кездеседі. Оларды ”тұлпартас“ деп атаған. Ә. Марғұлан жергілікті қазақтардың айтуы бойынша Сарыарқадағы Бегазы тауында Манас батырдың Аққұла тұлпарының ізі бар тас бар дейді. Г. Спасский өзінің 1818 жылы шыққан еңбектерінде Ертіс өзені бойындағы шың тастарынан адам мен аттың іздері бейнеленген көшірмесін береді.

Қазақ мақалында: ”Тұлпардың ізі бітпейді, тұяғы кетпейді“, - дейді. Бұнда тұлпардың тұяғы – ардақты сәйгүліктердің тұяқтары өте қатты болғандықтан, оның ізі өшірілмейді екен. Тастағы жылқының ізіне табыну, аттың тұяғын құрметтеу емдік магияның элементі болып табылады.

Сол секілді, аттың құйрығы, жалы қара күштер, жындар мен қауіптен қорғайды. Ата-бабаларымыз бала бесігіне аттың жалы мен құйрығының қылын байлайтын болған. Аттың жалының қылын жұлып алып, оны шүберекке тұмар ретінде орап, баланың мойнына таққан. Толғақ қысқан әйелге аттың қылын иіскетсе, жылқының өзі келіп оған көмектеседі деп ойлаған. Бұндай магиялық талқылаулар ауыз әдебиет үлгілерінен кездеседі. Мәселен, ”Қозы Көрпеш – Баян сұлу“ жырында адам даусымен сөйлеген ат былай дейді: ”Кекілімнен бір қылды тұтатқанда, сонда пайда болармын өзіңе...“, - дейді [3, 10].

Жас балалар сенімсіз алғашқы қадамдарын жасағанда да, оның аяғын аттың қылымен байлап, ауылдағы белді адамдардың бірі кесетін болған. Осыдан соң бала тезірек жүріп кетеді деп ырымдаған.

Жылқыны қасиетті жануар деп танитын кейбір ел етін жемейді, ”қаны адаммен аралас“ немесе ”соғыс кезінде оның жалына адам қаны көп төгілген“ деп ырымдаған. Көне аңыздарда, ел ішіндегі қауесет болатыны, оны ақ киімді адам мініп, түнімен күзеткені, жауға, ит-құсқа алдырмайтыны туралы да айтылады. Ал бағзы замандар жаугершілік тұсында жылқының адамның айрылмас жансерігі болғаны өзінше бөлек әңгіме. Жалпы, Қамбар атаның тұқымы жер бетіне қалай тарағаны туралы әңгіменің өзі сан тарапқа алып қашады. Десе де, төрт түлікке жылқыны құдіреттеген, етін ас төресі танып, сүтінің емдік қасиетін

ашқан қазақ оның алғашқы жансерігінің бірі болған дей келе, жылқыға байланысты киені саралап берген.

Қазақ жылқыны пір тұтқандықтан, оны басынан ұрмаған, киесі ұрады деп ойлаған. Біздің елтаңбамызда да қос пырақтың басы бейнеленуі де бекер емес;

Бақсы-балгерлер ақыл-есі ауысқан адамдарды жылқының қу басымен аластап, ауруын қубасқа ”көшіріп“, кісі баспайтын жерге көміп тастайтын болған. Егер оны өзге адам басып кетсе, ауру сол адамға ауысып кетуі мүмкін деп ойлаған;

Жылқыда өт болмағандықтан, оның сүті ерекше. Адамнан бастап өзге тіршілік иелері өтсіз өмір сүре алмайтыны бізге белгілі;

Жылқының сүті барлық ауруға ем. Қымызды қасиетті ас санайтын қазақтар оны жерге төгуге тыйым салған. Төксе үйден ырыс қашады деп сенген;

Жылқыны өзге адамға сатқанда, сыйлағанда оның ноқтасын бермейді. Кие өзге адамға көшіп кетуі мүмкін деп сенген.

Тұқымы үзілмей жалғасып келе жатқан жылқының сілекейін алып қалған. Бұл кие кетпей, үйімде қалсын дегенді білдірген.

Жаңа туған баланың кіндігін, сүндеттелген ұлдың кесілген етін жылықының жалының астына байлаған. Сонда ол адам өр мінез әрі ат үстінде өмірін өткізетін елжанды азамат болып өседі деп болжаған [4, 6].

Қазақтың жылқыға байланысты шыққан наным-сенімдерінің ішінде жылқы түсіне байланысты жора-жосықтары – зер салып зерттеуге тұрарлық сала.

Түркі-моңғол көшпенділерінің ”жылқының тұрпатын“ зерттеген Л.П.Патанов жылықы түсінің салт-дәстүрлік мәніне айрықша тоқталады.

Көп жылқы баққан тәжірибелі жылқышылар мен бапкерлер боз түстің баран түстерге қарағанда әлсіз болатындығын бірауыздан мәлімдейді. Рим ақыны Вергилий боз түсті жылқылардың торы түстерге қарағанда күші аз, пайдалануға жарамсыз екенін көрсетеді.

Қазақ сыншыларының айтуына қарағанда, торы түсті жылқы ішінде өте сирек кездеседі, ”тобылғылы торы“ - ”қаракөк“ пен ”шұбардан“ кейін үшінші орында тұрады.

Қазақ эпосындағы, тарихи жырлардағы батырлар аттарының, XIX-XX ғасырларда бәйгелерде көзге түскен жүйріктердің түсін салыстырып қарайтын болсақ, бірде-бір боз түс кездеспейді, керісінше атақты бәйге аттардың барлығы да баран түсті болғаны анық аңғарылады.

Қазақта атақты адамдардың, текті әулетті шаңырақтың тұқымдарын елден ерекшелендіріп: ”Бұл қаракөктің тұқымы ғой“, - деген. Алтай мен Шыңжаң қазақтары ақ түсті жылқыларды, ”ақбоз атты“ көпшілік жағдайда ”көк ат “ деп атайды. Бұл ертедегі ғұндар мен көне түркілердің аспан құдайы – Көк тәңіріне ақбоз аттардың құрбандыққа шалынуынан қалған.

Қаракөктен кейінгі жақсы түстердің біріне саналатыны – шұбар. Шұбардың өзі бірнешеге бөлінеді: бозшұбар, көкшұбар, байшұбар. Атбегілердің айтуынша, шұбардың тұқымы өте аз, бірақ айрықша сүйкімді келетінін айтқан.

Қазақтың қаракөк пен шұбардан кейінгі жақсы көретін түстері: тобылғы торы, күрең, жирен т.с.с. бір сөзбен айтсақ, баран түстерге айрықша ықылас білдіріп келген.

Боз түсті жылқыларды қадірлеу әртүрлі әдет-ғұрыптарға, жол-жораларға қатысты. Боз биенің сүтіне шомылса, адам бойындағы ауру-сырқау, қайғы-қасірет кетеді деп ырым қылған.

Жеңістің хабарын білдіру үшін ақбоз атты жаушы, жеңілісті білдіруге баран атты (қара атты) жолаушы жіберген. Ақбоз атты адам айбынды көрінеді және ақбоз түс жеңістің символын білдіреді. Бұдан басқа ақбоз атты құрбандыққа шалу: көптен келмеген туыс-жегжаты келгенде, жаугершілікте жоғалып кеткен тумасы табылғанда, табындағы мал өліп, жылқы шығынға ұшырап тоқтамай қойғанда, жеті атадан соң қыз алысқанда, хан сайлағанда, Наурыз тойы басталарда орындалған.

Белгілі шежіреші З.Бекжановтың айтуынша, Тәуке ханның ”Жеті жарғысында“ ”Ақбоз атқа құн жоқ“ деген бап болған. Ақбоз атты ұры ұрласа, болмаса жылқышы жоғалтып алса,

құн төлемеген. Арғымақ ат құстан жаралған, Абылай ханның Алшаңбозы аққу құсқа айналып кетіпті деген аңыздың мәнісі қазақ танымында құстардың ішінде аққуды ерекше қадірлеп, қасиетті санауында, тотемдік пікірге табынуда деп пайымдаймыз.

Хан, бекзада, ауқытты, бай адамдар, бақсылар, сал-серілер астындағы атының түсімен бірдей киім тікізіп киген. Абылай хан Алшаңбозына мінгенде, ақ киім киіп шыққан. Ә.Марғұлан: ”Жиренше – атты бақсы-балгерлердің есімінің пайда болуы жирен түсті ат мініп, күрең киінген...“ деп жазады. Шыңғыс ұлы хан сайланғанда ақбоз атқа мініп, ақ киім киген.

Ертеректе қазақ батырлары ту көтергенде өзінің астындағы атының түсіндей қыл шашақтар таққан. Өлкетанушы А.Алтаевтың айтуынша, тулардың қыл шашақтары: қаракөк, шұбар, жирен, торы, құла, кері, бурыл, күрең, ақбоз, шабдар түсті болған [5, 219].

Белгілі ғалым З.Сейітжанов миф – түсінігі жайлы ”Халық әдебиеті“ атты еңбегінде: ”Миф – дегеніміз дүние – әлем туралы қиял-ғажайып түсінік. Қазақ фольклоры тұрғысынан қарағанда миф деп отырғанымыз – әлемдік мифология ауқымынан шықпайтын, тіпті типологиялық сипаты мен оған сәйкес келетін дүниенің, жаратылыстың әртүрлі құбылыстары мен объектілерінің пайда болуын, аспан мен жердің жаратылуын, адамзаттың алғаш қалай пайда болғанын және аңдар мен құстардың шығу тегі мен мінез-құлқын, ерекшеліктерін түсіндіріп баяндайтын прозалық шығармалар“, – деп жазады [6, 98-99].

Халық сенімінде төрт-түлік малдың арғы ата-бабасы, жаратушысы, құдайы бар деп білген. Сондықтан, төрт түрлі ата тектері атап-атап айтылып, оларға жалбарыну, жалыну өлеңдері арналған.

”О, мал иесі Шопан ата, Қамбар ата, Ойсыл қара, Зеңгі баба! Малды аңдыған пәле көп, соған сақ бол, ит-құстан сақтай көр, сақтай көр. Біздің береке-бірлігімізді бұза көрме!“ – деп қайталап өлең айтқан [7, 6].

Ә. Қоңыратбаев қазақ тотемдері жайлы: ”Ертеде адам аңнан толық бөлінбей, табиғаттың дайын жемісін теріп жеп, тау үңгірлерінде тұрған. Мұны энеолит заманы дейміз. Ол кезде адам жыртқыш аңдардан әлсіз еді. Күштілерінен қорқса, әлсіздерінен көмек күткен. Міне, сол дәуірлерде тотемдік нанымдар туады.

Тотемизм барлық елдерде бар.

Тотемизм сатысында құдай болмаған. Нанымдардың өзі де өзгеріп отырған. Өйткені өмір, өндірістік күштер дамыған сайын адам табиғаты, қоғамды игеріп, жаңа ұғымдар жасаған. Мифологиялық наным мен дін бір емес“, – деген [8, 27].

В.Радлов қазақ халқының ауыз әдебиетке бай екендігін, әсіресе оның шығаруға қабілетті келетіндігін айта келіп, қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинап бастыруы, оны неміс және француз тілдеріне аударып шығаруы мәдени маңызы зор еңбектің бірі, қазақ халқының әдебиетімен басқа елдерді таныстыру зор игілікті іс екендігін жазған [9, 19].

Әр халық эпостарында адамның жылқыдан жаратылу мотивтері де кездеседі. Сондай-ақ, башқұрттың ”Бұзансы-батыр“ эпосында батыр жылқы болып туады. Кей кездері ол адам кейіпінде де, құлын кейіпінде де бола алған. Бұнда боз бие күрең құлын туып, ол үш күннен кейін күтпеген жерден болашақ қаһарман жас балаға айналған.

Аңыз бен эпостарда адам мен жылқы арасындағы байланыс шындыққа ұласып, оқиғаның негізіне айнала бастаған. Мәселен, бурят версиясындағы ”Гесерда“ жас бойжеткен Аралго–го ана Гесердің айласымен Гесерге қосылады.

Ежелгі Сақтардың мифологиясындағы жылқы бейнесі культке жақын келген. С.П.Нестеровтың ”Жылқы орталық Азиядағы түркі тілдес тайпалардың культінде“ [10] еңбегінде ғалым, археологиялық қазбалар қорытындыларына сүйене отырып, жылқының ерте кездерден құдайланып, культтеніп, терең ойлық импликацияларды көтергенін дәлелдеген.

Жылқының атрибутты функциялық бейнесі ежелгі түркі мәдени дәстүрінің соңғы кездерінде де бейнеленген.

Қорыта айтсақ, ат (жылқы) бейнесі адамды жарату (антропогенез) мифологиясында қатыстырылады.

Аңызға қарағанда түрік көк жүзінен жер бетіне атпен түскен. Якуттар алғашқы адамның көктен түскен жартылай адам, жартылай ат денелі бір нәрседен жаратылғандығына сенген. Тәңірімен хабарласу атпен барып жүргізілетін-ді.

Ферғана аймақтарындағы аттар тәңір аттарының тұқымынан саналған. Бұлар ”жәннәт аттары“ делінген. Бұған қарағанда солтүстіктегі Поли тауында үңгірдің ішінде ”Тәңірінің (Көк) аты“ болған. Ол жерде өмір сүрген адамдар қысырақтарын жайлауларға жібереді екен. Осы қысырақтар тауда өмір сүрген және тәңір атының тұқымынан шыққан жабайы айғырлардан тердің орнына қан шығаратын құлындар туғандығынан мәлімет берген.

Зерттеушілер аттардың тер орнына қан шығарушылардың осы аймақтағы жылқылардың ең жіңішке тамырларымен байланысты оқиға екендігін айтады. Шаршаған аттың ең жіңішке тамырлары жарылып, термен бірге сыртқа қан да шыққан. Ағылшын зерттеушісі А.Борнстың берген хабарына қарағанда, Түркіменнің Ахал-Теке және Имут аттарының денелерінен шаршаған кездерінде термен бірге қан да шығатындығын хабардар етеді. Осы дәлелдерге сүйеніп, оғыз-түркімен аттарының сойылының да Ферғана аймағындағы Тәңір аттарының тұқымынан екендігін жазған [11, 174].

Осындай жылқыға деген құрмет пропорциялы, бейнелі түрде қазақтардың көркем ойлауында қалыптасты. Көптеген зерттеушілер тек қазақтардың сөздік шығармашылығы жылқы бейнесінің тамаша поэзия үлгісі көптігін айтады. Осы жерде айта кететін жай, қазақ фольклорының контексінде жылқы әркез символ ретінде кездеседі. Ол:

1) Күннің символы ретінде – қантты, аспанға жақын және оның шабысы ерекше – ұшатын шабыс, - деп жіктеген Б. Жетпісбаева өз еңбегінде [12, 124].

Жұлдызды аспанмен халық қазақтың көптеген аңыздарын байланыстырады. Олардың бірі – жеті қасқырдан қорыққан жылқылар. Қасқыр кейіпіндегі сайтандар жылқыларды шабуылдайды. Ал, ”Темір қазық, Ақ боз ат және Көк боз ат, жеті қарақшы“ аңызында жеті қарақшы алтын шынжырлы Темір қазыққа байланған екі Ақ ат (Ақ боз ат) пен Көк (Көк боз ат) атты ұрлағылары келеді (олар Поляр жұлдызы мен Темір қызық).

2) Интелектілік символ ретінде, оның бойы ақылға, тіл байлығына толы, ол өз иесіне ойлы пікірлер, дұрыс жол айтады. Батырлардың барлық аттары осындай ерекшеліктермен өзгеше болып келеді. Олар ақылды, ойлы, батырдың қай кезде болмасын қасынан табылады.

3) Ат – өжеттілік пен сенімділіктің символы.

4) Сұлулықтың, мырзалықтың символы. Қазақтар секілді атқа арнап сонша ән, мақал, тамаша сөздер, аңыздар, атты бағалаған эпикалық шығармалар, оның бейнесін, сұлулығын, маңғаздығын, мырзалығын, тәкаппарлығын мадақтаған туындылар басқа халықтарда көп кездеспейді деуге болады. Бұның өзі халқымыздың ұлттық ерекшелігі десе артық айтқандық емес.

Ерте, ерте замандарда түркілер жылқыны өз өмірінде, тіршілігінде пайдаланса, Шығыс халықтарының санасында мәдени даму жүріп, техникалық революция (атты машинаға айырбастау) керісінше жұмыстар жасады. Ол жылқыны тек өз өмірінен ғана емес сол секілді, түркі халықтарының да өмірінен алыстатты. Ендігі жылқының символы көшпелі өркениеттің соңына жетті. Д.Кэмпбелла өз еңбектерінде былай дейді: ”Адамгершіліктің бірлігі тек биологиялық тұрғыдан емес, сол секілді рухани – тарихи тұрғысынан да өсті“, – деген [12, 128]. Демек, ат (тұлпар) туралы таным-түсінік, оның өмірімен, тұрмыспен байланыстырылуы жайдан-жай емес. ”Адам – жылқы мінездес“, – дегенде үлкен мән, зор шындықтар бар.

Ойымызды қорытындылай келе айтарымыз: қазақпен бірге жасасқан асыл жануарларымыздың халқымыз үшін орны ерекше болып саналады. Қанша ғасыр артқа салса да, әдебиетімізде тұғыры биік тұлға болып қалыптасқан қасиетті Қамбар атаның ұрпағы – жылқыға байланысты халқымыздың наным-сенімі өте мол.

Бұдан байқалатыны:

- халқымыз жылқыны қасиеті көп, пайдасы мол деп таныған;
- халықтың таным-түсінігінде – жылқы адамның қанаты, досы, пірі саналған;
- түркі дүниесі жылқы жайлы жоғары түсінікте болған, қорғаны әрі қамқоры санаған;
- халық әдебиетінде жылқы жөнінде алуан дерек көзі де, мифтік материалдар да мол;

- арғы-бергі тарихтағы оқымысты-зерттеушілер тұлпар бейнесі мен өзгеше белгілерін айрықша атап, адамға жақын, тірек болғанын дәлелді жеткізеді;

Ең негізгісі, қазақ халқы жылқы жөнінде жоғары түсінікте болған. Халық әдебиетінде кең орын алған тұлпар туралы таным-түсініктер қазіргі кезеңдерде де дәстүр мен сабақтастыққа сай жүйелі дамып келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк –Пресс, 2004. – 495 б.

2 Культурное наследие Южного Казахстана: Материалы шымкентского краевического музея. – Шымкент, 2002. – 189 с.

3 Тоқтабай А. Культ коня у казахов. – Алматы: КазИздат-КТ, 2004. – 124 с.

4 Қаба Ә. Жылқыда қандай кие бар? // Жас Алаш. – 2002. – 29 тамыз.

5 Тоқтабай А. Жылқы түсіне байланысты наным-сенімдер //Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт – дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. – Алматы: Ғылым баспа орталығы, 2001. – 217-220 бб.

6 Сейітжанұлы З. Халық әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 155 б.

7 Қазақ халық әдебиеті / Құраст. Садырбаев С. – Алматы: Рауан, 1990. – 238 б.

8 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 364 б.

9 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Санат, 1996. – 368 б.

10 Нестеров С.П. Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азий в эпохи средневековья. – Новосибирск: Знание, 1990. – С.141.

11 Шынар А. Эпостағы арғымақ аттар //жұлдыз. – 1998. -№10 – 207 б.

12 Жетпісбаева Б. Символ движении в литературе. – Алматы: Ғылым, 1999. – 289 с.

В статье говорится о восприятии важности и роли лошади для казахского народа. Описаны неразрывные связи народа и лошади, как единой части казахского быта в исторической парадигме, а также приведены точки зрения ученых на данный вопрос.

The article refers to the perception of the important role of the horse for Kazakh nation. The inseparable connection of the people and horses, as a single part of Kazakh life in the historical paradigm and the point of view of scientists on this issue are described in this article.

ӘОЖ 894.342

Г.Р. Нұрекешова
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қазақстан, Қызылорда

ЖАЗУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРІ

Мақала қаламы қуатты сөз зергері Сафуан Шаймерденовтың құнды шығармашылығына арналады. Жазушы шығармаларында соғыстан кейінгі қазақ жастарының, интеллигенциясының ой-мүддесін дөп басып, шыншылдықпен суреттейді. Қолтаңбасынан жазушылық сабырлылық пен салқынқандылықты сақтай отырып сөз саралаған шеберлігін айқын байқауға болады. Әдебиетімізде роман, повесть, тамаша әңгімелерімен бой көрсеткен жазушының ізденгіштігін, жеріне жете зерттеушілігін әр шығармасынан анықтау қиын емес. Жазушының творчестволық кең толғамды ой, пайымдаулары кейінгі буын жазушыларға үлгі боларлығы айдан анық.

Кілт сөздері: интеллигенция, шыншылдық, әдебиет сыншысы, ұлтшылдық, асыл мұрат, әлеуметтік шындық, рухани байлық.

Сафуан Шаймерденов 1922 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданында дүниеге келген. Орта мектепті бітіріп, біршама уақыт мұғалім болған. Кейіннен жазушы қазіргі Қазақ Ұлттық университетінің филология факультетіне түседі. 1950 жылы оны бітіргеннен кейін «Лениншіл жастың» Қарағанды облысындағы тілшісі болып қызмет атқарады. 1952 жылы Алматыға ауысып, әуелі «Әдебиет және искусство» (қазіргі «Жұлдыз») журналының бөлім меңгерушісі болып, кейін Қазақстан Жазушылар Одағында проза секциясын басқарған. 1955 жылы «Қазақ әдебиеті» газеті бас редакторының орынбасары, 1958-60 жылдары «Мәдениет және тұрмыс» журналының бөлім меңгерушісі, 1960-63 жылдары Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасының хатшысы болып сайланады.

Жазушының алғашқы ірі туындысы – «Болашаққа жол» романы 1953 жылы жарық көрді. Оқырманды елең еткізген бұл роман Сафуан Шаймерденовты сол кездің өзінде-ақ қаламы қуатты сөз зергері ретінде танытты. Роман студенттер өмірін жазғанымен ғана емес, қалай жазғанымен де құнды болды. Онда жазушы соғыстан кейінгі қазақ жастарының, интеллигенциясының ой-мүддесін дөп басып, шыншылдықпен суреттейді. Бұл роман орысшаға аударылғанда «Инеш» деген ат алды да, соңғы басылымдарда сол аты тұрақтанып қалды. Студенттер өмірінен жазылған Ю.Трифоновтың «Студенттері», З.Қабдоловтың «Ұшқыны» сияқты бірді-екілі шығармалардан соң дүниеге келген «Инеш» қазақ прозасындағы жаңа серпін болды. Мұнда жүректің жанды тербеген лүпілі де бар, жазушылық сабырлылық, салқынқандылық сақтай отырып сөз саралаған шеберлік те бар, соғыстан кейінгі елуінші жылдардың ел еңсесі көтеріле бастаған қоғамдық көріністері де қатарласа бірге, қабыса жүреді. «Инешті» қазір қайта оқып шыққан адам оның бүгінгі өмірден көп айырмасы жоқ екенін байқайды. Демек, жазушы болашақты зерделей алған. «Осы шығармада жаңа мінез-құлықты бойына дарытқан елуінші жылдардағы қазақ жастарының типтік өкілі Инеш бейнесі жасалды. Ол өзінің табиғилығымен, рухани тазалығымен оқырман жүрегінде ұзақ сақталған бейне. Жас қаламгердің бұл алғашқы аяқ алысы ұлы жазушы М.Әуезовтің де назарына іліккен болатын. Ол жас автордың сөзді шашау шығармай, орын-орнымен пайдаланатынын бағалады» [1]. Шынында да, бұл роман әдебиетіміздің мәдени мәнері жағынан дамуына ықпал жасады, жан-жақты толыққанды көркем әдебиеттік сапаға бастап, өзінен кейін келе жатқан жас буынның болашаққа жолын ашты.

Қаламгердің «Мезгіл», «Жыл құсы», «Қарғаш», «Мәжнүн тал», «Өмір нұры», «Ит ашуы» повестері жоғарыда аталған «Инеш» романының шеберлігі шарықтай түскен жазушылық жалғасы болды. «Инеш» орыс, тәжік, башқұрт, татар, якут, неміс, өзбек, т.б. тілдерге аударылса, «Мезгіл» повесі венгер тілінде де жарық көрді. «Жыл құсы» ВЦСПС пен КСРО Жазушылар Одағының жұмысшы тақырыбына арнап жариялаған конкурсының одақтық жүлдесін жеңіп алып, лауреат атанды. Сондай-ақ, С.Шаймерденовтың әңгіме жанрындағы туындылары – бөлек сөз етуге тұрарлық дүниелер.

Әдебиеттің ел мен елді, халық пен халықты жақындастырудағы атқарар міндеті ұшан-теңіз десек, С.Шаймерденовтың өз шығармалары шетел тілдеріне аударылуымен бірге өзі де шет жұрттың озық туындыларын қазақшаға аударуда үлкен еңбек етті. Оған Р.Тагордың «Күйреу» романын аударғаны үшін Қазақстан Жазушылар Одағының сыйлығы берілді.

Сафуан Шаймерденов әдебиет пен өнердің астасқан жері драматургияға да өзіндік үлесін қосты. Оның «Дөкей келе жатыр» комедиясы туралы академик ғалым, сыншы Р.Нұрғалиев: «Кейіпкерлердің іс-әрекетінде динамика, қайрат, қуат бар. Пьеса авторының драматургия табиғатын жақсы танитыны байқалады. Комедиялық ситуацияларға лайық кейіпкерлер мінезі көрінеді» [2, 235], – деп жазды. «Дөкей келе жатыр», сондай-ақ, «Әнім сен едің», «Қыр гүлі», «Әсия жағалар», т.б. пьесалары кезінде театр сахналарында үздіксіз қойылды.

Жазушының 1988 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген, дені шағын эсселер мен естеліктерден және автобиографиялық повестерден тұратын «Ағалардың алақаны» және «Әдеби толқындар» кітаптары үшін Қазақстан Мемлекеттік сыйлығын алды.

Осылайша біздің әдебиетімізде роман, повесть, тамаша әңгімелерімен бой көрсеткен С.Шаймерденовтың ізденгіштік, жеріне жете зерттеушілік, творчестволық кең толғамды ой, пайымдаулары бар әдебиет сыншысы екеніне оның «Әдеби толқындар» кітабы дәлел бола алады. Бұл кітаптан әдебиетімізге деген қамқорлықты, жанашырлықты, әсіресе, жас қаламгерлерге деген жауапкершілікті айқын танимыз. «Халықтық шығарма қалай туады?» деген тарауда ол «Абай», «Ботагөз», «Қазақ солдаты», «Оянған өлке», «Шығанақ», «Сырдария» және «Тулаған толқында» сияқты әдебиетіміздің таңдаулы туындыларына деген ой-пікірін ортаға салады. Жазушылық шеберлікті сөз етеді. Жас әдебиетшілерді аға буыннан үйрене түсуге үндейді. Сондай-ақ, «Менің құрдастарым», «Өмір мен өлім», «Миллионер» сияқты сәтті туындылардың да кейбірі схематизмнен, жасандылықтан құр алақан еместігін сынай кетеді. Бұл кітапта көркем аударма жайлы да соны, ұтымды пікірлер бар. Қазіргі кейбір аудармашылардың «әттеген-ай» дегізетін жерлері бар екенін айта келіп, автор аударма әдебиет тарихын да шола кетеді. Бір сөзбен айтқанда, қазақ әдебиеті жайлы ой, толғамдардан тұратын бұл кітапты оқырман қауым үшін құнды творчестволық еңбек деп танимыз.

Дегенмен, кезінде осындай сапалы дүниелерді туғызған Сафуан Шаймерденов творчествосы зерттеушілер тарапынан қағыс қала бергені түсініксіз. Мұның себебін кейбір жазушыларымыз қаламгердің бірбеткей, тік мінезінен көреді. Мәселен, Сайын Мұратбеков: «Өкініші сол, осы шығармалар туралы әдеби сынымыз әлі күнге дейін жан-жақты терең талдаулар жасай алмай келеді. Оған, біріншіден, сыншыларымыздың сараңдығы себеп болса, екіншіден, Сафуан Шаймерденов шығармаларының дер кезіндегі уақыт, заман ыңғайына, лауазымды аңыздардың оңтайына қолай келе бермегендігінен болар, үшіншіден, жазушы табиғатының өрлігі де, жалтақтап-жалбақтай алмайтын турашылдығы да «кесірін» тигізген болар» [3], – десе, ақын Хамит Ерғалиев: «Өз басым «Тура биде туған жоқ» принципінен шегіп жүрген залалы шығар деп ойлаймын, әйтеуір ол да беделдің бет-жүзімен санаспай, ащы шындықты қатты айтатындар қатарында өзіне тиесілі нәпақасына кешеулеп жетіп жүреді. Ешкімге жала жаппай, адалына баққан сынға қалтарыстан қарымта даярлау беделдің ісі ме?!» [4], – деп жазады.

Иә, аталған қаламгерлердің бұлай деуінің негізі де жоқ емес. Сафуан Шаймерденов елдегі қоғамдық мәселелерге де өз үнін қоса білген жазушы. Айталық, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы, туған тілдің қазіргі хал-ахуалы, оның мемлекеттік жайы, тағы басқа толып жатқан елдік, әлеуметтік іс-әрекеттер – С.Шаймерденовтың жең түріне араласып, азаматтық көрсеткен жайлары. Әсіресе, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына байланысты сол кездегі Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Г.В.Колбинмен болған кездесуде жазушы міндетінің осы қыры айқын танылды. Қазақ жастарының іс-әрекетін ұлтшылдыққа сайып, әр қазақтың жүріс-тұрыс, сөйлер сөзін жіпке тізіп отырған шақта Сафуан Шаймерденовтың халқы туралы, ана тілі туралы тебірене айтқан сөздері кімнің болса да көңілінен шығып, басылып отырған кеудені бір көтеріп тастағаны анық. «Расул Гамзатов однажды заметил: «Кого-то исцеляет от болезни родной язык, но мне на нем петь. Если завтра мой язык исчезнет, то я готов сегодня умереть. – Думаю, Расул Гамзатов прав. Я могу повторить его слова: если казахский язык умрет завтра, то я должен умереть сегодня. Иначе как? Какой смысл пережить родной язык. Без языка любой человек, кем бы он ни был – царь или крестьянин, ученый-гений или же простой лавочник – ничто» [5, 39-40], – деді Сафуан Шаймерденов В.Г.Колбинмен болған кездесуде сөйлеген сөзінде. Жазушының кесек мінезі мен сөзі сүйсіндірмей қоймайды. Егер жазушының азаматтық тұлғасы қандай болуы керек десе, осындай мінезді айтар едік. Үлгі-өнеге осындай болса керек.

Әдетте, шығармаларындағы сөз қолданыстарынан, кейіпкерінің іс-әрекет, бітім-болмысынан оны жазған автордың жеке басының сипатын аңғаруға болады. «Меніңше, көркем шығармада жалғыз ғана кейіпкер бар, ол – жазушының өзі, яғни оның айтайын, уағыздайын деген ойын арқалап жүрген кейіпкер» [6, 69-73], – деп О.Бөкеев айтқандай, шығармасын оқу арқылы автордың өз характеріне де баға беруге мүмкіндік бар деген сөз.

Ендеше, өз туындыларында адамгершілік асыл мұраттарды жыр етіп, адамдық қасиет пен моральдық болмысты уағыздайтын Сафуан Шаймерденовтың өзі де осы бір абзал қасиеттерді бойына жинаған адам екені анық. «Көркем әдебиеттегі басты тұлға – суреткер. Сондықтан қандай да бір әдеби шығарма, құбылыс жайлы әңгіме еткенде, оның авторына соқпай өту қиын. Әдебиет туралы пікір білдіру – белгілі бір дәрежеде жазушы жайлы да әңгімелеу» [7, 142-145].

Повестеріндегі Қарғаш, Лезбай, Бағдан мен Әспет, Сапар – осылардың қай-қайсысын алсақ та, жазушының өз замандастарының мұңы мен қуанышын шынайы суреттеуге тер төккені көрініп тұр. С.Шаймерденов өз кейіпкерлерінің іс-әрекетінен гөрі ішкі әлеміне, жан дүниесіне көбірек үңіледі. Олардың жан тазалығы, сезімтал сергектігі, жақсылыққа жаны құштар екендігі бірден-ақ көзге ұрып, сүйсінтпей қалмайды. «Бүгінгідей табанының бүрі жоқ, тайғақ заманда атап өтетін бір жай: Сафуан Шаймерденов – құдай жаратқан табиғи мінезін таза сақтап қалған аз адамдардың бірі. Оның бойында ешкімге жалпуыштанбайтын, жоғарыға жағынып, көсемнің көзіне түсейін демейтін, қашанда өз тізгінін өзі ұстап қалған қайсар табандылық бар. Осы қасиет жазушы шығармаларынан да айқын көрініп тұрады. Ол кейбір әріптестері сияқты науқаншылдыққа, ұраншылдыққа ұрынған жоқ. Заманына қарай күйлейтін, жолы жеңіл, жағымпаз, жалған тақырыптарға да қызықпады. Елуінші жылдар прозасында елеулі із қалдырған «Инеш» романын алыңыз, одан бергі әр жылдары жазылған повестері мен әңгімелерін алыңыз, қай-қайсысы да мерзімдік айғай-ұраннан ада, қай дәуірде болсын оқылатын шығармалар» [8], – деп жазады Қ.Жұмаділов жазушы С.Шаймерденов мінезінің қыр-сыры жөнінде.

С.Шаймерденов повесть жанрында өнімді еңбек етіп, көркемдік қуаты мол шығармалар туғызды. Әр жанрдың өзіне лайық, өз табиғатына тән қасиеттері, оқшау сипаттары бар, ондай сипат-белгілердің, әсіресе, сюжетке байланысты болатыны белгілі. Жанрға қатысты теориялық еңбектерді оқи отырғанда, повесть эпостың өзге прозалық түрінен орта көлемділігімен; өмір оқиғаларын «ыстық» күйінде бейнелеуге аса бейімділігімен; адам тағдыры мен қоғам өмірінің тұтас тарихын емес, бір алуан кезеңдік құбылыстарын объекті етіп, соны өрнектейтіндігімен; шындықты танытуда аналитикалық сипатының басым болып келетіндігімен ерекшеленетіндігіне көз жеткіземіз. Кейде повесть белгілі бір түйін таппағандай аяқталмаған сияқтанып та тұрады. Оның мұндай болуы, яғни тиісті көркемдік шешімін таппауы, бір жағынан, бұл туындының роман емес, повесть екенін көрсетсе, екінші жағынан, оқырманды ойға бөлеп, шығармадан алар эстетикалық әсерін арттыра түседі. Міне, бұл жайт та, яғни шығарманы аяқталмаған сияқты әсер ете отырып, оқырманды ойға бөлеуі – повесть жанрына тән қасиет. Повестің осы қасиеті жайлы ұлы сыншы Н.А. Добролюбов: «Повестен біз өзімізге нендей пайда алғымыз келеді? Шынымен-ақ ғибрат па, ақыл-өнеге ме? Шынымен-ақ әлдеқандай адамгершілік, өнегелілік теориясы ма? Олардың ешқайсысын да емес. Бәрінен бұрын біз повестен өз сөзімізге рахат іздейміз, содан кейін оны ойланып-толғануға қажетті зат есебінде бағалаймыз» [9, 13-18], – деп қызықты пікір айтқан. Жалпы, повесте сюжеттік желінің біреу ғана болуы, түптеп келгенде, автор позициясына да байланысты. Себебі, повесть авторы әлеуметтік шындықтың, адам өмірінің драмалық тартысқа толы тұсын, оқыс өзгеріске ұшыраған кезеңін жеке-дара түрінде алып бейнелеуге өте бейім тұрады; адам тағдыры қалайда ұрымтал тұстан танылатындай, қоғамдық құбылыстар қалайда айқын ашылатындай оқшау оқиғаларды, басты мәселелерді шапшаңырақ суреттеуге құлшына ұмтылады, бір ғана проблеманы, жалғыз тақырыпты баса бейнелеуге барынша күш салады. Автор әуел бастан-ақ алдына сондай мақсат-мұрат қоятындықтан, повесте тіпті кейде жалғыз емес, әлденеше проблема қатар көтеріліп, соған орай әлденеше сюжет қатар дамығанның өзінде де, олардың бәрінен емес, тек біреуінен ғана көркемдік қорытынды шығарылады. Адам мен қоғам қарым-қатынастарының осындай диалектикалық байланыстары шығармада шынайы суреттелсе, яғни кейіпкер тағдыры өзі өмір сүрген ортадан оқшауланбай, қайта сол заманның нақтылы тарихи жағдайларымен, елеулі-елеулі қоғамдық құбылыстарымен берік байланыста бейнеленсе, зонда туындының әлеуметтік салмағы айтарлықтай артып, идеялық-эстетикалық сапасы да жоғары болады.

Біз повесть жанрының үздік үлгілері ретінде, ең алдымен, Л.Толстойдың «Казактар», И.Тургеневтің «Ася», «Алғашқы махаббат», Ш.Айтматовтың «Жәмила», «Құс жолы», төл әдебиетімізде Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы», М.Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы», «Қилы заман», Ғ.Мүсіреповтің «Кездеспей кеткен бір бейне», «Ұлпан», туындыларын атай аламыз.

Әдебиеттің барлық жанрлары дерлік уақыт ілгерілеп, дәуір дамыған сайын өздерінің түбегейлі тұрпатын, негізгі сипатын елестететін ерекшеліктерін сақтап қана қоймайды, ондай қасиеттерін жаңғырта, байыта түсетіні сөзсіз. Яғни «…заман өзгерісіне байланысты әдебиеттің мазмұн, мағынасының жаңаруына орай жанр да кейбір сипаттарын жаңартып, өзгертіп отырады» [10, 7] Қазақ прозасының 60-70 жылдардағы шығармалары осындай дәуір өзгерісіне байланысты сапалық әрі мазмұн-мағынасы, формалық жағынан да жаңарып, байыды. Ең бастысы, заман өзгерген кезде шығарманың бүкіл болмыс-бітімін айқындайтын объектісі – адам да жаңарды. Осы орайда: «Жанр бүгінгі күннің тынысымен өмір сүреді, бірақ әрқашан өз өткенін ерекше қасиет ретінде өз бойында сақтайды» [11, 13-18], – деген М. Бахтиннің сөздері еске түседі.

Әрине, аталған кезеңдегі проза саласында В. Белинский «романнан жұлып алынған тарау» деп атаған повесть жанры да құрылыс-бітімі, сюжеттік желісі, идеялық мазмұны жағынан көп өзгеріске ұшырады. Біз қарастырып отырған Сафуан Шаймерденов повестері де осы алпысыншы-жетпісінші жылдардың жемісіне жатады.

Әр түрлі тақырыпқа қалам тербегенмен, Сафуан Шаймерденов повестері, ең алдымен, адамның рухани байлығын, адамгершілікті ту етіп көтереді. Адамдық асыл қасиеттерді мадақтау, зұлымдық пен тоғышарлықты ашына айыптау жазушы туындыларында желілі жалғасын тауып, тұтастыққа айналған.

Жалпы, адамгершілік, мораль мәселелері қай халықтың әдебиетінде болмасын, мәні мен маңызы зор тақырып. Мұның өзі тектен тек емес. Әдебиеттің адамды тәрбиелеудегі рөлінің зор екендігін, қандай ұлағат-тәрбие бере алатынын дәлелдеп жатудың өзі артық. Міне, осы ретте көркем шығарма идеялық-эстетикалық құрал болып отырса, оның мәні де сонда. Ал ол қаһарманды өз арамыздан, өз ортамыздан іздейміз. Оны көрер көз бен сезер жүрек керек. Оның астарынан, әрине, үлкен жүректі, ізгі ниетті адам сипатын іздейсің. Белгілі әдебиетші-ғалым З. Қабдоловтың мынадай бір тамаша ұлағатты сөзі бар: «Горькийше айтсақ, жазушы – пайғамбар. Жалпы жұрт мойындаған шындық: әдебиет – ардың ісі. Солай, әдебиет – халықтың көркем тарихы ғана емес, ары, ақыл-ойы, абыройы. Демек, әдебиет әлемінде арға ар қосатын, адамдардың абыройын асыратын, Адам деген ардақты, аяулы тұлғаның өзін өзіне танытатын, тап-таза ардан туған, арман қуған таланттар ғана жүруі шарт» [12, 14].

Кез келген елдің кемелденген әдебиетін алсаңыз, одан адамгершілік тақырыбына арналмаған шығарманы табу қиын. Мұның өзі екінші жағынан замандастарымызды гуманистік мораль рухында тәрбиелеудің ең бір тамаша жолы. Өйткені, жазушының асыл парызының өзі өмірдегі жат қылықтарды әшкерелеп, адам жанының рухани байлығын арттыруға көмектесу, моральдық тазалығын көздің қарашығындай қорғауға үндеу екені бәрімізге белгілі. Қазақ прозасында адамгершілік, мораль тақырыбында жазылған көптеген әңгіме, повестер бар. Адам бойындағы қордаланған тоғышарлық жат қылықтар, ардан ада жандардың характерлері мен психологиялары әлі де қазақ жазушыларының шығармаларында өз жалғасын тауып келеді. Бұл орайда повесть жанры қай кезде де өмір тынысын жедел таныта білді.

Әдебиетте замандастың рухани әлемін, характерін бейнелеудің көркемдік әдіс-тәсілдері жетіліп артылады. Образ сомдау жолдары, жанрға тән көркемдік шарттардың үйлесімі мұндайда көп рөл атқарады. «Замандас тұлғасы!.. Өз дәуірінің үні болып табылатын жазушы атаулының ең абзал, ең асыл мұрасы – осы» [13, 265]. Замандастың жан дүниесін, ой сезімі мен арман мүддесін, іс-әрекетін, характерін жазушы қалай көрсетеді? Мұның мәні терең. Гуманистік, адамгершілік қасиеттерден бастау алған адамның дүниетанымы, сана-сезімі, азаматтық позициясы, міне, бүгінгі замандастың мінез-құлқын айқындайтын факторлар

осылар. Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтсақ: «Біздің замандасымыз – барша қауымның бақытын тілейтін, жалпақ дүниенің жан лебін жүрегімен ұғатын адам. Оны тебірентпейтін нәрсе жоқ» [14, 58-63]. Өмірде жақсы адамдар көп екеніне сөз жоқ. Тек олардың адамгершілік қасиеттерін терең суреткерлікпен аша білу керек. Айналып келгенде, адам факторының шешуші мәнін табу қажет. Рас, олар ел игілігін жасап жүр, тер төгіп жүр. Бірақ өмірдің натуралдық көшірмесін жазудан шынайы көркем шығарма тумайды. Халық өкілдері қаламгер үшін таптырмайтын объект болуға тиіс. Ал оны жинақтау, типтендіру, даралау сияқты көркемдік-поэтикалық шарттарды үлкен творчестволықпен игеру – борыш. Сондықтан кең ойлап, мол пішетін және өмірлік ой қорытындыларын екшейтін талант қашанда қажет. Нағыз жазушы ғана замандас бейнесін жан-жақты, толыққанды бейнелей алады.

Қазақ прозасының алпысыншы-жетпісінші жылдарына көз жіберсек, адамның рухани және адамгершілік әлемін жан-жақты шынайы ашып көрсетуде Ә. Нұрпейісов, Т. Ахтанов, Ә. Нұршайықов, С. Шаймерденов, Ә. Әлімжанов, Ш. Мұртазаев шығармалары кейінгі қаламгерлерге үлгі болғаны анық. Олардың соңынан әдебиет әлеміне ілесе келген С. Мұратбеков, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Қ. Жұмаділов, Д. Досжанов, Ә. Тарази, О. Бөкеев, М. Сүндетов, Т. Әбдіков, Қ. Найманбаев, М. Сқақбаев, Д. Исабеков сияқты бір шоғыр талантты жазушылар көркем проза мүмкіншілігін толықтыра түсті. Оның ішінде, атап айтқанда, повесть жанрында елеулі табысқа жеткен С. Мұратбековтың «Жабайы алма», «Қалың қар», Д. Досжановтың «Тілегімді бере гөр», «Адамға қанша қуаныш қажет», Ә.Таразидің «Әулет», «Дауа. Жеті. Қырық жеті.», О. Бөкеевтің «Сайтан көпір», «Қар қызы», Қ. Жұмаділовтің «Сәйгүліктер», Т. Нұрмағамбетовтың «Қош бол, ата» және М. Сүндетовтың «Ескексіз қайық», «Еліктің лағы», Қ. Ысқақовтың «Қоңыр күз еді», «Менің ағаларым», Ш. Мұртазаевтың «Мылтықсыз майдан», сондай-ақ Д. Исабековтың тамаша туындылары – оқырманды сусындатқан, көркемдік ерекшелігі сан қырлы дүниелер. Оларда осынау сан тарау өмірдегі мекен-тұрағы, мінез-құлқы, іс-әрекеттері бар тоғышар жандардың бір-біріне ұқсамайтын образ, характерлері нанымды көркем ситуациялар арқылы бейнеленген. Осыған орай ғалымдарымыздың: «Прозаның бұрынғы майталман кадрларымен қатар орта буын жазушылардың және әдебиетке соң келген талапкерлердің шығармалары қазақ прозасын едәуір биікке көтерді» [15, 49-52], – дегендей пайым жасауы орынды. Бұл жазушылардың өздерімен бірге әкелген өзгешеліктері мен ізденістері, сондай-ақ, әрқайсысының өзіндік қолтаңбалары бар. Әр жазушының өмір танымы, білім дәрежесі, мәдениет өрісі әр басқа болуы өз алдына, талант, шеберлік, талғам да бірдей еместігі белгілі ақиқат.

Аға толқын жазушылар ішінде өзіндік суреттеу машығымен, характер сомдау ерекшелігімен кейінгі қаламгерлерге үлгі болған жазушылардың бірі – біз сөз етіп отырған Сафуан Шаймерденов. Үлгі-өнеге демекші, Сафуан Шаймерденов – жас әдебиетшілерді тәрбиелеуге көп уақытын бөлген жазушы. Әсіресе, елуінші-алпысыншы жылдардағы оның сын-мақалаларын оқысаңыз, өзі жас бола жүріп әдебиеттің болашағы үшін қаншама ойлы пікір-кеңестер айтқанына көз жеткізесіз. Әдебиетіміздің бүгінде аға буынына айналған Қалихан Ысқақов, Әкім Тарази, Рамазан Тоқтаров, Софы Сматаев, Сайын Мұратбеков және т.б. танымал жазушыларымыздың алғашқы қадамын дөп басып, дер кезінде ағалық қамқорлық жасап, пікір айтқан да – осы С.Шаймерденов.

Кезінде М. Әуезов пен Ғ. Мүсірепов жоғары баға берген «Болашаққа жол», кейін «Инеш» аталған романнан соң жазушы Сафуан Шаймерденов көркемдігі жоғары көптеген көлемді туындыларды дүниеге келтірді. «Мезгіл», «Қарғаш», «Жыл құсы», «Өмір нұры», «Ашу», сияқты повестерінің қай-қайсысын алсақ та, өн бойына адамгершіліктің асыл арқауы өзек болған. Көркем әдебиеттің нысанасы, түптеп келгенде, адамды гуманизмге тәрбиелеу, ішкі жан дүниесін байыту, арам пиғылдан, озбыр ойлардан жаңарту, тазарту дейтін болсақ, С. Шаймерденов шығармаларында бұл айтылғандардың үнемі оқырман ойымен үндес шығып отырғанын айтуға болады. Өмірдің қандай тосын жағдайларында да адамдық болмысын сақтай білген адал жандар Қарғаш, Лезбайлардың тағдыры оқырманын көп ойларға жетелері анық. Бір-біріміздің жүрек түкпірімізге үңіле қарап, бір-бірімізді терең

түсіне білуге ұмтылдыратын туындылар адамдар арасындағы күрделі қайшылықтар мен байланыстардың сырын шынайы ашып көрсетеді. Адамдық парыз, рухани борыш дегенге мән бермейтін дүниеқұмар, тоғышар Шәмшігүл («Өмір нұры») мен Шәрбандардың («Селдің екпіні») қазір де ортамызда жүргенін ескерсек, аталған туындылардың бүгінгі күн тұрғысынан алғанда да өзектілігін жоймайтыны анық.

Әдебиеттер тізімі

1 Ақпанбетов Ж. Талант табиғаты // Қазақ әдебиеті. – 1980. – 22 тамыз.

2 Нұрғалиев Р. Арқау. – Алматы: Жазушы, 1991. – 504 б.

3 Мұратбеков С. Қасқа жолынан таймаған//Қазақ әдебиеті.–1992.–17 сәуір.

4 Ерғалиев Х. Бұған Әспет қалай қарар?//Қазақ әдебиеті.–1992.– 17 сәуір.

5 Шаймерденов С. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1999. – 3 т. – 346 б.

6 Бөкеев О. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1994. – 1 т. – 440 б.

7 Добролюбов Н.А. Статьи. – Москва: Советский писатель, 1962. – С. 342.

8 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 165 б.

9 Қаратаев Н. Жанр сипаты. – Алматы: Жазушы, 1971. – 235 б.

10 Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советский писатель, 1972. – С. 178.

11 Қабдолов З. Ұстаз, ғалым, жазушы. Өмірі мен шығармалары туралы мақалалар мен сұхбаттар. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 350 б.

12 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. – 476 б.

13 Қабдолов З. Жебе. – Алматы: Жазушы, 1977. – 379 б.

14 Әуезов М. Қазіргі роман және оның геройы // Шығармалар: 12 томдық. – Алматы: Жазушы, 1969. – 223 б.

15 Базарбаев М., Нарымбетов Ә. Ерлік пен еңбек дастаны. – Алматы: Жазушы, 1984. – 150 б.

Статья посвящаена изучению творчества выдающегося мастера слов С. Шаймерденова. В творчестве писателя особое внимание уделяется проблеме молодежи в послевоенного периода – их мыслям и чаянием, анализируется творческая атмосфера в среде интелегенции. Отмечаются художественные особенности творчества писателя, которым характерны глубокая художественная самобытность, мастерское обладание художественными средствами. Вместе с тем нетрудно заметить силу художественного изучения жизни автором многочисленных романов, повестей и рассказов, которые могут служить примеров для молодых писателей будущего поколения.

Article is dedicated to the study of creativity outstanding master of words S.Shaymerdenov. In the writer's work the main attention is paid on the problem of youth in the postwar period - their ideas and expectations, analyzes the creative atmosphere among intellectuals. Artistic features of the writer, which is characterized by a deep artistic identity, masterful possession of artistic means are marked in it. However, it is not difficult to notice the power of artistic study of the life the author of numerous novels and short stories, which can serve as examples for future generations of young writers.

ӘОЖ 821.512.122

А.Н. Отарова
Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

ҚАШАҒАН КҮРЖІМАНҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ-ФӘЛСАФАЛЫҚ ТАНЫМ

Ғылыми мақалада Қашаған Күржіманұлы толғау, арнау өлең, айтыстарының фольклорлық сарын, фәлсафалық мәні, көркемдік ерекшелік сипаттары кеңінен сөз болады. Ақынның фольклорлық жанрлар аясындағы шығармаларына талдау жасалады. Қашағанның тұрмыс - салт тақырыбына арналған өлең, жырлары тақырыптық, идеялық қырларынан зерделенген. Өлең жыр, дастан, айтыстары шешен де тапқыр, әсерлі де әуенді, көркемдік бейнелеуіш құралдарға бай болып келеді. Ақын поэзиясының көптеген тұстары ауыз әдебиетінің байырғы теңеу, метафоралары да тапқырлықпен орынды пайдаланылады.

Кілт сөздер: Қашаған ақын, фольклорлық-фәлсафалық таным, толғау, арнау, айтыс, фольклорлық сарын.

Атамзаманнан бергі ел тарихының көркем шежіресін үздіксіз жасаушылар сөз зергерлері ақындар. Белгілі қоғам қайраткері, әдебиет зерттеушісі М.Жолдасбеков қазақ сөз өнерінің басты екі мектебіне тоқталады. «Бірі – өмір, замана жайында терең толғанатын шешендік, фәлсафалық мектеп.Екіншісі – өле-өлгенше көмейі күмбірлеп, жағы талмаған дария- даңғыл жыраулар мектебі». Міне, осындай сөз өнерінің ерекше дарындарының бірінен саналатын Маңғыстаудың сөз киесінің қатепті қара нары іспетті Қашаған Күржіманұлы шығармашылығы кең арналы, сан салалы деуге болады. Қай саладағы туындыларын қарасақ та бәріне ортақ бір сарын – таза халықтық әуен. Мазмұн жағынан ел мұңын, халық тірлігін көтерсе, түр, стиль жағынан фольклорлық сарынды сақтайды.

Арғы бастауын көне түрік әдебиетінен алған адам өмірін кезең- кезеңге бөліп сипаттау дәстүрі қазақ поэзиясында жалғастығын тауып келеді. Араб, парсы әдебиеттерінің классикалық мұраларында адам өмірінің барлық шақтары жайында даналық тұрғысында айтылған небір асыл поэзиялық үлгілерді кездестіреміз. Мәселен, Рудакидің “Кәрілік туралы элегия” туындысында адам өмірінің соңғы кезеңі туралы ой қозғап қана қоймай, жалпы өмірдің мәні туралы философиялық түйіндер түйеді.

Жыр жүйрігі Қашағанның ауыз әдебиетіне жақындығы оның дастандарынан ғана емес, арнау өлеңдерінен, фольклорлық жанрлар аясында шығарма тудыруынан да көзге түседі. “Жетпіс беске келгенде”, “Осы күн жолдас болдым сексенменен”, “Қартайған шағында айтқаны”, “Бұл өмірдің мысалы”, “Бұл дүниеде не жетім” деген бір топ өлеңдерінде өмір мәні туралы толғанады.

“Жетпіс беске келгенде” өлеңінде
Жетпіс беске келгенде
Құртады екен әліңді,
Сорып алады екен қаныңды,
Кім көріпті мұндай залымды?!
Жетпіс беске келгенде
Әл кетеді екен жағыңнан… немесе
Осы күн жолдас болдым сексенменен
Кез болды кәрілік шіркін сескенбеген.
Қартайсаң, күнің қандай аянышты,
Талтақ бұт, ойдық желке, күржік жауырын,

Тартылып бауыр шандыр, бүкшеңдеген… (“Осы күн жолдас болдым сексенменен”) деп кәрілік шақты қуат, қайраттың кеміп, өмірдің қуанышынан гөрі қайғы сын көбірек ойлар кез ретінде суреттегенмен, бұл өмірдің өткінші екендігін жақсы біледі.

Кесірі болады екен қартайғанның,
Өлеңді қартайғасын айта алмадым.
Айт деген қатар құрбы , жеңгейлердің
Назарын ол күндерде қайтармадым…(“Осы күн жолдас болдым сексенменен”)

Көңілің келмес көнгісі,
Жетпіс бес бірақ тыңдай ма?!
Сыбырласып, сыңқылдап,
Баяғы күліп ойнайтын күн қайда?

деп кәрілік кезінде өмірлік жан қалауы - талант жырдың өзінен алыстай бастағанына көңілі құлазып, жаны жабырқап, жастық шағын армандай еске алады. Адам өмірінің екі кезеңін салыстыра суреттеумен шектелмей, жасы ұлғайған кезде адам өмірінің өзіндік мәні барлығын насихатайды. Халық ауыз әдебиеті үлгісінде төгілте жыр толғап, шебер сөз кестелейді. Ақын тілі бейнелі де өткір.

Өпірім болу не керек,
Бақ -базарың ауған соң.
Бәсеке ету не керек,
Бастан билік кеткен соң.
Бұлаң сұлаң не керек,
Ақ бетіңнен нұр тайып,
Жер ортадан асқан соң.
Елең- селең не керек,
Жас елуден кеткен соң.
Жалтаң -жұлтаң не керек,
Жігіттік бастан өткен соң…
Бұл өмірдің мысалы
Кешегі көрген бүгін жоқ,
Ұшып кеткен көбелек,

деп ақын өткінші өмір мәні ожарлық, тәкаппарлыққа салыну, бәсеке байлық, жағымпаздық емес, ақ сөйлеп, адал жүру деген түйін айтады. Жалған дүниенің қайшылығы мен қасиетін терең ашып, жарқырата көрсетеді.Ол тіршілікті қалай болса солай өткізетіндермен келіспей, мазмұнды тіршілік кешуді қалайды. Қашаған ақынның бұл өлеңдерінде адам өмірі туралы өзіндік философиялық толғау бар. Осы орайда ауыз әдебиетінің байырғы теңеу, метафоралары да тапқырлықпен орынды пайдаланылады.

Сонау ықылым заманнан, сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып жалғасып келе жатқан- халқымыздың салт -дәстүрі мен әдет-ғұрпы. Ақын жыраулар поэзиясында салт- дәстүрдің, әдет- ғұрыптың алатын орны ерекше. Қашағанның да бірқатар өлеңдері тұрмыс - салт тақырыбына арналған. Олардың қатарында “Аралбайды жұбатуы”, “Қонақкәде”, “Тойбастар”, “Ұзатылып бара жатқан қызға берген батасы” туындыларын атай аламыз.

Қашаған ақынның арнау өлеңінің ішінде дәстүрлі көңіл айту, жұбату түрінде келетін ерекше назар аударарлық шығармасы Аралбай ақынның жалғыз баласы Берекетке көңіл айтқан өлеңі - “Аралбайды жұбатуы”. Өлең Ойыл ауданында тұратын Төкешев Қазтайдың айтуымен жазылып алынған. Әдетте естірту, жұбату мәнді өлеңдер тұтас түрінде қайғыға душар болған жанға өзге адамның аузынан айтылатын болса,“Аралбайды жұбатуда” Аралбай басына түскен қайғысын өзі айтып, замандасы Қашаған ақынға мұңын шағады. Естіртудің тұспалдаумен, жұмбақпен, салыстыру, теңеумен басталып, айтушының

тыңдаушысын суық хабарды естіртуге дайындап алатын сипаттары “Аралбайды жұбатуда” да бар. Аралбай ақын:

... Мен - ботасы өлген боз мая
Тұлыбына келіп аңыраған.
Мен бір жүрген ақ киік,
Лағын түзде алдырып,
Орнына келіп маңыраған,-

деп өз басына түскен ауыр жайтты, жүрек қайғысын мысалдай, ишаралай келіп, шерін ақтарар тұста:

...Қадірлі аға Қашеке- ау,
Жалғызымнан айрылып,
Қанатымнан қайрылып,
Көңілім сөйтіп түңілген,-

деп естіртеді.

Сонда Қашаған Аралбайды жұбату жырын толғайды:

... Тұяғы бүтін тұлпар жоқ,
Қанаты бүтін сұңқар жоқ...
Болаттан бекем бол деген,
Болдырғанға болмасқа.
Уайым, ашу жарамас
Сендей бір жанға, жолдасқа.

Қашағанның жауабында жұбату, Аралбайдың басындағы қайғысына ортақтасу сияқты адамгершілік, ізгілік сезімдері қабат келеді. Оның жұбатуы - жалғызынан айырылып көкірегі қарс айырылып отырған Аралбайды ғана емес, бар перзентін қара жердің қойнына тапсырып, ұрпақсыз өтіп бара жатқан өзін де жұбату. Аралбай басындағы қайғы Қашағанның да қайғысы.

Қашағанның суырыпсалма, табан астында шығарушылық талантын танытатын жырларының қатарына әзіл- қалжың араласып келетін “Қонаққәде” өлеңін жатқызамыз. Халқымызда үйіне келген қонақтың өнерін байқау, жақынырақ танысу мақсатында қонаққәде деген әдеті бар. Көбінесе әркім ел арасына кеңінен тараған, көпшіліктің білетін ән- жыр, күйлерін ортаға салып жатады. Алайда, ақындардың қонаққәдеге арнайы өлең арнап шығаруы көп кездеспейді. Қонаққәдеге табан астында күй шығару өнері Өскінбай күйшіде болған. Олай болса, қонаққәдеге өлең шығару Қашаған шығармашылығының өзіндік бір ерекшелігін танытары сөзсіз.

Кейбір қызға қарасам,
Алтыннан құйған асықтай,
Күмістен құйған қасықтай.
Кейбір қызға қарасам,

Құбылған беті мақпалдай… деп басталатын әзілі аралас келетін ақжелең өлең жолдарында ақылына заты сай аруларды бейнелеуде эпитеттер мен ауыстыруларды орынды қолданады.

Айтыс жанрындағы Қашағанның шығармалары оның ақындық өнерін танытып қоймай, суырыпсалма ақпа жырау болғандығына куә боларлық туындылар дейміз. Қашаған айтыстарында да елдікті, ерлікті, адамгершілікті жырлап өткен.

Қашағанның жас кезіндегі айтыстарының бірі- Нұрым ақынмен кездесуі. Бұл дін тақырыбындағы сұрақ - жауап түрінде келген айтыстың бірі. Нұрымның өзіне қойған дүние мен адамның жаралуы, Ніл дария көпірі, пайғамбарлар қауымы туралы діни аңыздар, ата тек шежіресі туралы сауалдарына еш тосылмай жауап беріп, аға ақынды көп білетіндігімен тәнті етеді.

Қашағанның айтыстары ішінде оның Ізім шайырмен тілдесуінің әлеуметтік, көркемдігі мәні ерекше.”Қашаған мен Ізім шайыр” айтысы Кіші жүз жеріндегі Байұлы- Адайлар мен Жетіру- Тама, Табын елдерінің тарихымен байланысты біраз жайлардың бетін ашады. Тама,

табын елдерінің аты шыққан ақыны Ізім адайлардың көшпелі тұрмысын, шаруашылықпен айналысқан ел өмірін келеке етіп, Қашағанға тиісе сөйлейді. Қалың бұқара атынан сөйлеген Қашаған орынсыз руға тиіскен Ізім шайырдың жеңіл ойлы сөздерін бас көтертпей жалынды сөз күшімен тежеп тастайды:

Еліңнің орысша рас тілі жатық,
Адайдың ішетіні сүт пен қатық.
Ләйліп арақ ішіп мас болғанда,
Шалыңды жасың таспен ұрады дейді,
Көргенсіз, бейқасиет, Құдай атып,-

деп әдепсіздікті сынап, қарсы дау айтады. Бұл айтыста өзге ақындар айтыстардың көбінде кездесетін ақындардың өздері туралы толғаныстары кездеспейді. Ел бірлігін ұстын қып ұстаған бұқарашыл ақын мал баққан шаруақор елдің құты болған киелі мекені Маңғыстауды жыр етеді. Хорезм хандығына қарсы күресте Хиуа бектері мен Әлке атқамінер өлтірткен Сүгір т.б. адай батырларын бетке салық еткісі келген Ізімге Табын ханы Әлкенің жастық тартып ауырып өлмей, оны өлтірген адай ерлері екенін, талай жауды тойтарып, еліне қамқор болғанын айтады. Қашаған мен Ізім айтысының қорытындысында ел билеген озбыр әкімдер қатты сынға ұшырайды. Бұл айтыста Қашаған өзінің ақындық өнерін асырып, елдің арғы- бергі тарихын жетік білетін білімдарлығымен жеңіп кетеді. Оның айтыс жанрларына қатысын осы тұрғыда қарауға болады.

Қашағанның Ізбаспен айтысының да өзекті мәселесі менмендік, өзімшілдікті әшкерелеуге құрылған. Бір жиында сексеннен асқан Қашағанның перзентсіздігі мен кедейлігін бетіне басып мұқатпақ болған қырықтар шамасындағы атаққұмар Ізбасты ел алдында өткір сөздерімен түйреп әбден масқарасын шығарады. Ақындар айтысының ежелгі дәстүрімен өзін көтермелей, қарсыласын кішірейте сөйлеу Қашаған мен Ізбас айтысының да бір тәсілі. Қашағанның “менінің” әні тереңде жатыр. Оған халықтық ең асыл қасиеттердің бәрі сыйып жатады. Оның айтыс жанрларына қатысын осы тұрғыда қарауға болады. “Мен қайыртпай кеткен ақынмын”, “Мен - мұхит жатқан тереңмін, шамшырақ жанған түбімде”, “сен- бір жабы, мен- тұлпар”, “сен- қарға да, мен- сұңқар”, “мен-теңіздегі кememін”, “менің сөзім - сары алтын, сенің сөзің- қола, мыс” деп келетін көптеген троп, метафоралар ақын тіліндегі көркемдеу құралдардың сан алуан құбылып отыратынын аңғартады. Бұл жолдардан Қашағанның сөз зергері екендігімен қатар, Махамбет сияқты ақындар жырының өткірлік рухынан үйренген әсерін де байқаймыз. Қашаған поэзиясының көркемдік кестесінде мұндай терең мағыналы сөздер молынан кездеседі. Көркемдік- өнер шығармаларының өзіндік ерекшелігі, эстетикалық сұлулығы, дүниені, болмысты сипаттап сөйлетудегі суреттілік, бейнелілік,өрнектілік. Көркемдік - поэзиялық туындының сапалық көрсеткіші. Ақын поэзиясының көптеген тұстары суреттегіш бейнелік құралдар жүйесінің іштей жарасым үйлесімінен, мазмұны мен пішінінің тұтастық бірлігінен көрінеді. Қашаған ақынның өлең жыр, дастан, айтыстары шешен де тапқыр, әсерлі де әуенді,көркемдік бейнелеуіш құралдарға бай болып келеді.

Айта кетуді керек ететін бір жайт, Қашаған шежіре-тарихқа жетік ақын. Әлеумет жайының ұдайы алға ұсталып айтылуы, оның ақиқаттың алмас қылышындай өткір, айқын айтылуы ақын шығармаларының мейлінше дара өзгешелігі, асқан бұқарашылдығы. Сондықтан да Қашаған шығармаларын халқы жадында сақтап, ұрпақтан ұрпаққа таратады, рухани қажетіне асырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Жолдасбеков М. Жүз жыл жырлаған жүрек. – Алматы, Жазушы, 1992. – 320 б.

2 Сыдиықұлы Қ. Ақберен. XYIII-XX ғасырлардағы қазақ ақын жырауларының шығармалары. – Алматы: Нұрлы әлем, 2007. – 576 б.

3 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, Санат, 1997. – 928 б.

4 Қайыртпай кеткен Қашаған. Өлеңдері,терме, толғаулары т.б.– Алматы, 2011, – 432 б.

5 Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы, Жазушы, 1991. – 432 б.

В научной статье рассматриваются толгау, оды, мотивы айтысов,философский смысл, художественные особенности Кашагана Куржиманулы. Дается анализ произведений в рамках фольклорных жанров поэта. Стихи и поэмы Кашагана, посвященные теме быта, исследуются с тематической, идейной стороны. Стихи, поэмы, дастаны поэта являются богатыми средствами выражения красноречия и смекалки, влияния и мелодичности, художественной изобразительности. Многие стороны поэзии поэта содержат уместное использование сравнений, метафор из устного народного торчества.

This Scientific article provides the tolgau, verse-ordination, folklore motives of aitys and artistic differences of KashaganKurzhimanulu. The poet's works on the folklore genre are analyzed. Kashagan's poems devoted to cultural and traditional theme are described from the topical and ideal point. His poems are rich of impression, melody and literacy.

ӘОЖ 821.512.122.0

Н.М. Рахманова
ҚазмемқызПУ
Алматы, Қазақстан

«КӨКШЕТАУ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ХАН АБЫЛАЙ ЖӘНЕ АДАҚ БЕЙНЕЛЕРІ

Бұл мақалада Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы адам болмысы мен қоғам табиғатын зерделеудегі автор ұстанымы пайымдалады. Абылай заманын, Абылай бейнесін суреттеудегі ақынның өзіндік ерекшелігі, ақын көзқарасының поэма жазу барысында өзгергені түсіндіріледі. Сондай-ақ поэманың тіл көркемдігі нақты мысалдармен ашылған. Мақалада Адақ деген атақтың кімге берілгені сөз болады. Поэманың эстетикалық нысанасы - адамгершілік екені айтылады.

Кілт сөздер: қоғам табиғаты, автор ұстанымы, поэма сюжеті, шарт, астарлы жұмбақ, тартыс, Адақ батыр, Еспенбет, адамгершілік,тіл көркемдігі.

С.Сейфуллин «Көкшетауда» поэмасыда «өлеңге қостым мен де Абылайды» деп, өзіне дейінгі Абылайға қатысты көркем дүниелермен таныс екенін, өзінің олармен ақындық бәсекеге түскенінен мағлұмат береді. Бұл кезде Мағжан Жұмабаевтың «Оқжетпестің қиясында» мен «Батыр Баяны» ел аузында жүрген. Мағжан Абылайды ел қорғаны деп танып, тұлғаланта,асқақтата суреттейді. Абылай, Кенасары дәуірін ерлік, қаһармандық дәуірі ретінде насихаттайды. «Жаңаны көре алмаған», «ескіні көксеуден жаңылмаған» Мағжан Сәкен «Көкшетауды» қолға алған кезде саяси қателіктері үшін сыбағасын алған тұс. Тапшыл Сәкеннің Мағжанға керағар бағыт ұстануына қоғам өзі қол созып тұр еді.

1925 жылы бастап араға жылдар салып «Көкшетауға» қайта оралған Сәкен бұрынғыдай саясаттың сойылын оңды-солды сілтей бермей, кейбір тұстарда саналы шегінулерге барған.

«Көкшетаудың» 1925 жылы жазылған тарауларында Абылай ел шапқыш, жазықсыз елді тонаушы, тойымсыздық жолында қанда қырғынның басында тұрғандай әсер береді. Поэмада себепсіз күнә болмайтындығы айтылмайды. Интернационалдық болмысы қанында бар Сәкен қалмақ ақынының күйін кешкендей қалып танытқанын да жоққа шығара алмаймыз. Дәуір талабымен ұлттық болмыстың сына бостаған тұсы аңғарылады.

Ал 1928 жылы жазылған «Жұмбақтас» тарауының алғашқы шумақтарында-ақ Абылай басқаша кейіпте көрінеді, қолға түскен олжа қыздың қасына келіп: «Жарқыным, енді бәйгің қолдан келмес, // Іс болып жүрмесін деп ақыл берді» делінеді.

«Қан ішер» Абылайдың қалмақ қызының да нарқын түсірмей, батырларының да мысы басылмауын қалайтын намысты билеушіге айналуын автор қалайтындай. Абылай саясаты туралы ақын поэма соңына дейін нақты ештеңе айтпайды. Тек хан қаһарын «дікілдеді», «дігірледі» деген етістіктермен беріп, саясаттан қиялап, тігісін жатқыза шығады. «Көкшетауға» қайта оралғанға дейінгі қоғамдағы өзгерістер, санадағы сілкіністер, көгенделген саясатқа дүдәмал көңіл ақын қаламына табын салған.

Ақын өз ортасынан тыс өмір сүрмейді. Қазақстанға Голощекиннің келуі Сәкеннің саяси көзқарасында даулы шексіздік туғызды.

Поэмадағы негізгі сюжеттік желі - «Оқжетпес», «Жұмбақтас» тарауларында өрілген.

Сәкен табиғат көріністерін тамашалау тұсында да өзі суреттеп отырған заман келбетін беруге назар аударады. «Мұнар басқан» тіркесі қым-қуыт қақтығысқа толы Абылай заманын, қазақ еліне жан-жақтан жасалған қысымның қоюлай түскенін меңзегендей.

Поэма сюжеті қазақтың жеріне басқыншылық саясат жүргізіп, әлсін-әлсін бүйірге найза тіреген, тынышсыз көрші қалмақтармен есеп айырысу кезінде қолға түскен тұтқын қыз төңірегінде өрбиді.

Батырларды қыздың жастығы, келісті де келбеті ынтықтырады. Осы олжа қыз кімге бұйырмақ, батырлар «сұлуды бір-біріне берісе алмай» гүжілдесуде. Соңғы сөзді ханнан тосқан батырлар Абылайдың: «Біріңді көріп өзі таңдау қылсын,// Бұйырдым тұтқын қыздың қалауына» деген тоқтамға тоқайласады.

Абылай таңдауды қыздың өзіне берген кезден бастап, оның тек әдемі ғана емес, ақылдылығы да салтанат құрады. «Өнерін батырлардың сынатсаңыз» деген өтінішіне ханнан ілтипат алған қыз таңдауды жоталандырады.

Құралайды көзге атқан мергендік батыр үшін мәртебесін асырар өнер екенін қыз білмейді емес. Батырлар оғының шың басындағы жаулыққа тимеуі Абылайды да ойлантады. «Үндемей хан да тұрды зор намыс қып» деген тармақ оның сарбаздарына деген сенімі ақталмай, қабақ шытысын білдіреді. Қыз бірінші шарты орындалмаған соң: «Екінші бәйге оп-оңай, күш сынасу,// Онан соң үшіншісі: жеңіл жұмбақ» деп хан ықтиярын беріп отырғанда талапты күшейтуге тырысады. Екінші шарт бойынша төрт адамды арқалап, мың қадам жүгіруге қатысқан қырық батырдың ішінен сегізі қыз межелеген жерге қатар келеді. Қызға үшінші шартты айтудан басқа амал жоқ. Ол маңайындағылар жүрек зарын естір деген үмітпен өз жайын жұмбақтап жеткізеді. Өз басынан өткізген оқиғаларды түрлі құстардың қылығымен бейнелеп, емеурін танытады. Сюжеті қою, тартысы күшті, трагедиялық сипатты, ұзақ көлемді, астарлы жұмбақты орайластыра жеткізу де, оны шешу де екінің бірінің қолы емес. Өзі-кептер, сүйген жігіті-сұңқар, қамқор адамдары-лашын, қиянат көрсеткендері-қарақұс, жапалақ, ханды-бүркіт бейнесінде сомдайды. «Айтыңыз қайсысының ерлігі артық?» деген қыз сұрағы Абылай сарбаздарын тосылтады. Қыз жұмбағын қол ішінен сурылып шыққан Адақ шешіп, өз үлесіне тиген қыз басына бостандық береді.

Еркін дік аңсаған қыз ақыл мен өр мінезінің арқасында бостандықта. Есті қыздың елін адаспай табарына сенім мол. Шығарманың тұтқасы-авторлық идея десек. Бұл жерде бітіспес жау қалмақ қызын ақыл - ой, сезім-қайрат, терең адамгершілікті ұстанған хан да, қара да бостандыққа жіберіп тұр, бұл - кесек әрекет.

Қыз басына бостандық әперген Адақ поэмада алғаш алғыр да, шапшаң ойлылығымен, батыл да өжет мінезімен көзге түседі: «Тым -тырыс тұрған қолдан шықты біреу,//Жыр қылған қыз жұмбағын шешем деген.»

Өмірдің ащы - тұщысын көрген, сана - сезімі тұрақты, қара күштің иесі ғана емес, әділдікті, рахымды ту қылып ұстанған кейіпкер Сәкен идеалына жақын. Адақ белгілі бір оқиғаға ғана емес, жалпы тауқымет атаулыға қашан да қасқайып қарсы тұра білетін ізгілікке ұмтылған жан. Оқырманды «Адақ деген есім алған» жігіттің азан шақырып қойған есімі кім

блғаны қызықтырары сөзсіз. Тарихқа үңілсек Абылай ханның төңірегіндегі батырлар сабынан ондай есімді кездестірмейміз.

Т. Жұртбай Зейнолла Сәнік пен Бейсенғали Садақанұлының «Қабанбай батыр» кітабындағы «Еспенбеттің Адақ аталуы және Маржан қыз оқиғасы» әңгімесін байыптай келе: «Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы Адақ батыр - осы Еспенбет» деген ойды айтады[1, 23]. Бұған поэмада оқиға аңыз ретінде суреттелсе, әңгімеде нақты деректер, адамдардың аты-жөні берілетінін алға тартады. Еспенбет есімі қалың жұршылыққа Дулат Бабатайұлының «Еспенбет», М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» трагедияларымен таныс. Қазақ жерін қалмақтардан азат етуде ерлігімен көзге түсіп, халық арасына кең танымал болған Еспенбеттің аталған әңгімедегі бейнесінен «Көкшетау» поэмасындағы Адақ бейнесі онша алшақ емес. Оқиғалардың баяндалу үрдісі де жақын. Поэмада жігіттің Адақ аталу себебі «күресте қалың қолды адақтатқан» тіркеспен ғана беріледі.

Әңгімеде Шаған шайқасында қолға түскен қалмақ қызына Абылай ханның «Кімді ұнатса соған барсын, басқамыз кеңшілік етелік!» деп ерік беруі, қыздың үш сыны, Оқжетпестің «Оқжетпес» аталуы баяндалады. Қыздың үшінші талабы тұсында: «Батырлардың кекселері бұл жұмысқа қатынаспай, қызығын көріп, тамашалап тұрыпты. Ал жастардан мынадай деп белсеніп шығып, бұл жұмбақтың мазмұнын шешетіндей ешкім болмапты. Сонда Қабекең (Қабанбай батыр Н.Р) жан-жағына қараса садақшылар тобының сардары, халықтың амандығын қорғау үшін далада жүріп жаңадан келген Еспенбетті көзі шолып қалыпты, Қабекең «Сен неге қатынаспадың?» дейді. « Мен жайырақ келдім, сырттай көріп тамашалап тұрмын. Бірақ мына бәсекеде жасырынған мол сыр жатқан іспеттенеді» дейді Еспенбет. Қабекең: «Жастардың бірісің, сен де қатынас» депті қызға естіртіп, Еспенбетке рұхсат ет дегендей сыңай білдіріп. Сонда Еспенбет: «Егер сіздер лайық тапсаңыздар мен де қатысып көрейін. Мен осы бәсекенің екі түріне қатынасайын, біріншісі – садақ атуға, екіншісі – соңғы айтылған астарлы сырға қатынасайын. Егер лайық болса қыз зеңгір тастың басына орамалын тігіп өзі жерге түссін» деген талабын қойыпты. Содан жұрт қызды шақырып алып, орамалын тастың басына тіккізіп, онан кейін түсіріп, қаратып қойып Еспенбеттің атуына кезек беріпті. Мерген садағын керіп, жебесін қадап, қырындай тұрып тартып қалғанда жазайылдың оғы орамалды қыран ілген қаздай жалп еткізіп ұшырып түсіріпті. Қыз еріксіз басын иіп тағзым етті. Тұрған жастар қатты шаттанып разылық білдіріп: «Енді соңғы сөзді шешіп айтып берсең»-деп ұсыныс қойыпты.

Сонда Еспенбет қыздың жұмбағын бұлай шешкен екен.

- Қабеке,- депті,-әуелі мен қыздың мысал қып көрсеткен жұмбағын шешейін, сіздер қызға қаһар тігіп ренжіп қалмаңыздар, екінші бұл бәсекені жастарға ұйғарыпсыздар, сондықтан соңғы шешімін де берсеңіздер.

Еспенбеттің бұл талабына хан да, Қабанбай да мақұл болыпты.

- Бұл қыз, депті Есекең сөзін сабақтай түсіп, - орнықты қара ормандай халықтың ішіндегі бір адамның үш баласының бірі екен, ауылын жау шауып, үйінің шаңырағы шағылып ойрандалғалы жатқанда өз елінің бір батыры құтқарыпты да, осы қызбен уәде байласып, ел іргесі тынышталып ес жиған кезде қосылу үшін осы орамалды берген көрінеді. Сол аралықта біздің адамдарымыздың қолына түскен сияқты. Енді қазір үшінші рет талас туылып тұрған жайты бар. Мұның жастарды жапалақ деуіне ренжіп те қаламыз. Оған кешірім дейтін бір дәстүр бар емес пе? Бұған өзінің неше рет тағзым етуі қателегімді кешір дегендік қой. Оның үстіне бұл қыз уәдеге берік көрінеді, махаббат қадірін өмірінен жоғары қоятын шынайы адал адам екен. Егер бірінші ретте жебе орамалға тисе онда тастан ұшып өлу үшін ең биік тасқа шыққан екен. Екінші жолы батырлардың бірі бәсеке бойынша бірінші болып төбеге шықса, онда шыңырау суға түсу қаупі бар екен. Мен басында осыны сезіп қатынаспадым. Ал енді сынақ бойынша қызды мен алуға тиісті болсам, соңғы қырғи құрлы болмаймын ба, нәпсіге ілесіп осынша сүйіспеншілік байлаған адамды қорлауым намыс болар, ерлік болмас деп ойлаймын. Екінші, осы қыздың тегі мұсылман сияқты, олай болса ислам шариғаты бойынша алғанда зорлау күнаһарлық болады. Хан алдында қараның билік

айтуына жол жоқ қой. Ендігі билігін тақсыр ханекең өзі айтсын. Сонда Абылай хан мынадай билік айтқан екен:

- Еспембеттің мергендігіне, ерлігіне, ойлы кемеңгерлігіне,нәпсіге жол бермейтін жомарттығына разы болып, оның тілегі бойынша қызға кешірім етіп талабын орындалық. Барлық жас батырларымыз Еспенбеттей әрі шешен, әрі кешірімді жомарт болсын, қызды босаталық. Бір таңдаулы атқа мінгізіп, азық-түлігін толықтап үш адам Шағандағы Ақпантайға жеткізіп салсын. Ақпантай мекеніне апарғызып үйіне, ел-жұртына табыс етсін. Біздің әйел ұрпақтарымыз да осы қыздан үлгі алатын болсын.»-депті.

Қазыбек би ханға және халыққа қарап « Алтын берсеңіз иелік еткен елде қалады. Атақ өлмейтін мұра, артық жоқ мұнан сірә... Еспенбеттің мергендігіне, ерлігіне, қайраты мен қайласына, ақыл-ойының озықтығына, тапқырлығына қарап бір атақ берілсе, осының бәрі біздің жеңісімізге қосылған тың үлес емес пе, не дейсіздер, дегенде сөзді көпшілік қолқалауымен Боранбай би жалғастырып: « Біздің қазақ озғанға өрелі орын береді ғой, сондықтан бұл жігітке «Адақ» деп атақ берелік. Барлық жастырамыз Адақша алға ұмтылсын. Адақша үздік қара болып шығатын, Адақша табандылық көрсететін болсын» дейді. Хан барлық ақылшыларымен қосылып, жиындағы қалаң топ құптап, Еспенбетке Адақ деген ардақты атақ мәңгілік есім болым қалыптасыпты [2, 138].

Оқиға ұқсастығы күмән тудырмайды. Поэмада өзіндік салмағы бар аталған әңгімеде оқиғасы баяндалмайтын «Бүркіт пен аққу, мерген» тарауында қоғамға, кейіпкерлеріне деген авторлық баға берілген. Бұл тараудың авторлық ойға, суреткерлік идеяға қосары бар. Бұл тұста балапандарын ерте алаңсыз жүзген жұбай аққудың шырқын бұзып, бір балапанды іліп кетіп, көлді шулатқан бүркіт лаңында заман қасіретін ишралау бар. «Әлсізді әлді жеген күші басым» саясат Сәкенге таң емес. Ақын ел тыныштығының, көл тыныштығының қорғаны қарадан шығады деп поэмаға Адақты осы тұста қосады. Көлді шулатқан бүркіт Оқжетпес басына жете бергенде Адақтың садағының оғынан төмен сорғалайды. Ақын өз кейіпкерінің ішкі жан дүниесіндегі имандылық зорлық атаулының қай-қайсынан болсын үстем екендігін аңғартады.

Сөйледі Адақ тұрып Абылайға:
«Я, тақсыр өтілім бар,-қабыл айла.
Жұмбақты шешпей тұрып тілегім бар,
Қабыл ғып тілегімді сөзді байла!

Болар ед, кешпес күнә-шешер болсам,
Жақпаса қыздың басын кесер болсаң.
Жұмбақты сонда ғана шешіп көрем,-
Қыз сөзін шайпау болса кешер болсаң...

Осы көріністен кейін қыздың жаулығына оғын жеткізген, жұмбақты шешкен, ол аз десеңіз қызға жүрегі жібіп, бостандыққа ұзатқан Адақ әректіне таң қалмайсыз. Адақтың мәрттігіне куә болғандардың ойланбағаны жоқ. Қазақ осы дерлік ұлттық болмысты, дала демократиясының көрінісі. Сәкен Адақты рухы биік, кісілік пен адамгершілікті ту етіп ұстаған тұлға ретінде бейнелейді. Адақ ел мен елдің береке-бірлігін,тыныштығын, ынтымағын қалаған, тіпті осы жолда ханды да қараны да тоқтамға шақыратын ер. Адақ олжаны обал деп, зорлықты күнә деп қабылдайтын жақсылыққа ынтызар көңілдегі кейіпкер, оның ізгілік жасау деңгейі ұлт шеңберінен шығып, жалпыадамзатты аялау өресіне жеткен.

Басқа уақыт, өзге өткен дәуірді суреттеп отырса да Сәкен өз замандастарына текті сөз алдындағы теңдікті көруді, әрі көрсетуді мұрат тұтқан.

Қыз жырын сізге арнады төрелікке,
Болмайық, тақсыр, бекер өр-елікпе.
Естіген халық жерге түкірмесін,
Біз дағы әділ билік берелік те.

Сөзден ұтқан қиянаттан жаны аулақ Адақ қыз басына ханнан сауға сұрап, еліне аттандырып тұрып: «Сұлу бикеш, өлмесе, тауып алсын жомарт ерін» деген тілекпен

аттандырып салады. Поэма осы оқиғамен аяқталса көркемдік жағынан да, композициялық тұтастық жағынан да ұтпаса кемдік көрмес еді. Негізінен «Көкшетау» поэмасы оқырман жадында осы оқиғамен есте қалатынын жоққа шығара алмаймыз. Поэманың соңғы тараулары саяси бағдардың құбылысын аңдатудан туған дүниелер. Тіршілік толқынысының ағысы Сәкен қаламын бұрды, идея үшін көркемдік құрбан болды.Осы тұста С.Садуақасұлының: «Өткенді ескергенде Сәкеннің ақындығы өзгеше қозады Сәкеннің жақсы өлеңдерінің бәрі өткеннің сипаттары.» [3, 256] дегені ойға оралады. Поэманың соңғы бөлігінің көркемдік деңгейінің соғындауына кеңестік дәуірді мадақтай суреттегенмен, оның қалқасындағы шындықтан шет дүниелер әсер еткені аңғарылады.

«Көкшетау» поэмасының эстетикалық нысанасы – адамгершіліктен алшақтамау. Поэманың басты кейіпкерлері Абылай да, Адақ та осы қасиеттерден алшақтамаған. «Әділ билікті» аңсаған Сәкен дүниенің түткілін моральдық, гуманистік негізде де өзгертуге болады дегенді поэма өзегіне айналдырған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Жұртбай Т. Бесігіңді түзе. – Алматы, 1997.
2 Сәнік З.,Садақанұлы Б. Қабанбай батыр. – Үрімжі, 1998.
3 Садуақасұлы С. 2томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2003.

В статье исследуется авторская позиция в поэме «Кокшетау» С.Сейфуллина на человеческую сущность и характер общества. В этой статье объясняются изменения взгляда автора во время написания поэмы, особенность автора в описании образа Абылая. Художественный язык поэмы раскрыт фактическими примерами. В статье рассматривается кому присвоено звание Адак. Эстетическая цель поэмы - гуманизм.

The author's position in the poem "Kokshetau" of S. Seyfullin on human essence and character of society is investigated in the article. This article give the explanation of changes authors vision during poem writing, feature of the author in the description of an image Abylay. Art language of the poem is opened by the actual examples. In article it is considered to whom the rank Adak is appropriated. The esthetic purpose of the poem - humanity.

УДК 821. 512. 122-31

А.О. Токсамбаева
Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті
Семей, Қазақстан

ПОВЕСТЬ (ХИКАЯТ) ЖАНР МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЖАНРЛЫҚ ЖАҢАЛЫҚТАР
(М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» хикаяты негізінде)

Мақала қазақ әдебиетінде кешеңдеу туған, бірақ орасан шапшаң дамыған сала-қазақ прозасының қоржынын толтырып отырған орта көлемді повесть (хикаят) мәселесі хақында. Повесть роман мен ұсақ әңгімелер арасында болсадағы әдеби жанрдың барлық түрлері сияқты жазушы шеберлігіне тәуелді екенін айтады. М. Мағауин туындыларының ішінде «Қыпшақ аруы» повесін композициялық құрылымы жағынан талданып, мысалдар келтіріледі. Повесть (хикаят) жанры оқырман қауымның санасына жеңіл жетіп, жылы тиетін әдеби жанр екендігін баяндайды. Мақала әдебиетшілерге арналады.

Тірек сөздер: қазақ әдебиет,повесть,жанр, композициялық құрылымы.

Әдебиет зерттеушілері әдебиет тегінен тарататын негізгі түрлерінің бірі-проза саласы. Қазақ ауыз әдебиетінің қайнар көздерінің қатарындағы ертегі, аңыз әңгімелерінен бастау алған проза бүгінде кемелденген көпсалалы әдебиет жанры.

Прозаны Ахмет Байтұрсынов әуез деп атай келе, оны ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме деп жіктейді. Бұл бүгінгі әдебиет термині тілімен айтар болсақ: роман,повесть,әңгіме.

Қазіргі таңда кемелденіп, кемеріне келген әлемдік әдебиет сахнасында өзіндік орны бар қазақ әдебиетінің қай жанрының болсын бастау бұлағы, қайнар көздерінің бірегейі-қазақ ауыз әдебиеті, яғни фольклор екендігі даусыз. Бұл үрдіс қазақ әдебиетіне XX ғасырдың басында дендеп ене бастаған әдебиетіміздің проза саласына да жат емес. «Проза –қазақ әдебиетінде кешеңдеу туған, бірақ орасан шапшаң дамыған сала»- [1, 306] деген пікірдің түйініне келіссек те, оның бастауы ауыз әдебиетінде жатқаны ақиқат. «Қазақ әдебиетінде прозалық шығармалардың алғашқы түрлері ертегі-аңыздарда, Абайдың қара сөздерінде, Ыбырайдың әңгімелерінде көрінді» - [2, 555] деген тұжырым біздің жоғарыдағы ойымызды айғақтай түседі. Сөз қылып отырған проза жанрының басты критериінің қатарына оның жазба әдебиетпен тығыз байланыстылығы. Ал жазба әдебиеттің жанданып, жұртшылыққа кеңінен таралуы баспа өнеріне тікелей тәуелді екені белгілі.

Қоғамдағы осындай ілгерішіл (прогрессивті) процестер қазақ жерінде өткен ғасырдың басында айқын көрініс бере бастады. Осы аталмыш кезеңде әдебиетіміздің сүрлеуі салынып, өзіндік сара жолы айқындала түсті. Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы» (1910), Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелігі» (1912), Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлуы» (1914), Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» (1914) тәрізді туындылар дербес жанр ретінде қалыптаса бастаған қазақ прозасының алғашқы қарлығаштары еді. Ал бұл дәстүрді абыроймен жалғастыра білген Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов сынды әдебиет шеберлері проза пәрменін жан-жақты танытып, айдынын асыра түсті.

Аталмыш сөз зергерлерінің қаламынан шыққан прозалық шығармалардың эпостық түрлері де саналуан болды.

Қазақ прозасының қоржынын шағын көлемді шымыр әңгімеден бастап, орта көлемді эпикалық повесть (хикаят), кең көлемді, ауқымы зор роман түрінде жазылған шығармалар молынан толықтырды.

Осы әдеби жанр түрлерінің ішінде қазақ әдебиетінің проза саласын қарқынды дамытуға үлес қосқан, эпикалық жанрдың бір түрі повестің орны ерекше. Ұлттық әдебиеттану ғылымының негізін салушы Ахмет Байтұрсынов әңгіме түрлеріне тоқтала келіп: «Ұлы әңгіменің өресі қысқа, өрісі тарлау түрі ұзақ әңгіме деп аталады. Онан да шағындау түрі ұсақ әңгіме деп аталады.

Ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме болып бөлінулері үлкен –кішілігінен ғана. Мазмұндау жүйесі бәрінде де бір, айтылу аудандарында айырма бар: ұлы әңгіме сөзін алыстан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұзақ әңгіме мүше алып оралып келе қоятын аттарша бастайды».[3, 450]

А. Байтұрсынов жақыннан жайылған атқа теңеген проза түрі повесть екендігі талассыз. Көркем әдебиеттің барлық салалары қарқынды дамып, жан-жақты жетілген бүгінгі тұста да повесть жайында нақты тұжырым, берік байлам жоқ. Қазақ әдебиеті энциклопедиясында повесть хақында: «Повестке оқиға тізбегін баяндау, хроникалық әңнімелеу тәсілі тән. Сөйтіп, повесть – эпикалық баяндау түрі мен жанрлық ерекшеліктері арқылы дараланатын шағын прозалық шығарма» [2, 550],- деген баға берілсе, академик З. Қабдолов повестің жанрлық сипатын талдай келе: «Сондықтан, әңгімеге қарағанда, повестің көлемі де үлкен, сюжеті де күрделі, ондағы өмірлік тартыстардың оқиғаларға тұтаса басталуы мен байланысы, шиеленісі мен шешімі де әлдеқайда табиғи, заңды. Оқиғаларға қатынасатын қаһармандар да біреу емес, бірнешеу, кейде бірнешеу, кейде тіпті ондап саналады. Персонаждардың ішкі-сыртқы бітім-бейнелері бедерлі, арақатынастары арналы, әжептәуір өріле, өрістетіле, қалыптасу даму үстінде көрсетіледі» [1, 327].

Повеске әр алуан анықтама беріліп, әдебиет зерттеушілері сан түрлі тұжырым жасасадағы, әрі бұл жанр ұлы әңгіме (роман) мен ұсақ әңгіме аралығында болсадағы әдеби

жанрдың барлық түрлері тәрізді повесте ең әуелі жазушы шеберлігіне, оның шығармашылық жауапкершілігіне тәуелді. Өйткені жалпы даму заңдылығына сәйкес, әдебиетте, оның тегі мен түрі де ұдайы пайда болу, өсу, жетілу жолында болады.

Оның (әдебиеттің-А.Т.) аясындағы жанрлар да осы процестен қалыс қалмайды. Яғни бұдан шығар қорытынды повес те әрдайым өз ерекшелігін сақтай отырып, толығу, жаңару, жанр ретінде өсіп-жетілу процесі үстінде болады. Эпостың осы түрі қазақ әдебиетінде аса шапшаң өрлеген кезеңі XX ғасырдың 60 жылдары. Осы тұста қазақ қаламгерлерінің қатарына қосылған М. Мағауин, Қ. Ысқақов, С. Мұратбеков, Т. Әлімқұлов, Д. Исабеков, О. Бөкеев т.б. әдебиетімізге өзіндік сара жолмен, қолтаңбаларын ала келген еді. Аттары аталған жас жазушылар эпостың күрделі түрі роман жанрына қалам тартпас бұрын, өздерін прозаның әңгіме, очерк, повесть жанрларында байқап көрді. Олардың көпшілігінің бұл қадамдары сәтті болды. Дулат Исабековтың «Пері мен періште», Тәкен Әлімқұловтың «Қаратау», Оралхан Бөкейдің «Өліара», Қалиқан Ысқақовтың «Қоңыр күз еді» повестері қалың оқырман қауымын елең еткізіп, қазақ әдебиетіне жалынды, жас жазушылар легінің келгендігін айқын танытты. Осы әдебиет табалдырығын 60-жылдары аттаған жазушылар шоғырының ішінде шоқтығы биік тұрған Мұхтар Мағауин болатын.

Оның «Кешқұрым», «Иесіз», «Қияндағы қыстау», «Әйел махаббаты», «Жаңылысу», «Тазының өлімі», «Қара қыз» сынды әдебиетке жаңа қадам басқан шағында жазған әңгіме повестері қазақ әдебиетінің проза саласына өткен ғасырдың 60-жылдары-ақ жалынды жазушының келгенін танытты. «Мен қазақ едім және тумысымнан ұлтшыл қазақ едім»-деп қаламгердің өзі айтқандай оның шығармаларының басты тақырыбы қазақ, алаш, ұлт. Шын ұлтшылдық түп тегіңді ғана емес, адам атаулыны сыйлау десек, осы идеяны ту қылған Мағауин прозасы ұлы Абайдың «Әкесінің баласы адамның дұшпаны, адамның баласы бауырың» [4, 23] – деген данышпан сөзімен астасып жатқанын көреміз.

Рас, Мұхтар Мағауиннің қазақ әдебиетіндегі көтерген жүгі аса ауыр еді. Себебі, ол тек көркем шығарма иесі ғана емес, әдебиетіміздің тарихын тереңнен талдап, зерттеген әдебиет зерттеушісі болатын. Жас Мұхтар ғалым ретінде қазақ әдебиеті тарихын алты ғасыр әрі жылжытып, тұтас бір дәуірді қамтитын хандық дәуір әдебиеті деген терминнің қазақ әдебиеттану ғылымында өз орнын алуына зор еңбек сіңірді. Мұхтар Мағауиннің халық қазынасына айналған көркем әдеби шығармалары бүгінгі таңда да одан әрі байып өрлеу үстінде. Тәуелсіздік алған кезеңде жазылған М.Мағауиннің «Сары қазақ» (1991), «Мен» (2002) сынды көлемді еңбектерімен қатар «ұлтсыздану ұраны» (2004) толғауы, «Қыпшақ аруы» (2004) повесі замана шындығының айнасы іспеттес. Осы орайда атап өтпегіміз жазушының «Қыпшақ аруы» повесі.

«Қыпшақ аруы» повесі бір қарағанда сюжетсіз шығарма сияқты қабылдану мүмкін. Алайда композициялық құрылымы ерекше. Мұнда автор тек баяндаушы суреткер ғана емес, повестің басты кейіпкерлерінің бірі. Осы тұста біз «Көркем әдебиеттегі басты тұлға-суреткер. Сондықтан қандай да бір әдеби шығарма, құбылыс жайлы әңгіме еткенде, оның авторына соқпай өту қиын. Әдебиет туралы пікір білдіру – белгілі бір дәрежеде жазушы жайлы әңгімелесу» [5, 205] –деген түйіндеменің орынды екеніне куә боламыз. Өзінің әдебиетпен тығыз бітісе байланысқан өмір жолына шолу жасап оқырманды хабардар ету мақсатында жазушы қаламын қиял қанатына міндіріп, түрлі қоғамдық дәуір шындығын көз алдыңа әкеледі. Бір-екі ғасыр емес аттай сегіз жүз жыл шағын повеске (хикаятқа) сыйып тұр. Осының өзі-ақ жазушының ауқымды тақырыпты, шағын повесть көлемінде аса дәлдікпен көтеріп, көркемдік тұрғыда құнын жоғалтпай жеткізе білген суреткерлік шеберлігінің куәсі. Алғашқы кіріспе тарауынан біз еліміз егемендік алып, ой-сана, сөз бостандығы берік орныққан тұстағы шығармашылық шыңына шыққан ел ағасы, ұлт қамқоры Мұхтар Мағауинді көреміз.

Повестің басты персонаждарының бірі Қыпшақ аруын «...қиығы түзу аялы, үлкен көзді әсем иілген саржа қасты, үйірілген оймақ ауызды, жұмыр балғын иекті» [6, 4] деген жолдарымен суреттейді. Киген киім үлгісі де ерекше «құлағында үш салпаншақ ай сырға. Мойнында – жоғарғысы жапырақ тізбелі, төменгісі бітеу, ширатпалы қос алқа. Басында

тоқалтөбелі шошақ бөрік, бөрік үстінде алды маңдайға еңкейген, арты шашқапқа ұласатын екі өңірі доғалана біткен бұрама шекелікпен көмкерілген, өзгеше шаршы. Иықтағы камзолдың қос мықымы шолақ, арты ойыла төгіліп қылтаға түскен...» [6, 5] жазушының көне тарих шежіресін, көне қыпшақ дәстүрін, тұрмысын терең білетіні айқын танылып тұр. Осыны оқығанда көз алдыңызға түркі жұрты:

Тәңірі Ұмай қасиетті жер-су,

Бізді қорғайды ойлану керек,-[6, 31] –деп, жырлаған құт-береке киесі, ұрпақ қорғаны Ұмай ана көз алыңызға келеді. Жанды баураған тамаша ару бейнесін суреттеумен тәмамдалған алғашқы тараулардан соң оқиға желісі өткен ғасырдың 70-жылдарына ойысады. Кеңес үкіметінің кемелденген социализмге кіріп, коммунизм қол созым жерде болмаса да, «көз ұшында» тұрған кез. «Жарқын болашаққа» деген сенім барша жұрттың ойын тұмандап, дуалап тастағандай. Тек көзі ашық, көкірегі ояу, санасы зерделі бірлі-жарым зиялы қауым болмаса. Бірақ олардың әр адымы аңдулы, ой-санасы шектеулі еді. «Гүлденген» социализмнің сойылын соғып, жырын жырлаған жанды ғана жарылқайды. Бар жақсылықты басына үйіп төгеді. Осы тұста біз танысатын басты кейіпкер Саржан Көбеков атты мүсінші, тасы өрге домалаған, абыройы асқақтап тұрған азамат.

Сыртқа қысас, әдеби майданнан шеттету көріп жүрген авторға қарама-қарсы кейіпкер. Саржан Ленинградта сәулет – өнер академиясында оқыған, мүсін-ескерткіштері сол кезеңдегі астана Алматының қақ ортасында, тың орталығы Ақмоланың дәл төсінде қасқайып тұрған, Үлкен кісінің (мемлекет басшысы) өзімен еркін сөйлесетін, көп құрметіне ерте бөлінген мүсінші. Бұдан өткен бақыт бар ма? Тек, одан әрі өсу, өрлеу ғана қалды. Десек те, болып-толған Саржан мен автор диалогтерінен кеңес үкіметінің шынайы бет-бедерін айқын аңғарамыз. Мына детальге назар салайық: «Әлгі, көсемдерге арналған жабық дүкеннен алып тұрам, қол тиіп бара қалғанда».

«Халықтық» мемлекетте «халық қамын» жейтін қасқалардың әрекеті жалғыз ауыз сөзбен әдемі әшкереленген. Жегені қазы-қарта, астында үкіметтік жеңіл көлік Саржанның тағдырын кілт өзгерткен тас мүсін кейпіндегі Қыпшақ аруы бізді де бас кейіпкермен бірге қиял дүниесіне енгізеді. Мұхтар Мағауин Сваржанның көркем бейнесін жасауда оның іс-әрекетін, мінезін дәуір шындығымен тұтастыра типтік деңгейде суреттей білген. Орайы келгенде айта кетер жәйт, бүгінде ормандай қаптап орыс ағайындылар отырған Херсон, Днепропетровск, Запорожье, Донецк, Дондағы Ростов өлкелерінің қыпшақтардың құтты қонысы болғанын хикаят желісінен аңғарамыз. Сонымен қатар автор қыпшақ өмірін баяндау барысында түркілік дін – Тәңір діні жайында да айтуды ұмытпайды.

«- Қалай бісміллә дейміз бе

- Оныншы ғасырда Батыс қыпшақтар әлі ислам дінін қабылдамаған,- дедім. – Тәңірі дінінде
- Онда Тәңірі қолдасын делік. [6, 21]

Түркілік дін хикаятта «Уа, тәңірім!», «Уа, айнымас тәңірім», - деп бірнеше рет келтіріледі.

Автор:

- Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жыр жаралғанда [6, 40] –

деп жырлаған түркілік нанымның қыпшақтар арасында кеңінен сақталғанын баса көрсетеді. Хикаятта белгілі бір жансыз затты пір тұту яғни фетишизм әсері де әдемі бейнеленген. Тас таңбаларға табыну, аруақпен тілдесу тәрізді элементтер хикаятта жиі кездеседі. Мына жолдарға назар салайық: «Екінші сен ниет еткен жол. Кескінімді бүтіндеп, қайтадан қалыптайсың. Содан соң қираған, мүгедек мүсінді біржола тәрк етіп, өзімнің шын бейнеме – сен жасаған жаңа ескерткішке көшем». Тастарды қастерлеу көне қытай мифологияларында (түрлі тастарды қасиет санау), ежелгі грек әдебиетінде (Геркальды – тас мүсінде бейнелеу) кездеседі. Біз бұл жерде әдебиет тарихымыздың бастау бұлағы қадым замандардан келе жатқанын, оның әлем әдебиетімен тамырлас екенін аңғарамыз. Повесте жазушы көріп отырғанымыздай мәдени, әдеби, өнер түрлерінің фольклор аясында

шектелмей, бірлікте болғандығын қиял-ғажайып ертегі, аңыз элементтерін еске түсіретін детальдар арқылы тартымды көрсеткен. Повесте (хикаятта) Мағауин мүсінші сөзінің синонимі ретінде бәдізші сөзін ұтымды қолданған. Бет, бедер сөздерінен туындаған бұл сөз құлаққа жағымды естіліп, жүрекке жылы тиеді. Автор Айсұлу – бегім мен Саржанды өткен өмірге сапар шектіру арқылы кемеріне келген, ырыс дәулеті асып-тасыған, қойнауы құтқа, өрісі малға толы қыпшақ тұрмысынан мол хабар береді. Осылай көнемен қауыштырған хикаят соңында Саржан мен жазушы Мұхтардың бір кейіпкер екенін аңғарамыз. Мың жылға жуық тарихты жайып салған хикаят, «Аласапыран» (1982), «Қобыз сарыны», «Алдаспан» сынды өлмес туындыларды дүниеге әкелген классик жазушының өмірнамасы іспеттес. Ал 800 жыл қазақ сахарасында самғап жүрген Қыпшақ аруы – Ұмай ана бейнесі мәңгі жасар қазақ ұлтының символы. Мұхтар Мағауиннің аталмыш повесі әр дәуірдің ғана емес эпостық түрлі жанрдың басын біріктірген синтезді туынды. «Қыпшақ аруы» повесі осы жанрға тән эпикалық баяндау тәсілімен жазылса да, күрделі оқиға қат-қабат тартысқа құрылмаса да философиялық тереңдігімен, оқырманға ой тастар таным, тағылым қуатының күштілігімен аса құнды. Бұл құндылықты повестің ұлтым, қазағым тарих төрінен орын алар өнегелі өткенің бар, жауың күйініп, жақының сүйсінер бүгінің бар, міне осы асыл рухани мұраларды шашау шығармай кейінгі ұрпақ қолына аманатпен табыстау ұлтжанды әр азаматтың қасиетті парызы деген идеясын да айқын танытып тұр.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі жанрлық жаңалықтарға келетін болсақ, жазушы Әлібек Асқаровтың «Мұнар тауды, мұзарт шыңды аңсаймын» атты деректі көркем прозасын атауға болады. Саяхат-әдебиеттің ең көне жанры. Дүниежүзілік классикалық әдебиеттің бастауында жол сапар идеясы жатқаны бұрыннан белгілі.Оның асыл үлгісі ертегілер, лиро-эпостық жырлар, батырлар жырлары болып табылады. Шетел әдебиетіндегі Гомер, Вергилий, Овидий, Апулей тәрізді грек-рим ақын-жазушыларының қаһармандары шетінен кезбе келеді. Орта ғасырларда жерді қастерлі немесе «күнәлі» деп бөлу діни сипат алғаны аян. Алысқа бармай-ақ. Өзіміздің Асан қайғы бабамыздың жерұйық іздеуін еске алсақ, ондада құтты мекен, қарғыс шалған жер деген кереғар ұғымдар бар.

Жерұйықты іздеп табу адамзаттың асыл арманы.

Ұлтымызға тән киелі мекеннің бөлек жаратылысын, оңашалығын, ерекше сұлулығын айлы-күнді Алтайды, Мұзтауды,Көк көлді,Қара көлді сүйіп суреттеген Әлібек Асқаровтың жол сапар кітабын оқу барысында аңғардық.

Ұлттық әдебиетіміздің негізінде саяхат жанрының үздік үлгісі- Шоқан Уәлихановтың географиялық очерктері.

Әлібек Асқаровтың осынау сырлы кітабы бойынша айтсақ Мұзтау-әулие тау. «Тазалық, тектілік, рухтың мәңгілік отаны. Ол-тірі тау, қастерлі, мінезді тау. Мұзтаудың қазақтың ежелгі бір бастау мекені, қорғаны екенін сеземіз, бәріміз түркі жұртының атажұрты Алтай деп білеміз. Кітаптың жанры күрделі, онда деректі проза мен көркем прозаның аражігін ажырату қиын. Табиғатты бейнелеуде нақты әрі көркем суреттеулер мол. Ғылыми сипаттағы географиялық мәліметтер, флора мен фаунаға қатысты дүниелер мол. Алтайдағы таңның атуына шейін шынайы деталь арқылы синонимдік қатармен, грациямен беріледі. Тарих пен қоғам, ел мен жер, тіпті мистикалық сарын бұл кітаптың еншісінде дейді жазушы Айгүл Кемелбаева.

Бір жанрлық формадағы шығармаларды әр қилы мазмұнға, түрге бөліп, олардың нақты атауын қалыптастыра беру дәстүрлі әдебиет теориясында ежелден бар.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі жанрлықтар дегенде қазақ мәдени дәстүріне енді сіңісе бастаған, дүниежүзілік әдебиетте бұрыннан қалыптасқан дүние болғанмен, біздің ұлттық сөз өнері үшін жаңа, маңызды әрі таңсық, жас үлгі, соңғы соқпақ деп тануға тұрарлық шығармаларды қарастырдық.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
2 Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. – А.: «Білім» баспа үйі, 1999. – 745 б

3 Байтұрсынов А. «Ақ жол». – Алматы: «Жалын», 1991. – 460 б.
4 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – 200 б.
5 Дандай Ысқақұлы «Сын өнері». – А.: «ҚАЗақпарат», 2000. – 303 б.
6 Абай шығармаларының 2 томдық жинағы, 2-ші том. – 195 б.

В данной статье рассматривается объемный вопрос повести, которая пополнила быстро развивающуюся копилку казахской прозы. В повести говорится о наличии всех видов литературного жанра, зависящего от мастерства писателя. Автор открыл вопрос о структуре композиции повести М. Магауина «Кыпшак аруы». Жанр повести достиг сознания читателей и представлен как легкий жанр литературы.

In this article discussesed how to surround the question of which expanded rapidly evolving piggybank of Kazakh prose. The story refers to the presence of all kinds of literary genre, and that they are all dependent on the skill of the writer. Discussed the structure of the novel compositions of M. Magauina «Kypshak aruy», as well as examples. The genre of novels to attained to consciousness of readers and told the readers that this is an easy genre of literature.

ОӘЖ-809.434.2

Р.М. Ускенбаева[1], Н.И. Бөлекбаева[2]
Абай атындағы ҚазҰПУ[1]
Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ[2]
Алматы, Қазақстан

МИФТІК ШЫҒАРМА ТІЛІ МЕН ҚАЗІРГІ ӘДЕБИ ТІЛДЕГІ ӨЗАРА САБАҚТАСТЫҚ

Мақалада қазіргі шығармалардағы мифтік құрылымның мүмкіндігі зор екені және дәстүр мен жаңашылдық арасындағы тығыз байланыс сөз болады. Қазіргі көркем шығармалардағы мифтік ұғымдардың берілуінің көркемдік-эстетикалық құндылығы мен қуаттылығы айтылады. Сонымен бірге мифтік танымды білдіретін тілдік бірліктерді қазіргі қазақ әдебиетінде ұтымды пайдаланып жүрген ақын, жазушылардың шығармалары талданады. Олардың суреттеу шеберлігі сөз болады.

Кілт сөздер: миф, мифология, фольклор, тілдік бірліктер, ертегі, фразеологизм, мифтік ұғым, мифтік сана, тілдік қолданыс.

Академик Ә. Қайдар тілдің шығу төркіні жайлы айттан пікірінде тілдің қоғамдағы үш түрлі қызметі жайлы айта келіп, былай дейді – «тілдің кумулятивтік қызметі дегеніміз тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отырған игілікті қасиеті». Ғалымның осы пікірін негізге алатын болсақ тілдің ұлтты танытуда ең негізгі фактор екенін айқын аңғаруымызға болады.

Жалпы қазақ әдебиеттануында мифтик шығарма тілі мен әдеби тілдегі өзара сабақтастық жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Десек те, әдебиет пен мифологияның өзара байланысын, мифологиялық дүниетанымның көркемдік ойлау жүйесіндегі орнын өз еңбектерінде зерттеу обьектісі ретінде алған біршама ғылыми еңбектер бар. Атап айтар болсақ, А. Жақсылықовтың «Қазақ әдебиетіндегі діни мазмұнды шығармалардағы әуен, идея және образдар (типология, эстетика, генезис)», Г. Пірәлиеваның «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем)» атты

докторлық, А. Мәуленовтің «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі», Л. Мұсалының «Символ және оның көркемдік қызметі», Г. Шаинованың «Роллан Сейсенбаев прозасындағы мифологизм» кандидаттық диссертацияларын атауға болады. Аталған авторлар негізінен прозалық туындылардағы мифологизм мәселесіне әр қырынан келіп, салмақты ойлар тұжырымдаған. Сондай-ақ ұлттық мифологияны арнайы зерделеген С. Қондыбайдың төрт кітаптан тұратын еңбегін айтуымызға болады.

ХХ ғасырдағы авангардтық румын прозасының көрнекті өкілі, мәдениеттанушы және дінтанушы Мирча Элиаде «Мифтің аспектілері», «Мифтер, түс көру, мистериялар» атты еңбектерінде мифтің мәніне тереңірек үңіліп, жаңаша пайымдар жасауға тырысады. Ол мифті зерттеуде XIX ғасырдағы көзқарастың басқаша сипатқа ауысқанын, яғни «ертегі», «қиял», «ойдан шығарылған» мағынасында емес, алғашқы қауымдық қоғамдарға тән «кәміл болған оқиға», «киелі, елеулі және еліктеуге тұрарлық үлгі болар оқиға» мағынасында қарастырылғанына ерекше тоқталады. Лирикалық поэзияның мифтерді қайталайтындығына және жалғастыратындығына назар аудара отырып, поэзия атаулының жаңа, жеке, тың мағыналы өз сөзін, яғни құпия сөзді табуға тырысатынын баса айтады. Поэтикалық туынды уақыттан, тілде шоғырланған тарихтан бас тартуды ойластырады, сөйтіп әрбір ұлы ақын дүниені «қайта жасап шығарады», – дейді [1, 200-201]. М. Элиаденің бұл тұжырымына сүйене отырып, қазіргі поэзиядағы мифопоэтика туралы тың бағыттағы талдаулар жасауға болады. Ал батыстың тағы бір ойшылы Дороти Норман болса өз еңбегінде мифтік жасамапаз қаһармандар әрекетінің (Гор мен Сет, Адам ата мен Хауа ана және Ібіліс, т.б.) символдық астарына мән бере отырып, адамзат ұмырындағы қарама-қарсы күштердің күресінің сипатына терең үңіледі. Мифтік символдардың сонау көне замандардағы қаһармандар тұлғасына енуін байыптайды. Ойларын қорыта келе, қазіргі заманғы поэзияның мифтік символдарға қатысы туралы пікірін Әулие Джон Перстің сөзі түрінде былайша келтіреді: «Ол (поэзия) уақыттан шарапат тілемейді. Өз мақсатына адал әрі кез келген идеологиядан азат, ол өмірдің өзіне тең һәм ақталысқа зәру емес екенін біледі. ...Жалғыз ұлы шумақпен ол өткен мен келешекті, адамдар мен ғажайыптар дүниесін, планеталық кеңістік пен баршаға ортақ кеңістікті қамтиды. Рухтың поэтикалық зәрулігінен дін атаулы өрістеп шыққан, содан да поэзия шапағаты адам жанының шырағданында құдайы от-жалынды сөндірмей ұстап тұрады. Мифологиялық жүйелер күйреген кезде, құдайы негіз поэзияда сірә, оның аралық күйінде жасырынады»

Адам табиғаттағы кез келген тіршілік иесіне немесе өсімдікке, ағашқа, т.б. нысандарға айнала алады деген түсініктің түп негізі адам-табиғат бірлігіне байланысты екені белгілі. Осындай мифтік сана жемісі поэтикалық ойлау жүйесінен де маңызды орын алып, белгілі мақсатта көркемдік қызмет атқарып келе жатқанына мысалдар көп. Жоғарыда өзіміз айтып өткендей, кей өлеңдерде мифтік құбылушылық оқиғасы сол қалпымен алынып жырланса, кей туындыларда бұл ұғымның елесі ғана көрініп, басқадай көркемдік мақсаттар, бейнелі ойлар тұспалданады.

Қазақтың белгілі ақыны Есенғали Раушанов «...Қауырсын боп мен неге жаралмағам?» деп ұлт санасында киелі құс аққудың қанатын айту арқылы мифтік құбылушылықты жақсы қолдана білген. Халық ұғымындағы киелі құс – аққудың қанатына жырды телу – ақындық қиялдың жемісі ғана емес, табиғатқа деген шексіз ынтызарлық пен сүйіспеншіліктің де көрінісі. Мифті зерттеуші С.Қондыбай «қазақтың тектік танымында аққудың орны айрықша» екенін атап көрсете отырып, «Мифологияда аққу – үш кеңістікте, яғни, суда, жерде, аспанда қозғала алады, сондықтан да үш кеңістікті жалғастыру қабілетіне ие аққуды мифтік медиаторлар қатарына жатқызады» [2, 238], – дейді. Құстар әлемі Есенғали шығармашылығынан ерекше орын алатынына құстар тақырыбындағы лирикалық әуенге толы танымдық мақалалары дәлел. Сондай-ақ құсқа айналу желісі – оның поэзиясындағы тұрақты сарын деуге болады.

Қарауыл ғып қалдырып кемесіне:
– Бала, – деді, – ала жүр мені есіңе...
Көкем солай бір күні ақ құс болып,

Ұшып кетті өзінің Келесіне күтпеген жерден...

Мифтік сана сілемінде өлімді бір табиғи түрден екінші түрге өту деп қараған сенім бар. «О дүние», «бұ дүние», «тірілер әлемі», «өлілер әлемі» арасындағы шекара туралы таным-түсініктер құбылушылықпен де байланысты. Өлім, яғни өлілер патшалығына – о дүниеге өту мифологияда құбылушылық түрінде қарастырылады.

Орыс және шетел әдебиеттануында поэзиядағы мифтің көрінінісі көп қарастырылды. Олардың қатарында Е. Фарыноның «Цветаеваның мифологизмі мен теологизмі», «Б. Пастернак поэтикасы», Г.П. Козубовскаяның «А. Фет поэзиясы және мифология», «Орыс әдебиеті: миф және мифопоэтика», Е.И. Корнилованың «Батыс Еуропа романтизмінің мифопоэтикалық танымы және мифопоэтикасы», А. Хансе-Левенің «Мифопоэтикалық символизм», т.б. еңбектері бар. Аталған еңбектерде поэзиядағы мифологиялық танымның көрінісі, мифтің көркемдік қызметі кеңінен қарастырылып, тұжырымдар жасалады.

Түрлі суреткердің бір мифологиялық есімі әр түрлі мағынада қолдануы да қызығушылық туғызады.

Мифтегі, хикаядағы, ертегілердегі есімдерге келетін болсақ: Д. Досжановтың «Пайғамбар» повесіндегі пайғамбар, А. Мекебаевтың «Жезтырнақ» повесіндегі жезтырнақ, М. Жұмабаевтың «Ертегі» поэмасындағы жезтырнақ, Д. Исабековтың «Ертегі елінде немесе қоштасу вальсі» повесіндегі «дию», «пері», «албасты», «сайтан», «шорту-марту» есімдері кезінде фольклорда өз орындарын тапса, енді қазіргі қазақ прозасымен үндестік тауып, қайта жаңғырып отыр.

Қазақ прозасында реминисценция үлгісіне «жезтырнақ» бейнесін алуға болады. Бұл М. Жұмабаевтың «Ертегі» поэмасынан және А. Мекебаевтың «Жезтырнақ» повесінен көрінеді.

«Жезтырнақ» – әйел кейпіндегі жын (дух). Ол орманда өмір сүреді. Жезтырнақ туралы аңыздар көп», – деп жазады Ш. Уәлиханов.

Ертек, ертек, ертек, ертек – ерте екен
Ерте күнде ешкі жүні бөрте екен...
Хан Абылай немересі Кенехан

Аспанға өрлеп, заулап жанған өрт екен – деп басталатын поэмада Сыздық батырға қараңғыда, айдалада жезтырнақты кездестіреді.

Құм астында демі біткен бетпақ шөл,
Сұлу келіншек – жезтырнақ қой қанышер.
Тырнағымды көрсе біліп қалад деп,
Жеңнен қолын шығармаған мәні сол.

Ал, А. Мекебаевтың «Жезтырнақ» повесіндегі жезтырнағы былай суреттеледі: «Ең азабы – көз алдына елестейтін қанышпезер қорқаудың өз анасына ұқсайтыны. Сосын еріксіз әжесінің жеңіне күдіктене қарайды. Тұла бойы түршігеді. Ту сыртындағы қоң етіне алмас тырнақты он саусақ сүңгі еніп тұрғандай, жұлын тұтасындағы он нүкте, сыздап сырқырап қоя береді».

М. Жұмабаевтың «Ертегі» поэмасындағы жезтырнағы ол фольклорда ертеден бар жезтырнақ. Ал А.Мекебаевтың «Жезтырнағы» түрленіп, өзгеріп, жаңарып келген жезтырнақ. Екеуі де авторлық танымға қызмет атқарып тұр. М.Жұмабаев Сыздық батырдың қырағылығын, ержүректілігін, батырлығын ашу үшін жезтырнақты қолданып тұрса, ал А.Мекебаевтың «жезтырнағы» бір үйдің шаңырағын ортасына түсіріп, өш алу құралына айналады. Қазақы танымдағы зәрені алатын жезтырнақ образы қолдан жасалып, Тұрманқожа жезтырнақ кейпіне еніп, мола басында құран оқып отырған Жұмағұлды жезтырнақ болып қорқытып, ақыры өлтіріп тынады. «Әзірейіл қол шошаңдататындай, тайраңдап билейтіндей, қарқылдап күлетіндей, артынан айқайлап қол безейтіндей. Ол сана айқындығын үрейдің соқыр тұманымен тұмшалады да манаурай ауырсынып, ұйқыға ұқсас түйсіксіз болмыстың құрдымына шын батты» [3, 230]. Бұл жерде автор оқиға сюжетіне «үрейді» кіргізе отырып, психологиялық сезімдік нақыштарға қатты мән берген. Пері, албасты, жезтырнақтан қорқатын қазаққа «жезтырнақ» атын пайдаланып Тұрманқожа өзінің арам ойын іске асырады. Авторлық ой гротескілі формамен берілген. «Аспанда сұп-сұр, жер де сұп-сұр.

Тымырсық көктің төсіне тұтаса түнеріп түбіт жүні түтіле сіркіреген бура бұлттар жерге енді-енді жүрелеп жата кетердей төнеді. Бұтақтары жауынға шалынған жас жыңғылдар қан қызыл. Қара барақтар, итсигектер маужырай тұнып күлтеленіп тұр. Бойына ылғал тартқан бұйрат құмға ат тұяғы тисе астынан бұрқырап құрғақ ақ топырақ көрінеді» [3, 262]. Неліктен автор сұр түсті қалап тұр? Ақын Абай «сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан», Д.Г. Байрон «көңілім менің сұп-сұр» деп табиғат пен адам көңілі арасындағы байланысты психологиялық параллелизм әдісімен бейнелегендей «сұр түс» бұл жерде аққөңілі кірленіп, күдік пен күмән басып, сұп-сұр болып, жезтырнақтан кек алуға бел байлаған кейіпкер характерін береді. Градация формасымен берілген бұл пейзаж көрінісімен осы бір отбасына, Әуез басына төніп келе жатқан қауіп-қатер, трагедияның да ұлғайып келе жатқанын психологиялық прапллелизм тәсілімен орынды берген. Автордың айтпағы «жезтырнақ» деген суық сөздің өзі бір отбасына қаншама қайғы, мұң, зар әкелгендігі.

Мифтік таным негізінде туындаған оқиғалар мен сол негіздегі бейнелер адамзаттың эстетикалық мұраттарына қызмет етіп келе жатқанына арғы-бергі дәуірлердегі фольклорлық мұралар, ауыз әдебиетінің үлгілері, қазіргі көркем әдебиет туындылары мысал бола алады. Әлем әдебиетіндегі классикалық дәуірден басталып, бүгінгі постмодернистік әдебиетке дейін жалғасқан, жаңашыл әдебиетте жаңаша жаңғырған мифтік дүниетаным сан алуан бейнелілікті, көркемдік қалыптарды түзіп, өзінің мүмкіндігін танытуда. Ұлттық әдебиетіміздегі жаңа сипатты поэзиялық туындылардың дерлігі осы мифопоэтикалық пішіндермен түрленуде. Адамзат санасының терең де мәнді «қабаты» болып саналатын мифтік таным өз бойына тылсым сырды, киелілік пен қасиет, ең әуелі адам болмысы турасындағы мағыналы ойларды жинақтаса, сол мифтік таным адам атты күрделі болмыстың «ішкі әлемін» бейнелеуде де маңызды көркемдік тәсілге айналды.

Поэтикалық дамудағы жаңа белестер көркемдік көкжиектің кеңеюіне әкелері анық. Әлемдік әдеби үдерістен шет қалмаған ұлттық поэзияда постмодернизмнің алғашқы белгілері Мағжан Жұмабаев өлеңдерінен көрініс беріп, XX ғасырдан XXI ғасырға дейінгі аралықта жаңа поэзияның туындауына негіз болды. Бұған қазақ ақындарының концептуализм, метареализм, трансліризм сарынындағы өлеңдері дәлел бола алады. Постмодернистік бағыттың бұл салалары да мифологиялық ойлау жүйесін саналы түрде өз бойына сіңірді. Тіршілік заңдылығы, өмір мен өлім, ізгілік пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, ақ пен қара арасындағы бітіспес қарама-қайшылық постмодернизм поэзиясында мүлде жаңа қалпымен мүсінделді. Фәнидің қас қағым сәттілігі мен бақидың мәңгіліктігін көркемдік танымында жаңаша түрлендірген ақындар бұл заңдылықты табиғат құбылысымен астастыра бейнеледі.

Мифтік таным қабатында этнотарихи мазмұн да басым. Мифтік әңгімелердің астарында тарихи кезеңнің шынайы оқиғалары, қоғамның әлеуметтік-саяси қалпы жатыр. Белгілі бір халықтың басына кешірген тарихи оқиғалары миф түрінде әңгімеленіп, сол әңгіме мазмұнына жаңа мағына үстеді. Қазақ мифтерінің бір саласын түзетін туған жер, атамекен ұғымының мифтік қалыптары осы тақырыптағы поэзияның негізгі өзегіне айналды.

Қазіргі әдеби даму, оның көркемдік жүйесіндегі мифопоэтикалық құрылым сананың әлемді танудағы рационалды-теориялық һәм ғылыми-танымдық көзқарасынан мүлде бөлек поэтикалық танымның аясындағы дүниеге деген гуманистік қарым-қатынасты, сол негізде туындайтын адамзаттық ізгі тілектерді мұрат тұтады. Сананың тарихи формаларының бірі болып табылатын ғылым мифтік ойлаудың рухани дүниетанымдағы өмір сүру пішінін өзінің аспектілері арқылы тануға ұмтылады. Ғылымның пайымдауында мифопоэтика адамзаттың дүниені танып-білудегі, дүниенің рухани бітімін түйсінудегі бір жолы, бір бағыты. Ұлттық поэзиядағы мифопоэтикалық құрылымның мүмкіндігі зор екеніне дәстүр мен жаңашылдық арасындағы тығыз байланыс, қазіргі поэзияның тың сипатты озық үлгілерінің көркемдік-эстетикалық құндылығы мен қуаттылығы нақты дәлел бола алады.

Қазақ әдебиетіндегі мифтің мән мағынасын ашу арқылы ата- бабаларымыздың рухани мәдениетінің алғашқы сатысы, әдет-ғұрпындағы, мәдениетіндегі толып жатқан құндылықтарын танып- білуімізге болады. Олардың білімнің, ғылымның , мәдениеттің,

өркениеттің дамып жетілген уақыттағы жазба әдебиетімізге қосқан үлесінің молдығын сол шығармаларды оқып, шығарма бойындағы мифтер тамырына терең бойлап қана көз жеткізуімізге болады.

Қазақ әдебиетінде ауыз әдебиеті үлгілерін көркем шығармаларда қолдану жаңа әдеби әдістерді өмірге әкелді. Бұл тек шығарманың көркемдік-эстетикалық әсерін ғана емес, оның танымдық құдыретін, символдық мәнін, сол кездегі өмірлік құндылықтарды жан-жақты тануға мүмкіндік береді. Сол себепті әдебиттегі көркемдік таным жетістіктерінің бір үшін осы миф, аңыздардан қарастыру өзекті мәселе болып табылады.

Әдетте, мифте жаратылыс уақыты киелі сипатқа ие болып, үлгі ретінде құрметтеледі. Мифте әрбір объект, әрбір іс-қимыл басқа объектілермен, іс-қимылдармен ұштасып жатады. Мифтік бейнелер субстанциялық сипатта, нақты, шынайы нәрселер ретінде қабылданады. Мифке метафоралық тән емес, өйткені миф бәрін шындық ретінде бейнелейді. Тек кейіннен мифтің тілдік құрылымында метафоралық ерекшелік қабылданды. Миф архаикалық сана үстемдік еткен дәуірде пайда болғанымен, кейінгі мәдениеттерде де сақталып қалды. Мифтік уақыт туралы сөз еткенде оның жазусыз мәдениетпен бітісе қалыптасқанын ескеру қажет. Ұжымдық тәжірибе мен әдет-ғұрыпты арқау еткен қоғамның қуатты болжау мәдениеті болуы шарт. Бұл табиғатты, әсіресе аспан шырақтарын бақылауды міндетті түрде ынталандыра отырып, соған сәйкес теориялық танымның өркендеуіне әкелді. Кейін мифтік дүниетанымды дін мен философия ығыстырды. Бірақ ол уақыт ағынында жоғалып кетпей, көмескі сана мен архетиптік жадынан орын алды. Қазақтың арғы ата-тектерінің дүниені мифтік тұрғыдан түсінуі әлемдік үлгілермен сабақтас.

Яғни, ескіден келе жатқан көпшіліктің көңіліне қорқыныш ұялататын халықтың ауыз әдебиетінің кейіпкерлерінің есімі мен мифтік сана уақыт озса да қазіргі қазақ әдебиетінде сол қалпында зұлымдық пен бақытсыздықтың негізгі айғағындай өз қалыптарынан шықпай, өз негіздерін үзбей келе жатқандығы мен мифтік ұғымдар мен сананың өзара сабақтас екендігін бажайлауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Мирче Элиаде // Мифология: Құрылымы мен рәміздері. – Алматы: Жазушы, 2005. − 568 б.

2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4 кітап. – К. 1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 504 б.

3 Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы.1-том. 230, 262, беттер.

В статье идет речь о тесной взаимосвязи между новшеством и традициями, также об огромных возможностях мифологических структур в современных произведениях. Рассказывается о художественно-эстетической ценности и силе мифологических понятий, используемых в современных художественных произведениях. Также анализируются произведения поэтов и писателей, рационально использовавшие в современной казахской литературе языковые единицы для выражения мифологического познания. Автор представил их мастерство описания.

To the article speech goes about close intercommunication between an innovation and traditions, also about enormous possibilities of mythological structures in modern works. Told about an artistically-aesthetic value and force of the mythological concepts used in modern artistic works. And work of poets and writers is similarly analysed rationally using in modern Kazakh literature language units expressing mythological cognition. Talked their the mastery description.

УДК 811.512.122

Г.С. Хамзина, Ж.Т. Қадыров, Ж.С. Таласпаева
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавл, Қазақстан

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ МЕТАФОРАНЫҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Бұл мақалада көркем әдебиетте, оның ішінде прозалық шығармаларда актив қолданылатын троптардың бірі – метафораның стильдік қызметін қарастыруға арналады. Авторлар метафораның жасалу жолдарына, түрлеріне жан-жақты тоқталады. Тіл білімінде және әдебиеттануда метафораға берілген анықтамалар келтіріледі. Көркем мәтіннен жиналған метафоралық қолданыстар жүйеленіп талданады. Бұл мысалдар арқылы метафораның көркем шығарма тілінде маңызды стильдік қызметімен қатар ана тіліміздің баюына, толысуына өз үлесін қосатыны анықталады.

Түйін сөздер: метафора, троп, эмоционалды-экспрессивті лексика, полисемия, тілдік категория, авторлық метафора, танымдық метафора.

Халық тілі – тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіретін, бейнелі ойды бедерлеп жеткізетін өрнекті сөз орамдарына аса бай. «Сөздің немесе тілдің көркемдігі» дегенде, ең алдымен, оның әсерлілігін ұғамыз. Әсерлі сөйлеу, яғни көркем тілмен сөйлеу, өз ойын өзгеге шама-шарқынша айқын түсіндіру – тек өнер адамдарына ғана емес, мәдениеттімін деген бар қауымға міндет, әрі қажет.

Суретті бейнелі, көркем ойлау арқылы бір нәрсенің тікелей өзін емес оған ұқсас өзге затқа не құбылысқа балап, мағынасын, мазмұнын тереңдете, әсерін күшейту дейтін болсақ, онда бұл көркемдеу құралы болған метафораны әр түрлі етіп қиыстыру шығармада үлкен шеберлікті талап етеді.

Троптардың ішінде көркем әдебиетте, оның ішінде прозалық шығармаларда актив қолданылатыны – метафора. Метафоралық қолданыстардың өнімділігін аталған жазушылардың повестерінен де көре аламыз.

Метафора жасау көптеген семантикалық процестердің нәтижесінде туады. Айталық, ол, ең алдымен, жаңа ұғымды жасаудағы троптың бір түрі; екіншіден, полисемия тудыру құралы; үшіншіден, метафора эмоционалды-экспрессивті лексика жасауға белсенді түрде қатысады; төртіншіден, синоним жасауда метафораның өзіндік орны бар; бесіншіден, метафора тілдің терминологиялық өрісінің кеңеюіне де ықпал жасайды; алтыншыдан, жаңа мағыналық тіркестердің дүниеге келуіне әсер етеді.

Қ.Жұмалиев өзінің еңбегінде: «Метафора тіл табиғатында терең тамыр жайған сөйлеу өнеріміздің барлық саласынан бой көрсететін жалпы тілдік категория, сөзді астарлай қолдану», – десе [1, 2].

Академик З.Қабдолов: «...метафора (гр. metaphora - көшіру) – сөз мәнін өңдендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп, суреттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту» дейді [2, 201].

«Әдебиеттану терминдер сөздігінде»: «Метафора, ауыстыру (грек сөзі – ауыстырып қою), екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып – жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін сөз немесе сөз тіркесі. Мысалы, Абай өлеңдерінде кездесетін *жастықтың оты, жүректің көзі, дүние есігі, өмірдің өрі* деген метафора үлгілерін атауға болады. Метафораның күнделікті сөйлеу тілінде кездесетін қарапайым түрлері: *іші күйіп, бойы мұздап, орақ ауызды, от тілді* деген секілді болып келеді.

Метафораның кейбір түрлері теңеуге жақын, мысалы, *тас жүрек, ақ көңіл*. Бірақ метафорада теңеудегідей екі нәрсені теңеп салыстырудан гөрі олардың арасындағы ұқсастық жақындықты, сезім-әсер жалғастығын тірек ету басым болады. Көбінесе сондай екі нәрсенің

бірі айтылып, екіншісін емеурін жасап, сездіреді [3, 227] деп түсініктеме берілген.

Қазақ тіл білімінде метафораны көркемдік тәсіл ретінде танып және алғаш рет тұжырым жасаған А. Байтұрсынов.

Тілдік қолданыста сөз метафоралармен түрленеді, ажарланады және бейнелі құралға айналады. Бұны метафораға берілген анықтамалар мен теориялық пікірлер дәлелдейді. Лингвистикалық сөздіктерде метафораға берілген түсініктерге тоқталатын болсақ, «Тіл білімі сөздігінде»: «Метафора - (грек metaphora-ауыстыру) троптың бір түрі, ұқсастық, сәйкестік және т.б. негізінде сөздер мен сөз орамдарының ауыспалы мағынада қолданылуы» деп беріледі, ал метафоралану былайша түсіндіріледі. «Метафоралану-ауыспалы мағынаның пайда болуы мен оның экспрессивті қасиеттерінің күшеюі нәтижесінде сөздің мағыналық аумағының кеңеюі» [4, 220].

Қазақ тіл білімі ғылымында да көркем әдебиеттің тілі мен стилін, сөз зергерлерінің шеберлігі сөз болғанда метафораға соқпай кетпейді, көптеген ақын-жазушының шығармашылық мәнерін сөз еткенде, метафораның түрлі тілдік қызметіндегі қасиеті мен ерекшеліктерін талдайды.

«Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» метафораға былайша анықтама беріледі: «Метафора (грек. Metaphora - ауыстыру) – троп немесе сөйлеу механизмі. Метафора – сөздің басқа мағынада қолданылуы. Риторика мен лексикологияда метафора номинациялық құрал ретінде қарастырылады» [5, 124].

Сонымен қазақ тіл білімінде метафораға А. Байтұрсынов, М. Балақаев, Б. Хасанов, Ә. Болғанбайұлы, Ғ. Қалиұлдарының анықтамалары бар. М.Балақаев «Метафора деп заттардың, құбылыстардың ішкі-сыртқы ұқсастығына қарай ауыс мағынада жұмсалуын айтамыз» [6, 259] деп анықтама береді. Профессор Б. Хасанов «Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы» атты еңбегінде тілдік метафораларды арнайы қарастырып, тура мағынадан ауыспалы мағынаның туындауы көбінесе метафораның негізінде пайда болатынын айтады [7].

Ғалым қазақ тіліндегі метафоралардың лексикалық және грамматикалық басты ерекшеліктерін өзінің теориялық еңбегінде айқындады. «Метафоралы сөз саптауда таныс емес зат пен құбылыс міндетті түрде жақсы таныс нәрсемен салыстырылады» [7, 18].

«Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы - метафора деп аталады» [8, 158].

Қазір тіл білімінде метафораның адамның ойлау үрдісін қалыптастырушылық қасиетін ескере отырып, оны басқа қырынан қарастырылады. Когнитивистикамен айналысушы ғалымдар осы тақырыпқа қызығушылықтарын білдіреді. Метафора ұғымдарды қалыптастырып, дайын таңбалар арқылы оларды атайды. Мәселен, Б. Қасым өз еңбегінде когнитивтік феномен ретінде танылған метафораның аталым жасаудағы маңызына тоқталады: «Метафора – тілде әмбебап құбылыс. Оның әмбебаптығы тілдің құрылымында және қызметінде көрінеді.Ол тілдің түрлі аспектісі мен қолданыстық қызметін қамтиды». Б. Қасым метафораның тілдік сипаты туралы «Тілдік метафорлар – туынды сөздерде метафоралық қасиеттер күңгірттеніп, соның нәтижесінде жаңа лексемалардың пайда болуы. Метафора аталым тұрғысынан бейнелілік қасиетінен өтіп, тек ұғымға атау беру қызметіне көшеді» [9, 255] - дейді.

Метафора заттар мен құбылыстардың белгілерінің ассоциялануы, байланысуы арқылы жасалады, ойды дамытады. Әртүрлі салыстырулар шығарма тіліне көркемдік береді.

Метафора сөздердің мағына ауыстырып жұмсауы. Метафораны тілдік қолдану сипатына қарай түрлерге бөлушілік бұрыннан қалыптасқан. Ғалымдар метафораның құрылымын түрліше саралайды. Мысалы, Б. Хасанов қазақ метафораларын екіге бөледі: «Біріншісі – белгілі бір шешеннің сөз саптауынан пайда болған индивидуалдық метафора, екіншісі – халықтық сипат алған дәстүрлі метафоралар» [7, 138].

Ысқақов. А «Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі – бейнелілігі, ойды бейнелі түрде жеткізетіндігі. Ол сондықтан да көркем әдебиет стилінде жиі қолданылады. Ал, ғылыми, кеңсе, ресми іс қағаздары стильдерінде метафора дәл мұндай дәрежеде кездеспейді»

[10, 63]. Ғалым Т. Қоңыров метафораның жасалуына теңеудің негіз болатындығын айтады: «Әрбір теңеудің көлеңкесінен метафоралық мағына көрініп тұрады» [11, 119].

Метафорамен теңеуді айыра білу мәселелерін ғалымдар көптеп қарастырған. Мысалы, Қ. Жұмалиев метафора мен теңеудің мынадай ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетеді: «...теңеулердің жұрнағын қысқартсақ, метафора болып, метафораға теңеу жұрнақтарын жалғаса, теңеуге айналады. Екінші, теңеуде де, метафорада да екі нәрсе қатар алынады, әйтсе де, қазір бұл екеуінің арасындағы айырмасы да ашық нәрсе. Бірінші, теңеуде бір нәрсе екінші нәрсеге теңелсе, метафорада баланады. Теңеу: бұл – пәлендей, сол тәрізді секілді десе, метафора: бұл – соның өзі деп кесіп айтады. Мағына жағынан, әрине, екеуі бір емес. Екінші, теңеудің өзіне тән жұрнағы бар да, метафораның өзіне тән жалғау не басқа сөздері бар. Үшінші, теңеуде теңеу жұрнақтарының теңейтін сөзге жалғануы міндетті түрде болса, метафорада сөзге метафоралық мән беретін сөздер, не жалғаудың үнемі бола беруі міндетті емес. Төртінші, теңеуде теңелетін нәрсе мен теңейтін нәрсенің екеуі де ұдайы қарама – қарсы тұрса, метафорада ұқсастығы бар нәрсенің бір жағы қалып қоюы мүмкін. Бірақ контекст бойынша ол нәрсені оқушы қиялы арқылы түсіне алады» [1, 215].

Метафораның мағына дамытудағы маңызы туралы А. Байтұрсынов, Ә. Болғанбайұлы, М. Балақаев, Ғ. Қалиұлының құнды пікірлері бар. Кейінгі зерттеулерде, мәселен, А. Сыбанбаева метафораны былай деп анықтайды: «Адамның ақыл-ойы салыстыруға келе бермейтін семантикалық концептерді (ұғымдарды) салыстырудың нәтижесінде метафора туындайды. Сондықтан метафораның жасалу механизмін зерттеу – адамның ойлау процесін зерттеу деген сөз» [12, 22].

Тіл білімінде метафора семасиологиялық, ономасиологиялық, гносеологиялық, лингвистикалық тұрғыда зерттелді. Зерттеуші Г.Зайсанбаева метафораны когнитивтік бағытта қарастырып, былай түйіндейді: «Метафораның әртүрлі нысандар арасындағы ұқсастықтары солар туралы түсініктер арқылы қалыптасады. Сонымен қатар, метафораларуға адамның эмоциялары, экстралингвистикалық білімі, тұрмыстық тәжірибесі кей жағдайда кездейсоқ түсініктер түрткі болып жатады. Адам тәжірибесі арқылы жинақталған білім қорындағы ақпараттардың өзара аласуы танымдық үрдістермен байланысты. Аталым жасаудағы метафораның қызметі тілдің барлық салаларында қолданылады» [13, 24].

Метафора тілде көркемдік қызметімен бірге жаңадан пайда болған ұғым, түсінікке неғұрлым дәл атау беріп бейнелейді. Метафора көңілге сыйымды, тіпті бір-біріне мүлдем сыйымсыз, қарама-қарсы ұғымдардың ассоциялануы негізінде жасалып, үйлесімді, нанымды, көркем, жарқын бейне туғызады және ұқсату заңдылығына негізделеді. Ұқсату философиялық тұрғыда заттардың, құбылыстардың немесе процестердің бір қасиетіне қарай ұқсастығын тану әрекеті ретінде танылады. Метафорада ұқсастық тілдік бірліктердің тілден тыс сипатына байланысты. Аталымдардың қоршаған әлем заттары мен құбылыстары арасындағы әртүрлі ұқсастықты тануда, оны тілде белгілеуде адамның бай тәжірибелік қоры ескеріледі. Жаңа мағынаның тууына метафораның қызметі зор. Өзге тәсілдер сияқты метафора да тілдің дамуына қызмет етеді.

Негізінен алғанда, метафора тура мағынадағы сөзді қажет етпей-ақ, оны көркем мәтіндегі контекст арқылы айқындайды. Мысалы: *Бұл* ***тіршіліктің темір қамыты*** *қашанға бұлғақтатар дейсің* («Аққыз», 62-б.) – деген жолдардағы зат есімнен жасалған аттылы және қамыты метафоралары – осындай ауыспалы мағынадағы сөздер. Қолдануда тура мағыналы сөзге қарағанда метафора көркем сурет, образды өрнек, орамды ой беруге икемді, өткірірек келеді. Осы сөйлемдегі метафоралы сөздердің орнына тура мағынасы қойылса, онда сөйлемнің көркемдігі төмендер еді.

Заттардың (құбылыстың) ішкі сыры мен сыртқы көрінісін, сыр сипатын оқырманның көз алдына елестететіндей етіп кескінін келтіріп, нақыштан беруде А.Сейдімбеков метафораны ұтымды қолданады: *Әкеңнің азу* ***тісін ақситып жүріп*** *жиған аз дәулетін тиянақтай білмесең, ертең-ақ шолтаң етіп түбі көрініп қалмай ма, – деп емеурін білдірген* («Аққыз», 62-б.).

«Метафора ауыстыру – екі нәрсені, құбылысты ауыстыру және таныстырып жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі. Ал метафораның алғашқы анықтамасы мен қызметін ұлы ойшыл Аристотель анықтап берген. Яғни мағыналық үйлесім қалыптастырудағы метафораның маңызды сипаттары – оның субъективтілігі мен ұғым тудыру қасиеті екендігін атап көрсетеді. Дүниені, болмысты танудың көзі – метафора. Кез келген метафора танымдық қызмет атқарады деуге болады. Оның бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттері мен қызметтерінен гөрі адам ойлауы мен тілінде танымдық қызметінің үлес салмағы басым. Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың басқа бір заттың не құбылыстың атауы мен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы метафора деп аталады» [14, 141].

Сонымен қатар когнитивтік бағытта метафора концепт тудыру құралы ретінде қарастырылуда. Зерттеушілер метафораның когнитивтік бағыттағы, яғни таным нәтижесін беру құралы екендігі туралы мынадай қызметтерін атап көрсетеді:

- болмыстағы бар заттармен теңестіру, ұқсату арқылы затқа атау беруі.

Метафораның осы қызметі жазушылар шығармаларында мынадай мысалдар арқылы көрініс табады: *Айналамыздың бәрінде уыз мұнар кілкейді* («Қайдасың, қасқа құлыным», 100-б.). *Тегі, шытынаған қызылшұнақ аяз олардың да тұмсығын қарып, сайлы, талды ықтасындарға қуған болуы керек* («Тіршілік», 289-б.). Үзінділердегі *уыз мұнар, қызылшұнақ* сөздері болмыстағы бар заттар, қаламгерлер *қызылшұнақ /шытынаған аяз/* сөзін аязбен тіркестертіріп, жаңа мағыналы образды сөз жасаған. Метафораның шектес емес ұғымдардың қасиеттері жаңа мағыналы сөздер жасауға, сол арқылы сөздік қорымызды байытуға өзіндік ат салысатындығын аңғаруымызға болады. Метафора танымының жемісі екендігіне осы сияқты мысалдар дәлел бола алады.

- абстрактілі мағынаны білдіретін жаңа ұғымдарды қалыптастырады. Мұндай метафоралар ғылымда концептуалды метафора деп аталады. Зерттеуші Д.Әлкебаеваның пікірінше, концептуалды метафора «өзінің бейнелілігін сақтай отырып жаңа лексикалық мағынаға ие бола алатын сөздер тобы» [15, 116].

Жазушылар шығармаларында осы сынды метафоралар да өзіндік қолданыс тапқан. Мысалы: *Біз Әулиекөлді жағалай жүріп, арғы бетке құлағанда, менің* ***оқу мүжіп****, ақ жемін шығарып тастаған миым жаңа бір қуатты нұрға шомылғандай, баяғыша, елдегіше жұмыс істей бастаған еді* («Қайдасың, қасқа құлыным», 84-б.). *Үйден шыққалы ешқайсымыз* ***тіс жарып*** *үндегеніміз жоқ, тек астымыздағы аттардың деміккен танау пырылы мен тағалы тұяқтың тасқа шақ-шұқ тиісі ғана осы жүрістің өсекшісіндей маңайға дабырлайды* («Қайдасың, қасқа құлыным», 115-б.). *Әйнектері де дағарадай-дағарадай,* ***көзіммен өлшеп*** *жібердім* («Әжем мен Емші және Дәрігер», 290-б.). *Осы асықпауымның ар жағынан ындыны құрыған құмарлық, бұйыртса енді қашпайтынына* ***көзі жеткендіктен*** *туындап жатқан қасақана жайбарақаттық байқалады* («Тіршілік», 339-б.).

Оқу мүжіп, кірпігі құлап, көзімен жер шұқуы, көзімен өлшеуі, тіс жармауы, көзінің жеткендігі деген метафоралар – абстрактілі мағынаны білдіретін жаңа сөздер.

метафораның бағалауыш бейне тудыру қасиеті, бағаның кейіптелуі.

Метафораның бағалауыштық мәнге ие болып, жаңа мағына тудыру қасиеті жазушылардың шығармаларында да кездеседі. Бейнелі сөздердің қаламгер туындыларында көбіне кейіпкерлер сөзінде орын алуына байланысты, құбылыстар мен заттардың бағалары, олардың бағалауыштық қасиеттері оқырман танымы нәтижесінде көрінеді.

Мүмкін жарты ғасыр саз балшықтай иленіп, санасын сасытып келген ***сары уайым****, баяғы дәуренін, он мың жылқылы болыс болған заманын, көксеген көңіл шынымен-ақ адаланғаны ма екен* («Қайдасың, қасқа құлыным», 109-б.). *Тірі болсақ бір жерде кездесерміз, кездеспесек сыртыңнан тілеулес боп жүрермін,* ***маңдайыңнан соры арылмаған*** *бейшара* («Сүйекші», 254-б.). *Жұрттың бәрі қу боп кеткен бе, шаруақор пысық боп кеткен бе, әлде өзгелер ақылынан ақыл қосып, жалғыз бұл ғана шапанының етегі дәлектеп мағынасыз* ***тіршіліктің соңына*** *ессіз түскен бе, «осы көкнәр ішуші еді ғой» деп үмітпен барған көз таныстарының бірде-бірі ол пәтшаһарды әлдеқашан ұмытқан боп шықты* («Тіршілік»,

337-б.). *Бал-бұл жанған өңінде **үміт қуанышы** көп тәтті сезімнің лебі есіп, аялы жанарына **уайым ұялап**, көпке дейін қиял құшағында отырды* («Қыз ұзатқан», 54-б.). **Сары уайым, өзегіңді тырналап, маңдайыңнан соры арылмаған, тіршіліктің соңына, үміт қуанышы, уайым ұялап, ит пәледен** сияқты метафоралар бағалауыш, бейне тудырушы жаңа сөздер.

- ***метафораның индивидуальды-авторлық дүниетануды, көркем сөз атрибуты екендігін жазушы шығармалары арқылы дәлелдуге болады***:

*Мен болсам, мынау-іштей егесіп, сырттай ұғыспаймын деп, **көзім көр, көңілім жер болып**, қақпанға түскен арландай арсыл-гүрсіл жатқаным* («Қайдасың, қасқа құлыным», 112-б.). *«Көзін шел басыпты»,- деген сөзіне алғашқыда **жүрегім мұздап** есімнен кетпей жүруші еді, кейінгі кезде оны ұмытып, көз ауруға әбден **етім өліп** алды* («Әжем мен Емші және Дәрігер», 346-б.). *Көмейге **сөз тұншығып**, кеседе шай суып қалды* («Тіршілік», 346-б.).

Бұл мысалдардағы **көзім көр, көңілім жер болып, жүрегім мұздап, етім өліп, сөз тұншығып** сынды метафоралар – оқырман сезіміне бірден әсер ететін, экспрессивті-эмоционалды мәні жоғары метафоралар.

Метафора – көркем шығармаларда ойды астарлы түрде, әсірелеп жеткізу үшін, сонымен қатар шығарманың көркемділігін, бейнелілігін арттыру үшін қолданылатын әдебиеттегі тілдік құбылыс. Ол қандай да туындының мағыналық нақышының қасиетін, эстетикалық күшін арттырады. Метафораны ойлы, тәрбиелік мәні бар, жалпы өлең не прозалық туынды баламасындағы кез келген шығармадан кездестіруге болады. Әдебиетте көркемдеуіш құрал деген атау алған бұл құбылысқа берілген анықтамалар өте көп. Мысалы, «Метафора белгілі бір ұқсастықтарына қарай екі я одан да көп зат немесе құбылыстың бір атаумен аталуы. Бұл жерде ұқсастық дегеннің ұғымы кең: заттар мен құбылыстар түр-түсі жағынан әр түрлі болып келуі мүмкін: бір атаумен аталатын зат немесе құбылыстың бірі өмірде бар, нақты, ақиқат болуы, ал дәл сол атаумен беріліп, белгілі бір заттың өзі нақты болмауы мүмкін. Бірақ екеуіне де ортақ жайт – жалпы бір ұқсастық атаулы» [3, 144].

«Метафора – троптың бір түрі, ұқсастық, сәйкестік және т.б. негізінде сөздер мен сөз орамдарының ауыспалы мағынада қолданылуы» [16, 78].

«Метафора – көркем шығармадағы сөздерге қарағанда сапалы түр-бояу, бедерге тән тәсіл болғандықтан, өз сөз зергерлерінің қолтаңбасын анықтайтын тілдік өрнек. Тілде сөз метафорамен түрленіп өңделеді, ажарланып бейнелі құралға айналып отырады. Кез келген шығармада метафораның екі түрі кездеседі: бүкіл халыққа түсінікті тұрақты ауыс мағынасындағы дәстүрлі қолданылып келе жатқан метафоралар және әлі халықтық сипат алмаған, жеке автордың тілдік қызметінде өзі шығарып қолданылатын метафоралар» [16, 78].

«Тіршілік» повесінде адамның көңіл-күйін, табиғаттың көрінісін сипаттайтын метафоралар өте жиі кездеседі.

*Қырсығына алса айлап соғатын Арыстанды-Қарабастың **долы желі** бүгін үшінші күн толастамай қақап тұр. Кейде ол наурызда басталып, сәуірде бір-ақ тыншу табады. Жер қарайып, үт кірген соң-ақ қыбыр-қыбыр етіп жапатармағай көктемгі егіс қамына кіріскен барша жұрттың апшысы бидайдай қуырылып, тоқшылықта ұмытқан жаратушыны күн сайын мың мәртебе еске алып, бұл қырсықтың көпке созылмай тез бітуін тілейді...* («Тіршілік», 314-б.). Повесть осындай көріністен басталады. Мұнда жазушы табиғат пен адамзаттың ара-қатынасын, адамдардың табиғатқа бағыныштылығын жақсы бейнелейді. Әуелде табиғат көрінісін суреттей келе, одан халықтың күйбің тіршілігіне ауысады. Бұл үзінді де метафора, теңеу, эпитеттер де табылады. ***Айлап соғатын, үшінші күн толастамай қақап тұрған долы жел, өзегіңді тырналар мазасыз шуыл*** табиғат-ананың адамға ырық бермес долы күшін әсірелей, барынша жандандыра суреттейді. *Арыстанды-Қарабастың суық желі **етегін жұлқып, омырауын ашқанына** да қарамай ентелеп, асығыс жүріп келе жатып ол өзінің дәл қазіргі мақсатсыз сарсылына, мағынасыз тіршілігіне ой жүгіртіп: «рас-ау, мұным не осы?» деп өзіне-өзі сауал тастамайды, құдайға шүкір құмар кешіп отырған әлі таныстарының парасатты, тоқмейіл күйлерін өзінің кезбе халімен салыстырмайды да* («Тіршілік», 315-б.). Сөйлемде желге тірі жанның қасиетін, әрекетін

теңестіріп қойса, келесі мысалда табиғат емес адам баласының белгісіз, тылсым жан дүниесіндегі ауа райын оқырманына былайша жеткізеді:

Ашу-ызасы мен күйігі әлі бұрқырап, кеудесін көрікке қызған темірдей қарып бара жатса да, *сол күйінішімен араласып мына дәрменсіз, момын кемпіріне* ***жүрек түбінен бір жанашыр сезім*** *шақпақ тастың ұшқынындай* ***жылт ете*** *қалды* («Тіршілік», 341-б.). Автор Молдарәсілдің бойын ашу кернеп тұрған сол сәттегі көңіл-күйін сипаттауда шебер, ұтымды тәсіл – метафораны қолданған. Себебі ол кейіпкерінің жан дүниесін дөп басып айтып, психологиялық эмоциялық жақтарын да айқын көрсетеді. *Манадан бері қарқ-қарқ күлкіге* ***қамшы боп жамбас соғып жатқан*** *барша* ***алақан сақал*** *біткенді уыстап, бір сәтке тыныштала қалды.*

Д. Исабеков синекдоха (*жамбас соғып жатқан, сақал уыстап тыныштала қалған* ***алақан)*** арқылы бай не айтса соны құптап үйреніп қалған көп жағымпаздарды алақанға балап шебер суреттейді.

... Молдарәсілдің де «үйленсем» деген ***сабау ұшындағы түбіттей желбіреген нәзік үміті*** *жоқшылық тұтқыны боп кеудесінде талай жыл булығып, бүгін ғана* ***сыртқа жасқана сығалап еді****, мына шалдардың қуаныш емес қайғылы хабар естігендей бастары кеуделеріне құлап, сырқаттай ыңырана қалулары оның* ***жүрегін қоян тепкендей дір еткізіп, көкірегін удай ашытты*** («Тіршілік», 346-б.). Түрлі теңеулермен астарлана құралған бұл сөйлем авторлық метафораға негізделген. Жігіттің үміті кеудеде тұтқын болып жатуы, оның жасқана сығалауы, шалдардан адамгершілік қасиет көре алмағандығы көкірегін удай ашытуы оның бір ғана сабау ұшында желбіреген түбіттей нәзік үмітін бейнелеу, суреттеу үшін құрылған көрініс секілді.

Қыздың әке-шешесі ***бетімен жер басып****, дәл бүгін өлік шығарғандай үнсіз отыр* («Тіршілік», 351-б.). Әдетте, фразеологиялық сөздіктерде *бетіне шіркеу түсті, бетіне күйе жағылды, бетін айдай қылды* – ұятқа қалды, масқарасы шықты, қарабет болды; *бетінің боздағы шықты* – қатты тоңды*; бетінен алды* – көңілін қалдырды, қарсы келді деген мағыналарда дәстүрлі метафоралық тіркес болып қолданылса, жоғарыдағы сөйлемдегі *бетімен жер басты* тіркесі үнсіз, қайғы жамылып, төмен қарап отырды деген жаңа мағынада қолданылып тұр. «Автордың сөз ауыстыру, «метафораны жаңарту» байырғы дәстүрдің түрлерінен бөлек каналдарын табу мәнері тілдің стилистикалық ресурстарының қайнар көзі болып табылады» [17, 95].

Яғни бұл жерде жазушы дәстүрлігін алмастырып, авторлық метафора жасады десе болады.

- ***дәстүрлі метафора өз орнымен, өзгермей қолданылады.***

Қызымыз қашты; ***бетімізге салық екені рас,*** *бірақ жат босағаны аттатпай жолдан қайырдық, онымыз әбүйір* («Тіршілік», 3305-б.). Бұл тіркес ***бетіне күйе жағылды*** немесе ***бетіне кіреуке болды*** деген тіркестермен синонимдес, мағыналас. Яғни ұятқа қалдырды, намысқа тиді дегенді білдіретін тіркес.

Тіршіліктің әр күнге бөлінген ыстық-суығы мен ауыртпалығы қанша салмақты болса да, сол ауыртпалық жүрегін қанша тырмалап, көзін жас буса да ол меңіреу үйіне сүйретіліп кіріп, беймаза түнді жастық құшақтап өткізген соң-ақ көкірегіндегі кірбің сібірлеп атқан таңдай бірте-бірте сейіліп, орнынан тұрғанда бәрін ұмытушы еді, бірақ дәл осы жолғы қалжыңға қайып тігілген кемісту мен қорлық жілік басына үймелеген сарысудай ертеңгілік көзін ашқанда да көңілінен кетпей кіркілдеп тұрып алды. Оянған бетте аяққа мінген қанға сіңді қасиетін бүгін ұмытып, кірпігін бағана ашса да көрпесіне көміліп әлі жатыр. Қарақшылар сабап кеткен айдаушыдай бойы дел-сал («Тіршілік», 330-б.). Өзіне жақын дос, жанашыр ағайын-бауыр деп есептеп жүрген адамдарынан есіткен ащы мысқылдардан соң Молдарәсілдің күйі осылай суреттеледі. Бұл үзіндіде бір сөз артық не кем қолданылмаған. Жалпы, адамның көңіл-күйі – кейде өзге түгіл өзің де толық сипаттап бере алмайтын ғажайып құбылыс. Ал мына үзіндіден автордың кейіпкер көңілінің түкпірінде қандай сезім тығылып жатқанын дөп басып айтып, шебер сипаттап бергендігінен оның өзі де сол кейіпте болып, сондай сезімді бастан кешіргенін байқаймыз. **С*ол ауыртпалық жүрегін***

қанша тырмалап, көзін жас буса да... Қай заманда болсын кімнің басына түссе де әр түрлі аталып, бір мағына беретін, дәл солай әуре-сарсаңға салатын, тағдырдың адамға тарту еткен осындай «сыйлығын» қайғы-қасірет, жоқшылық, қорлық-зорлық т.б. толып жатқан синонимдермен алмастыруға болады. Бұл тіркесте нақты ***ауыртпалық*** деп аталған сөз зұлымдық бейнесіндегі бір тірі күштің адам жүрегін тырнап тұрғандығы байқалады.

Сояу-сояу қозапаяның сұйық жалыны дүрілдете сорған суық желдің жемі боп ***қара қазанның түбін жалап*** *қана өтіп жатыр* («Тіршілік», 332-б.). *«Дәулетбайдың қызы қашып кетіпті» деген* ***хабар күйген жүннің иісіндей*** *төңірекке тез тарап, қойнау-қойнауда керенау жатқан жалқау елді бір сергітіп өтті. Тосын хабар қайдан шығар екен деп бір* ***құлағын желге түріп жүретін әңгімешіл әйелдер*** *осы төрт ауыз сөзді мың құбылтып бір тәуліктің ішінде екі тәулік тыңдасаң жалықпайтын сан түрлі хикаялар туғызды.*

Метафора көбіне теңеумен астасып жатады. Жоғарыда келтірілген мысалдар – соның дәлелі. Алғашқы сөйлемде *қазанның түбін жалап* жатқан жалынды астарлап, суық желдің жеміне теңесе, кейінгісінде *хабардың тез таралуын күйген жүннің иісіне* ұқсатады. Ал бұл абзацта автор адамның қырық түрлі қырының тағы біреуі – әйелдердің өсекқұмар, сөзуар жағымсыз жағын бейнелейді. Олардың қылықтарын ***құлағын желге түріп жүретін әңгімешіл әйелдер*** деп дөп басып, әрі авторлық метафора жасайды. Дәулетбайдың шаңырағы омырылып ортасына түскен кез әйелдер үшін, әңгіме құраудың жақсы сылтауы болды. Сол әңгіменің әрбірін, әр сөзін беруі, бергеннің өзінде нақ бір келіншектің аузынан шыққан сөздерді тізіп жазғандай сенімді, «өсек жанрына» келтіре отырып баяндағаны тіпті таң қалдырады. Бұл үзінді әйел адамдарды сынаған болса, төмендегі мысал, керісінше, ер адамдарды, оның ішінде дәулеті тасқан байлардың ашуланшақ мінездерін көрсетеді:

«Он бесінде отау иесі» дегенді қанына бек сіңіріп басқа уәжге құлақ аспай үйренген кеудесіне нан пісіретін шырт етпе қазақтар Дәулетбайдың: «Қызым әлі жас, он сегізге толмай күйеуге бере алмаймын», – деген жауабын қорлады, менсінбедіге жорып қасқыр ішіктерін жүре киіп, томсырайып аттанған. Кейбіреулері көрінеу көзге жөнсіз жанжал шығарып, өзінен басқа дәулетті құда таба алмайтындықтарын айтып, төсін қызарғанша соғып, насыбайларын ер үстінде қақшып атып, атына кесірлене қамшы басқан («Тіршілік», 334-б.). Шын мәнінде, көптеген шығармаларда бейнеленетін сол қысыр замандағы қазақтың қыңыр, айтқанынан қайтпайтын, озбыр, кейде зұлым байлары үнемі өз дегендерін істететін. Ал терезесі өздерімен тең Дәулетбай секілді байға тістері батпағандықтан, ***төсін қызарғанша соғып, кеуделерінде нан піспегенде қайтсін.***

Сонымен қатар мұнда белгілі бір күйде тұрған адамның бет-ажары, іс-әрекеті де метафора арқылы беріліп тұр. Мысалы:

Қыздың ағасы көзі ұясынан шығып, аузын ашқан бойы сілейіп қатты да қалды. Жирен жүзі отқа түскен ақ терідей қарайып, жылқы еріні жыбыр-жыбыр етті де, қолындағы қамшысын көтеріп, «о, шұбар жылан!» деп қарындасына тап берді. Осы кезде қыздың анасы құстай ұшып кеп қызы мен қамшысының ортасына тұра қалды («Тіршілік», 344-б.).

Қызын көргенде шешесі өзін-өзі ұстай алмай, «ботақаным-м» - деп тұрмақ боп ұмтыла беріп еді, күйеуі оған жеп жіберердей оқты көзімен ата қарап: «отыр омалып!» дегенде зәрлі дауыс оны төбесінен басып, бөстегіне қайтадан сылқ еткізді. Оның аналық жүрегінің суға түскен кесектей езіліп, бауыры бордай үгітіліп бара жатқанын ешкім елеген жоқ, елеген сыңай да танытпады, бәрінің баққаны Дәулетбайдың аузы. Ол да ұзақ тостырған жоқ, қалың қабағын бір-екі рет түйістіріп алды да, қызына бір қарап қойды...(«Тіршілік», 343-б.).

Қорыта келгенде, прозадағы тұтас көркем ойдың жасалып шығуын З. Қабдоловтың сөзімен айтқанда, «мидың мың градустық домнасында құрыштай қорытылып шыққан сөздердің» үйлесімділікпен беретін ерекше әсері деп танимыз [2, 196].

Прозадағы әрбір сөз – көркем сөз, ал әрбір көркем сөз – көрікті ойдың көрінісі. Жазушылар шығарманы көркем түрде оқырманға жеткізу үшін метафораларды шеберлікпен қолданады. Қаламгерлер тіліндегі метафоралар көркемдігімен, бейнелілігімен, терең мазмұнымен ерекшеленеді. Көпшілікке таныс сөздер мен сөз тіркестерін өзге қырынан

танытып, сөздерді ажарлып айшықтауда авторлар талғампаздық танытады. Автор қолданысындағы метафоралар тосындығымен, жаңалығымен қатар, бейнелілігімен ерекшеленеді.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан метафораның көркем шығарма тілінде қаншалықты маңызды рөл атқаратыны анықталды. Ана тіліміздің дамуы, толысуы тіл қорымыздағы сөз санын молайтумен ғана емес, бұрыннан бар сөздердің мағынасын, мәндік иірімдерін кеңейту арқылы да байитыны белгілі. Бұл салада метафораның да үлесі зор. Оның өзі тілдің көркемдігін, әсерлілігін арттыра түседі.

Әдебиеттер тізімі

1 Жұмалиев Қ.Ж. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі, 2 т. – Алматы: Қазақстан көркем әдебиет баспасы, 1960. – 364 б.

2 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1983. – 394 б.

3 Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1999. – 227 б.

4 Тіл білімі сөздігі (Сүлейменова. Э. Мадиева. Г. т.б.). – Алматы: Ғылым, 1988. – 544 б.

5 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. –Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 320 б.

6 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: 1991. – 463 б.

7 Хасанов. Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы, 1966. – 205 б.

8 Аханов А. Тіл білімінің негідері. –Алматы, 2002. – 355 б.

9 Қасым. Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері. Фил. ғыл. док. дисс. – Алматы: әл-Фараби ат. ҚазҰУ баспасы, 2002. –313 б.

10 Ысқақов. А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

11 Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Астана, 2005. – 292 б.

12 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 162 б.

13 Зайсанбаева Г.Метафоралы аталымдардың когнитивтік аспектісі. Филол.ғыл.канд.дис.автореф. – Алматы, 2002. – 25 б.

14 Серғалиев М. Стилистика негіздері. – Алматы, 2006. – 228 б.

15 Әлкебаева Д. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы. Монография. – Алматы, 2005. – 265 б.

16 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960. – 365 б.

17 Саткенова Ж.Б. Б.Соқпақбаев шығармаларындағы метафораның танымдық сипаты / ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №4. 2005.

Статья посвящена стилистическим функциям одного из тропов – метафоры, часто используемой в художественной литературе, в том числе и в прозаических произведениях. Авторы представленной статьи подробно характеризуют способы образования метафор и их виды, приводят различные определения метафоры в лингвистике и литературоведении. В статье систематизируются и анализируются метафорические употребления, собранные из художественного текста. На материале художественных произведений авторы доказывают, что метафоры выполняют важную ситилистическую функцию в языке художественного текста.

The article is devoted to stylistic functions of one of the tropes - metaphor, often used in the fiction and in prose. The authors of given article have given a thorough analysis of the metaphors' formation ways and their types, various definitions of this term from Linguistics and other Sources have been regarded. Metaphors' formations taken from different texts are systematized and analyzed. On the fiction material the authors draw the following conclusion that metaphors have an important stylistic function in the fiction.

УДК 372.8:81'36-057.87

Г.К. Алтынбекова
ЮКГПИ
Шымкент, Казахстан

ЧАСТНОМЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИЗУЧЕНИЯ ГРАММАТИКИ В АСПЕКТЕ РАЗВИТИЯ РЕЧИ

Содержание данной статьи составила характеристика стратегических и тактических принципов, определяющих методические приемы изучения грамматики в коммуникативном аспекте при освоении дисциплины «Русский язык» на занятиях в вузе. Автор данной работы представил частнометодические принципы изучения грамматики в аспекте развития речи.

Ключевые слова: дидактические принципы, методические принципы, стратегия изучения языка, тактика изучения языка, методы, приемы, выполнение практических заданий.

Изучение русского языка как неродногов группах нефилологических специальностей организуется на основе как общедидактических, так и частнометодических принципов. Понимание преподавателем сущности собственно методических принципов и их учет делают процесс обучения эффективным, способствуют рациональному учебно-методическому обеспечению всех форм аудиторных занятий. При отборе наиболее значимых методических принципов преподавателю необходимо учитывать социально-общественную функцию изучаемого языка, его лингвистические особенности. Социально-общественная функция языка, по утверждению лингводидактов, определяет стратегические принципы методики, а структурно-лингвистическая специфика обусловливает отбор принципов тактического назначения [1, 141].

Содержание данной статьи составила характеристика стратегических и тактических принципов, определяющих методические подходы к изучению русского языка на занятиях в вузе.

Если говорить о социально-общественной функции изучения русского языка как неродного, то необходимо учитывать следующие моменты:

1) способность неродного языка быть орудием познания, средством освоения базовых и профильных дисциплин;

2) коммуникативная сущность изучаемого языка как средства общения;

3) эстетическая функция языка как отражение окружающей человека действительности в художественном произведении.

Примечательно, что все перечисленные выше характеристики оказываются важными при определении стратегических принципов изучения русского языка как неродного. Так, первая характеристика играет существенную роль в освоении научного стиля русской речи. Это направление позволяет студентам не только овладеть навыками отбора, систематизации и представления на русском языке информации по специальности, но и формирует умения обращаться к научным источникам, успешно сочетать практическое овладение неродной речью с целенаправленной работой по формированию профессиональной компетенции. Применительно к грамматике данный принцип реализуется в требовании постоянно развивать грамматическое мышление студентов путем формирования грамматических

понятий и установления системных отношений между ними. Необходимо стимулировать развитие общих мыслительных способностей студентов на основе понимания связей и отношений между предметами и явлениями окружающего мира и регулярно обращаться к различным способам речевого выражения этих отношений в устных и письменных высказываниях.

Выполняя коммуникативную функцию, язык служит средством обмена мыслями и взаимного общения друг с другом. Общение людей посредством языка, в том числе – и неродного – пронизывает все сферы человеческой жизни и деятельности. Отсюда выводится правило обусловленности основного направления в преподавании неродного языка его коммуникативной функцией. В соответствии с содержанием этого принципа в качестве центрального объекта в изучении неродного языка следует указать многообразные формы и жанры речи как реальное выражение соответствующих типов языковой коммуникации. Значение этого направления для изучения грамматики состоит в том, что работа над усвоением функциональных возможностей морфологических и синтаксических единиц способствует развитию речи студентов и повышению их общей речевой культуры. Эта задача может быть решена лишь при условии, если усвоение грамматического материала будет сопровождаться разнообразными, системно организованными речевыми действиями, требующими оценки и отбора грамматических форм. Развитие речи студентов в процессе изучения грамматики – одно из важнейших стратегических направлений методики преподавания неродного языка.

Эстетическая функция языка реализуется в произведениях художественной литературы, она не может быть обособлена от коммуникативной функции или противопоставлена ей [2, 17]. Отсюда вытекает требование, связанное с выполнением на занятиях по русскому языку таких заданий, которые касаются анализа языковых средств, имеющих в данном художественном тексте изобразительно-эстетическую значимость. Реализация задач этого направления в усвоении неродного языка формирует у студентов представление о способах создания выразительности, учит видеть образные средства, используемые в изучаемом языке. Главное здесь – это раскрытие художественно-изобразительной специфики, свойственной отдельным лингвистическим элементам, в том числе – и грамматическим. Например, изучая употребление кратких форм имен прилагательных в роли сказуемого, студенты обращаются к текстам лирических произведений. Говоря о лексико-грамматических группах глагола и его форм, анализируют примеры, в которых ярко проявляется эстетическая функция отдельных категорий глагола. Примечательно, что каждая языковая категория, использованная в художественном тексте, может обладать образностью, что особенно ярко проявляется в поэтических текстах, рекомендуемых для выразительного чтения.

Если говорить о тактических подходах к усвоению грамматики, то преподаватель русского языка как неродного обращается к принципу *взаимосвязи отдельных уровней языка.* Ярким примером действия данного принципа является изучение грамматики на основе взаимосвязи морфологии и синтаксиса. Указанная взаимосвязь предполагает использование морфологических категорий для иллюстрации и объяснения синтаксиса и показ формальной сущности морфологических единиц в синтаксическом окружении. Принцип взаимосвязи отдельных уровней языка проявляется также в ходе работы над усвоением непостоянных признаков имен прилагательных. Это одна из сложных для студентов тем, освоить которую можно только с опорой на знания о таких категориях имени существительного, как род число, падеж. Особые формы глагола усваиваются с опорой на знания о самом глаголе, а также на знания о прилагательном (при изучении причастия) и о наречии (при изучении деепричастия). Законы словообразования осваиваются студентами только с опорой на морфемику. Этот принцип носит в лингводидактике название принципа внутрипредметных связей, необходимость его учета ярко прослеживается при усвоении орфографических и пунктуационных правил.

Не менее важен принцип *опоры на единицы речи при изучении отдельных уровней языка и на единицы языка – в работе над различными жанрами речи.* Практически это означает, что категории языка всех его уровней – и в первую очередь грамматического уровня – могут стать понятными для студентов лишь при условии, если они аналитическим путем выводятся из соответствующих единиц речи, на материале которых отчетливо видны их функции и взаимодействие. С другой стороны, проникнуть в специфику отдельных видов речевых образований можно лишь путем выяснения той роли, которую играют в ее создании языковые единицы, и прежде всего единицы грамматики. Предполагается проведение разнообразных лингвистических (грамматических) наблюдений, решения лингвистических задач и постановки лингвистических экспериментов.

Важнейшей стратегической задачей изучения практической грамматики на занятиях по русскому языку является развитие мышления и речи обучающихся, для чего исследование природы грамматических явлений студентами организуется на занятиях путем:

- наблюдений над фактами грамматики русского языка;
- сопоставления и сравнения этих фактов;
- анализа и оценки их отдельных признаков;
- выявления существенных особенностей исследуемой категории;
- обобщения полученных данных, в результате чего устанавливается грамматическая закономерность, складывается представление о понятии или формулируется его определение.

При таком подходе процесс обучения сближается с процессом научного изыскания, а студенты уподобляются исследователям, самостоятельно добывающим нужные научные сведения [3, 42].

Наблюдения над частными фактами и явлениями грамматики имеют целью выработать умение узнавать данную категорию среди других, отличать данный факт от смежного. Важнейшим условием эффективности наблюдений над фактами и явлениями грамматики является умелый отбор дидактического материала, преимущественно в виде связных текстов.

Решение грамматических задач требует от студентов выполнения различных операций, связанных с подбором однородных, смежных или противоположных фактов, а также преобразованием языковой единицы с целью получения определенных результатов. Постановку грамматических задач на занятиях по русскому языку следует рассматривать как наиболее доступное и эффективное средство развития грамматического мышления студентов. Например, в качестве грамматических задач по морфологии студентам может быть предложено:

1) определить род данных существительных и употребить их в предложениях, сопровождая согласованными определениями: *жюри, бюро, меню, жалюзи, пари и т. д.;*

2) объяснить различия в лексических значениях, выражаемых формами единственного и множественного числа существительных: *сбор – сборы, беспорядок – беспорядки, знание – знания;*

3) выявить смысловые группы в составе существительных, имеющих формы только множественного числа, определить значения и произвести группировку слов: *сани, Альпы, сутки, сласти, качели, оковы, финансы, Сочи, хлопоты и т. д.;*

4) выделить частицы и соотносительные с ними омонимы, указать, какой частью речи является каждый из омонимов: ***Ровно*** *в полдень была назначена эта встреча; Лектор говорил* ***ровно,*** *не повышая голоса.*

Лингвистический эксперимент – высшая форма самостоятельной поисковой деятельности студентов, призванная стимулировать интеллектуальную собранность и целеустремленность, а также развивать живое лингвистическое воображение. Приемами проведения лингвистического эксперимента на занятиях по русскому языку являются: различные наблюдения над определенными фактами грамматики с обобщениями и выводами, использование синонимических и антонимических замен и подстановок, различные преобразования заданных конструкций и т. д.

Существует также особый вид лингвистического эксперимента по установлению семантико-стилистических функций отдельных грамматических форм, который помогает выявить их специфику и установить сферу употребления: такого рода работа имеет большое значение для развития речи и повышения общей культуры будущих специалистов. Составными компонентами лингвистического эксперимента являются:

1) наблюдения над семантико-стилистической ролью данной категории;

2) конструирование речевых единиц с использованием этой категории в определенной стилистической функции;

3) истолкование выясненной стилистической функции, типичной для данной категории.

Например, лингвистический эксперимент может быть организован для выявления семантико-стилистической роли кратких форм качественных прилагательных; для уяснения различия между односоставными и двусоставными предложениями, между предложениями простыми и сложными, между предложениями сложными – союзными и бессоюзными. Большой практический результат при использовании лингвистического эксперимента наблюдается при изучении различных способов передачи чужой речи: прямой, несобственно-прямой, косвенной. Эта тема чрезвычайно важна, поскольку связана с овладением навыками цитирования как обязательной составляющей научного стиля речи. Студенты должны обратить внимание на специфические функции, которые выполняют цитаты в текстах, усвоить правила их пунктуационного оформления и оформления ссылок, подобрать примеры, научиться использовать цитаты для аргументации основных положений научной информации.

Моделирование заданных грамматических категорий на базе определенного материала является наиболее сложным видом в системе упражнений, имеющих главной своей задачей развитие мышления и речи студентов. Обязательным условием для успешного выполнения указанных упражнений является не только понимание и усвоение грамматического материала, но и получение представлений о функциональных особенностях, семантико-стилистической роли отдельных фактов и явлений в речи, и приобретение соответствующих умений [4, 24].

Необходимо, чтобы студенты практическим путем были ознакомлены с функциональным назначением той или иной категории и увидели данную категорию «в действии». Так они получают конкретное представление о назначении грамматической категории и, опираясь на это представление, могут перейти к самостоятельному моделированию. Соблюдаются рекомендуемые в лингводидактике этапы работы над грамматическим материалом: 1) введение материала; 2) тренировка и автоматизация его применения; 3) использование материала в различных видах речевой деятельности.

Изучение методической литературы, проводимые наблюдения, опыт собственной преподавательской деятельности позволили определить наиболее рациональные способы введения грамматического материала в работу по развитию речи. Акцент, в соответствии с задачами личностно-ориентированного подхода, делается на дальнейшее развитие автономности студентов, на формирование их умений самостоятельно преодолевать возникающие трудности, проводить самооценку и коррекцию полученных знаний и умений. В формировании грамматического навыка может быть использована такая последовательность:

1) восприятие структуры грамматического явления в коммуникационном потоке;

2) имитация, способствующая формированию механизма аналогии в образовании форм;

3) подстановка, в ходе которой зарождается осознание обобщенной модели речевого образца;

4) трансформация, призванная сформировать механизм выбора структуры;

5) целенаправленное изолированное употребление грамматической категории на основе репродукции;

6) переключение, как способ формирования механизма выбора и овладение структурой;

7) самостоятельное обращение к грамматической категории в ходе конструирования речевого произведения [5, 5].

Для ознакомления используются правила, алгоритмы, наблюдения. Затем наступает этап тренировки, где на смену освоению признаков грамматических явлений приходит работа по их применению в речи. Тренировочный характер упражнений предполагает содержательную, речевую, социокультурную, профессиональную ценность заданий. Особенно полезными, на наш взгляд, являются задания на комбинирование грамматических явлений. Сформированный при помощи тренировочных упражнений грамматический навык используется в речевых умениях, которые развиваются в ходе конструирования словосочетаний, предложений, связных текстов. Качество выполнения упражнений зависит от наличия у студентов навыков узнавания грамматической формы, соотнесения ее со значением и на этой основе – понимание ее смысловой значимости и употребление в речи.

Список литературы

1 Баранов М.Т., Ладыженская Т.А., Львов М.Р. Методика преподавания русского языка. – М.: Просвещение, 1990.

2 Капинос В.И., Сергеева Н.Н., Соловейчик М.С. Развитие речи: теория и практика обучения. – М., 1991.

3 Сластенин В.А. Педагогика: инновационная деятельность. – М., 1997.

4 Дудников А.В. Методика изучения грамматики в восьмилетней школе. – М.: Просвещение, 1977.

5 Соловьева Н.Н. Русский язык в задачах и играх. – М., 2004.

The table of contents of this article was made by description of strategic and tactical principles qualificatory the methodical receptions of study of grammar in a communicative aspect at mastering of discipline "Russian" on employments in institution of higher learning.

Мақала орыс тілін екінші тіл ретінде оқытуда студенттердің тілдік дайындығын жетілдіру мәселелеріне арналған. Автор коммуникативтік дағдыларды меңгертуде грамматикалық білімді жүйелеу мен тереңдету қажетті жағдай тудыратынын нақтылайды.

УДК 74.261.7- Англ.

Е.И. Глухарева
ГУ «СШ № 1»
Кокшетау, Казахстан

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

В данной статье показано значение использования ИКТ в процессе обучения английскому языку в школе. Учащиеся должны овладеть информационной культурой в период обучения в школе. В статье приводятся факторы, оказывающие положительное влияние на процесс обучения с использованием информационных технологий. Информационные технологии делают процесс обучения для школьника личностно значимым, помогают ему раскрыть свой творческий потенциал, проявить свои исследовательские способности, повысить степень самостоятельности в изучении английского языка.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, личностно-ориентированный подход, интерактивные средства обучения, информационно-коммуникационная компетентность учителя, компьютерные обучающие программы.

Для кардинального изменения системы обучения иностранным языкам в казахстанской общеобразовательной школе необходимо использование новых средств коммуникации и, соответственно, информационных технологий [1, 5]. Современные педагогические технологии такие, как проектная методика, использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), Интернет-ресурсов помогают реализовать личностно-ориентированный и компетентно-деятельностный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей детей, их уровня обученности, склонностей. Владея ИКТ и используя их в своей учебной деятельности, учитель не только повышает интерес учащихся, увлеченных современными информационными технологиями, к учебе, но и развивает их индивидуальность. Стремительное внедрение информационных процессов в различные сферы жизни требует разработки новой модели системы образования на основе современных информационных технологий. Значит, необходимо создавать условия для раскрытия творческого потенциала учащегося, развития его способностей, воспиатния потребности самосовершенствования и ответственности.

Известно, что информационно-коммуникационная компетентность учителя – это интегративное личностное образование, характеризующееся совокупностью системных научных знаний, умений и навыков, формируемых в специально организованном информационном процессе обучения информационным и коммуникационным технологиям [2, 16]. Информационно-коммуникационная компетентность современного учителя, определяющая его готовность к работе в новых условиях информатизации образования – это способность учителя решать профессиональные задачи с использованием современных средств и методов информатики и информационно-коммуникационных технологий; его состоявшееся личностное качество, характеристика, отражающая реально достигнутый уровень подготовки в области использования средств ИКТ в профессиональной деятельности. Следует помнить, что ИКТ-компетентность учителя пронизывает все виды его профессиональной деятельности и носит «надпредметный», общеучебный, общеинтеллектуальный характер. Связано это, в первую очередь, с необходимостью и готовностью работать в новой информационной образовательной среде. Таким образом, если рассматривать информационную компетентность сквозь призму личностно-деятельностного подхода, то ее можно считать составляющей более широкого понятия информационной культуры учителя. В состав информационной культуры учителя можно включить следующие качества: инновационное мышление и способы деятельности, соответствующие высокому уровню информационной компетентности; профессиональное самообразование, проявляющееся в апробации инновационных технологий; способность учителя к созданию информационных педагогических разработок.

На уроках английского языка можно решать определённые дидактические задачи с помощью компьютера: формировать навыки и умения чтения, совершенствовать умения письменной речи, пополнять словарный запас учащихся, формировать у школьников устойчивую мотивацию к изучению английского языка [3, 52].

Применение компьютеров на уроках английского значительно повышает интенсивность учебного процесса, усваивается гораздо большее количество материала и гораздо более прочно, чем ранее. С помощью компьютера учителю удаётся провести всесторонний (текущий, рубежный, итоговый) контроль учебного процесса.

Благоприятные возможности создают компьютеры и для организации самостоятельной работы учеников на уроках английского языка. Учащиеся могут использовать компьютер как для изучения отдельных тем, так и для самоконтроля полученных знаний, так как компьютер может быть самым терпеливым педагогом, способным сколько угодно повторять любые

задания, добиваясь правильного ответа и, в конечном счете, автоматизации отрабатываемого навыка.

Развитие образования в наши дни связано с повышением уровня его информационного потенциала. Для наиболее успешного ориентирования в мировом информационном пространстве необходимо овладение учащимися информационной культурой. Глобальная сеть как информационная система предлагает не только учителю, но и учащимся страноведческий материал, новости из жизни молодёжи и т.д. Многие Интернет-ресурсы можно активно использовать на уроке английского языка: электронную почту, видеоконференции, возможность публикации собственной информации, справочные каталоги, поисковые системы, разговор в сети.

Овладение коммуникативной и межкультурной компетенцией невозможно без практики общения, использование Интернет-ресурсов на уроке иностранного языка в этом смысле просто незаменимо. Можно воспользоваться возможностью аутентичного общения с реальными собеседниками на актуальные для обеих сторон темы. Вместе с тем нельзя забывать о том, что Интернет – это лишь вспомогательное техническое средство обучения, и для достижения оптимальных результатов необходимо грамотно интегрировать его использование в процессе урока.

Компьютерные обучающие программы имеют много преимуществ перед традиционными методами обучения. Многочисленные исследования подтверждают успех системы обучения с использованием компьютерных технологий. Установлено, что внимание ученика во время работы с обучающей интерактивной программой, как правило, удваивается, поэтому время, необходимое для изучения конкретного материала, сокращается в среднем на 30%, приобретенные знания сохраняются в памяти значительно дольше.

Факторы, которые говорят в пользу обучения с использованием ИКТ технологий:

- лучшее и более глубокое понимание изучаемого материала;
- мотивация обучаемого на контакт с новой областью знаний;
- экономия времени из-за значительного сокращения времени обучения;
- полученные знания остаются в памяти на более долгий срок и впоследствии легче восстанавливаются для применения на практике после кратного повторения.

Компьютерные средства обучения называют интерактивными, они обладают способностью «откликаться» на действия ученика и учителя, «вступать» с ними в диалог, что и составляет главную особенность методик современного обучения с ИКТ.

Качество обучения иностранному языку – это умение общаться и грамотно строить беседу на иностранном языке. Качество обучения зависит от качества деятельности педагога. Необходимыми условиями для повышения качества обучения иностранному языку являются: создание положительной мотивации на всех видах и типах учебных занятий, обеспечение развивающей, комфортной интеллектуально-информационной среды, создание на уроках и внеклассных занятиях условий, способствующих саморазвитию и самореализации учащихся, раскрытию их творческих способностей. В настоящее время существуют педагогические технологии, которые наиболее адекватны поставленным целям обучения иностранному языку и приспособлены к классно-урочной системе: обучение в сотрудничестве, метод проектов, индивидуальный и дифференцированный подходы к обучению. На уроках иностранного языка в отличие от традиционных методик при использовании интерактивных форм обучения ученик сам становится главной действующей фигурой и сам открывает путь к усвоению знаний. Учитель выступает в этой ситуации активным помощником, и его главная функция – организация и стимулирование учебного процесса. Я использую ИКТ для различных целей: повышения профессионального мастерства, совершенствования языковых и речевых умений, поиска информации, переписки с друзьями и коллегами, работы над проектами различного уровня.

Основными целями применения ИКТ на уроках английского языка являются:

- развитие речевой компетенции: умение понимать аутентичные иноязычные тексты, а также умение предавать информацию в связных высказываниях;
- увеличение объема лингвистических знаний;
- расширение объема знаний о социокультурной специфике страны изучаемого языка;
- развитие способности и готовности к самостоятельному изучению английского языка.

В своей работе я активно использую проектное обучение [4]. В процессе работы над проектом удается решать следующие задачи: постановка проблемы – проектирование – поиск информации – создание продукта – его презентация – защита проекта. Как показывает опыт, проектная деятельность немыслима без использования информационных технологий. Для подготовки проектов учащиеся активно используют Интернет - ресурсы. Немалую роль на первом этапе играет сам факт выявления учеников, желающих заниматься исследовательской работой. Важно, чтобы учащийся с первых шагов понял значимость своего исследования, возможность его практического применения (выступление на уроке, использование работы другими учащимися для подготовки домашних заданий, докладов, участие в конкурсах). Подготовка и защита проекта проводятся на завершающем этапе работы над темой. Это уже творческий уровень. На данном этапе ученики имеют возможность раскрыть свои интересы, показать приобретенные навыки. В ходе презентаций ученики пытаются прокомментировать факты, выразить свое мнение. Слушатели - другие учащиеся должны обязательно дать оценку данному проекту.

Регулярная кропотливая индивидуальная работа с детьми приносит свои результаты: в 2010 году ученица 11 класса Нуркасынова Роза – победитель областного конкурса научных проектов по теме «Языковая личность современного старшеклассника Казахстана», участница Республиканского конкурса, награждена сертификатом участника и медалью. В 2012 году ученицы 11 класса Досбаева Камила и Белик Алена выступили по теме «Средства выражения речевой толерантности в педагогическом дискурсе школы», стали призерами областного этапа, 3 место; призеры Республиканского конкурса, награждены Дипломами 2 степени и медалями. В 2013 году ученицы 11 класса Джакишева Карина и Мулдашева Жанна выступили по теме «Прецедентность как индикатор когнитивной зрелости языковой личности старшеклассника», награждены дипломами 3 степени на областном конкурсе научных проектов школьников. Научный консультантом всех проектов является Жумагулова Наталья Станиславовна, кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой иностранных языков и переводческого дела Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова.

Практическое использование информационно-коммуникационных технологий предполагает рост познавательной активности учащихся, результатом которой является развитие познавательной самостоятельности учащихся, формирование умений самостоятельно пополнять знания. В связи с этим растет потребность в развитии стратегий и инновационных ресурсов для создания технологически обеспеченной обучающей среды, в которой формирование кросс-культурной компетенции и навыков конструирования знаний осуществляется в виртуальном пространстве, обладающем характеристиками инокультурного социума. Использование информационных технологий делает уроки яркими, информационно и эмоционально насыщенными. В основу использования на уроках английского языка мультимедийных презентаций положен коммуникативный подход к овладению всеми аспектами иноязычной культуры: познавательным, учебным, развивающим и воспитательным, а внутри учебного аспекта – всеми видами речевой деятельности: чтением, говорением, аудированием и письмом. Создание и использование на уроках и во внеклассной работе мультимедийных презентаций Microsoft Power Point является эффективным способом обучения.

Иностранный язык позволяет приобщиться к иной культуре, познакомиться с историей и традициями страны изучаемого языка. Проведение уроков с использованием презентаций Microsoft Power Point позволяет реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивает индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей учащихся, их уровня обученности. Информация, представленная красочно оформленной, с использованием эффектов анимации позволяет более наглядно и доступно, чем в устной форме объяснить ученику учебный материал. Реализуется принцип наглядности, что способствует прочному усвоению информации. Формы работы с использованием презентаций Microsoft Power Point на уроках иностранного языка включают: изучение лексики, обучение устной речи, отработку грамматических явлений, создание коммуникативных ситуаций, обсуждение проблемных вопросов. Все перечисленные формы работы помогают учителю сочетать текстовую, аудио- и видеонаглядность, использовать для презентации интерактивную доску, активизировать внимание всего класса, осуществлять контроль за усвоением новых знаний и систематизировать изученный материал. Составленные учителем презентации отличаются от традиционных средств представления наглядности тем, что они обладают интерактивностью, комплексностью представления информации, доступностью технического инструментария, т.е. наличием у пользователей элементарных навыков работы с компьютером, с программным пакетом MS Office. Презентации помогают проиллюстрировать любое выступление. Презентация – это дидактическое средство для организации учебного процесса. Поэтому, я считаю важным то, для какой цели необходима презентация: для иллюстрации и демонстрации учебного материала, для самостоятельной работы учащихся, для контроля знаний. Информационно-коммуникационные технологии нацелены на развитие интереса, мотивации, интерактивность, развитие креативности учащихся, самореализацию учащихся, предотвращение перегрузки. Итак, программа Power Point позволяет создавать качественные учебные материалы для выполнения конкретных учебных задач. В процессе работы и возникли идеи создания презентаций по различным темам: “Would You Like to Go to Britain?”, “Grammar Is Fun”, “Do You Know English?”.

Презентация “Would You Like to Go to Britain?” создана для проведения уроков и внеклассных мероприятий в 10 и 11 классах. Цель презентации состоит в реализации познавательного аспекта:

- знакомство с видами Лондона;
- знакомство с традициями британцев.

Учащиеся дают расширенную информацию по каждому слайду. Они учатся передавать информацию, содержание которой не всегда известно классу, а поэтому имеется реальный стимул к высказыванию. Школьникам намного интереснее работать с текстом, сопровождающимся иллюстрациями, диаграммами, таблицами.

Презентация “Grammar Is Fun” создана для проведения урока-соревнования и внеклассных мероприятий для 10 класса к учебнику English World 7. Цель презентации состоит в совершенствовании навыков и умений учащихся в устной речи, аудировании, чтении и письме.

Презентация “Do You Know English?” использована мной для проведения нестандартного урока в 10 классе к учебнику “Inspiration 3”. Цель презентации:

- закрепить лексический материал;
- закрепить навыки учащихся в употреблении Past Simple, Past Continuous;
- развивать навыки аудирования и понимания речи на слух.

В своей работе я обращаюсь к следующим материалам:

- Bridge to English by Professor Higgins,
- Greg Kessler. English Teacher Resources. Heinemann Edition.

Диск Грега Кесслера “English Teacher Resources” содержит ряд материалов, весьма полезных как для учителя, так и для учащихся - рисунки, интерактивные упражнения,

видеофильмы. Обучающая программа профессора Хиггинса состоит из двух разделов – грамматики и фонетики. Я включаю в уроки прослушивание стихотворений, обсуждение содержания услышанного, скороговорки. Ученики могут записать свою речь, затем прослушать её, сравнить с произношением носителей языка.

Для учителя работа без компьютера сейчас немыслима. Компьютер необходим для составления календарно-тематического планирования, подготовки к урокам раздаточного дидактического материала (карточек, таблиц, схем, тестов), оформления проектов и т.д. Я также использую компьютер для проведения мониторинга учебного процесса.

Проанализировав опыт применения информационно-коммуникационных технологий на уроках английского языка и во внеурочное время, можно сделать следующие выводы о том, что информационно-коммуникационные технологии – это средство интенсификации и повышения качества процесса обучения иностранному языку, так как:

1. вносят разнообразие в урок и повышают мотивацию к изучению предмета;
2. формируют навыки исследовательской деятельности;
3. позволяют осуществлять индивидуальный подход к учащимся.

Именно информационные технологии способны сделать учебный процесс для школьника личностно значимым, в котором он может раскрыть свой творческий потенциал, проявить свои исследовательские способности, самостоятельность.

Но нельзя не сказать и об отрицательных моментах использования ИКТ, так как в условиях компьютеризации существенно меняются условия взаимодействия педагога и учащихся, а также учащихся друг с другом. Прежде всего, это касается сужения канала общения между учащимися и учителем и его перехода в другой формат. Кроме того, учащиеся «общаются» с различными материалами, подготовленными учителем и вложенными в компьютер, но при этом они лишаются «живого» общения с другими учащимися класса и с учителем, в том числе. Но все-таки, использование в своей работе информационно-коммуникационных технологий при обучении учащихся создает предпосылки для интенсификации образовательного процесса.

Применение ИКТ позволяет нам решать основные виды лингводидактических задач при овладении аспектами языка, формировании навыков и умений в различных видах речевой деятельности. При обучении грамматике считаю возможным использование ИКТ при изучении практически любой темы. При правильном расположении, удачном оформлении, использовании схем, таблиц, материал будет восприниматься легче и быстрее школьниками, так как будет задействована большая часть рецепторов, а, значит, исчезнет необходимость записывания материала на доске.

При обучении лексики учителю представляется возможность расширять пассивный и потенциальный словарный запас учащихся. Я применяю упражнения на заполнение пропусков, упражнения «Найди ошибку», упражнения на соответствие слов с его дефиницией или картинкой. При изучении новой темы использование наряду с традиционной технологией обучения возможностей ИКТ мне помогает в подборе интересного материала к уроку. ИКТ позволяют более полно реализовать целый комплекс методических, дидактических, педагогических и психологических принципов, делает процесс познания более интересным и творческим, позволяет учитывать индивидуальный темп работы ученика.

Использование ИКТ в настоящее время является неотъемлемой частью учебно-воспитательного процесса в средней школе, способствует модернизации общего среднего образования, позволяет осуществить компетентно-деятельностный и личностно-ориентированный подход к учащимся, успешно формировать коммуникативную и информационную компетенции учащихся. Использование информационно-коммуникационных технологий на уроках английского языка способствует повышению мотивации учащихся и активизации их речемыслительной деятельности, эффективному усвоению учебного материала, позволяет увеличить темп работы на уроке без ущерба для усвоения знаний учащимися.

Список литературы

1 Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан до 2015 года. – Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, 2006 г.

2 Конюшенко С. М. Формирование информационной культуры педагога в системе непрерывного профессионального образования. – Калининград: Изд-во КГУ, 2004. – 248 с.

3 Самылина Т.И., Фомина Н.А. Обучение школьников иностранному языку с помощью компьютера/ Иностранные языки в школе. –2003. – № 4. – С. 52-56.

4 Нуркасынова Р. Языковая личность современного старшеклассника Казахстана. Научный проект / Кокшетау, 2010. – 27 с.

Сабақтан тыс жұмыстарда және ағылшын тілі сабақтарында АКТ қолдану – бүгінгі күннің талаптары, оқыту үрдісіндегі жаңа әдіс - тәсілдер. Мұғалімнің АКТ қолданудағы үйлестірілген тәсілі, оқытудағы коммуникативті-бағдарлық, интерактивті қағидатын, ағылшын тілін үйренудегі әртүрлі және жекелеген оқытуды іске асыруға көмектеседі.

Using IT technologies at the lessons and in extra curriculum activities is the demand and the new approach to teaching process nowadays. Using IT technologies helps the teacher to realize the principle of interactive, communicative-oriented teaching, it also provides the English language teaching process with an individual approach.

УДК 372.8

Ж.Н. Жунусова, Д.М. Ахметова
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

МОДУЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ В СВЕТЕ НОВОЙ КОНЦЕПЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

В этой статье говорится о внедрение модульного образования в системе ТиПО РК. При внедрении модульной технологии образования есть следующие основания: переход на субъект-субъектную основу обучения обеспечивала бы студенту развитие его мотивационной сферы, интеллекта, склонностей, самостоятельности, умения осуществлять самоуправление учебно-познавательной деятельностью.

Ключевые слова: модуль, модульное обучение, квалификация, опыт

Динамическое развитие научно-технического потенциала общества, нарастание объема информации в системе предметного знания сопряжены с быстрым устареванием многих представлений и практических умений, приобретенных в процессе обучения. Поэтому, новая парадигма состоит в том, что обучающийся должен учиться сам, а преподаватель – помогать ему учиться, т.е. осуществлять мотивационное управление его учением.

Перевод обучения на субъект-субъектную основу требует такой методики, которая обеспечивала бы студенту развитие его мотивационной сферы, интеллекта, склонностей, самостоятельности, умения осуществлять самоуправление учебно-познавательной деятельностью. На поиск решения этой задачи направлены усилия многих педагогов, разрабатывающих новые формы и технологии обучения, одной из которых является модульная технология.

Модульная технология - сочетание целей, принципов, способов проектирования, конструирования дидактических материалов, рейтинговая система оценки и контроля достижения.

Ведущая характеристика модульной технологии - гибкость, способность оперативно реагировать и мобильно адаптироваться к изменяющимся научно-техническим и социально-экономическим условиям социума, а также предполагает мобильность структуры модуля, дифференциацию содержания обучения, вариативность методов обучения, новый подход к системе контроля и оценки знаний, индивидуализацию учебно-познавательной деятельности обучаемых.

Переход к модульной системе обучения вызвано несколькими причинами: целостность и завершенность, полнота и логичность построения учебного материала в виде модулей, которые структурируются в виде системных учебных блоков (элементов). Эти блоки взаимозаменяемы и подвижны. При этом освоение учебного материала происходит в процессе завершенного цикла учебной деятельности, гибкость системы основана на вариативности уровней сложности и трудности учебной деятельности.

Поскольку модульное обучение предполагает формирование навыков самообразования, весь процесс обучения строится на достижении ближних (знания, умения, навыки), средних (общеучебные умения и навыки) и перспективных (развитие способностей личности) целей. Осознанность учебной деятельности переводит преподавателя из режима информирования в режим консультирования и управления. Модульная технология предусматривает создание положительных мотивов к обучению благодаря новизне содержания, занимательности, эмоциональному содержанию, организации учебного поиска, опоре на жизненный опыт, преодолению познавательных затруднений.

Модульные учебные планы, основанные на компетенциях, много лет использовались в Швеции для структурирования профессионального образования и обучения. Lernia SA (старое название - AMU и AmuGruppen) была первопроходцем в этой области. В настоящее время Lernia SA является самой крупной структурой, предоставляющей образовательные услуги в обучении и переподготовке взрослых в Швеции, в штате более 2000 сотрудников в более 100 местах по всей стране. В конце 1980-х годов Lernia SA разработала новую структуру для модульного обучения, основанного на компетенциях, называемую ITU (‘Industriteknisk Utbildung’ – Индустриально-техническое обучение), в дальнейшем которая разрабатывалась Ларсом Андерссоном и Бобом Мансфилдом. Объединение Функционального Анализа и структуры ИТО формирует основу для целостной структуры, основанных на компетенциях.

На современном этапе развития образования и обучения наблюдается тенденция к разработке проекта модульной образовательной программы, где общий учебный план разделен на последовательные части, каждую из них можно изучать, оценивать и сертифицировать отдельно.

Разработка модульного учебного плана обладает множеством преимуществ:

- позволяет быстро вносить изменения в программы, чтобы достичь соответствия появляющимся технологическим и другим рабочим требованиям, когда можно разработать новые модули, а существующие модули изменить;
- модули более эффективны в удовлетворении потребностей обучения взрослых, у которых может не быть времени или мотивации для прохождения долгого очного обучения;
- модули можно изучать отдельно, в предпочитаемое учащимися время и с подходящей скоростью обучения, с целью «накопления» квалификации;
- модули можно гибко использовать для повышения квалификации рабочих по мере появления новых требований к работе.

В целом, модули обеспечивают более гибкую основу для создания учебного плана, и их можно объединять с использованием подхода стандартов основанных на компетенциях, где стандарт преобразуется в учебный модуль [1].

Модульное обучение основано на следующей основной идее: обучающийся должен учиться сам, а преподаватель обязан осуществлять управление его учением: мотивировать, организовывать, координировать, консультировать, контролировать. По мнению авторов

данной технологии, оно интегрирует в себе все то прогрессивное, что накоплено в педагогической теории и практике. Так, из программированного обучения заимствуется идея активности учащегося в процессе его четких действий в определенной логике, постоянное подкрепление своих действий на основе самоконтроля, индивидуализированный темп учебно-познавательной деятельности. Из теории поэтапного формирования умственных действий используется самая ее суть - ориентировочная основа деятельности. Кибернетический подход обогатил модульное обучение идеей гибкого управления деятельностью учащихся, переходящего в самоуправление. Из психологии используется также рефлексивный подход. Накопленные обобщения теории и практики дифференциации, оптимизации обучения, проблемности - все это интегрируется в основах модульного обучения, в принципах и правилах его построения, отборе методов и форм осуществления процесса обучения [2].

Наиболее полно основы модульного обучения разработаны П.Ю. Цявичене, которые в дальнейшем были развиты С.Я. Батышевым, К.Я. Вазиной, Н.Н. Суртаевой, Т.Н. Шамовой и др.

Актуальность данной технологии заключается в том, что в центр образования поставлено развитие и воспитание человека, способного влиять на собственную образовательную траекторию, соотносить ее с национальными и общечеловеческими достижениями.

Система казахстанского образования входит в глобальное образовательное пространство, переживает масштабные перемены, которые требуют структурных и содержательных изменений. В связи с этим принята новая концепция образования, которая меняет цель получения образования для молодежи и предполагает изменение в методах и методике обучения. Одним из таких методов является модульная технология обучения.

В сущностных характеристиках модульного обучения заложено его отличие от других систем обучения.

Во-первых, содержание обучения представляется в законченных самостоятельных комплексах (информационных блоках), усвоение которых осуществляется в соответствии с поставленной целью. Дидактическая цель формулируется для обучающегося и содержит в себе не только указание на объем изучаемого содержания, но и на уровень его усвоения. Кроме этого, каждый учащийся получает от преподавателя советы в письменной форме как рациональнее действовать, где найти нужный учебный материал и т. д.

Во-вторых, меняется форма общения преподавателя и учащегося. Она осуществляется через модули и личное, индивидуальное общение. Именно модули позволяют перевести обучение на субъект, субъектную основу.

В-третьих, учащийся работает максимум времени самостоятельно, учится планированию своей деятельности, самоорганизации, самоконтролю и самооценке. Это дает возможность ему осознать себя в деятельности, самому определить уровень освоения знаний, видеть пробелы в своих знаниях и умениях. Несомненно, что преподаватель тоже управляет учебно-познавательной деятельностью учащихся через модули и непосредственно, но это более мягкое, а главное сугубо целенаправленное управление.

В-четвертых, наличие модулей с печатной основой позволяет преподавателю индивидуализировать работу с отдельными обучающимися. Здесь нет проблемы индивидуального консультирования, дозированной индивидуальной помощи. Разработка модульного учебного плана обладает множеством преимуществ, так, например, это позволяет быстро вносить изменения в программы, чтобы достичь соответствия появляющимся технологическим и другим рабочим требованиям, можно разработать новые модули, а существующие модули можно изменить.

В связи с изменениями в образовательной системе повысились требования к подготовке специалистов. Они должны обладать профессиональной компетентностью, быть инициативной и творческой личностью, легко адаптироваться к меняющимся требованиям

рынка труда и потребителей, решать конкретные задачи в той или иной ситуации, постоянно заниматься самообразованием, саморазвитием и самосовершенствованием.

Модернизация современного казахстанского образования основана на идее компетентностного образования, формирования обучающихся, способных применять знания в реальной жизненной ситуации. Сегодня это одна из наиболее актуальных проблем современного образования. Так, в «Государственной программе развития технического и профессионального образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы» ставится задача «внедрение в систему технического и профессионального образования информационных, интерактивных технологий обучения» [3]. Совместный проект с Европейским Союзом «Социальное партнерство в системе ТиПО Казахстана» разрабатывает модульное обучение по специальности 1304000 «Вычислительная техника и программное обеспечение» в непосредственном и плотном сотрудничестве с работодателями, на основе анализа рынка труда и анализа профессии. В ходе обучения обучающиеся получают несколько рабочих профессий.

В Торгово-экономическом колледже Казпотребсоюза г. Астана с 2009 года начат эксперимент по внедрению модульной программы обучения по специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение».

Основные этапы проводимой работы включает:

- создание рабочей группы по разработке модульных программ обучения в составе преподавателей колледжа и предприятий – социальных партнеров;
- анализ действующих ГОСО по специальности 1304000 «Вычислительная техника и программное обеспечение»;
- изучение и анализ Классификатора занятий ГК РК 01-99 и Классификатора специальностей ГК РК 05-2008;
- составление функциональных карт по специальности 1304000 «Вычислительная техника и программное обеспечение».

Эта программа модульного обучения была разработана в непосредственном и плотном сотрудничестве с работодателями, на основе анализа рынка труда и анализа профессии.

После изучения и проведения анализа специальности преподавателями цикловой комиссии ВТ и ПО была составлена функциональная карта специальности с учетом мнений работодателей, которая позволила выделить из одной специальности три рабочие профессии – это оператор ЭВМ, техник и техник-программист. В случае прерывания обучения предлагается компетенцию обучающего подтверждать сертификатами установленного уровня по пройденным модулям. Выпускнику прошедшему весь курс обучения выдается диплом установленного образца и сертификаты достигнутого уровня по всем пройденным модулям.

В содержание каждого модуля входят темы нескольких специальных дисциплин. Например (в скобках даны соответствующие формулировки названий предметов в традиционном учебном плане):

1 уровень - знать конструкцию микросхем системного блока (Основы микропроцессорной техники);

2 уровень - настраивать графическую среду операционной системы (Операционные системы и программное обеспечение);

3 уровень - разработать программу, проводить тестирование программ и отладку программ («Технология разработки программного обеспечения», «Моделирование производственных и экономических процессов») и т.д.

Это даёт возможность интегрировать программу обучения. Происходит концентрация учебного материала, что даёт возможность изучить данный модуль в полном объёме и получить определённый результат. Главный упор делается на практические умения, т.к. 70% учебных занятий при модульном обучении являются практическими.

Кроме специальных модулей, функциональная карта содержит *надарочные* (общегуманитарные) и *адаптирующие* (обще-профессиональные) модули. Так, например, внедренный авторский модуль «Грамотно использовать профессиональную лексику, быть способным применять знания казахского, русского и иностранного языка в своей профессиональной деятельности» по преподаваемой мной дисциплине Профессиональный казахский язык, русский язык, английский язык, относится к надарочным модулям.

Республиканским советом по экспериментальным программам по модульным программам обучения по специальности «Вычислительная техника и программное обучение» (утверждена на заседании РУМО в МОН РК 09.07.2009 г.) наш колледж стал одной из экспериментальных площадок для проведения эксперимента и внедрения результатов по проекту ЕС «Социальное партнерство в системе ТиПО Казахстана» (МОН РК, приказ № 383 от 10.08.09 г.), которая позволила внедрить модульную программу обучения.

В течение четырех лет обучения по модульной системе велся дневник экспериментатора, по окончанию эксперимента были разработаны методические рекомендации по обобщению опыта внедрения модульной программы обучения.

Данный результат наглядно демонстрирует, что модульную программу обучения можно применять и по другим специальностям.

С появлением модульного обучения функции педагога меняются, т.к. акцент делается на активную учебную деятельность учащихся. Педагог освобождается от рутинной работы – преподавания несложного учебного материала, активный контроль знаний учащихся сменяется самоконтролем. Больше времени и внимания педагог уделяет стимулированию, мотивации обучения, личными контактами в процессе обучения. При этом он должен быть высоко компетентным, что позволяет ему давать ответы на те сложные вопросы творческого характера, которые могут возникнуть у обучающихся в процессе работы с модулем.

Список литературы

1Гареев В. М., Куликов С. И., Дурко Е. М. Принципы модульного обучения //Вестник высшей школы. 1987. – № 8. – С. 30-33.

2Третьяков П. И. , Сенновский И. Б. Технология модульного обучения. Практико-ориентированная монография. – М.: Новая школа, 2–е изд. 2001. – 352 с.

3Государственная программа развития технического и профессионального образования в Республике Казахстан на 2008-2012 годы. – Астана, 2008.

Бұл мақала ҚР ТжәнеКБ жүйесі бар оқу орындарында модульдік бағдарламасы қолдануға арналады.Модульдік технологияның пайда болуы мынандай мүмкіндіктер туғызды: студенттің өз ортасындағы дамуын қамтамасыз ететін субъект-субъект негіздеріне бағытталған аударма оқулар, ой-өрісі, бейімділік, өз бетімен шешім қабылдай алушылық, өзін-өзі басқаруды оқу-тану қайраткерлігімен іске асыра білу.

This article is devoted to use of the modular program of training in educational institutions of TaVE system of RK. Due to the emergence of modular technology transfer of training to subject - a subject basis which provides to the student development of his motivational sphere, of intelligence, tendencies, independence, ability to carry out self-government by educational cognitive activity became possible.

ӘӨЖ 378.02:811.512.122

Г.К. Камиева
Қазақ гуманитарлық заң университеті
Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН КӘСІБИ БАҒЫТТА ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ

Бұл мақалада кәсіби қазақ тілін оқытуда студенттерді күнделікті қарым-қатынас түрлеріне еркін араласып, өз мамандығы бойынша сұхбаттар жүргізе алуға, мамандық саласына қарай жиі кездесетін лексиканы, ғылыми терминдерді, күрделі синтаксистік құрылымдарды қолдануға үйретуге, күнделікті тұрмыстық және кәсіби сөйлеу жағдаяттарында сұхбат түрлеріне еркін араласып, сөйлесу, әңгімені қолдау дағдыларын қалыптастыруға үйретудің әдіс-тәсілдеріне тоқталған. Сонымен қатар белгілі бір кәсіби қатынас саласындағы танымдық-қатысымдық міндетті шешуге керекті ақпарат тыңдау арқылы түсіне білуге дағдыландыру мәселесіне тоқталған.

Тірек сөздер: еркін араласу, сөйлесу дағдысы, кәсіби қатынас, мамандығы бойынша.

«Тіл қарым-қатынас құралы. Сондықтан оған тән белгілерді сөйлем шекарасынан шығып, тыңдаушы, сөйлеуші жағдай, стиль сияқты уәждемелерді қамти отырып, анықтауға болады» [1, 24].

Тіл – адамдардың бір-бірімен пікір алмасып, қарым-қатынас жасайтын құралы. Сол себепті оның қоғамдағы атқаратын қызметі, алатын орны ерекше. Еліміздің өркениетті елдердің қатарына қосылуы, мәдениетіміздің гүлденуі – тілдің қоғамдық әлеуметтік қызметімен тығыз байланысты.

Бүгінгі таңда қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық, саяси жағдайларға байланысты мекемелерде, кәсіпорындарда қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйренуге деген сұраныс күннен-күнге артуда. Студенттер – еліміздің болашағы, олар елімізді дипломатиялық қарым-қатынастарда танытатын болашақ мамандар. Осыған байланысты қазақ тілін оқыту, студенттердің алған білімдерін кәсіптік өндіріспен байланыстырып үйрету – енді қолға алынып жатқан тың мәселелердің бірі.

Сондықтан күнделікті өмірдегі сұранысқа, өзгерістерге байланысты ғылым, білім саласында түрлі жаңалықтар енгізілуде. Бүгінгі таңда елімізде ақпарат беретін құралдардың көзі техникаландырылған, автоматтандырылған деңгейде көтеріліп отыр. Студенттер түрлі ақпарат, деректерді ғаламтор желісі, техниканың басқа түрлері арқылы қабылдай отырып, тілдік қарым-қатынаста пайдаланады. Мұндайда сөйлесім әрекеттерінің түрлері негізгі қызмет атқаратындығы сөзсіз. Берілген ақпаратты ой елегінен өткізе отырып, студенттердің бір-бірімен пікір алмасып, ой бөлісуі сөйлесім әрекетінің бір түрі – айтылым әрекетін игерумен тығыз байланысты. Сөйлесім әрекетінің түрлері: оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім – тілдік қатынасты қамтамасыз ете келіп, ұлт пен ұлтттың, халық пен халықтың түсінісуіне әсер ететін ерекше үдерістер екені белгілі. Олардың әрбір түрі жеке зерттеу нысандары бола келіп, тілдік қарым-қатынаста маңызды рөл атқарады.

Осы тұрғыдан мамандыққа сай қазақ тілін сапалы оқыту – қазіргі уақыт сұранысынан туындап отырған өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде ғалым Б. Қасым аталым немесе сөздің лексикалық мағынасы мен семантикасы туралы: «Сөздің лексикалық мағынасы таным теориясымен тікелей байланысты. Яғни адам затты қаншалықты жақсы таныса, затты белгілейтін сөздің мағынасын соншалықты анық, айқын біле алады. Себебі сөз мағынасы – белгілі бір заттың не құбылыстың адам санасындағы жалпыланған бейне. Зат бейнесі сөз мағынасының негізін құрайды, яғни жалпыланған бейне арқылы сөз мағынасын түсініледі және мағына арқылы келесі тыңдаушыға жеткізіледі. Сөз мағынасын қалыптастыру үшін сөздің мағынасын сөйлеуші ғана емес, қоғамдағы басқа адамдар да солай түсінуі, солай ұғынуы керек. Сонда ғана адамдар бірін-бірі түсінеді,

бірімен-бірі қарым-қатынас жасай алады» мамандыққа қатысты тілді меңгертуде мынандай талаптар қою керек деп есептейді:

- студенттерді кәсіби мамандығы бойынша тілдесуге үйрету;

- мамандыққа байланысты тілдік қатынасқа түсу үшін әр түрлі жағдаяттар құру арқылы тілдік қатынастың қажеттілігін түсіндіру;

- дұрыс сөйлеу қатысымның түрлерін үйрету. Сонымен қатар мамандыққа байланысты мәтіндерді меңгерту арқылы студентті болашақ мамандығымен кеңірек таныстыруға мүмкіндік туады [2, 17].

Ғалым З.С. Күзекова "Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері" деп аталатын ғылыми еңбегінде "Сөйлеу үшін ең басты материал – сөз. … сөзді жүйесіз меңгеру – қазақша сөйлетуге де қазақша түсінуге де әкеле алмайы. Барлық тіл үшін осылай. Өз ойын жеткізу үшін (базалық деңгей үшін) қазақ сөздерінің үш сатылы топтастырылуын ұсынамыз",- дей отыра, сөздерді мағыналық топтарға, әрбір мағыналық топты сөздер блогына бөліп көрсетеді [3, 18].

Әдіскер Қ. Қадашева "Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі" деген докторлық диссертациясында мамандық тіліне бейімдеп оқытуда жаңаша жаңғыртып оқыту әдістемесінің әдіс-тәсілдерін ұтымды пайдалануға болатындығын, тіл үйренушілердің өз саласында тілді қолдану қызметінде лексикалық минимумды анықтау қатысымдық қажеттілікті қамтамасыз ететін ерекшелік екендігін көрсетті. Заңгер мамандығына бейімдеп оқытуда автордың өз тәжірибесінен алынған үлгілері толық баяндалып, кәсіби бағыттағы материалдың негізінде пікірлесімдік қарым-қатынасты қалыптастыруға жаттығулардың әсері зор екені айтылады. Сонымен қатар өзгетілді дәрісханалардағы үйренушілерге мамандығы бойынша тілдік база жасау мәселесіне тоқтала отырып, оның мақсаттарын ашып көрсетеді [4, 103]. Бұл ғылыми еңбектегі тиімді әдістердің үлгілерін күнделікті сабақ барысында түрлендіріп қолдануға болады.

Соңғы жылдары әдіскер-ғалымдар қазақ тілін қарым-қатынас құралы ретінде меңгертумен қатар, студенттердің кәсіптік мамандығын ескере отырып игертудің тиімді жақтарын қарастыруда.

Тілді мамандыққа қатысты оқытудың тиімді тұстары:

- білім алушылар қазақ тілін меңгеру арқылы кәсіби қатынас құралы ретінде қолдана алуы;

- кәсібіне байланысты жинақталған сөздік қорды тәжірибеде мамандығына қатысты ой-пікірлерін нақты жеткізу дағдысы қалыптастыру.

Қазақ тілінің кәсіби мамандыққа бағытталған лексикасы мен терминологиясын оқыту әдістемесі сала мамандықтарына байланысты таңдап алынған лексиканы үйрету үшін, біріншіден, тіл үйренушіге жаңа сөзді қолдануға жағдай туғызу; екіншіден, сөздің мағынасын айқындап, дұрыс қолдан амал-тәсілдерін игерту (сөз-сөз тіркестері-сөйлем-мәтін); үшіншіден, сөздер мен сөз тіркестеріне қатысты грамматикалық тұлғаларды функционалды мақсатта байланыстыра үйрету; төртіншіден, сөздердің қатысым-прагматикалық мақсатын ескерген дұрыс.

Қазақ тілін жоғары оқу орындарында үйретуде тілдің қатынас құралы ретінде құзіреттілігін арттыру керек. Ол үшін тілді кәсіби бағытта оқытатындықтан әр топтың ерекшелігіне қарай мәтіндерді, тапсырмаларды ыңғайлап беру керек. Ол тапсырмалар студентті тілдік қатынасқа түсіріп қана қоймай, оның ой-өрісін кеңейтіп, өмірге көзқарасына жағымды әсер етуі тиіс. Бұл оқытушының алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Оқытушының оқу материалдарын бағдарламаға сүйене отырып, төмендегідей тапсырмалар беруге болады. Мәселен, лексикалық тақырып: Жер – ананы аяла. Ойтүрткі

Мына сұрақтарға жауап берейік:

а) Қоршаған ортаны қорғау күнін білесіз бе?

ә) Оқушы кезіңізде мектепте ағаш отырғыздыңыз ба?

б) Бұлақ, өзендерді тазалауға қатыстыңыз ба?

в) Құстарға ұя жасадыңыз ба?

г) Қоршаған ортаны қорғау мерекесіне қатысып көрдіңіз бе?

2. Есіңізге сақтаңыз!

а. 5 маусым – Бүкіләлемдік қоршаған ортаны қорғау күні.

ә. Қоршаған ортаны қорғау – 1972 жылдан мерекеленуде.

3. Мына сөздерді сөздіктен қараңыз:

Орта, құтқару, қорғау, ағаш отырғызу, шеру, қайта өңдеу, ең ауқымды, міндет, ескерту, қасірет, шөл, тықсыру, аялау.

4. Оқыңыз:

Жер – ананы аяла

Біріккен Ұлттар Ұйымы жыл сайын әлем халқын қоршаған ортаны қорғау күнін атап өтуге шақырады. Биылғы жыл ұраны – "Жердегі өмір үшін теңіздерімізді құтқарайық!" деп аталады.

Қоршаған ортаны қорғау күні – 1972 жылдан бастап мерекеленуде. Сол кезден ЮНЕП әлем халқын ағаш отырғызу, көше тазалау, велосипед шеруі, мектептерде шығарма конкурсын өткізу, күл-қоқыстарды қайта өңдеуге жұмылдырып отыратын болды.

Экология – ғасыр соңында планета халқының кезек күттірмес ең ауқымды міндеттерінің алдыңғы қатарына енді.

Табиғат та тірі дүние. Табиғаттың адамға берген сабағы – тек айналаңнан алуды ғана білме, өзің Жер, Су, Ауаға алғаныңның орнын қайтып толтыратыныңды ойла деген ескерту жасауда. Сол ескертудің дәлелі – Арал қасіреті, тұщы су көздерінің азаюы, шөлдің тықсырып келе бастауы.

Жері жасыл, ауасы таза, суы мөлдір жұрттардың халықтары ұзақ өмір сүреді де, табиғаты бүлінген, қоршаған ортаны қорғауға немқұрайды қараған ел адамдарының өмірлері де қысқа екендігі осыған дәлел. Еуропа елдері ормандарын аялайды. Оңтүстік Корея ағаштарын кесіп өндіріске пайдаланбайды. Бұл – табиғатты аяламайтындарға үлкен сабақ.

5. Түсінікті тексеру:

а. Қоршаған ортаны қорғау күні бар ма?

ә. Биылғы жылдың ұраны қандай?

б. ЮНЕП нені ұйымдастырады?

в. Табиғаттың адамға берген ескертуі қандай?

6. Достарыңыздан сұраңыз:

а. Ағаш отырғыздың ба?

ә. Көше тазалауға қатысасың ба?

б. Арал қасіретін білесің бе?

в. Қазақстанда табиғаты әсем жерлер бар ма?

г. Қазақстан Швецариясы қай өлке?

ғ. Қазақстан қорықтары туралы айтыңыз.

7. Мәтінді оқымастан бұрын мына сұрақтарды талқылаңыз:

а. Қазақтың жер-су туралы аңыздарын білесіңдер ме?

ә. Туған өлкелеріңде аты аңызға айналған қандай жер-сулар бар?

б. Қасиетті, шипалы көл-суларды білесіз бе?

Мәтінді оқыңыз

Бұл аймаққа қоныстанған орыстар, сірә, табиғатының сұлулығына, қарағайлы орманына, көлдеріндегі құстардың көптігіне қарап "Орманды" (Боровое) деп атап кетсе керек. Ал ежелгі өз тұрғындары – қазақтар Бурабай деп атаған.

Халық арасына осы Көкшетау маңында болған болжағыш бура туралы аңыз бар. Бейбітшілік, тыныш күндері әлгі бура Көкшетауға жақын жерде жайылып, ормандағы көлдерден сусындаған.

Болжағыш бура халық басына төнер қауіптің жақындағанын жұрттың бәрінен бұрын сезеді екен де, сол бойда Көкшетаудың заңғар басына шығады екен. Сонан соң бар даусымен боздап, адамдарды келе жатқан қауіп-қатерден сақтандырады екен.

Бір жолы Абылайдың даңққұмар баласы Қасым хан бураны садақпен дәл жүрек тұсынан атыпты. Ауыр жараланған бура өзі су ішіп жүрген көлге жете алмай, орта жолда жан тапсырыпты да, тасқа айналыпты. Ақ жазық (Ясная поляна) маңынан шөккен түйеге ұқсас гранит жартасты әлі де көруге болады.

10. Туған жеріңізде "Бурабай" аңызына ұқсас аңыз бар ма?

11. Мына мақалдардың мағынасына назар аударыңыз:

а. Туған жердей жер болмас,

Туған елдей ел болмас.

ә. Туған жердің жуасы да тәтті.

б. Туған жердің ауасы да шипа.

в. Туған жердің қадірін

Шетте жүргенде білерсің.

12. Топ болып мына сұрақтарды талқылаңыздар:

а. Арал тағдыры туралы не білесің?

ә. Аралдың кешегісі және бүгінгісі туралы не білесіз?

б. Арал және қоршаған орта.

в. Арал аймағының экономикасы мен әлеуметтік жағдайын білесіз бе?

13. Мына сипаттама Қазақстандағы қай өлкеге арналған?

Аты айтып тұрғандай, беті ала-ала. Ақ пен көк кезек-кезек алмасып жатады. Ақ жері жылы, көгілдір тұсы салқындау. Бірақ негізінен көл жанға жайлы, жып-жылы. Ыстықкөлдің суы бұдан әлдеқайда суық. Жылы болғандықтан да, жұп-жұмсақ. Су ішінен шығармай күн ұзаққа шырмайды.

Көлдің суының тазалығы сондай, қиыршық тас тұрмақ, тарыны да тауып алуға болады. Қазақ жерінде мұншама мөлдір көлдің жатуының өзі жарты бақыт. Суы тұзды, денсаулыққа пайдасы зор. Мың да бір дертке шипа.

14. Өзің тұрған аймақтағы өзен-көлдерге, сарқырамаға сипаттама жазыңыз.

15. Мына сөйлемнің мағынасын талқылаңыздар: "Мың да бір дертке шипа".

16. Мына сипаттама қай көлді есіңізге түсіреді?

Көл Жетісудың шығыс жағында орналасқан. Көлемі – 2696 шаршы шақырым. Ұзындығы – 1011, ені – 92 шақырым. Орташа тереңдігі – 22,5 метр. Көлдің дәл ортасында үлкен және кіші Арал төбе бар. Көлге 15-тен аса өзен құяды.

1. Сөздікпен жұмыс: кедейшілік, айырықша, сел, дауыл, нәзік, шыдамдылық, шек, бағалау, қолайсыз.

2. Ойтүрткі сұрақтар:

а. Қандай факторлар қоршаған орта үшін қауіпті деп ойлайсыз?

ә. Қоршаған орта жағдайы үшін қауіпті деп ойлайсыз?

б. Экологиялық мәселелерді шешу үшін қандай шаралар қажет деп ойлайсыз.

Назар аударыңыз:

1949-1989 жылдар арасында Семей жерінде ядролық жарылыстардың саны 470-ке жетті. 470 жарылыстың 26-сы жер бетінде, 90-ы әуеде, қалғаны жер астында сыналған.

17. Мына сөздерді сөздіктен қараңыз:

Зәру, зардап, сынақ, жарылыс, жаралы, қасірет, емдеу, санасу, зиян, мөлшер.

Лексикалық түсініктеме

Емге зәру – емдеу керек, емдеуді қажет етеді деген мағынада.

Зардап – синонимі – зиян – тяжелые последствия, ущерб, вред, убыток.

Зардап көрді, зардап шекті.

Зардапқа ұшыратты – нанести ущерб.

Зәру – необходимость, нужда.

Қазақстанның барлық аймақтары көмекке зәру. Көмек қажет деген мағынада.

Өңір – местность.

18. Топ болып мына сұрақтарды талқылаңыздар:

а. Арал тағдыры туралы не білесің?

ә. Аралдың кешегісі және бүгінгісі туралы не білесіз?

б. Арал және қоршаған орта.

в. Арал аймағының экономикасы мен әлеуметтік жағдайын білесіз бе?

19. Мына сипаттама Қазақстандағы қай өлкеге арналған?

Аты айтып тұрғандай, беті ала-ала. Ақ пен көк кезек-кезек алмасып жатады. Ақ жері жылы, көгілдір тұсы салқындау. Бірақ негізінен көл жанға жайлы, жып-жылы. Ыстықкөлдің суы бұдан әлдеқайда суық. Жылы болғандықтан да, жұп-жұмсақ. Су ішінен шығармай күн ұзаққа шырмайды.

Көлдің суының тазалығы сондай, қиыршық тас тұрмақ, тарыны да тауып алуға болады. Қазақ жерінде мұншама мөлдір көлдің жатуының өзі жарты бақыт. Суы тұзды, денсаулыққа пайдасы зор. Мың да бір дертке шипа.

20. Мына сипаттама қай көлді есіңізге түсіреді?

Көл Жетісудың шығыс жағында орналасқан. Көлемі – 2696 шаршы шақырым. Ұзындығы – 1011, ені – 92 шақырым. Орташа тереңдігі – 22,5 метр. Көлдің дәл ортасында үлкен және кіші Арал төбе бар. Көлге 15-тен аса өзен құяды.

21. Сөздікпен жұмыс: кедейшілік, айырықша, сел, дауыл, нәзік, шыдамдылық, шек, бағалау, қолайсыз.

22. Ойтүрткі сұрақтар:

а. Қандай факторлар қоршаған орта үшін қауіпті деп ойлайсыз?

ә. Қоршаған орта жағдайы үшін қауіпті деп ойлайсыз?

б. Экологиялық мәселелерді шешу үшін қандай шаралар қажет деп ойлайсыз.

Факультетте экологиялық мәселелерге қатысты осы үш кесте бойынша сауалнама жүргізіп, қорытынды әңгіме өткізіңіздер [5, 11].

Кәсіби қазақ тілін оқытудың мақсаты – студенттерді күнделікті қарым-қатынас түрлеріне еркін араласып, өз мамандығы бойынша сұхбаттар жүргізе алуға үйрету. Мамандық саласына қарай жиі кездесетін лексиканы, ғылыми терминдерді, күрделі синтаксистік құрылымдарды қолдануға үйрету. Өз мамандығы бойынша хаттар, баяндамалар, пікірлер, эссе жазуға үйрету, радио, теледидардан ақпараттар тыңдап, түсінуге машықтандыру.

- Күнделікті тұрмыстық және кәсіби сөйлеу жағдаяттарында сұхбат түрлеріне еркін араласып, сөйлесу, әңгімені қолдау дағдыларын қалыптастыру.

- Әртүрлі стильде жазылған мәтін, өз мамандықтарына сәйкес еңбектер мен ғылыми зерттеулерді оқып, негізгі ақпараттарды ала білу дағдысын қалыптастыру;

- Өзі туралы ақпаратты, түйіндеме, рецензияларды, құттықтау хаттарын жаза білуге дағдыландыру.

- Теледидар, радио арқылы берілген ақпараттарды, тіл иесінің табиғи айтылған сөзін, өз мамандығы бойынша сұхбаттарды түсіне білуін қалыптастыру;

- Монолог түрінде берілген мәтіннің жеке мағыналық бөліктері бойынша негізгі ойды, ақпаратты есту тыңдау арқылы түсіне білу дағдысын дамыту.

- Қазақ тіліндегі кәсіби бағдарлы жарнамаларды, іс-қағаздарды, нұсқауларды оқып, түсіну, қалыптастыру;

- Аударма, кәсіби бағыттағы сөздіктерді пайдалана білуге үйрету;

- Қазақша дұрыс, мәнерлеп сөйлеу машығын қалыптастыру;

- Ауызекі сөйлеу стилі, көркем әдеби стиль, публицистикалық, ғылыми стильдердің, сондай-ақ кәсіби тілдің қолдану жағдайларын айыра білуге үйрету;

- Белгілі бір кәсіби қатынас саласындағы танымдық-қатысымдық міндетті шешуге керекті ақпарат тыңдау арқылы түсіне білуге дағдыландыру;

- Өз мамандығы бойынша ғылыми мәтіндерге пікір беруге, ғылыми мақала, баяндама жазуға машықтандыру.

Кәсіби қазақ тілін оқыту әдістемесі теориялық білім берумен қатар болашақ мамандыққа баулиды. Білікті маман дайындау, білім беру – қоғам дамуының негізгі жолы. Осыған орай қазақ тілінен берілетін базалық білім таңдалады. Қажетті базалық білімде

ерекше орынды жоспарлау мәселесі алады, себебі бүгінгі студент ертеңгі маман, іскерлік қарым-қатынас жағдайында жол таба білуге үйрету маңызды болып саналады. Бүгінде оқытудың барлық түрін кешенді қарастыру, оларды бір-бірімен байланыстыру мақсаты басым. Бүгінгі күн талабы – маманның кәсіби бағыттылығын, іскерлігін қалыптастыру.

Сондықтан кәсіптік білім беруде өтілетін тақырыптар, соның ішінде ғылымның соңғы жетістіктерін басшылыққа алуы тиіс.

Қазақ тілінен жүргізілетін жұмыстар оқу материалымен байланысты болады да, оны студенттің түсінбеуі сияқты бетін қайтаратын қиындыққа ұрындырмайды.

Осы айтылғандардың бәрінен мынадай қорытынды шығады: жүргізілетін жұмыстар студенттің білім, қабілеті, ұнатуы, қызығуы негізінде ұйымдастырылатын болғандықтан, ол студенттің белсенділігін күшейтіп, білім сапасын арттырып, жұмыстың нәтижелі болуына әсер етеді. Сонымен қатар, қазақ тілі пәні арқылы логикалық ойларды қалыптастыруда жұмыстардың алатын рөлі зор екендігі де байқалады. Студенттерді пәнге қызықтыру арқылы, тез қабылдау және ұшқыр ойлау қабілеттерін ашуға көмектеседі. Сабақ кезінде алған білімдерін әрі қарай дамытуға негізделеді.

Оқытушы студенттің теориялық тұрғыдан ойлау элементтерін меңгеруі, ұғымдар жүйесінде белгіленетін аса маңызды жалпы заңдылықтар мен қасиеттер жөніндегі білімді меңгеруі және білімді барлық жеке жағдайларда саналы түрде қолданып отыруға мүмкіндік беретіндігін ескергені жөн.

Сонымен қатар жас маман еліміздің болашағын ойлай отырып, өзі жұмыс істейтін өндіріс орнында ойын мемлекеттік тілде еркін айта білуге, іс қағаздарды мемлекеттік тілде меңгеруге; кәсіби лексиканы игере отырып, кәсіптік жоғары деңгейде баяндамалар жасап, мәжілістер жүргізе білуге міндетті. Ол үшін болашақ маманды тәрбиелейтін оқытушы қазақ тілі сабағын осы бағытта жүргізіп, сөйлесім әрекетін меңгерудің тиімді амал-тәсілдерін білуі қажет. Бұл орыс мектептерінде қазақ тілі пәнін қазіргі талапқа сай оқытудың өзіндік ерекшеліктерін, сабақ берудің ұтымды әдістемесін игерудің маңызды мәселе екенін көрсетеді.

Әр мамандық бойынша мемлекеттік тілдегі оқулықтар даярлау кеңінен насихаттауға тұрарлық идея болып табылатыны сөзсіз. Бүгінгі таңда оқулық мәселесінің қазіргі заманғы технологияға сай басқа да қырлары өзекті болып табылады. Мәселен, кәсіби қазақ тілі оқулықтарын даярлау. Дегенмен қандай да үлгідегі оқулықтар болсын ең басты жетістігі – оның мазмұнында екендігі белгілі. Сондықтан жоғары оқу орындарының оқытушыларын оқулық даярлау барысында жауапкершілігі зор жаңа міндеттер күтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Төлегенов О. Қазіргі қазақ тіліндегі жалпы модельді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы:Мектеп, 1968. – 178 б.

2 Қасым Б., Османова З. т.б. Кәсіби қазақ тілі. – Алматы, 2010. –112 б.

3 Күзекова З. Қазақ тілі. – Алматы, 2001.

4 Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: Пед. ғыл. докторлық дисс... – Алматы, 2001. – 301 б.

5 Камиева Г.К., Шөкеманова Б.С., Халелова С.Т. Кәсіби қазақ тілі. – Көкшетау, 2012. 105 б.

В данной статье автор рассматривает процесс усвоения студентами профессионального казахского языка посредством их участия в различных видах повседневного общения, свободного владения профессиональной лексикой и научными терминами, сложными синтаксическими оборотами, а также привития навыков правильного восприятия и прослушивания нужной информации в профессиональной сфере для принятия решений в познавательно-значимых ситуациях.

In the given article the author handles the process of mastering legal Kazakh language by students by way of participation in different day-to-day communication, to be fluent in using professional vocabulary and scientific terms, syntactic styles, to impart good perception skills, to listen necessary information in professional sphere to solve some issues in cognitive scientific situations.

ӘОЖ 378.016: 811.512.122

М.Б. Примбетова
Қазақ гуманитарлық заң университеті
Астана, Қазақстан

ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ МЕН ТИІМДІЛІГІ

Мақалада пәнаралық байланыстың психологиялық аспектісі мен тиімділігі қарастырылған. Сонымен қатар мақала авторы пәнаралық байланыстың сабақ кезінде білім алушының қызығушылығын арттырып, жан-жақты білім алудың тиімді әдісі екендігін баяндайды .

Тірек сөздер: инллект, педагогика, интеграция, инновация, деңгей, тиімділік, ізденіс.

Сабақ – білім беру саласындағы күрделі үдерістер қатарына жатады. Ал пәнаралық байланыс дегеніміз - сабақ барысында тақырыпты түрлі ақпараттармен толықтырып және басқа ғылым саласымен тиімді байланыстырып отыру. Қазіргі заманауи сабақта білім алушының түсінігін жан-жақты қарастырып, басқа ғылым салаларымен (пәндермен) тығыз байланыс жасаудың берері мол.

Пәнді оқыту үдерісінің негізгі мақсаты – арнайы педагогикалық әдістерді мақсатты, жүйелі түрде қолдана отырып, студенттердің интеллектін, шығармашылық ойлауын, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін арттыру, өз бетімен білім алу дағдыларын дамыту болып табылады. Педагогикалық сөздікте: «пәнаралық байланыс - оқу бағдарламаларының өзара үйлесімділігі» деп анықталған.

Қазіргі кезде білімнің интеграциялануын қамтамасыз ету, оның ғылыми деңгейін арттыру, тұтастай алғанда студенттердің танымдық әрекетіне тән дағдыларды қалыптастыру міндеті негізгі мәселелердің біріне айналып отыр [1, 24].

Сабақ барысында білім алушының ой-санасына әсер ететін түрлі «ми шабуылы» деп аталатын іс-әрекеттер жүзеге асырылады. Педагогикалық қызмет тәжірибесінде психолог мамандар пәнаралық байланыс арқылы әртүрлі пәндердегі білімдерді қабылдауы білім алушының білімдерін бір жүйеге түсіріп, ақыл-ойына серпіліс туғызып, таным қызметіне шығармашылық сипат береді деп тұжырымдайды. Яғни пәнаралық байланыс ақыл-ой әрекетінің психологиялық және ми қыртысының жүйелілік ұстанымдарын ескергенде ғана жүзеге асады. Бүгінгі таңда жоғары оқу орындары болашақ мамандарды даярлауда кәсіби даярлыққа көп көңіл бөліп отыр. Оның бір бөлігі ретінде пәнаралық байланыс пәндерді меңгертуде қоғамның әртүрлі салаларында студенттердің қарым-қатынастық құзырлығын қалыптастыру жатады. Сол себепті жоғары оқу орындарында оқытушыларға қойылатын жаңа әлеуметтік-экономикалық талаптар ең алдымен студенттердің жаһандану үрдісі және олардың мегақарым-қатынастық ортаға бейімделген қарым-қатынастық білім-біліктерін қалыптастырумен байланысты.

Пәнді оқыту үдерісінің негізгі мақсаты – арнайы педагогикалық әдістерді мақсатты, жүйелі түрде қолдана отырып, студенттердің интеллектін, шығармашылық ойлауын, ғылыми

көзқарасы мен белсенділігін ұшқырлау, өз бетімен білім алу дағдыларын дамыту болып табылады.

Оқыту процесін тиімді ұйымдастыру, жеке пәндер арасындағы ортақ ұғымдарды заңдылықтарды бір-бірімен өзара байланыстыру, студенттердің танымдық, ізденушілік қабілеттерін, іс-әрекеттерін дамыту, алған білімдерін жинақтау, тәжірибеде қолдана білуге үйрету және тағы басқа мәселелер дидактикалық тұрғыдан шешуді қажет етеді. Пәнаралық байланыстардың бір пайдалы жағы ол бүкіл оқыту ісін, барлық оқытушыларға бірыңғай талаптар қоюға және әртүрлі пәндерде ортақ мүддені шешуге жұмылдырады. Пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың жолдарына мыналарды жатқызуға болады: жеке пәнді оқытқанда басқа пәндерді оқыту ісіне өз ықпалын тигізетіндей болуын көздеу; пәндерді оқып үйренуде өтілетін материалдарды уақыт жағынан үйлестіріп отыру; студенттердің ғылыми теориялар мен заңдылықтарды игеруің, олардың жинақтылығымен әдістерімен, дағдыларымен сабақтастыра қалыптастыру; жалпы теориялық білім алуды және практикалық іскерліктер мен дағдыларды бірыңғай әдіспен жүзеге асыру; әртүрлі пәндердің зерттеу әдістерінің ортақ ерекшеліктерін көрсете білу; сабақтарда оқылатын құбылыстардың өзара байланысын ашып, дұрыс дидактикалық дүниетаным қалыптастыру.

Ғалым Ю.А.Самариннің пікірі бойынша, оқыту үдерісінде пәндер арасында байланыс құру – білімнің беріктігін қамтамасыз ететіндігі тұтас және жүйелі көзқарастарды қалыптастырудағы қажетті педагогикалық жағдай болып табылады. Сонымен қатар Ю.А.Самарин «жүйеаралық байланыстар ғана тұлғаның дүниетанымы мен мінез-құлқының бірлігін, тұтастығын қамтамасыз етеді», - дейді [1, 37].

Жалпы сабақ үдерісі – психологиялық кезеңдерден тұратыны белгілі. Тәжірибелі педагог маман – оқытушылар сабақты қызықты және тиімді өткізуді көздейді. Сабақ мақсатының біріне пәнаралық байланыс арқылы тыңдаушы және білім алушының ой-санасы мен таным-түсінігінде қызықты ақпараттармен игі әсер ету арқылы оның қоршаған ортаға, білім әлеміне деген ынтасын арттырады. Әрбір білім алушы – жеке тұлға. Ендеше сол тұлғаның қабілетін бұрынғы меңгерілген білімді түрлі қосымша білім арқылы алдын-ала білуіне байланысты.

Көптеген зерттеушілер білім алушыларды ойлау міндеттерін шешуде ұтымды тәсілдерді пайдалануға арнайы үйретудің қажеттілігіне көңіл бөледі және оны (әсіресе, математика ғылымында) міндет санайды. Олар мектепте мұғалім, жоғары оқу орындарында оқытушылар сабақ беру тәсілдерін (талдау, қорытындылау, жинақтау, салыстыру, дәлелдеу, т.б.) оқушы/студенттің санасына ойлаудың әдетке айналған тәсілдерді деңгейіне дейін жеткізіп, қалыптастыруы керек екендігін анықтады.

Педагогика саласындағы барша зерттеушілерге танымал Я.А.Коменский «ғылыми білім біршама бастамалардан тұрады, егер оларды ажырату тәсілдерін білсе, ағашта қысқартылған тамырлардан бұтақтар, жапырақтар, гүлдер мен жемістер өсетіндігі сияқты шексіз көптеген ережелер пайда болады. Адамның «заттардың байланысын дұрыс түсінуі» маңызды деп есептеген. Соған орай білім оқушы мен студентте әлемнің біртұтас ғылыми бейнесін, оны логикалық-танымдық және ғылыми тұрғыдан талдай білудің әдіс-тәсілдері мен әрекет түрлерін қалыптастырады деп білуге негіз бар. Сондықтан пәнаралық байланыс ойлау әрекетінің әдіс-тәсілі ретінде танымдық міндеттерді шешіп, оқушылар/студенттер санасындағы бұрынғы меңгерілген білімді бірнеше рет дәлелді жаңғырту мен қайталауды ұйымдастыру нәтижесінде есте жақсы бекітеді.

Оқыту процесін тиімді ұйымдастыру, жеке пәндер арасындағы ортақ ұғымдарды заңдылықтарды бір-бірімен өзара байланыстыру, студенттердің танымдық, ізденушілік қабілеттерін, іс-әрекеттерін дамыту, алған білімдерін жинақтау, тәжірибеде қолдана білуге үйрету және тағы баска мәселелер дидактикалық тұрғыдан шешуді қажет етеді. Пәнаралық байланыстардың бір пайдалы жағы ол бүкіл оқыту ісін, барлық оқытушыларға бірыңғай талаптар қоюға және әр түрлі пәндерде ортақ мүддені шешуге жұмылдырады. Пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың жолдарына мыналарды жатқызуға болады: жеке пәнді оқытқанда басқа пәндерді оқыту ісіне өз ықпалын тигізетіндей болуын көздеу; пәндерді

оқып үйренуде өтілетін материалдарды уақыт жағынан үйлестіріп отыру; студенттердің ғылыми теориялар мен заңдылықтарды игеруін, олардың жинақтылығымен әдістерімен, дағдыларымен сабақтастыра қалыптастыру; жалпы теориялыьқ білім алуды және практикалық іскерліктер мен дағдыларды бірыңғай әдіспен жүзеге асыру; әр түрлі пәндердің зерттеу әдістерінің ортақ ерекшеліктерін көрсете білу; сабақтарда оқылатын құбылыстардың өзара байланысын ашып, дұрыс дидактикалық дүниетаным қалыптастыру.

А.Я. Коменский былай үйреткен: «Байланысы бар барлық нәрсені сол байланыстарымен қоса оқыту керек». Пәнаралық байланыс оқылатын теорияны терең меңгеруді және ғылыми түсініктерді нәтижелі қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Ол ғылымдарды интеграциялауға, білім салалары арасындағы байланысты дамытуға, ғылымдар жүйесінде пәннің орнын анықтауға әсерін тигізеді. Пәнаралық байланыстың өз дамуында нақтылы негіз бар.

Бірінші негіз – оқытудың жан-жақты болуына талап қою. Пәнді жан-жақты білу үшін, оның байланысының бар жағын оқып-білу, қамту қажет. Нақты дүниедегі бір құбылыс әр ғылымда әртүрлі жақтармен сипатталады. Сондықтан, студенттің санасына зерттелетін нысанның санқилы жақтарын тұтасымен қарастыруға бағыттайтын пәнаралық байланысты қалыптастыру керек.

Екінші негіз – ғылымды интеграциялау үрдісі. Маманды дайындау сапасы белгілі мөлшерде білім салаларының, ғылым мен тәжірибе арасындағы байланысын және де ғылымдар жүйесіндегі оқылатын пәнінің орнын дұрыс түсіндіруге тікелей тәуелді.

Үшінші негіз И.П. Павловтың ілімі бойынша ақыл-ой әрекетінің табиғаты ассоциативті болатындығында, дәлірек айтқанда тану үрдісінің қарапайым элементі болып жергілікті ассоциация табылады. Өзара байланыста болу үшін, ассоциацияның бір элементін орнату сәтіне дейін, алдыңғы ассоциацияның элементі негізінен санада бекітілген болу керек.

Психологиялық және физиологиялық тұрғыдан қарағанада, толық емес білімнен толық білімге көшу бұл ассоциацияның бір деңгейінен екінші, күрделі де көпжақты кеңейтілген деңгейіне көшу болып табылады. Санада әртүрлі көзқарастар арасында байланыстар құру ойлау қабілеттері мен білімді қалыптастырады. Білімді қалыптастыру оқыту кезеңдеріне сәйкес жеңілден күрделіге ауысады. Әртүрлі ассоциациялар (жергілікті, жүйе ішіндегі және пән ішіндегі, жүйеаралық және пәнаралық) оқытудағы пәнаралық байланыс құрудың психологиялық негізі болып табылады. Пәнаралық байланыстар туралы көптеген түсініктер бар. Ғалымдардың бір тобы оны оқу үрдісін жаңартудағы дидактикалық шарт ретінде қарастырады, ал басқалары оқыту мақсаттарының бірдейлілігі деп түсінеді. Пәнаралық байланыс дұрыс ұйымдастырылғанда оқу жоспары мен әртүрлі оқу пәндердің әрқайсысы өздерінің әдістемелік бағдарын ұстай отырып, жан-жақты оқыту мен қатар тәрбиелік үрдіс арасындағы байланысты да қамтиды. «Оқылып жатқан пәндер арасындағы байланыс әр пәннің әрқайсысының ішкі логикасын бұзбайды. Пәнаралық байланыстардың негізі - келісілген мақсатты, мазмұнды, әр пән бойынша оқу материалын оқып үйрену темпін олардың арасында қарастырылуға жататын нысандарды дұрыс бөлуді қадағалайтын оқу жоспары мен бағдарламаларды құру болып табылады» [2, 37].

Пәнаралық байланыстар әлеуметтік-педагогикалық, әдістемелік, дидактикалық және психологиялық аспектілерде қарастырылады. Педагогтар пәнаралық байланысты қарастыруда байланыстың үш негізгі типіне бөледі: мазмұнды-ақпараттық, операциялық-қызметтік және ұйымдастыру-әдістемелік. Мазмұнды-ақпараттық байланыс білім мазмұны негізінде орналастырылады және деректік, ұғымдық, түсініктер және теориялық болып бөлінеді. Операциялық-қызметтік байланыс оқу үрдісінде қалыптасқан іскерлік негізінде құрылады және практикалық іскерлік пен дағды өңдейтін деректікке; ойлау қызметінің оқу іскерлігін қалыптастыратын танымдыққа; дүниетанымдық көзқарасты бағалауды, коммуникативті және басқа да қызмет түрлерін қалыптастыратын бағалы-ориентациялыққа бөлінеді. Ұйымдық-әдістемелік байланыс студенттердің жалпы қалыптасқан байланыстар мен іскерліктерді меңгеруін қамтамасыз етеді, меңгеру тәсілдеріне, орындалу уақытына және

оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру формасы мен деңгейіне байланысты генетикалық, құрылымдық және хронологиялық болып бөлінеді.

Пәнаралық байланыстың студенттерді кәсіби-педагогикалық дайындауда ерекше мәні бар. Бұл түсінікті де, себебі болашақ оқытушының өз пәні бойынша ғана емес, сонымен қатар басқа пәндер бойынша да дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыратын білімдері болуы керек.

Ақпараттандыру білімді жетілдіру барысына елеулі әсерін тигізді. Ақпараттық және коммуникациялық негізде оқытудың жаңа технологиялары оқу барысын күшейтуге, түсініп қабылдауды жылдамдатуға, кең көлемді білімді түсініп терең меңгеруге мүмкіндік береді.

Оқу жүйесіндегі ақпараттық технологиялар - компьютерлік техника мен программалық құралдардың көмегімен студентке ақпаратты дайындауды және беруді жүзеге асыратын үдеріс. Оқу жүйесіндегі ақпараттық технологияларда ақпаратты беріп үйренуде мыналарды бөліп айтуға болады: техникалық құралдар, оған компьютерлік техника, байланыс жолы, және әртүрлі жүктеме бойынша берілетін программалық құралдар. Оқытушы компьютердің көмегімен берілетін сабақты өңдеуде оның функционалдық мүмкіндіктерін және жоғарыда аталған компоненттердің әрқайсысын қолдану шартын білуі тиіс. Техникалық құралдардың да программалық құралдардың да өз ерекшеліктері бар және оқу барысына айтарлықтай әсерін тигізеді.

Кеңестік білім беру жүйесінде жалпы сипаттағы дәстүрлі әдіс-тәсілдер жүйесі қалыптасты және қолданылды. Ал тәуелсіздік алған жылдары ұлттық білім жүйесінде жаңа тұлғаны, жан-жақты және бәсекеге қабілетті маман дайындау көзделуде. Бұл – жаңа дәуірдегі жаңа талаптардың инновациялық жүйесін енгізіп және қарқынды қолдана білу. Соған орай білім беру жүйесінде сан алуан әдіс-тәсілдер қарастырылуда. Қазіргі кезде жаһандық жағдайда түрлі ақпараттардың қарқынды даму кезеңінде білім алушының таным-түйсігінде жан-жақтылық басым. Ол басы артық ақпараттар кейде негізгі білім алуда өз кедергісін тигізіп жатса, екінші жағынан көп білу мен әлемдік кеңістікке бойлауына жол ашып жатады. Соның бірі – интернет жүйесі. Әлемде адамзат өмірін осынау ғылыми техниканың жетістігінсіз елестете алмайды. Баладан ересекке дейін ақпарат көзіне айналған және қажетін өтеуде осы тәсіл жетік меңгерілуде.

Тәжірибелі оқытушылар өз пәнін жүргізу барысында пәнаралық байланысты тиімді қолданады және оның психологиялық сипатын толық меңгеруде. Педагогика саласындағы әрбір тәжірибелі маман – психолог. Ал жалпы психологияда Д.Локк «байланыс» деп түсінік берген ассоциация деген ұғым қолданылады. Ол латын тілінің «associo» сөзінен аударғанда *байланыстырамын* деген мағынаны білдіреді. Ендеше пәнаралық байланыс дегеннің өзі тақырыпты басқа ғылым саласымен байланыстыру деген екен.

Сонымен қатар білімді тәрбиемен ұштастыра отырып, пәнаралық байланысты тиімді қолданудың психологиялық аспектісі зор. Айталық жастарды тәрбиелеу әрқашанда кезек күттірмейтін мәселелердің негізгісі болып сналатын құбылыс – тәрбие мәселесі. Қай кезде болмасын педагогика саласында тәрбие мәселесіне зор көңіл аударылып келеді. Және жастарға патриоттық тәрбие беру, отаншылдық рухта тәрбиелеу, елжандылық қасиеттеріне баулу сияқты жеке тұлғаға қатысты ізгі іс-әрекеттерді жүзеге асыратын педагогтар қауымы.

Бүгінгі таңда біздің қоғамымызда саясат, адамгершілік,тэкономика, өнер, құқық салаларының кейбір бағыттарында гуманистік нақтылықтың жетіспеуі байқалады. Осыған байлансты гуманистік шынайылылықтың қалыптасуы, ерекше құбылысына мағына берілуде. Ал тәрбие дегеніміз – қоғамдық құбылыс, қоғам және жеке тұлғаның оның жеке тұлғаның арақатынасын қамтамасыз ететін басты жүйе. Бұның ең басты мақсаты – жеке тұлғаны әлеуметтендіріп, оның жағымды қасиеттерін дамыту, қоршаған ортадағы адамдармен тіл табысып, өзіне және басқаларға ыңғайлы болу болып табылады. Тәрбие – адамның ішкі және сыртқы мәдениетінің көрсеткіші. Оның сөйлеуінен, іс-әрекетінен, атқарған ісінінің қаншалықты жауапкершілікпен орындалғанының айқындап тұратын көрсеткіш. Бүгінгі педагогиканың да жеке тұлғаны бәсекеге қабілетті, өзінен қоғамға пайдасы молырақ тиетін тұлға етіп тәрбиелеу. Білім тәрбие арқылы қалыптасатындықтан, сабақта пәнаралық

байланысты күшейте отырып, қолданылу пәрменділігін арттыру қажет-ақ және ол өз нәтижесін бермей қоймайды.

Егемен еліміздің ертеңі сенімді де серпінді дамуы үшін ұлттық белгілердің, соның ішінде ұлттық құндылықтармен қатар, жаңа заманауи дағдыларды қалыптастыру да көзделеді. Туған анасын, елін халқын, тілін Отанын сүю мәселесі – сол халықтың тұрмыс-тіршілігін, келбетін, сондай-ақ дүниетанымын дамытып, келешекке оң бағыт береді.

Тіл мен тарих – тамырлас ұғым. Сондықтан сабақ барысында студенттердің немесе басқа да білім алушылардың бойында әмбебап дәстүрді қалыптастыру үшін ұлтқа тән өнегелі істер мен тарихи танымның терең мәнін жіті түсіндіру мақсатында білім беру қатар жүреді. Бұл тарих пен тілдің, таным мен мәдениеттің, өнер мен саясаттың байланыстырыла беруін де қажет етеді.

Қазіргі кезде жиі айтылатын «бәсекеге қабілеттілік», «нарықтық экономика» сияқты мәселелерді сабақта пәнаралық байлнсты тиімді қолдану арқылы жан-жақты түсіндіру қажет.

Тәуелсіз Қазақстан қазақ ұлтының тарихи Отаны болғандықтан ұлттық рухани құндылықтардың сақталуы, өсіп өрбуі тек осы жерде ғана мүмкін. Оларсыз қазақ ұлты да, жеке бет-бейнесі бар Қазақстан мемлекеті болмақ емес. Осыған орай сабақ барысында білім алушының тарихи танымын жетілдіру үшін де пәнаралық байланыстың мәнінінің зор екенін байқаймыз. Қандай да бір ғылым саласымен, қоғаммен, тарихпен, психология, тағы басқа салалармен кез келген тақырыпты ретн келтіре байланыстыру, сабақтастыру ,сөз жоқ, білім алушының қызығушылығн арттырады. Денсаулыққа қатысты мақал-мәтелдерді медицина ғылымымен, ұлттық мәдениетті қазақы өркениетпен, заңи терминдерді сонау тарих қойнауына еніп кеткен заң ережелеріне балайтын жарғы тарауларын, қалайда оқытушының іздені арқылы білім алушының психологиялық жай-күйін ескере отырып, оң әсері болатындай мәліметтермен көмкеру сабақтың қызықты өтуінен бірден бір игі іс болп табылады.

Осындай ұғымды өз сабағын ізденіспен өткізетін және алдында отырған бүгінгі білім алушының (оқушы, студент) ертеңгі маман екендігін, олардың еліміздің дамуына жан-жақты өз үлесін қосатындығын ескере отырып, толыққанды бәсекеге қабілетті болып шығуын көздейді. Жоғарыда атап өткен ассоциацияны «нервтік-психологиялық құбылыстар арасындағы заңды байланыс формасында пәндер мен ақиқат шындық құбылыстарын бейнелейтін өзара байланыс ретінде» анықтайды. Біздің білеріміз, психологиялық тұрғыдан ассоциацияны объективті шындықты бейнелеудің барлық формалары арасындағы байланыстардың негізіне түйсік, сезім жататынын теңестіру деп түсіндіреді. Сондықтан да ол ми қыртысындағы сигналдық жүйе, атап айтқанда, сөз, сөйлеу, ойлау жетекші орын алатындығын білеміз. Осындай тұжырымдар И.П. Павловтың еңбектерінде де кездеседі.

Отандық білім беруде жаңашыл педагогтар мен ізденісі мол оқытушылар сабақ тақырыбын ғылымның барша салаларымен байланыстыра түсіндіреді. Сабақ берудің жаңаша заманауи талаптарына жататын ізденістердің ең кең тараған түрлерінің бірі - техникалық құралдарды тиімді қолдану арқылы пәнаралық байланыстың тиімділігін арттыру. Тәжірибелі, ізденісі мол мұғалім/оқытушы білім алушының қызығушылығын арттыра отырып, сабақ тақырыбын басқа да тақырыптармен жымдастыра алады.

Қазіргі ұлттық білім жүйесінде ғаламдық жаңалықтармен байланыстыра қарастыру білім алушының көп ақпарат алуына мүмкіндік жасайды. Қазіргі таңда білім берушілерге қойылатын тың талап – жан-жақты ізденіс. Уақыт талабы солай. Жаттандылықтан, бір сарындылықтан қашу – жаңа технологиялар мен инновациялыққа жол ашады. Алайда тарихты сызып тастауға болмасы анық. Кеңестік дәуірде де өз заманының жаңа талаптары болды. Жақсы жақтарын ала білген педагог өз ісінің нәтижесін көре білді. Айталық, сол дәуірдегі зерттеуші ғалым педагогтар И.М.Сеченов пен И.П.Павлов еңбектерінің мәні зор болды. Олардың еңбектерінің ақыл-ой әрекетінің даму процесін тереңірек талдаудың маңызы зор болды. И.М.Сеченов танымдық іс-әрекеттің даму және пайда болу проблемасын

өзекті мәселе ретінде зерттесе, И.П.Павлов жоғарыда атап өткен «ассоциация» ұғымын қолдады [3, 43].

Бұларды біз қазір де жоққа шығарып тастаған жоқпыз. Ақыл-ой терапиясы бірінші кезекте орын алады. Адамзат барша ғылымның, табиғи құбылыстардың сырын ақыл арқылы, жүректен өткізе отырып, тұжырым жасайды және қажетін алады. Тіпті Ю.А. Самарин ақыл-ой әрекетінің дамуы деп ассоциацияны қарастырады. Сөйтіп, зерттеуші пәнаралық байланыстың психологиялық негізін ашып көрсетеді. Ол жасаған тұжырым өзінің «Ақыл-ой психологиясының очерктері» атты еңбегінің мазмұнында берілген.

Ал біздер ата-бабадан жеткен ұлағаттарға зер салсақ, «ақымақ болма, ақылды бол», «адам бол» теориясы ұлттық отбасылық тағылым ретінде қалыптасқанын көреміз. Әке ұлына, анасы қызына ақылмен жасалған істің кемшін тұстары болмайтынын айтып отырған. Өз ұрпағының алғашқы ұстазы мен тәлімгері ата-ана қашанда отбасылық педагогиканың негізгі ұстанымдары (принцип) ақыл-ойдың дұрыс болуын көздегені мәлім. Қай кезде болмасын ақымақ ұрпақ, ақылсыз ұл-қыз өсіруді ешкім ешқашан мақсат тұтпайтыны анық. Ата қанымен, ана сүтімен берілген асыл қасиеттерді біліммен ұштастырып, есейіп, ержетіп, елін басқарған ұл-қыздер аз еместігін көріп жүрміз. Бірі атқа қонса, бірі жоғары лауазымды иемденіп тәуелсіз еліміздің дамуына өз үлестерін қосып жүр. Осының бәрі-дағы мектеп пен жоғары оқу орнында сабақты жан-жақты байланыстыра өткізіп, толық және өз дәрежесінде сапалы білім бергендіктің нәтижесі деуге болады.

Ендеше пәнаралық байланыстың қажеттілігін көздеп, тиімді жолмен жүзеге асыра алған педагог жаңа заманға лайықты маман, бәсекеге қабілетті-толыққанды азамат дайындауда жоспарлы түрде өз мақсатына жете алады.

Жоғары нәтижеге жетудің бір жолы – тынбай еңбектеніп, жаңашыл ізденіс иесі болу.

Әрбір ұстаздың мектепте, сондай-ақ, орта және жоғары оқу орындарында әрбір білім алушының психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, барынша игі әсері мол мәліметтермен толықтырып, заманауи ақпараттарды қолайлы қолдану сабақтың тиімділігін арттырса, білім алушының ынтасын артары да сөзсіз. Бұл өзара үндестік болашақ маманның қабілеті жоғары, сенімін серік еткен азамат болып шығу мүмкіндігін арттырады. Осыдан келіп, «ұстазы жақсының ұстамы берік» деген ой-пікір қалыптасса керек.

Қорыта келгенде, пәнаралық байланыстың оқу пәндері арасындағы байланыстың мәнін психикалық процестің заңдылықтарымен дәлелдеуге болатындығы психологтардың зерттеуіндегі бір сипат болса, ол заңдылықтардың бірі пәнаралық және ғылымдар жүйесінедегі арасындағы ассоциациялық байланыс болып табылады. Тағы бір ескеретін тиімді әдістердің бірі - инновациялық ізденіс. Бүгінгі күні бұл жайында жиі айтылып жүр. Мәселен, *Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – оқудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу»* [5, 44] *деп, атап көрсеткендей-ақ, қазіргі кезеңде әрбір оқытушының алдына қойылып отырған басты міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру. Соның бірі – кейс әдісі. Кейс стади әдісі - оқытушының креативті ойлауын дамытып, сабақтың мазмұнын ерекше құруға шығармашылық мүмкіндігін кеңейтуге жағдай жасайды. Білім алушының ойлау қабілетінің жоғары болуы үшін де мол мәлімет, айтарлықтай ақпараттар керек. Міне, осының бәрі-дағы пәнаралық байланысты дұрыс және жүйелі түрде қолдана алудың нәтижесінде анықталады. Бұл арада жоғары оқу орындарындағы оқытушылар мен мектеп мұғалімдерінің зор іденісін қажет ететіні анық.*

Ізденіс қашанда нәтижелі істерге қол жеткізудің сара жолы болмақ.

Бүгінде білім алудың тиімді әдістерінің біріне айналған case-study әдісі теориялық білім алған студенттерді болашақ мамандықтың практикасына негізделген әрекеттерге баулиды.

Case-study - таңдау жасау және шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыратын тиімді әдістердің бірі екендігі анық. Ал бұл оқу үдерісінде жиі қолдануға болатын және тиімді

әдіс ретінде қабылдау қажет. Студенттің қоғамдағы барша жағдаяттың ортасында өз бетімен шешім қабылдай алу қабілетін арттыра түсіп, оның жеке тұлға ретінде қалыптасуына жола ашады деуге болады. Сонымен қатар кейс әдісін шығармашылық жұмыстар қатарына да жатқызуға болады. Шығармашылық - өте күрделі процесс. Шығармашылық – білім алушының өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермей, оның рухани күшін нығайтып, өмірден өз орынын табуға көмектеседі.

Сабақ барысында әрбір ұстаз білім алушылардың қабілетіне қарай, білім деңгейін ескере отырып, өз бетімен еңбектенуге, ізденуге баулиды. Оларды шығармашылыққа баулып, өзіндік шешім қабылдап, қорытынды жасауға машықтандырып, олардың ақыл-ойын дамытады. Дүниетанымын қалыптастырады және өз пікірін айта алу сенімін арттырады. Осының бәрі пәнаралық байланыстың жүйелі жүзеге асуын қажет ететін іс-әрекеттер.

Еліміздің рухани адамгершілік байлығын, мәдени мұрасын зерттеп, оны студент жастар бойына сіңіру ұлттық-жалпыадамзаттық құндылықтарды игерту бағытында іске асыру өзекті мәселе болып отыр. Студент тұлғасын дамыту мәселесі тек педагогикалық категория: әлеуметтану, мәдениеттану, этнография, этика, логика, демография, т.б. әр қырынан қарастыруды қажет етеді. Бұл адамның тұлға болып қалыптасуы қоғам, табиғат, мәдениет, әлеммен біртұтастықта жүзеге асатын үрдіс екендігін көрсетеді.

Отандық жастардың болашағына мән беріп қарайтын ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі – жаңа Қазақстан» атты Жолдауында қазақстандық патриотизм, саяси ерік, жігер – жаңа Қазақстанды құрудың аса маңызды факторлары бөлімінде «Өткен жолымыз лайықты жол болады, ал біздің бірлескен шешімдеріміз бен тындырған ісетеріміздің нәтижесі таңғаларлықтай болды. Мұның бәрі де жалпы қазақстандық патриотизмнің іргеитасын қалап, біздің Отанымыздың, біздің барша көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыздың, біздің балаларымыздың тамаша келешегі бар екені негізгі мақтаныш пен сенімді туындатады» - деп атап көрсеткен болатын. Ендеше, шын мәнінде, отанға адал, қоғамның дамуына өз үлесін қоса алатын, патриоттық сезімі жоғары жастарды сабақ барысында тақырыпты сан алуан ғылыммен ұштастыра отырып, байланыстыра әңгімелеп, пәнаралық әдісті өте тиімді өткізудің маңызы зор.

Қандай пән, қандай тақырып болмасын сабақ барысында білім алушының қызығушылығын арттыра түсудің тиімді жолы болып табылады. Сонымен қатар білімді тәрбиемен ұштастыра отырып, пәнаралық байланысты тиімді қолданудың психологиялық аспектісі зор. Айталық жастарды тәрбиелеу әрқашанда кезек күттірмейтін мәселелердің негізгісі болып саналатын құбылыс – тәрбие мәселесі. Қай кезде де бұл орайда педагогика саласында тәрбие мәселесіне зор көңіл аударылып келеді. Және жастарға патриоттық тәрбие беру, отаншылдық рухта тәрбиелеу, елжандылық қасиеттеріне баулу сияқты жеке тұлғаға қатысты ізгі іс-әрекеттерді жүзеге асыратын педагогтар қауымы екені және анық.

Қорыта келе айтарымыз, қандай тиімді әдіс қолдансақ та басты міндет – жоғары сапалы білім беруді қамтамасыз ету. Қажеттісі оның фундаменталдық, сабақтастық негізде білім беру ортасын құру, актуалды, болашаққа сәйкес баланың, қоғамның, мемлекеттің қажеттігін өтеу.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Білім және ғылым. Энциклопедиялық сөздік. – Алматы, 2009.

2 Сеченов И.М. Избранные произведения. – М.: Изд.АН СССР, 1952. – Т.1. – 399 с.

3 Павлов И.П. Полное собрание сочетаний. . – М.: Изд.АН СССР, 1951. – Т.3. Кн.2. – 408 с.

4 Примбетова М. Зерде баспалдақтары /ғылыми мақалалар жинағы/. – Астана, 2014.

5 Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабы. – Астана, 2010.

В данной статье рассматриваются психологические аспекты и эффективность межпредметных связей. Наряду с этим автор статьи рассматривает межпредметную

связь на занятиях, как способ получения знаний и навыков путем использования всесторонних методов и увеличения мотивации обучающихся.

This article discusses the psychological aspects and effectiveness of interdisciplinary connections. Along with this, the author examines intersubject connections in the classroom as a way to gain knowledge and skills through the use of comprehensive methods and increasing the motivation of students.

УДК 332.1:37

А.О. Рахимова
Казахский гуманитарно-юридический университет
Астана, Казахстан

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ

Автор статьи рассматривает различные аспекты преподавания профессионального русского языка. В целях эффективного использования в своей работе современных методик обучения, автор анализирует содержание директивного, интерактивного и иных методов доведения материала до студентов. Делается вывод об отсутствии необходимости доминирования одного или двух современных методик. Выбор той или иной методики должен быть обусловлен только её результативностью для конкретной аудитории студентов.

Ключевые слова: интерактивный метод обучения, компетентностный подход, взаимодействие преподавателя и студента в обучении.

В Казахском гуманитарно-юридическом университете (далее – КазГЮУ) каждый день осуществляется поиск современных форм и методов преподавания. Причины этого и возникающие задачи вполне ясны всем участникам этого процесса – во всей республике происходят серьезные изменения всей системы образования. Идут процессы глобализации, затронувшие практически все аспекты нашей жизни, всего образовательного процесса, связанных с доступностью информации и современными компьютерными технологиями. Возникают все более новые концепции образования, Интернет позволяет знакомиться с передовым опытом стран, лидирующих на рынке образовательных услуг. Разработка на новой базе национальной, казахстанской модели образования направлена на достижение востребованности рыночной экономикой будущего специалиста – выпускника ВУЗа, высокой эффективности полученных знаний специалиста, умения приспосабливаться к быстро меняющимся требованиям своей профессиональной квалификации.

- **Современные методики: преимущества и недостатки**

Государственная программа стратегического развития образования Республики Казахстана на 2011-2020 гг. наряду с новыми подходами к образованию вполне оправданно заявляет, что «…к 2020 году Казахстан станет образованной страной, с умной экономикой и высококвалифицированной рабочей силой, и что развитие образования должно стать платформой, на которую будет опираться будущее экономическое, политическое и социально-культурное процветание страны [1].

Однозначно, что формирование будущего специалиста происходит в вузовских аудиториях, а длительный процесс подготовки кадров базируется на конкретных методиках обучения, от степени эффективности которых, и зависит уровень квалификации будущего выпускника. Как сказал великий поэт: «Мы все когда-то обучались чему-нибудь и как-

нибудь». Традиционная советская, она же – германская методика - предполагала жесткую связку «преподаватель-студент», постоянный контроль со стороны преподавателя за учебной деятельностью подопечного и усвоением им учебного материала. В итоге, результативность этой связки зависела от правильного решения преподавателем задач:

1. постановки учебной цели и вытекающей из этого мотивации для студента;
2. осуществление передачи материала определенного содержания (лекции) и его интерпретация для студентов (семинары);
3. эффективности контроля, носившего обычный рутинный характер;
4. решения преподавателем задачи методической проработки учебного материала.

- **Директивный метод**

Назовем данную модель обучения обычной, классической. Классическая модель обучения носит командный, директивный характер. При классической модели результат учебы расценивается как передача как можно большего объема знаний за счет достижения сжатости учебного процесса, когда происходит односторонняя массированная передача, где активной, системно-структурированный поток информации исходит от преподавателя. Воспроизведение полученной информации при этом механическое: хороший и активный студент, истинно заинтересованный в эффективности процесса обучения воспроизводит полученную информацию почти дословно. Но проследить прочность и основательность таких знаний достаточно сложно, в особенности трудно проследить эффективность применения знаний.Основные критерии директивной модели обучения являются одновременно его несомненными достоинствами: точность, бесспорность, достоверность излагаемого (это предполагает большое количество лекций); итоговый контроль, предположительно наличие самостоятельной работы во внеурочное время, письменных работ не предусматривается.

- **Интерактивный метод**

Создание инновационных образовательных технологий, нацеленных на формирование у обучаемых культуры системного мышления, созидательной деятельности и мировоззрения, направлено на развитие и формирование профессионально-ориентированной личности. Инновационные технологии должны обладать широким спектром составляющих, в которые входят следующие критерии: соответствие содержания образования актуальным проблемам; научная обоснованность; реализуемость в современных условиях; управляемость; востребованность результатов в образовательной системе страны [2]. Требования к знаниям стремительно меняются. На основе новых информационных и педагогических технологий, методов обучения стало возможным изменить, причем радикально, роль преподавателя, сделать его не только носителем знаний, но и руководителем, инициатором самостоятельной творческой работы студента, скажем больше – выступить в качестве проводника в океане разнообразнейшей информации, способствуя самостоятельной выработке у студента критериев и способов ориентации, поиске рационального в информативном потоке.

Рассмотрим интерактивный метод поближе и выявим его составляющие:

1. метод проблемного изложения
2. презентации
3. дискуссии
4. кейс-стади
5. работу в группах
6. метод мозгового штурма
7. метод критического мышления
8. викторины
9. мини-исследования
10. деловые игры
11. ролевые игры
12. метод Insert – метод индивидуальных пометок, когда студенты пишут 10-минутное ассоциативное эссе

13. метод блиц-опроса

14. метод анкетирования или прием «Бинго» и др.

В психолого-педагогическом исследовании проблемам формирования профессионального мастерства к применению информационных и других инновационных технологий было посвящено ряд работ (М.М. Буняев, Л.И. Долинер, Э.И. Кузнецов, Н.В. Сафронова, Д.М. Джусубалиева и др.). Информационная грамотность преподавателя рассматривается в виде уровней владения компьютерными технологиями, это элементарная грамотность, функциональная грамотность, системная грамотность. Г.А. Кручинина выделяет следующие компоненты компьютерной грамотности: знание научной и научно-методической литературы, учебно-методических материалов, относящихся к обучению с помощью компьютера; знание программного обеспечения персональных компьютеров; знание возможностей компьютера для управления учебным процессом и для решения конкретных педагогических проблем; умение проанализировать содержание всего курса, темы, отдельного урока для составления сценариев обучающих программ, с учетом дидактических возможностей компьютера; умение предложить изменения к существующим обучающим программам различных типов; способность оценивать программное обеспечение учебного процесса с точки зрения профессионала в области обучения; умение учитывать индивидуальные особенности учащихся при обучении с использованием компьютерной техники; умение разрабатывать конспекты занятий с включением обучающих программ различных типов в систему деятельности преподаватель-компьютер-учебник, учебное пособие -обучаемый; умение проводить урок в компьютерном классе; умение разрабатывать тему по предмету специализации с использованием различных типов [3].

Одним из эффективных методов активации процесса обучения считается метод проблемного изложения. При таком подходе лекция становится похожей на диалог, преподавание имитирует исследовательский процесс (выдвигаются первоначально несколько ключевых постулатов по теме лекции, изложение выстраивается по принципу самостоятельного анализа и обобщения студентами учебного материала). Эта методика позволяет заинтересовать студента, вовлечь его в процесс обучения. Противоречия научного познания раскрываются посредством постановки проблемы. Учебная проблема и проблемная ситуация являются основными структурными компонентами проблемного обучения. Перед началом изучения определенной темы курса ставится перед студентами проблемный вопрос или дается проблемное задание. Стимулируя разрешение проблемы, преподаватель снимает противоречия между имеющимся ее пониманием и требуемыми от студента знаниями. Эффективность такого метода в том, что отдельные проблемы могут подниматься самими студентами. Главный успех данного метода в том, что преподаватель добивается от аудитории «самостоятельного решения» поставленной проблемы. Организация проблемного обучения представляется достаточно сложной, требует значительной подготовки лектора. Однако на начальном этапе использования этого метода его можно внедрять в структуру готовых ранее разработанных лекций, семинаров как дополнение. И, наконец, последнее условие – этот метод применим для преподавателей юристов, философов, экономистов. Изучающим язык он вряд ли подходит.

Другим эффективным методом можно назвать метод кейс-стади или метод моделирования конкретных ситуаций. Центральным понятием этого метода является понятие ситуация, т.е. набор переменных, когда выбор какого-либо из них решающим образом влияет на конечный результат. Принципиально отрицается наличие единственно правильного решения. При данном методе обучения студент самостоятельно вынужден принимать решения и обосновать его. Этот метод стал применяться еще в начале XX века в области права и медицины. Ведущая роль в распространении этого приема обучения принадлежит Гарварду. Именно там были разработаны первые кейсовые ситуации для обучения студентов по бизнес-дисциплинам. Метод кейс-стади, если следовать определению разработчиков метода, это метод обучения, при котором студенты и преподаватели участвуют в непосредственном обсуждении деловых ситуаций или задач. Эти кейсы,

подготовленные обычно в письменной форме и составленные исходя из реальных фактов, читаются, изучаются и обсуждаются студентами. Кейсы составляют основу беседы аудитории под руководством преподавателя. Поэтому метод «кейс-стади» включает одновременно и особый вид учебного материала, и особые способы использования этого материала в учебном процессе. Этот метод применим практически ко всем специальностям обучения, включая филологию. Можно придумать ситуацию, когда её участники преднамеренно или случайно делают языковые ошибки разного вида, а затем обращаются к «знатоку языка», словами которого и выражается истина.

В целом метод «кейс стади», как уверяют западные наши коллеги – преподаватели ВУЗов, позволяет:

1. принимать верные решения в условиях неопределенности
2. разрабатывать алгоритм принятия решения
3. овладеть навыками исследования ситуации
4. разрабатывать план действий
5. применять полученные теоретические знания на практике
6. учитывать точки зрения других специалистов.

Главное, этот метод способствует развитию умения анализировать ситуации, оценивать альтернативы, прививает навыки решения практических задач.

Разработана общая технология работы при использовании метода «кейс-стади».

1. До начала занятий преподаватель:

- подбирает или придумывает кейс
- определяет основные и вспомогательные материалы
- разрабатывает сценарии

Обязанности студента – получить кейс и список рекомендуемой литературы, готовиться к занятию.

2. Во время занятий преподаватель:

- организует предварительное обсуждение кейса
- делит группу на подгруппы
- руководит обсуждением кейса

Студент:

- задает вопросы
- предлагает варианты решений
- принимает решение
- составляет письменный отчет о работе

Как видно из приведенного обзора интерактивного метода, он ориентирован на необходимость достижения понимания передаваемой информации. Причем сам процесс передачи информации построен на принципе взаимодействия преподавателя и студента. Он предполагает большую активность обучаемого, его творческое переосмысление полученных сведений.

Основные критерии интерактивной модели обучения, являющиеся его похвальными, положительными сторонами: возможность неформальной дискуссии, свободного изложения материала, меньшее число лекций, но большее количество семинаров, инициатива студента, наличие групповых заданий, которые требуют коллективных усилий, постоянный контроль во время семестра, выполнение письменных работ.

Заметим из приведенного, что обе рассматриваемые модели обучения имеют свои как положительные, так и отрицательные моменты.

Будет методически неверным придерживаться какой-либо одной модели. Правильно сочетать эти две модели обучения для достижения эффективности и качества учебного процесса. Казахстанская система высшего образования в условиях рыночных отношений одним из приоритетов для успешного решения задач подготовки квалифицированных кадров выделяет принцип учета интересов обучаемого. В этой связи перед преподавателями казахстанских вузов стоит задача выработки и внедрения таких приемов и методов обучения,

которые бы были нацелены на активацию творческого потенциала студента, его желания обучаться. При этом должна решаться педагогическая задача формирования личности гражданина РК, и его ценностных ориентаций, поскольку процесс обучения в ВУЗе - основная составляющая образовательного процесса в жизни каждого человека. И поэтому, от того, насколько каждый студент будет вовлечен в процесс обучения, в конечном итоге будет зависеть уровень его образованности и интеллигентности во всех смыслах этого слова. Кроме этого, глобальная информатизация современного общества также оказала существенное влияние на образовательный процесс, на систему высшего образования в республике, потребовав радикального пересмотра используемых методик обучения.

Говоря иными словами, в нынешних условиях развития рынка образовательных услуг в Казахстане и учета требований эпохи информационных технологий, преподавание должно сочетать в себе выработанные практикой директивную и, современную, носящую инновационный характер, интерактивную модели обучения.

- **Профессиональный русский язык**

Говоря о собственном опыте, следует заявить, что, будучи филологом по образованию и преподавателем профессионального русского языка для казахоязычных студентов, я использую указанные выше методики применительно к своему предмету и считаю, что правильная языковая подготовка имеет решающее значение для формирования современного конкурентоспособного специалиста. Профессиональный русский язык в казахской аудитории является одной из значимых профилирующих дисциплин, способствующей формированию профессиональной компетенции будущих специалистов. Дисциплина «Профессиональный русский язык» является базовой дисциплиной бакалавриата объемом в 2 кредита, который должен обеспечить языковую готовность студента для дальнейшего овладения специальными дисциплинами. Непрерывное развитие системы образования и социальные требования к личности учителя технологии отражаются в содержании многоуровневой системы профессионального образования.

Профессиональный русский язык в казахской аудитории выполняет функцию формирования и развития коммуникативной компетенции полилингвальной личности будущего учителя технологии. Основная цель обучения профессиональному русскому языку в казахской аудитории состоит в том, чтобы обеспечить языковое развитие студентов, помочь им овладеть функционирующим межнациональным языком: сформировать умения и навыки устной и письменной деловой речью специалиста. Поэтому от уровня его преподавания во многом зависят личностные успехи казахоязычных студентов в овладении как самим профессиональным русским языком в качестве средства общения во всех формах его применения, так и профессиональными коммуникативными навыками казахского, русского и английского языков.

Акцентируя внимание на значимости совершенствования психолого-педагогических условий формирования профессиональной коммуникативной компетенции полилингвальной личности, мы пришли к выводу, что целесообразно использовать на практических занятиях профессионального русского языка материал из учебников и иной научной литературы по специальности, ориентируясь на благоприятные возможности создания профессиональных учебных ситуаций для формирования деловой компетенции будущего специалиста. Так как этот материал заставляет студентов осознавать и задумываться не только о содержании и языке изложения своих будущих статей, аннотаций, курсовых и дипломных работ, но также и о воспитательных аспектах учебных ситуаций, то он помогает ощутить нравственное содержание ситуации и одновременно задуматься о тонкостях профессии. То есть, метод использования на языковых занятиях материалов из специальных учебников и иных профессиональных источников является одним из эффективных средств соединения учебного процесса с воспитательными задачами. Данный метод организации учебной деятельности представляет возможность реализовать идею практико-ориентированного обучения на основе обеспечения междисциплинарных связей, органично связывает языковые дисциплины с профилирующими.

На занятии преподаватель должен предусмотреть использование информационно-коммуникативных технологий обучения для организации учебной деловой игры. С целью реализации избранной педагогом концепции студентам предлагается пошаговое выполнение речемыслительных индивидуальных действий, здесь на интерактивной доске даётся текст упражнения с лексико-грамматическими заданиями. В зависимости от уровня индивидуальной подготовленности на материале учебного текста студенты обучаются самостоятельной работе с научным текстом, который предусматривает пошаговое совершенствование, во-первых, техники чтения:

1) первый шаг-действие: для предварительного ознакомления с текстом преподаватель предлагает студентам чтение-просмотр, здесь студент читает заголовок текста, визуально просматривает объем и содержание материала, отвечает на вопрос «О чём этот текст?»;

2) второй шаг-действие: после условного выполнения первого действия уделяется время для ознакомительного чтения под руководством преподавателя. Участие преподавателя при ознакомительном чтении текста необходимо, так как преподаватель контролирует правильность аудирования и способствует своевременному устранению недостатков чтения студентов;

3) третий шаг-действие: организация деятельности по совершенствованию навыков чтения продолжается углубленным чтением текста. При таком чтении студенты не только изучают содержание текста, но и работают детально над структурой и лексико-грамматическими единицами текста. В результате студент перерабатывает информацию, запоминает содержание, осваивает научную лексику, развивает навыки самостоятельной разработки репродуктивного текста.

- **Опыт КазГЮУ**

Профессора и преподаватели КазГЮУ, как мы указали выше, активно обсуждают и внедряют современные методики преподавания различных, в том числе и языковых дисциплин. Например, в 2013 году в рамках Школы педагогического мастерства были проведены курсы по программе профессионального развития профессорско-преподавательского состава КазГЮУ, где свыше 90 преподавателей прошли обучение.

Именно в жарких дискуссиях школы родилось и укрепилось мнение, что методы и пути обучения не следует возводить в ранг самоцели, это прежде всего средства решения образовательных задач в вузе. Поэтому методы необходимо использовать с учетом специфики каждой учебной дисциплины. В этом смысле, думается, ошибочным навязывание преподавателю популярных, «модных» методик в образовательном процессе.

«Программа профессионального развития» для ППС КазГЮУ стремится усовершенствовать профессиональный уровень и компетентность преподавателей в условиях модернизации системы образования с учетом зарубежных стандартов в сфере образования. Данная программа включала в себя свыше 100 сессий с русским и английским языком обучения. Темы сессий вращались вокруг IT – навыков, Интенсивного английского языка, Ораторского мастерства, курса Основы личностного и профессионального развития, Методики преподавания, Управления изменениями, Методики развития критического мышления и Руководства по написанию научной статьи для публикации. Состав инструкторов PDP включал преподавателей с NazarbayevUniversity, выпускников Universityof Nottingham, LaSapienzaUniversita, New-YorkUniversity и др .На втором потоке ППР вместо Ораторского мастерства был включен новый курс – Актерское мастерство, где был приглашен признанный артист Государственного Академического русского театра драмы им. М. Горького г. Астаны - Матвеев Сергей Федорович.

- **Итоги**

Итак, подводя итоги изложению, можно констатировать, что в процессе преподавания практически всех дисциплин учебных курсов КазГЮУ применяются самые различные методики. В то же время, совершенно очевидно, что современные реалии вносят большие коррективы в понимание форм и методик преподавания практически всех наук. Особое влияние на приемы и средства преподавания оказывают современные компьютерные

технологии и Интернет. Результатом такого влияния является появление интерактивных методов. Основой интерактивных подходов являются интерактивные упражнения и задания, которые выполняются обучаемыми. Основное отличие интерактивных упражнений и заданий заключается в том, что они направлены не только и не столько на закрепление уже изученного материала, сколько на изучение нового. Стремительное расширение применения новых технологий и Интернета привели к появлению мнения о том, что только эти методы являются самыми современными и только на них должны быть основаны новые пути и средства преподавания. Следовательно, остальные методики в образовательном процессе должны уступить им место. Но такая позиция не выдерживает критики. Изучение новых и традиционных методов показало, что при определении правильности или неправильности методик преподавания важно опираться не на степень технической обеспеченности приемов обучения, а на конечную результативность методов преподавания. Только результативность и эффективность позволяют судить как о степени востребованности каждого из методов, так и о содержании современных методик преподавания.

Список литературы

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы от 7 декабря, 2010 года/ Казахстанская правда от 14 декабря 2010 года.

2 Ризуанова А.К. Виды инновационных учебных заведений для обучения одаренных детей. Научно-педагогический журнал. – Алмата, 2008. – № 3. - С. 144.

3 Кручинина Г.А. Экспериментальное исследование дидактической ценности компьютерных программ различных типов для формирования позитивного отношения учащихся к знаниям. – М.: Педагогика, 1991. – 165 с.

4 Интернет-ресурс: http://www.unesco.kz/

5 Интернет-ресурс: http://www.inventech.ru/lib/predpr/predpr0052/

Мақала авторы кәсіби орыс тілін оқытудың әртүрлі қырларын қарастырады. Автор өз жұмысында оқытудың қазіргі заманғы әдістерін тиімді пайдалану мақсатында материалды студентке жеткізудің директивті, интерактивті және басқа да әдістерінің мазмұнына талдау жасайды. Нақты студенттердің аудиториясына арналған әдіс - тәсіл оның беретін нәтижесіне қарай таңдалуы керек.

The author considersthe various aspectsof teachingprofessionalRussianlanguage.Inorder to effectively usein their workmodernteaching methods, the author analyzes thecontent of the prescriptive, and otherinteractivemethods. It is concluded thatthere is no needof dominanceof one or twomodern techniques. The choiceof a particulartechniqueshouldonly be due toits effectivenessfora specific audienceof students.

УДК 070.4

Бекжигит Сердалы
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави
Туркестан, Казахстан

WEBQUESTS КАК ИНТЕГРАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ

В статье рассматривается один из инновационных методов – WebQuests, как деятельностно ориентированная проектная дидактическая модель, предусматривающая самостоятельную поисковую работу студентов в сети Интернет. Это продолжительный целенаправленный поиск, который может быть связан с приключениями или игрой, также служит для обозначения одной из разновидностей компьютерных игр.

Ключевые слова: webQuests, инновация, информационная технология, коммуникативная компетенция, самообучения.

Перед современным образованием стоит задача поиска новых видов и форм организации учебной деятельности. Обучение должно быть развивающим в плане развития самостоятельного критического и творческого мышления. С этой целью многие преподаватели вуза уже давно используют проектную технологию, привлекая ресурсы сети интернет. Но обилие информации в сети и ее качество не только не упрощают процесс работы над проектом, но и усложняют его. Одно из возможных решений данной проблемы это технология WebQuests. Поиск эффективных педагогических технологий и приемов направленно приводит каждого педагога к необходимости изменения качества преподавания, осмыслению компетентностного подхода в образовании, к модернизации учебного процесса, к осознанию необходимости интеграции учебных дисциплин и продуктивному использованию информационно-коммуникационных технологий.

Использование технологии WebQuests в образовательной деятельности студентов способствует достижению нескольких целей:

- повышение мотивации к самообучению;
- формирование новых компетенций интегрируемых предметов;
- реализация креативного потенциала;
- повышение личностной самооценки;
- развитие невостребованных в учебном процессе личностных качеств (например, развитие практических навыков использования прикладных программ, выходящих за рамки учебного курса, например, предметов «Интернет-журналистика», «Медиа дизайн» и др., развитие эстетических, художественных способностей).

Кроме этого данная технология решает проблемы интеграции учебных предметов, преодолевается пассивный способ передачи знаний студентов, в рамках одного урока происходит смена форм обучения и видов деятельности.

Работая по технологии WebQuests, преподаватель должен обладать высоким уровнем предметной, методической и инфокоммуникационной компетенции, что является стимулом для повышения уровня самообразования при внедрении инновации в учебный процесс.

Работа студентов в рамках WebQuestsa разнообразит учебную деятельность, делает её живой и интересной. Полученный опыт принесет свои плоды в будущем, потому что при работе по данной технологии развиваются общеучебные компетенции студентов:

- использование информационных технологии для решения профессиональных задач (в т.ч. для поиска необходимой информации, оформления результатов работы в виде статьи разных жанров в разных форматах);
- самообучение и самоорганизация;
- работа в команде (планирование, распределение функций, взаимопомощь, взаимоконтроль);
- умение находить несколько способов решений проблемной ситуации, определять наиболее рациональный вариант, обосновывать свой выбор;
- навык публичных выступлений (обязательно проведение предзащит и защит проектов с выступлениями авторов, с вопросами, дискуссиями).

Итак, что же такое WebQuests?

WebQuests (дословно с английского «поиск в сети интернет») – это деятельностноориентированная проектная дидактическая модель, предусматривающая самостоятельную поисковую работу студентов в сети Интернет. Разработчикам WebQuestsa как учебного задания являются Государственный университет Сан-Диего [1]. Ученые университета определяет WebQuests как «исследовательски-ориентированную деятельность, в которой вся информация, используемая студентов, добывается из интернета».

Quest в переводе с английского языка - продолжительный целенаправленный поиск, который может быть связан с приключениями или игрой; также служит для обозначения одной из разновидностей компьютерных игр.

WebQuests (webquest) - проблемное задание с элементами ролевой игры, для выполнения которого используются информационные ресурсы интернета, сценарий организации проектной деятельности студентов по любой теме. Разработчиками WebQuestsa как учебного задания являются Bernie Dodge и Tom March [2].

По сравнению с такими заданиями на основе ресурсов интернета как тематический список ссылок (Hotlist), мультимедийный альбом (Multimedia Scrapbook), поиск сокровищ (Treasure/Scavenger Hunt) и коллекция примеров (Subject Sampler) WebQuests является наиболее сложным как для студентов, так и для преподавателя. WebQuests направлен на развитие у студентов навыков аналитического и творческого мышления; преподаватель, создающий WebQuests, должен обладать высоким уровнем предметной, методической и инфокоммуникационной компетенции.

Тематика WebQuestsов может быть самой разнообразной, проблемные задания могут отличаться степенью сложности.

Образовательный WebQuests (webquests) в педагогике – проблемное задание с элементами ролевой игры, в котором используются ресурсы сети интернет, с которыми работают студенты, выполняя ту или иную учебную задачу. Разрабатываются такие WebQuestsы для максимальной интеграции ресурсов сети интернет в различные учебные предметы на разных уровнях обучения в учебном процессе. Они охватывают отдельную проблему, учебный предмет, тему, могут быть и межпредметными.

Каждый WebQuests имеет структуру с такими ключевыми элементами, как *ясное вступление*, где четко описаны главные роли участников; *цель* этого раздела заинтересовать и подготовить студентов; *центральное задание*, которое понятно, интересно и выполнимо. В данном разделе четко определен итоговый результат самостоятельной работы студентов; *описание процедуры работы*, в которой содержатся указания как именно студенты должны выполнять; *руководство к действиям*, где говорится о том, как организовать и представить собранную информацию, а также представлены вспомогательные материалы (примеры, таблицы, диаграммы, инфографики и т.п.); *список информационных ресурсов*, необходимых для выполнения учащимся задания; *заключение*, в котором суммируется опыт, который будет получен студентам при выполнении самостоятельной работы над WebQuestsом.

Главная особенность WebQuestsa состоит в следующем: вместо того чтобы заставлять студентов бесконечно блуждать по сети в поисках необходимой информации, преподаватель дает им список web-сайтов, соответствующих тематике и уровню знаний. Конечно же, студенты должны будут зайти на эти сайты в поисках необходимых сведений, однако благодаря предоставленному заранее списку нужных ресурсов они не затеряются в интернете и не станут бесцельно блуждать в нем.

Различают два типа WebQuestsов: для кратковременной работы (цель: углубление знаний и их интеграция, рассчитаны на 1-3 занятия) и длительной работы (цель: углубление и преобразование знаний студентов, рассчитаны на длительный срок - может быть, на 1 конрольный рубеж или учебный семестр).

Определен следующие виды заданий для WebQuestsов: *пересказ* – демонстрация понимания темы на основе представления материалов из разных источников в новом формате: создание презентации, плаката, рассказа; *планирование и проектирование* – разработка плана или проекта на основе заданных условий; *самопознание* – любые аспекты исследования личности; *компиляция* – трансформация формата информации, полученной из разных источников: создание книги кулинарных рецептов, виртуальной выставки, капсулы времени, капсулы культуры; *творческое задание* – творческая работа в определенном жанре – написания статьи, интервью, подготовка видеосюжета; *аналитическая задача* – поиск и систематизация информации; *журналистское расследование, головоломка, таинственная*

история – выводы на основе противоречивых фактов; *достижение консенсуса* – выработка решения по острой проблеме; *оценка* – обоснование определенной точки зрения; *журналистское расследование* – объективное изложение информации (разделение мнений и фактов); *убеждение* – склонение на свою сторону оппонентов или нейтрально настроенных лиц; *научные исследования* – изучение различных явлений, открытий, фактов на основе уникальных он-лайн источников.

WebQuests состоит из следующих разделов: *введение* - краткое описание темы WebQuestsa. Этот раздел предназначен для привлечения интереса студентов; *задание* - формулировка проблемной задачи и описание формы представления конечного результата; *Порядок работы и необходимые ресурсы* - описание последовательности действий, ролей и ресурсов, необходимых для выполнения задания (ссылки на интернет-ресурсы и любые другие источники информации), а также вспомогательные материалы (примеры, шаблоны, таблицы, инфографики, инструкции и т.п.), которые позволяют более эффективно организовать работу над WebQuestsom; *оценка* - описание критериев и параметров оценки выполнения WebQuestsa, которое представляется в виде критерии оценки. Критерии оценки зависят от типа учебных задач, которые решаются в WebQuestse; *заключение* - краткое описание того, чему смогут научиться студенты, выполнив данный WebQuests; *использованные материалы* - ссылки на ресурсы, использовавшиеся для создания WebQuestsa; *комментарии для преподавателя* - методические рекомендации для преподавателей, которые будут использовать WebQuests.

Пример WebQuestsa:

Название ресурса: WebQuests «Дизайн периодической печати»

Краткое описание ресурса: ролевой WebQuests «Дизайн периодической печати» содержит задания (для журналистов, дизайнеров, фотографов), предполагающие самостоятельную поисковую работу в сети интернет. WebQuests «Дизайн периодической печати» создан в формате HTM (интернет страница).

Кроме этого, можно создавать квесты в других программах, выбрать сайт, на котором есть матрица (шаблон) для создания WebQuestsa или использовать площадку Moodle.

Квест размещается в сети интернет, но если преподаватель не имеет возможности разместить продукт в сети (нет доступа, проблемы со скоростью), то есть возможность создавать квесты в прикладных программах Adobe inDesign, Adobe Photoshop, MSWord, MSPowerPoint, Prezi и тогда он носит локальный характер.

Цель и задачи ресурса:

Журналистика: знакомство с технологией WebQuests как способом дистанционного обучения; обобщение знаний по теме «Обработка графической информации в прессе», «Графический редактор inDesign»

Литература: создание коллажа как способ организации деятельности студентов на уроке «Медиа дизайн», развитие способности творчески мыслить.

Временные рамки: работа с WebQuestsom «Дизайн периодической печати» проходила в рамках двух уроков. На первом уроке студенты познакомились с технологией, со структурой квеста, рассмотрели задания, познакомились с критериями оценивания. Самостоятельная работа над квестом длилась одну неделю. На втором уроке студенты представили отчет о самостоятельной работе, выборочно было проверено выполнение промежуточных заданий (журналисты – видое материалы, фотографы - инфографику, дизайнеры - тестовое задание). Прошла защита итоговых коллажей, проведено критериальное оценивание.

Особенностью данного образовательного WebQuestsa является то, что часть или вся информация для самостоятельной или групповой работы студенты с ним находится на различных веб-сайтах.

При выполнении задания WebQuestsa «Дизайн периодической печати» использованы следующие приемы работы: пересказ, планирование и проектирование, самопознание, компиляция, творческое задание, аналитическая задача, достижение консенсуса, оценка.

Таблица 1 – Структура WebQuestsa «Дизайн периодической печати»

Вступление	Описаны главные роли участников (журналисты, дизайнеры, фотографы) на главной странице квеста, определены задания по выполнению работы и самоконтроль, обзор всего квеста. При выборе роли можно ориентироваться на свои склонности, интересы, или наоборот - попробовать себя в непривычной ситуации. Студенты определили роль самостоятельно и разбились на группы по желанию: дизайнеры, операторы, редакторы, корреспонденты, фотографы.
Центральное задание	Для каждой ролевой группы четко определен итоговый результат самостоятельной работы. Предложенные виды деятельности направлены на переработку и представление результатов, исходя из собранной информации. Макеты, которые выполняют студенты, объединены общей темой «Верстка первой страницы газеты». Техническое исполнение макета различно по степени сложности и уровню владения компьютерными прикладными программами (используются графические редакторы, не изучаемые в рамках модульной программы.
Список информационных ресурсов	Для каждой ролевой группы преподавателями отобраны ссылки на ресурсы в интернет, адреса веб-сайтов по теме, необходимые для выполнения задания, дана аннотация к ним. Студенты знакомятся с историей возникновения верстки газет, знаменитыми дизайнерами, приемами верстальнымы и графическими программами, с помощью которых можно выполнить верстку.
Описание процедуры работы	Каждому участнику необходимо выполнить следующие задания: журналисты: изучают предложенные материалы, заполняют макет на странице, выполняют корректировку. Дизайнеры: верстают макет на компьютере, ставят иллюстративные материалы на странице, создают разворот будущей газеты. Фотографы: создают коллаж с использованием предложенных графических редакторов, выполняют ретуш на фотографии.
Описание критериев и параметров оценки WebQuestsa	Критерии оценки зависят от типа учебных задач, которые решаются в WebQuestse. В представленной работе критерии зависят от качества выполнения работы, организации и представления собранной информации. На титульной странице студентам предложены критерии оценивания работы. Таким образом решается вопрос критериального подхода в оценивании результатов.
Заключение	Суммируется опыт, который будет получен участниками при выполнении самостоятельной работы над версткой, даны рекомендации по дальнейшему его использованию.

На заключительном этапе, когда производится публичное представление выполненных работ и происходит конструктивное обсуждение, студенты учатся быть корректными в высказывании замечаний, определяют наиболее интересные находки в выполненных заданиях, формулируют собственные критерии оценивания. Представленные работы являются итогом большой самостоятельной работы студентов: работа с поисковыми

системами, отбор программных продуктов и их интерпретация.

Представленная нами работа успешно прошла профессиональную экспертизу в Международном казахско-турецком университете имени Х.А. Ясави по предмету «Медиа дизайн», материал рекомендован для использования в учебном процессе.

Работая над WebQuestsom «Дизайн периодической печати» мы пришли к выводу, что данная технология эффективна для организации инклюзивного образования и дистанционного обучения и применима в любой образовательной области. Это доказывает её состоятельность и перспективность.

Некоторые ресурсы WebQuestsов:

1. Phyllis Cox, Fran Hyder, Myra Gibson, Sandra Duggins, Alan Bishop. **Impressionism //** http://www.spa3.k12.sc.us/WebQuests/Impressionism/index.htm
2. Перевод (Сохранить файл) Susan Medina. All Roads Lead to Rome **//** http://www.esc2.net/TIELevel2/projects/rome/default.htm
3. Elizabeth O'Connell. A Colonial Time Capsule: A WebQuest // http://www.cantonma.org/~oconnelle/webquest/colonies.html
4. Анна Быкова, Светлана Малинина (МГУ). The Tower of London // http://www.ffl.msu.ru/staff/stitova/web/toweroflondon/Tower-index.html
5. Richard Werner. Extreme Sports Web Quest **//** http://www.longwood.k12.ny.us/wmi/wq/werner2/index.htm
6. B. Salter. Earthquake WebQuest // http://sd67.bc.ca/schools/sss/Science/webquest/frontmenu.htm

Список литературы

1 http://www.tommarch.com/strategies/webquests

2 http://www.ozline.com/learning/index.htm

3 Андреева М. В. Технологии WebQuests в формировании коммуникативной и социокультурной компетенции // Информационно-коммуникационные технологии в обучении иностранным языкам. Тезисы докладов I Международной научно-практической конференции. – М., 2004.

4 Быховский Я. С. Образовательные WebQuestsы // Материалы международной конференции "Информационные технологии в образовании. ИТО-99". – http://ito.bitpro.ru/1999

5 Ван лоо Э., Брон Ж. Т., Янсен Ю. Эксперименты в обучении русскому языку, основанном на задачах (task-based learning): "ярмарка языков" и "WebQuests по русскому языку и страноведению" // Русское слово в мировой культуре. Материалы X конгресса МАПРЯЛ. Круглые столы: Сборник докладов и сообщений. – СПб., 2003.

6 Николаева Н. В. Образовательные квест-проекты как метод и средство развития навыков информационной деятельности студентов //Вопросы Интернет-образования. – 2002, № 7. – http://vio.fio.ru/vio_07

Мақалада студенттердің Интернет желісі арқылы өз бетінше жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін іскерлікке бағытталған жобалық дидактикалық модель – WebQuests әдісінің мүмкіндіктері сөз болады. Мақсатты ақпарат іздеу тәсілі ретінде мұның компьютерлік ойындар арқылы тигізетін пайдасы қарастырылады.

This article discusses one of the innovative methods - WebQuests, as by activity-oriented design didactic model, which provides an independent work of students search the Internet. This long targeted searches, which may be associated with adventure or a game, is also used to refer to a form of computer games.

УДК: 373.3.018:811.161.2

А.К. Смагул
Казахский гуманитарно-юридический университет
Астана, Казахстан

ПУТИ ПРАКТИЧЕСКОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КЕЙС-СТАДИИ В УСЛОВИЯХ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

В статье представлены результаты педагогического осмысления термина «кейс-стади» и его практическое применение. Метод кейс-стади рассматривается как целостная система способов, приемов и средств проектирования и реализации учебных профессионально ориентированных ситуаций и квазипрофессиональной деятельности студентов. Кейс представлен как задача творческого уровня, порождающая новые смыслы и цели профессионального развития студента.

Ключевые слова: педагогическая технология, эффективное профессионально ориентированное обучение, кейс-стади, проблемная ситуация, аналитические компетенции, реальные ситуации, самостоятельные действия.

В условиях современной казахстанской системы образования особое внимание уделяется применению новейших педагогических технологий, которые способствуют эффективному профессионально ориентированному обучению в высшей школе. Одной из этих педагогических технологий является такая интерактивная форма обучения, как кейс-стади, направленная на стимулирование и мотивацию учебного процесса, а также на развитие коммуникативных навыков и рефлексии у студентов. Поэтому метод кейс-стади активно применяется нами на занятиях по русскому языку.

Суть обучения языку с использованием метода кейс-стади состоит в том, что каждый студент предлагает свою позицию решения задачи, исходя из имеющихся у него знаний, практического опыта и «языкового чутья». Задача преподавания ориентирована на выработку не одного верного, а многих решений на то, чтобы привить студентам навыки профессионального анализа различных проблемных ситуаций и научить ориентироваться в них. Для преподавателя русского языка предметом особого внимания является ход мысли студентов, то, как он умеет выразить свою мысль.

Большим достоинством метода кейс-стади является то, что он дает студентам возможность применить полученные теоретические знания в решении практических задач, научиться мыслить самостоятельно и принимать самостоятельные решения. Этот метод способствует формированию и развитию аналитических и оценочных компетенций у студентов в процессе обсуждения и решения конкретной, предложенной реальной ситуации.

Применение кейс-стади ведет к развитию самостоятельной личности, умеющей ориентироваться, и помогает студентам достичь высокого профессионализма. Работа с конкретной ситуацией (кейсом) развивает у учащихся умение обрабатывать информацию и выражать свои мысли, то есть генерировать самостоятельную речь на основе собственных выводов, без опоры на готовый текст. Таким образом, работа с кейсом учит студентов думать и излагать свои мысли на русском языке последовательно и аргументированно, в чем заключается особая ценность данной методики.

Использование метода кейс-стади помогает учащимся вырабатывать навыки самостоятельной работы и самостоятельного мышления. При этом у них формируется и закрепляется умение не только твердо и обоснованно излагать свою позицию, но и выслушивать все альтернативные точки зрения, анализировать их, находить наиболее рациональное решение поставленной проблемной ситуации.

Таким образом, студенты учатся работать в команде, развивая коммуникационные компетенции, поскольку русский язык наряду с государственным казахским языком является средством для решения профессиональных задач.

Фактически любой преподаватель может на основании собственного опыта и накопленных материалов самостоятельно смоделировать кейс. Примерную процедуру моделирования и обсуждения кейсов при обучении языку можно представить в виде последовательности следующих этапов:

1) Формулирование проблемы в рамках изученной лексической темы.

2) Стратегическое проектирование модели кейса: выбор конкретного практико-ориентированного случая, содержащего вокабуляр по пройденной лексической теме, методики сбора данных, логики их анализа и т.п.

3) Подбор разноплановых аутентичных материалов по проблеме кейса (в текстовом, графическом, аудио и видео форматах).

4) Синтез полученных ранее первичных обобщений (например, в виде презентации PowerPoint).

5) Администрирование спроектированной модели с целью выявления и устранения возможных недостатков. (На этом этапе оценивается готовность кейса к использованию в процессе обучения русскому языку).

6) Обсуждение созданного кейса в учебной группе.

Заключительный этап кейс-стади предполагает «рассказывание истории», когда обучающийся делится приобретенным опытом, знаниями с другими. Кейс вырабатывает у студентов навыки простейшего обобщения, анализа и интерпретации информации.

Необходимо отметить, что кейс проводится на заключительном этапе работы над лексико-грамматической профессионально ориентированной темой. К этому моменту обучаемые уже владеют необходимыми языковыми средствами, в том числе терминами, профессиональной лексикой и фразами-клише, которые им понадобятся в данной коммуникативной ситуации [1, 112].

С точки зрения студентов решение кейса, как правило, проходит в 5 основных этапов:

1) Знакомство с конкретной ситуацией, ее особенностями.

2) Выделение основной проблемы (дилеммы), выделение факторов и персоналий, которые могут реально повлиять на ее решение.

3) Предложение концепций / тем для «мозгового штурма».

4) Анализ возможных последствий принятия того или иного решения.

5) Решение кейса – предложение одного или нескольких вариантов (последовательности действий), указание на возможное возникновение проблем, механизмы их предотвращения и решения [2, 15].

Пример анализа одного из занятий учебного кейса для студентов-экономистов.

1. Вводные упражнения. Студентам предлагается обсудить вопрос о том, что делает человека успешным в бизнесе: личная харизма, увлечённость своей работой, дисциплинированность, целеустремлённость, решительность, везение, наличие богатого наследства. Студентов просят рассказать об известных им успешных людях в бизнесе. Целью упражнений этого типа является обучение лексике, обозначающей успех в предпринимательской деятельности, а также развитие навыков говорения.

2. Аудирование. Студенты прослушивают два интервью со специалистом, который рассказывает об успешности отдельного человека и об успешности компании. В них встречаются новые лексические структуры терминологического характера. Во время прослушивания студенты делают записи, которые в дальнейшем помогут им написать статью на одну из тем – успешная личность в бизнесе или успешная бизнес-компания. Упражнения этого раздела направлены на развитие навыков слушания, говорения и письма, а также освоение лексики.

3. Чтение. Студенты читают предложенные преподавателем тексты и в вопросно-ответной беседе анализируют причины провала и успеха в бизнесе. Этот раздел занятия,

кроме развития навыков чтения и понимания профессионального текста на русском языке, нацелен на освоение новых лексических единиц, обозначающих успех и неудачи в бизнесе.Студенты начинают работу над кейсом с самостоятельного ознакомительного чтения опорного текста.Объем текста около 2000 печатных знаков, он подобран на основе фактического материала с целью последующего разбора на аудиторных занятиях.

В каждой конкретной ситуации поводом для отбора текстового материала служит не только то, что он актуален, но и то, что ситуация с одной стороны характерна для профессиональной деятельности, а с другой стороны, способна вызвать дискуссии. Подбирая опорный текст для кейс-анализа, необходимо, чтобы данный текст соответствовал соответствующему этапу профессиональной подготовки студентов [3, 1].

Текст сопровождается заданиями, имеющими речевую и профессиональную направленность. На начальном этапе обучения еще используются репродуктивные виды деятельности, например:

- *Разверните предложенный тезис, используйте словосочетания в скобках*
- *Проанализируйте представленную в цитируемых газетных и Интернет сообщениях ситуацию шаг за шагом*

Также в течении работы над кейсом студентами выполняется группа упражнений:

а) упражнения на подготовку по заданной модели

б) упражнения, формирующие навыки функционально-адекватной речевой реакции

в) упражнения, формирующие аргументационно-коммуникативные умения (ситуации, деловые игры, проекты сообщения и др.)

г) формирование умения убеждающего воздействия(выбор наиболее корректных обращений с обоснованием выбора, микродиалоги разговоров по телефону с партнерами по предмету общения)

4. Навыки ведения переговоров. Здесь нами преследуется цель приобретения студентами трёх основных навыков ведения переговоров на профессиональном языке:

1. привлечение внимания к тому, что говорящий собирается сказать
2. проверку понимания того, что говорит собеседник
3. подведение итогов.

Вначале студенты изучают образцы функциональной лексики, используемой во время переговоров. Под функциональной лексикой понимаются лексические структуры, которые используются в однотипных ситуациях профессиональной деятельности.

1. Для привлечения внимания к тому, что говорящий собирается сказать, предлагаются следующие фразы:

Я бы хотел(а) отметить.

Давайте на время отложим этот вопрос и вернёмся к нему позже.

Я бы хотел(а) задать вопрос.

Какова форма оплаты?

2. Для проверки понимания собеседника могут быть использованы следующие конструкции:

Вы не могли бы повторить?

Тем самым Вы говорите, что…

3. Подведение итогов.

Для подведения итогов в переговорах используются следующие конструкции:

Давайте просто посмотрим, в каких моментах мы пришли к соглашению!

Отлично, решено!

Мы оплачиваем доставку, и Вы обязуетесь поставить товар до конца июня.

5. Участие в ролевой игре

После того, как студенты ознакомились с функциональной лексикой переговоров, им предлагается принять участие в ролевой игре.

Введение в проблему.

Студентам дается описание ситуации бизнеса. В данном случае речь идет о производстве одежды под известной маркой «Chanel», которая является очень популярной во всем мире и славится своей эксклюзивностью. Коко Шанель - французская женщина-модельер, чей модернизм, вдохновлённость мужской модой и следование дорогой простоте в создаваемой одежде сделали из неё, возможно, самую важную фигуру в истории моды XX столетия. Шанель принесла в женскую моду приталенный жакет и маленькое чёрное платье. Влияние Коко на высокую моду было настолько сильным, что её — единственную из истории моды— журнал «Тайм» внёс в список ста самых влиятельных людей XX века. Она также известна своими фирменными аксессуарами и парфюмерной продукцией. В настоящий момент ее фэшн-индустрия занимает первое место в модной индустрии. Модный дом имеет постоянных покупателей и стал предметом поклонения миллионов женщин и мужчин по всему миру. Парфюмерная и косметическая линия марки «Chanel» также является также высокодоходной.

Что принесло ей успех?

– Прежде всего, это правильная стратегия, разработанная основательницей этой известной марки мадемуазель Коко Шанель, которая сумела выпустить оригинальные фасоны платьев и костюмов, вызвав тем самым большую популярность у представительниц прекрасного пола Европы, а потом и всего мира.

Кроме того, время от времени модельер занялась и дизайном сумок. «Я устала носить ридикюли в руках, к тому же я их вечно теряю»,— заявила в 1954 году Коко Шанель. А в феврале 1955 года мадемуазель Шанель представила небольшую сумочку в форме прямоугольника на длинной цепочке. Женщины впервые смогли носить сумку удобно: просто повесить на плечо и совершенно о ней забыть.

Наряду с этим, Коко Шанель также популяризировала маленькое чёрное платье, которое можно было носить в течение дня и вечера в зависимости от того, как оно дополнено аксессуарами. По одной из версий, платье было создано в память об ее возлюбленном Артуре Кэпеле, так как она не могла носить траур, не являясь его официальной женой. Также существует вторая версия, не исключающая первую. В то время модельеры шили наряды с длинными шлейфами, которые пестрили от обилия цветов. Коко воскликнула: "Так дальше продолжаться не может! Я их всех переодену в черное!". В 1926 году американский журнал Vogue приравнял по универсальности и популярности «маленькое чёрное платье» к автомобилю Ford.

Проблема.

Перед студентами ставится задача разбиться на две команды.

Одна из них представляет модный дом «Chanel», вторая – руководство торгового дома «EsentayMallAlmaty». Они должны провести переговоры с целью заключения партнерской сделки на реализацию продукции этого модного дома, используя терминологическую лексику, акцентируя внимание на употреблении финансовых и экономических терминов.

На повестку дня вынесены восемь вопросов:

1. стоимость контракта
2. сроки и объём платежей
3. условия проведения рекламной кампании
4. осуществление контроля над деятельностью реализации товара модного дома «Chanel» в Алматы
5. поведение руководства торгового дома «EsentayMallAlmaty»
6. выбор официального представителя этого бренда
7. коммерческие перспективы этих деловых контактов
8. перспективы развития модного бизнеса этой известной французской марки в Казахстане.

Далее приводятся примерные требования каждой из сторон-участниц в переговорах, но студенты, конечно же, могут предложить и что-то своё.

На проведение данной ролевой игры отводится ограниченное количество времени – 30 минут. Для того, чтобы получить высокую оценку, студенты должны уложиться в отведённое время, использовать терминологическую лексику в сфере менеджмента и экономики и завершить переговоры заключением партнерской сделки. Несоблюдение этих условий ведёт к снижению оценки. Если вдруг переговоры зашли в тупик, и положительный результат не достигнут, то для этого должны быть веские причины, отраженные в ходе дискуссии.

Примечание: *В силу своей специфики речемыслительная деятельность всегда носит причинно-следственный характер. Причинно-следственные отношения усиливаются последовательно в диалогах убеждения-побуждения, объяснения, оценки, категорического возражения, в основе которых лежит сложная речевая форма – рассуждение. А само «рассуждение – это реализуемая как в диалоге, так и в монологе мыслительно-речевая деятельность, направленная на решение какого-либо вопроса путем выдвижения тезиса (положения) и аргументов в качестве его доказательства».*

Написание пресс-релиза об успешно проведённых переговорах и достигнутом решении.

Если во время переговоров стороны не пришли к взаимному решению, то участники игры пишут письмо на имя противной стороны, в котором высказывается сожаление по поводу несостоявшейся сделки и выражается надежда на то, что в скором будущем взаимоприемлемое решение будет найдено.

По мере формирования у студентов умения самостоятельно работать, задания усложняются и доминируют продуктивные виды речевой деятельности. Так, на заключительном этапе, когда студенты уже имеют более высокую компетенцию, рекомендуется подбор соответствующих сообщений объемом 1500-2000 тысячи слов, дающую более детальную информацию по теме [4, 97].

Таким образом, функция предметного содержания состоит в том, чтобы обеспечить овладение предметом общения, формирование межкультурно-коммуникативной, лингвокультурологической, социо-культурологической, когнитивной, коммуникативной, профессионально-ориентирующей, профессионально-специализирующей компетенции.

Как показывают приведенные примеры, использование кейс-метода позволяет студентам осмыслить реальные ситуации профессиональной деятельности и выработать навыки практического применения полученных знаний для решения конкретной проблемы.

Наряду с достоинствами данного интерактивного метода обучения, существуют и некоторые недостатки, выявляющиеся при работе с кейсами по русскому языку:

1) студенты могут быть не готовы к самостоятельной смысловой проработке предлагаемого информационного материала по русскому языку, так как признают больше традиционные формы организации учебного процесса (работу с текстами по специальности, выполнение самостоятельных работ в виде эссе или творческих заданий);

2) кейс-стади – это один из видов большой самостоятельной работы, которая требует от студента серьезной подготовки и много времени, к которому у студентов не сразу получается проявлять интерес и терпение.

Иногда возможность применения профессиональных знаний стимулирует участие студентов в дискуссии. Желание решить проблему побуждает их не просто прочесть кейс, но тщательно его изучить, овладеть фактами и деталями. В ходе такого изучения происходит знакомство с новой лексикой, терминами, новыми синтаксическими структурами, многократно встречающимися в тексте.

Кроме того, необходимость выступления перед членами группы с обоснованием своего мнения на профессиональном языке, заставляет студентов тщательно готовить и логически выстраивать свои высказывания, подбирать аргументы. Профессиональные знания и уверенность в способности положительно решить проблему, стоящую перед группой, является дополнительным стимулом для овладения коммуникативными умениями на русском языке. Применение на практике своих коммуникативных способностей в ходе дискуссии предоставляет возможность каждому участнику обнаружить свои слабые стороны

и вызывает желание работать в направлении совершенствования знаний по языку и его употреблению в речи [5, 155].

Решению кейса предшествует работа над лексикой и грамматикой, призванная помочь участникам ясно выразить свои мысли и убедить собеседника или нескольких членов группы в своей правоте. Обычно изучаются только те грамматические разделы, которые имеют отношение к реальным ситуациям в той или иной профессиональной деятельности. Основной упор делается на овладение терминологической лексикой и её использование в профессиональной сфере.

После подготовительных занятий к решению кейсов студенты знакомятся с самим исследованием поставленной перед ними ситуации. На этом этапе работы над текстом кейса происходит совместное первичное обсуждение ситуации под руководством преподавателя, и студенты получают задание продолжить самостоятельное изучение кейса и собрать дополнительную информацию, в том числе с использованием Интернет-ресурсов.

Зачастую нами применяется метод групповой работы при решении проблемных ситуаций, то есть разделение на две-три группы. Студенты при этом формируют не только аналитическое мышление и коммуникативные компетенции, но и вырабатывают в группе корпоративный дух, что также является непосредственной частью профессионализма. На осмысление кейса и его оценку студентам обычно дается 30-40 минут. Они должны уложиться в отведённое время, использовать функциональную лексику, рассуждение, реализуемое как в диалоге, так и в монологе путем выдвижения тезиса и аргументов в качестве его доказательства.

Таким образом, ситуационные занятия на занятиях по русскому языку расширяют творческий потенциал, как самих преподавателей, так и студентов. Преподаватель занимает позицию координатора данного процесса, способствуя формированию у студентов принципа партнерства и сотрудничества со своими коллегами, развитию навыков работы в группе и способности находить коллегиальное решение.

Педагогическая технология кейс-стади является современной, актуальной, инновационной в процессе преподавания русского языка. Ценность этого метода представляет то, что он учит думать студентов на русском языке и вырабатывает у них навыки самостоятельного мышления. Метод проблемных ситуаций обладает как достоинствами, так и недостатками, но при этом может успешно применяться при профессионально ориентированном обучении в сочетании с другими методами обучения, прекрасно дополняя их.

Список литературы

1 Полат, Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 368 с.

2 Ситуационный анализ, или анатомия кейс-метода / Под ред. Ю.П. Сурмина. – Киев: Центр инноваций и развития, 2002. - 286 с.

3 Сурмин, Ю. П. Что такое кейс-метод? Взгляд теоретика и практика. // Сайт «Окно в ситуационную методику обучения»: URL:http://www.casemethod.ru от 14. 04. 2009.

4 Гончарова, М.В. Кейс-метод в обучении иноязычному общению менеджеров // Студент и учебный процесс: иностранные языки в высшей школе. Сборник научных статей / Под ред. Ю.Б. Кузьменковой. – М.: Центр по изучению взаимодействия культур ФИЯ МГУ им. М.В.Ломоносова, 2004. (Дискуссионный клуб FLT: современные тенденции и опыт профессионалов). – Вып. №5. – С. 95-100.

5 Покушалова Л. В. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения студентов [Текст] / Л. В. Покушалова // Молодой ученый. – 2011. – № 5. – Т.2. – С. 155-157.

Бұл мақалада кейс-стади әдісінің педагогикалық мәнән түсінілуі және оның практикалық колданысы көрсетілген. Кейс-стади әдісі кәсіби жағдайлардың және студенттердің қызметінің жүзеге асыру ретінде пайдаланатын тәсілдердің және жобалау құралдарының біртұтас жүйесі ретінде қарастырылады. Кейс жаңа мағыналар мен студенттің кәсіби дамуының мақсаттарын тудыратын шығармашылық деңгейдегі мәселе ретінде ұсынылды.

The article presents the results of pedagogical understanding of the term "case studies" and its practical application. Case study method is considered as a holistic system of ways, methods and means of designing and implementing training professionally oriented situations and professional activity of students. Case is presented as a problem of a creative level, generating new meaning and purpose of professional development of the student.

УДК 378. 1А-50

А. Қ. Утанова
Қазақ Гуманитарлық Заң университеті,
Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ: ТАЛАП ПЕН ТАЛҒАМ

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны емес, оның даму үдерісін басқару қажеттігі айқындалып отыр. Оқу үдерісін жаңаша ұйымдастыру студенттердің интеллектуалды мүмкіндіктерін, білім, дағды, іскерлік деңгейлерін, сабаққа дайындық деңгейін, СОӨЖ жұмыстарын бақылауға және электронды түрдегі ақпаратпен жұмысты атқарудың дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қазақ тілін оқытудағы жаңашылдықтың талабы жоғары болса, тілді жетік меңгерген, ұлттық асыл қасиеттерді бойына сіңірген, тіл мәдениетін дамытатын талғамы биік жастар көбейері сөзсіз.

Тірек сөздер: білім, дағды, білім деңгейлері, кредиттік технология, электрондық оқулықтар.

Жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытудың жаңаша тәсілдері мен заманауи сипаты жақсы жолға қойылып келеді. Кредиттік технология бойынша оқыту үдерісіне ауысқалы бері орыс тілді аудиториядағы қазақ тілі курсы жаңа деңгейге көтерілді. Білім беруде ақпараттық технологияларды пайдалану мен студенттердің ақпараттық құзіреттілігін қалыптастыру қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды және Интернет ресурстарды пайдалану арқылы мүмкін болуда. Бұндай әдістер студенттің білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Негізгі әдістемелік инновациялар бүгінгі таңда оқытудың интерактивті әдістерін қолданумен байланысты. «Интерактив» сөзі бізге ағылшын тілінің «interact» деген сөзінен келген. «Inter»- бұл «өзара», «act» - әрекет ету дегенді білдіреді.

Интерактивті сөзі - өзара әрекет ету бейімділігін білдіреді немесе әңгімелесу, әлде кіммен (адаммен) не болмаса әлде немен (мысалы, компьютермен) сұхбаттасу режімінде болады.

Қытайдың бір нақыл сөзінде: «Маған айтшы – мен ұмытып қаламын; маған көрсетші – менің есімде қалады; өзіме істетші – мен сонда түсінемін» делінген. Осы сөздерден интерактивті оқытудың мәні өз көрінісін табады. Демек, интерактивті оқыту – бұл, ең алдымен, сұхбаттасып оқыту, оның барысында оқытушы мен оқушының өзара әрекет етуі жүзеге асырылады.

Интерактивті әдістерді пайдалану кезінде студенттер түсіну үдерісіне толыққанды қатысушылар болады, оның тәжірибесі оқу танымының негізгі қайнар көзі қызметін атқарады. Оқытушы дайын білімді бермейді, бірақ оқушыларды өз бетімен ізденуге үйретеді. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интерактивті оқытуда оқытушы мен студенттің өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі оқушының белсенділігіне орын береді, ал педагогтың тапсырмалары олардың инициативасы үшін жағдай жасаушы болады.

Оқытушы өзі арқылы оқу ақпаратын жіберетін, өзіне тән фильтр рөлінен бас тартады, және жұмыста ақпарат көздерінің біреуінен көмекші рөлін атқарады. Интерактивті оқыту интенсивті оқытуда да кеңінен қолданылады. Бұл әдістерді игеру және қолдану үшін, оқытушыға топтық өзара әрекеттердің әр түрлі әдістемелерін білу қажет. «Интерактивті оқыту өзара түсінікті, өзара әрекеттестікті, өзара байытуды қамтамасыз етеді. Интерактивті әдістер ешқандай жағдайда да дәрістік материалдардың орнын ауыстырмайды, бірақ оны жақсы меңгеруге септігін тигізеді және ең маңыздысы: пікірді, қатынастарды, мінез-құлық машығын қалыптастырады» [1, 61]. Инновациялық оқу жұмысы оқу үдерісіне нәтижелі білім алуға бейімдейтін, жаңа технологияларды орынды енгізумен тұжырымдалады. Бұлар – кабельдік және спутниктік теледидарлар, бейнеконференциялар, телефорумдар, телемарафондар, партфолио сияқты инновациялық технологиялар, оқудағы және тәрбиелеудегі, өмірлік дағдыларды қалыптастыру жөніндегі тренингтер, соның ішінде әлеуметтік тәлімдегі және т.б. жеке-дара жетістіктер.

Инновациялық тәсіл оқу үдерісіне – тіршілік және әрекет етудің даму динамикасы ерекшелігіне, қашықтықтан оқудың өзгешелігіне және жеке тұлғалардың, қоғамның және мемлекеттің талаптары мен әлеуметтік пайдалы білім алуына, сеніміне, мінез-құлықтың сапасы мен өзгешелігіне, тәлім тәжірибесі мен қатынасына негізделген жаңалық енгізуге бағыттайды.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны емес, оның даму үдерісін басқару қажеттігі айқындалып отыр. Ал бұл, оқытушы жұмысындағы артықшылық жанама педагогикалық ықпал жасауға берілетіндігін білдіреді: тікелей жасалатын әдістерден, лозунгтардан және үндеулерден бас тартылады, артық дидактизмнен, ғибаратты сарыннан тежелуді; оның есесіне бірінші орынға қарым-қатынас жасаудың сұхбаттық әдістерін, шындықты бірлесіп іздеуді, сан алуан шығармашылық әрекетті тәрбиелеуші шарттарды жасау арқылы дамытуды білдіреді.

«Интерактивті оқытудың мәні мынада, оқу процесі іс жүзінде барлық студент таным үрдісіне тартылатындай болып ұйымдастырылуы тиіс, олардың осыған байланысты не біледі, нені ойлайды түсінуге және рефлекстеуге мүмкіндігі болуы тиіс. Таным үдерісінде студенттердің біріккен іс-әрекеті, әркім өзінің жеке-дара үлесін қосатын, оқу материалдарын меңгеруді білдіреді, білімдерін, идеяларын, іс-әрекет тәсілдерін алмасу жүргізіледі. Және де бұл мейірімділік пен өзара бір-біріне қолдау көрсету аясында болады, ол тек қана жаңа білім алуға мүмкіндік беріп қоймайды, таным әрекетінің өзін де дамытады, оны қызметтестік пен кооперацияның әлде қайда жоғары нысандарына ауыстырады» [2, 37] деген пікір ойымызды толықтыра түседі.

Интерактивті оқыту әдістеріне жататындар:

«Ми шабуылы»;

Шағын топтармен жұмыс;

Кейс сабақтар;

Жағдаяттық тапсырмалар;

Сахналау;

Ойын жаттығулары;

Сюжеттік суреттерді талқылау;

Жобалау әдісі;

Пресс- конференция;

Рөлдік ойындар;

Жұптық тапсырмалар; т.б.

Осы көрсетілген оқыту әдістерінің ішінен біреуін алып, оның алгоритмі және мақсатын тарқатайық. **«Ми шабуылы», немесе «дельфи» әдісі** – берілген сұраққа кез-келген оқушы жауап бере алатын әдіс. Тілді оқыту кезінде қолданылатын бұл тәсілдің маңыздылығы мынада: айтылған көзқарасқа бірден баға қоймау керек, барлығын қабылдау қажет және әрқайсысының пікірін тақтаға немесе парақ қағазға жазған дұрыс. Қатысушылардан негіздеме немесе сұраққа түсініктеме талап етілмейтінін түсінулері керек.

«Ми шабуылы» хабарландыруды анықтау керек болғанда және/немесе қатысушылардың белгілі сұраққа өзіндік көзқарасын айту кезінде қолданылады. Жұмыстың бұл нысанын кері байланыс алу үшін қолдануға болады.

Өткізу алгоритмі:

1. Қатысушыларға талқылау үшін белгілі бір тақырып немесе сұрақ беру.

2. Осы мәселе бойынша өзінің ойын айтуға ұсыныс жасау.

3. Айтылғандардың барлығын жазу (олардың бәрін қарсылықсыз қабылдау керек, яғни студенттің көзқарасы көпшіліктің, оқытушының көзқарасына сәйкес келмесе де қабылдау қажет). Егер сізге ол түсініксіз болатын болса, айтылғандарды қайталап анықтауға жол беріледі (кез-келген жағдайда идея қатысушының аузынан қалай шықса, солай жазылады. Мысалы, студент бір тақырып бойынша өз көзқарасынан бас тартпайды, сізге оның дәлелдері нақты болмаса, қайталап сұрап, өз пікіріңізді қоспай, оның айтқандарын ғана нақтылай отырып, жазып алыңыз).

4. Барлық идеялар мен талқылаулар айтылып біткеннен кейін, берілген тапсырма қандай болғанын қайталау керек және қатысушылардың сөзінен сіз не жазып алдыңыз, соның барлығын тізіп шығу керек.

5. Қатысушылардан, олардың пікірі бойынша алынған нәтижеден қандай қорытынды жасауға болатынын және тренингтің тақырыбымен байланысты оның қалай болатынын сұрай отырып, жұмысты аяқтау қажет.

«Ми шабуылы» аяқталғаннан кейін (көп уақытты алмай, орташа 5-7 минут), жауаптың барлық нұсқаларын талқылау керек, бастыларын және келесілерін таңдау қажет. «Ми шабуылы» қажеттілігіне қарай мынадай жағдайда тиімді әдіс болып табылады:

- даулы мәселелерді талқылау;
-талқылауға қатысуға онша сенімді емес қатысушыларды ынталандыру;
- қысқа мерзім ішінде идеяны көптеп жинау;
- студенттердің дайындығы мен белсенділігін анықтау.

Осы тәсілден кейін әр студенттің айтқанын және сөз қолданысының дұрыс не қате болғанын түсіндіре кету керек. Бұндай тәсілдер білім алушылардың топтан бөлінбей жұмыс істеуіне, жиі сөйлесу, қажетті сөзін топтағы достарынан сұрау арқылы тілдік дағдысын көтеруге мүмкіндік береді.

Өзге тілді аудиторияда қазақ тілін үйретудегі жақсы бір тәсілдің бірі – рөлдік ойындар. Рөлдік ойындар - өмірлік жағдайлардың белгілі бір жағдаятын ала отырып, студенттерді рөлге «енгізу». Бұндай тәсіл тілді жетік білмейтін студенттің эмоционалдық кедергіні жеңуіне, алдын-ала бөлінген рөл арқылы қажетті сөз орамдарын, сөйлемдерді жаттай отырып, түсінуге мүмкіндік береді. Қатысушылар өздерін «артист бейнесінде» сезініп, берілген рөлді барынша шынайы сахналап ойнауға тырысады.

Рөлдік ойындар шағын топтарда (3-5 қатысушы) жүргізіледі. Қатысушылар карточка арқылы (тақтада, қағаз парақтарда және т.б.) тапсырма алады, рөлдерді бөледі, жағдаятты ойнайды және барлық топқа көрсетеді. Оқытушы студенттердің мінез-құлқын ескере отырып, қажет деп тапқан рөлді бөліп берсе болады. Бұл әдістің артықшылығы сол, әрбір қатысушы өзін ұсынылған рөл жағдайында көрсетеді, сол не басқа жағдайды айтарлықтай шынайы байқайды, сол не басқа әрекеттердің салдарларын сезінеді және шешім қабылдайды.

Бұл тәсіл адамдардың мінез-құлқы мен эмоционалдық реакциясын бейнелеу үшін де қолданылса, студенттер жағымсыз әдеттер қоғамда қалай қабылданатынын сезініп, мәдениетті, парасатты жастар болуға ұмтылары сөзсіз.

Интерактивті әдіске сондай-ақ әр түрлі көмекші құралдарды пайдалана отырып: тақта, кітаптар, бейне материалдар, слайдтар, флипчарттар, постерлер, компьютерлер және т.т. таныстырулар жатады. Сонымен қатар, оқу үдерісіне топтық пікірсайыстар, жазбаша мазмұндамалар және шығармалар, сұхбаттар, жастарды «тең – теңімен» қағидаты бойынша құрдастарымен жұмыс істеуге оқыту, бейнефильмдер мен бейнесюжеттерді қарап шығып талқылау, әртүрлі науқандар мен акцияларды өткізу де болуы қажет. Оқу үдерісінде ақпараттық технологияларды пайдалану студенттердің интеллектуалды мүмкіндіктерін, білім, дағды, іскерлік деңгейлерін, сабаққа дайындық деңгейін, СОӨЖ жұмыстарын бақылауға және электронды түрдегі ақпаратпен жұмысты атқарудың дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. «XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» болғандықтан ғаламторды пайдаланып, көптеген ақпараттар мен мәліметтерді ала отырып, кері байланыс жасауға болады.

Бүгінгі күні ақпараттық технологияны кең көлемде оқыту мен педагогикалық ұйымдастыру қызметінде әрбір оқытушы қолдана алады. «Білім беру үдерісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үдерісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздесе, білім беруді ақпараттандыру бұл танымдық іс-әрекетті қайта құру үшін және білімгерлердің интеллектуалдық мүмкіндіктерін күшейтуге арналған жағдайды құру мақсатында микропроцессорлық техника мен ақпараттарды тарату құралдарының, сондай-ақ осы құралдарға негізделген педагогикалық технологияның базасында ақпаратты жинау, өңдеу, тарату және сақтау әдістері мен құралдарын педагогикалық практикаға жаппай енгізу болып табылады» [3, 12] деген пікір өзекті болып қала бермек.

Қазір біздің оқу үдерісімізде жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың мынадай тиімділігін атап көрсете аламыз:

- студенттердің өз бетімен жұмыс істеуіне көп мүмкіндік беріп отыр;
- студенттердің және оқытушылардың уақытын үнемдейді;
- студенттердің білімін тест тапсырмалары арқылы тексеруде де өте тиімді;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігін береді;
- қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі, әсіресе, қазіргі таңда студенттің өздік жұмыстарына арнайы аудиториялық сағат берілмейтіні белгілі. Осы жағдайда студенттің жасаған өздік жұмысын немесе өздік жұмыс тапсырмалар эл. поштаға жіберуде;
- студенттің ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге мүмкіндік береді, кітапханаларда жоқ шетел ғалымдарының еңбектерін ғаламтор арқылы пайдалануда да ықпалы зор.

Біздің ойымша, қазақ тілі сабақтарында қолданылатын мультимедиалық технологиялар – қазақ тілін оқыту үдерісін қарқындататын, үйренушінің белсенділігін жоғарылататын, аз уақыт ішінде мол дыбыстық, бейне, анимациялық тілдік материалды ұсына отырып, саралап-даралап оқытуға жағдай жасайтын, тілді меңгеру дәрежесін бақылауға мүмкіндік туғызатын, әр түрлі әдістерін салыстыруға мүмкіндік жасайтын, әмбебап және бағдарларламау қасиеттерге ие болған инновациялық технология.

Оқу үдерісінде, ғылыми-зерттеу және басқару қызметінде жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану, әлемдік білім кеңістігіне толығымен еніп, халықаралық деңгейге көтерілуде білім беру үдерісіне ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жетістіктерін енгізу қоғамды дамытудың жоғары тиімді технологияларына сүйенген жаңа білім стратегиясына көшу болып табылады. «Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оқу үдерісінде пайдалану – ғасыр талаптарына сәйкес тәрбие беруде тұлғаның танымдық ойлау қабілетін дамытып, шығармашылыққа ұмтылдырады. Оқу үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны кең көлемде енгізу педагогикалық еңбектің тиімділігін жоғарылатып, әдіснамалық тәсілдерді қолданудың артуына алып келеді» [4, 17] деген пікір қазір өз өміршеңдігін көрсетіп отыр.

Алдағы уақытта жоғары талаптарға жауап беретін ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың түрлері арта беретіні сөзсіз. Сондықтан білім беру үдерісінде бұл

технологияларды ұтымды қолдану үшін оқытушылардың өз кәсіби шеберліктерін, ақпараттық-технологиялық құзыреттіліктерін үнемі дамытып отыруы талап етіледі.

Кредиттік жүйе – қандай көлемде және қай салада жоғары білім алғанын көрсететін жүйе. Міндетті кредит саны, бөлінетін міндетті курстар бар екендігіне сөз жоқ, бұл ең біріншіден, мамандық саласындағы пәндер. Қайбір курстар мемлекеттік стандарт бойынша және кредиттің қандай да бір белгілі саны университеттің өзінің қарастыруына берілген. Сонымен, кредиттік оқыту жүйесі білім сапасын әлемдік дәрежеге көтеруді және студенттің өз іс-әрекетін ұйымдастыра алу және білімін жетілдіру қабілетін дамытуды мақсат етеді. Жаңаша оқытудың бір талабы – сабақтың SMART-мақсаты болуында. Мысалы, біз 1 курс студентеріне алғашқы күндері жалғауларды қайталап өттік дейік. Олардың төрт түрлі жалғау түрлерін, олардың мағынасы мен қолданылу ерекшелігін, өзара айырмашылығын, сөйлемдегі орын тәртібін студент мектеп қабырғасынан жетік біліп келуі қажет. Алайда шетелден келген студенттер, немесе мектепте тілді жеткілікті білмей келетін студенттер әлі де бар. Егер біз сабағымыздың тақырыбын «Жалғаулар, олардың түрлері» деп алатын болсақ, алдымен СМАРТ құрып аламыз. Бұл сөздің мағынасын тарқатсақ:

1. (Specific) *нақты* – жалғауларды дұрыс қолдана білуге үйрету;
2. (Measurable) *өлшемді* – жалғаулардың түрлерін;
3. (Achievable) *қол жетерлік* – тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым арқылы;
4. (Relevant) *мәнді* – ойды дұрыс жеткізе білуге;
5. (Timed/Timed-bound) *уақыты анық* – екі апта ішінде.

Сонда біздің СМАРТ мақсатымыз – ойды дұрыс жеткізу үшін екі апта ішінде студенттерге оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым арқылы жалғаулардың түрлерін дұрыс қолдана білуге үйрету.

SMART-мақсат қойылған тапсырманың бағалау критерий кестесі

Критерий лер	5	4	3	2	1
Жалғаулар ды түрлеріне қарай ажырата алу	Студент жалғаулардың түрлерін, ерекшеліктері н анықтай алады (4 түріне талдау жасайды)	Студент жалғаулард ың түрлерін, ерекшелікте рін, біледі, бірақ 4 түріне толық талдау жасай алмайды.	Студент жалғаулард ың түрлерін, ерекшелікте рін толық білмейді (3 түрін ғана біледі).	Студент жалғаулардың 2 түрін ғана ажыратып, талдау жасай алады.	Студент жалғаулард ың түрін ажырата алмайды, талдау жасай алмайды.
	Студент жалғаулардың түрлеріне, ерекшеліктері не толық сипаттама береді (4 түріне талдау жасайды)	Студент жалғаулард ың түрлеріне, ерекшелікте ріне сипаттама береді, бірақ 4 түріне толық талдау жасай алмайды.	Студент жалғаулард ың түрлеріне, ерекшелікте ріне толық сипаттама бере алмайды (3 түрін ғана біледі).	Студент жалғаулардың 2 түрін ғана сипаттай алады.	Студент жалғаулард ың түрін ажырата алмайды, талдау жасап, сипаттай алмайды.

Осындай бағалау өлшемдері студенттің нақты, әділ бағасын алуға ықпал етері сөзсіз. Студенттер тапсырманы орындау барысында тек жалпы пән бойынша білім, білік пен дағдыны алып қана қоймайды, сонымен қатар мақсатты көздеу, жоспарлау, талдау, өз оқу әрекетіне өзіндік бағалау жасауды ұйымдастырудың білімі мен білігін алады, яғни «Оқу-танымдық құзіреттілік деңгейінде игеретін объектілерге қатысты студент өнімді іс-әрекеттің креативті дағдыларын қалыптастырады» [5, 3].

Қорыта айтқанда, оқытуды жаңаша ұйымдастыру – бұл білімді кредит түрінде есепке алу, өзін-өзі білімдендіру және білімді шығармашылықпен меңгеру деңгейін көтеруге бағытталған білім беру. Тұлғаны дамытуға бағытталған қазіргі заманғы білім беру жүйесі тек мемлекеттің ғана қажеттіліктеріне ғана емес, тұлғаның білім, әлеуметтік-мәдени және рухани қажеттіліктеріне де бейімделеді. Қазақ тілін оқытудағы жаңашылдықтың талабы жоғары болса, тілді жетік меңгерген, ұлттық асыл қасиеттерді бойына сіңірген, тіл мәдениетін дамытатын талғамы биік жастар көбейері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Оспанов С.И. Кредиттік оқыту жағдайында студенттердің ойлау белсенділігін көтеру әдіснамасы. Жоғары оқу орындарына арналған әдістемелік оқу құралы. / С.И. Оспанов. – Алматы: «Полиграфия-сервис К°», 2012. – С. 62-66.

2 Рекомендации по использованию инновационных образовательных технологий в учебном процессе. Составитель к.и.н. Сафонова Е.И. Российский государственный гуманитарный университет. – М., 2011.

3 Қазақ тілі. Қазақ тілін оқытуға арналған типтік оқу-әдістемелік кешен. (қарапайым, базалық, орта, ортадан жоғары, жоғары деңгейлер үшін). – Астана, 2012.

4 Құрман Н.Ж. Қазақ тілін дамыта оқыту технологиясы. Монография. – Астана, 2007.

5 Ерназарова З.Қ., Тілешов Е.Е., Тұрлыбекова Ж.А., Каюпова Ұ.К. Қазақ тілі. Үш деңгейлік оқу құралы. – Астана: «Зерде» баспасы, 2009. – 261 б.

На сегодняшний день необходимо развивать не физическое лицо, а возможностью его управлять процессом своего развития. Организация чтения учебного процесса по-новому позволяет формировать у студентов новые интеллектуальные возможности, знание, навык, уровень деловитости, уровень подготовки, а также контроль СРСП и в работе с электронным видом информации. Если в обучении казахского языка требования будут на высоком уровне, то количество усваивающих культуру речи и знающих национальные традиции казахского народа молодежи бесспорно будет увеличиваться.

Nowadays it is not necessary to develop individuals but to develop his possibility to guide the process of his development. Organization of reading in a new way of educational process helps us to form new intellectual possibilities among students, knowledge, skills, level of efficiency, level of training, control of SIWT and students' work with IT technologies. While teaching Kazakh language if requirement is on a high level the quantity of young people who master speech standards and those who know national traditions of Kazakh people will undoubtedly increase

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1 **Абдрешева Арай Бекбулатовна** – магистр филологии, преподаватель экономического колледжа им. Турара Рыскулова (Казахстан)

2 **Алтынбекова Гульжан Кулжабайкызы** – кандидат филологических наук, старший преподаватель ЮКГПИ (Казахстан)

3 **Андрющенко Ольга Константиновна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического института (Казахстан)

4 **Ахметжанова Аида Амантаевна** – магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

5 **Ахметова Дана Мадениетовна** – магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

6 **Байманова Ляззат Сейтзиевна** – кандидат филологических наук, доцент заведующий кафедрой иностранных языков Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

7 **Балмагамбетова Жанат Толеуовна** – доктор филологическихт наук, профессор Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова (Казахстан)

8 **Баяндина Сауле Жумажановна** – доктор филологическихт наук, профессор Казахского национального технического университета им. К.И. Сатпаева (Казахстан)

9 **Бейсенова Жайнагуль Сабитовна** – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой казахского и русского языков Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

10 **Болекбаева Назгуль Исадиновна** – старший преподаватель КазНТУ имени К. Сатпаева (Казахстан)

11 **Газдиева Белла Асланбековна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры русской филологии и библиотечного дела Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

12 **Глухарева Елена Ивановна** – учитель английского языка высшей категории, заместитель директора по УВР ГУ «СШ № 1» г. Кокшетау (Казахстан)

13 **Дәрібаев Самал Дәрібайұлы** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

14 **Динаева Бекзат Бегалыкызы** – кандидат филологических наук, доцент Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

15 **Дүсіпбаева Қарлығаш Советқанқызы** – кандидат филологических наук, доцент Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

16 **Есембеков Темиргали Оразгалиулы** – доктор филологических наук, профессор КазНУ әл-Фараби (Казахстан)

17 **Жабаева Сауле Сагинтаевна** – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой иностранной филологии Костанайского государственного университета им. А. Байтурсынова (Казахстан)

18 **Жунусова Жаныл Ныгизбаевна** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

19 **Зейнулина Айман Файзулловна –** кандидат филологических наук, профессор, заведующий кафедрой казахского языка Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова (Казахстан)

20 **Зубань Т.О.** – магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

21 **Ибраев Габдеш Укенович** – магистрант Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова (Казахстан)

22 **Ибраева Анар Бауыржановна** – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой английского языка Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

23 **Кадыров Жанбай Туларович** – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой казахской филологии СКГУ имени М. Козыбаева (Казахстан)

24 **Кажыбай Аян Тулегенович** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

25 **Кайроканова Зарина Рашидовна** – магистр филологии, специалист городского отдела образования г. Павлодар (Казахстан)

26 **Қамарова Нағбду** – кандидат филологических наук, профессор Каспийского государственного университета технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова (Казахстан)

27 **Камиева Гульмира Камиевна** – кандидат педагогических наук, доцент Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

28 **Кузнецова И.Н.** – магистр Казахстанского филиала Московского государственного университета М.В. Ломоносова (Казахстан)

29 **Купаева Айсулу Корабековна** – магистр Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

30 **Мажит Зура** – кандидат филологических наук, доцент Академии государственного Управления при Президенте Республики Казахстан (Казахстан)

31 **Мауленова Гульмира Жандарбековна** – магистр Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

32 **Мукушева Гульмира Амангельдыевна** – учитель школы-гимнизии № 1 г. Щучинск (Казахстан)

33 **Мұқышева Алмагүл Наурызбайқызы** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

34 **Нестерик Элла Владимировна** – кандидат филологических наук, доцент Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова (Казахстан)

35 **Нурекешова Гульсим Рахметбековна** – кандидат филологических наук, и.о. ассоцированного профессора Кызылординского государственного университета им. Коркыт Ата (Казахстан)

36 **Нурканова Жамал Талкановна** – старший преподаватель кафедры казахского и русского языков Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

37 **Орынбасарова И.Д.** – магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

38 **Оспанова Фарида Амирбековна** – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой практического английского языка Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Казахстан)

39 **Отарова А.Н.** – кандидат филологических наук, доцент Каспийского государственного университета технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова (Казахстан)

40 **Примбетова Маржан Бектурсиновна** – академический доцент Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

41 **Рахимова Айман Оразгалиевна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

42 **Рахманова Нуржанат Малдыбаева** – кандидат филологических наук, и.о профессора ЖЕНПУ (Казахстан)

43 **Рыспаева Динара Сарсембаевна** – кандидат филологических наук, и.о. доцента кафедры английского языка и МП Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

44 **Сердалы Бекжигит** – кандидат филологических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави (Казахстан)

45 **Синбаева Гульфайраз Кинжибулатовна** – кандидат филологических наук, доцент СКГУ имени М. Козыбаева (Казахстан)

46 **Слободян С.М.** – магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

47 **Смағұл Алтынай Қабидоллақызы** – магистр Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

48 **Сулькарнаева Асия Рафаиловна** – кандидат филологических наук, доцент Казахстанского филиала Московского государственного университета М.В. Ломоносова (Казахстан)

49 **Суюнова Гульнара Сейльбековна** – доктор филологических наук, доцент, профессор кафедры русского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического института (Казахстан)

50 **Таласпаева Жанар Серкешовна** – кандидат филологических наук, доцент СКГУ имени М. Козыбаева, директор Института языка и литературы (Казахстан)

51 **Токсамбаева Айман Омаркановна** – кандидат филологических наук, доцент Государственного университета им. Шакарима (Казахстан)

52 **Ускенбаева Рауза Муталиповна** – докторант КазНПУ имени Абая (Казахстан)

53 **Утанова Айзада Құдайқұловна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

54 **Хамзина Гүлбарам Саятқызы** – кандидат филологических наук, доцент СКГУ имени М. Козыбаева (Казахстан)

55 **Шапауов Әліби Қабыкенұлы –** кандидат филологических наук, профессор Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)